श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

काठकोपनिषद्भाष्यम्

व्याख्याषट्कसमन्वितम्

पं. [illegible]राजाचार्य करणम्

प्रकाशनम् - विश्वमध्वमहापरिषत्, उत्तरादिमठः

विश्वमध्वमहापरिषत् ग्रन्थमाला - ५२

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

काठकोपनिषद्भाष्यम्

व्याख्याषट्कसमन्वितम्

ವಿಸ್ತೃತ ಕನ್ನಡಭಾವಾನುವಾದ ಸಹಿತ

सम्पादकः अनुवादकश्च
पं वादिराजाचार्य करणम्

... प्रकाशकः ...

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्
श्रीउत्तरादिमठः

विश्वमध्वमहापरिषत्
बसवनगुडि, बेंगळूरु - ४

1A

KATHAKOPANISHAD BHASHYAM

A commentary on Kathakopanishad by Shri Madhwacharya with six sub-commentaries thereof by Vyasatirtha, Vamanapandita-charya, Vadirajatirtha, Vedeshatirtha, Varadatirtha,and Raghavendra Tirtha.

Compiled by : **Pt. Vadirajacharya Karanam**

Published by : **Vishva Madhwa Mahaparishat Bangalore.**

Copies : **1000**

First Edition : **December 2008**

No.of Pages : **XVI+400**

Price. [In India] **Rs. 175**
{Outside India} $ 20

Copies can be had from :

Vishva Madhwa Maha Parishat
Research Center, #11, 2nd Floor,
Uttaradimath Building. Uttaradi Math Road,
Shankarpuram, Basavanagudi
BANGALORE - 4 Phone : 080 26603692

Type Setting : V.M.M.P Research wing.

Cover Design by : K.M.Sheshagiri

Printed by :
VAGARTHA, 149, 8th Cross, N.R.Colony, Bangalore-4 Ph.22427677.

॥ श्रीदिग्विजयरामो विजयते ॥

ಶ್ರೀಮಜ್ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಮನ್ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯಮೂಲ ಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನ
ಶ್ರೀಮದುತ್ತರಾದಿಮಠಾಧೀಶರಾದ

ಶ್ರೀ 1008 ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ

...ಅನುಗ್ರಹ ಸಂದೇಶ...

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यं आत्मनिवेदनम् ॥

ಎಂಬ ಶ್ರೀಮದ್ಭಾಗವತದ ಉಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಹ್ಲಾದರಾಜರು ತಿಳಿಸಿದಂತೆ ''ಆತ್ಮನಿವೇದನ'' ಅಂದರೆ ಮುಕ್ತನಾದ ಮೇಲೂ ನನ್ನಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಯಾಮಿಯಾಗಿ, ಸ್ವಾಮಿಯಾದ ಭಗವಂತನು ಇರುತ್ತಾನೆ ಎಂದು ಅನುಸಂಧಾನ ಮಾಡುವದು ಇದು ಭಕ್ತಿಯ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಒಂದು ಚಿಹ್ನೆ ಅಂತಹ ಅನುಸಂಧಾನಕ್ಕೆ ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕತ್ವವನ್ನು ದೃಢಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವದು ಆಗತ್ಯ. ಈ ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕತ್ವ ಎಂಬ ಪರಮರಹಸ್ಯತತ್ತ್ವವನ್ನು ನಚಿಕೇತ-ಯಮರ ಸಂವಾದದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿಕೊಡಲು ಹೊರಟಿದ್ದೇ ಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್ತು.

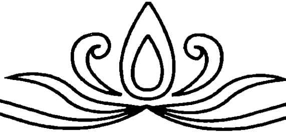
ಭಗವಂತನ ಅಚಿಂತ್ಯವಾದ, ಅದ್ಭುತವಾದ, ಲೋಕವಿಲಕ್ಷಣವಾದ, ಸರ್ವವೇದ-ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯವಾದ, ಸರ್ವೋತ್ತಮವಾದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ಉಪನಿಷತ್ತು ಇದು. ಇಂತಹ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಭಾವವನ್ನು ಉಪಕ್ರಮ, ಉಪಸಂಹಾರಾದಿಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾದ, ಸರ್ವಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗೆ ಸಮ್ಮತವಾದ, ಶುದ್ಧವಾದ ಭಾಷ್ಯದ ಮೂಲಕ ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥಭಗವತ್ಪಾದಾಚಾರ್ಯರು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಭಾಷ್ಯದ ಮರ್ಮವನ್ನು ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರು, ಶ್ರೀವಾಮನಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರು, ಶ್ರೀವಾದಿರಾಜರು, ಶ್ರೀವೇದೇಶತೀರ್ಥರು, ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳು, ಶ್ರೀವರದತೀರ್ಥರು ಮೊದಲಾದವರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ಉಪಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದೇ ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಾದ ಎಲ್ಲ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಂದ ಸಹಿತವಾದ ಭಾಷ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್ತಿನ ಪ್ರಕಾಶನವನ್ನು ವಿಶ್ವಮಧ್ವಮಹಾಪರಿಷತ್ತಿನ ವತಿಯಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ನಮ್ಮ ಗುರುಗಳ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀವೇದೇಶತೀರ್ಥರ ಶುದ್ಧವಾದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯ ಉಪಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದು ಆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಾಗು ಪಂ. ವ್ಯಾಸನಕೆರೆ ಪ್ರಭಂಜನಾಚಾರ್ಯರು ಕೊಟ್ಟಿರುವ, ಅವರ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿರುವ, ಇದುವರೆಗೂ ಅಪ್ರಕಾಶಿತವಾದ ಶ್ರೀವರದತೀರ್ಥರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥದ ಸಂಶೋಧನೆಯನ್ನು ಹಾಗು ಸಂಪಾದನೆಯನ್ನು ನಮ್ಮ ಪ್ರಿಯಶಿಷ್ಯನಾದ ಪಂ.ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯ ಕರಣಂ ಇವನು ಬಹಳ ಸುಂದರವಾಗಿ, ಶ್ರಮಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಸಮಗ್ರವಾದ ಉಪನಿಷತ್ತು ಭಾಷ್ಯ ಹಾಗು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ವಿಶೇಷಾಂಶಗಳ ಸಾರಾಂಶವನ್ನು ತಿಳಿಯಾದ, ಸೊಗಸಾದ ಕನ್ನಡಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಣೆ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಈಗಾಗಲೇ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳ ಸಂಶೋಧನೆ ಹಾಗು ಸಂಪಾದನೆಯನ್ನು ಹಾಗು ಅನುವಾದಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ ಇವನಿಗೆ ಹಾಗು ಶ್ರೀವರದತೀರ್ಥರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಒದಗಿಸಿದ ಪಂ.ವ್ಯಾಸನಕೆರೆ ಪ್ರಭಂಜನಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಅಸ್ಮದುಪಾಸ್ಯಮೂರ್ತಿಯಾದ ಶ್ರೀಮೂಲರಾಮ, ದಿಗ್ವಿಜಯರಾಮ, ವೇದವ್ಯಾಸದೇವರು ಪೂರ್ಣಾನುಗ್ರಹ ಮಾಡಲಿ ಎಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ. ಮತ್ತು ಇವರಿಂದ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡುವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ನೀಡಲಿ ಎಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಇತಿ ನಾರಾಯಣ ಸ್ಮರಣೆಗಳು

ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು

ಉತ್ತರಾದಿಮಠ

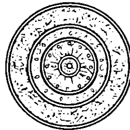

ಆಶೀರ್ವಚನ

ಪಿ.ಜಿ.ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿ ರಾವ್ ಹಾಗೂ ಗಿರಿಜಾಬಾಯಿ ಇವರ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥ ಅವರ ಮಕ್ಕಳಾದ ಶ್ರೀಯುತ ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ರಾವ್ ಇವರು ಈ ಗ್ರಂಥಪ್ರಕಾಶನಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಧನಸಹಾಯವನ್ನು ಮಾಡುವ ಮೂಲಕ ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸದೇವರ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಉತ್ತಮ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರೀಮತಿ ಗೌರಿ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀ ಗೋಪಾಲರಾವ್ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಭಗವಂತ ಆಯುರಾರೋಗ್ಯ ಐಶ್ವರ್ಯಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಆಚಾರ್ಯರ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ನೀಡಲಿ ಎಂದು ಅಸ್ಮದುಪಾಸ್ಯಮೂರ್ತಿ ಶ್ರೀಮೂಲರಾಮ-ದಿಗ್ವಿಜಯರಾಮವೇದವ್ಯಾಸದೇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು

ಉತ್ತರಾದಿಮಠ

ಪ್ರಕಾಶಕರ ನುಡಿ

ಶ್ರೀ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಪ್ರಮೋದತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಮಹದಪೇಕ್ಷೆಯಂತೆ ಪ್ರಾಚೀನಗ್ರಂಥಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಸಂಶೋಧನ, ಪ್ರಕಾಶನ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಉನ್ನತಮಟ್ಟದ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಂದ ಶ್ರೀ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರಿಂದ ಸಂಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಸಂಸ್ಥೆ **"ವಿಶ್ವಮಧ್ವಮಹಾಪರಿಷತ್"**

ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಥೆಯು ಪ್ರಾಚೀನವಾದ, ಅಪ್ರಕಟಿತವಾದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ಮಹತ್ತರ ಧ್ಯೇಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಅನೇಕ ಮಹತ್ವದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ಟೀಕಾ-ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಕಾಶಿಸಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೇ ಜನರಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಜಾಗೃತಿಗಾಗಿ ಪ್ರಶ್ನೋತ್ತರರೂಪದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರವಚನರೂಪದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉಪಯುಕ್ತ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಈಗಾಗಲೇ ಹೊರತರಲಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ-ಕನ್ನಡ-ತೆಲುಗು-ತಮಿಳು ಹಾಗೂ ಆಂಗ್ಲ ಮೊದಲಾದ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥೆಯಿಂದ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳು ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗಿವೆ.

ಪ್ರಕೃತ ಕಾಠಕೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯವು ಆರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಂದ ಸಹಿತವಾಗಿ ಹೊರಬರುತ್ತಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸಂಪಾದನೆ ಮಾಡಿದ ಪಂ. ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯ ಕರಣಂ ಇವರಿಗೆ ಸುಂದರವಾಗಿ ಮುದ್ರಣಮಾಡಿದ ವಾಗರ್ಥಮುದ್ರಣಾಲಯದವರಿಗೆ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳು
ವಿಶ್ವಮಧ್ವಮಹಾಪರಿಷತ್ ಉತ್ತರಾದಿಮಠ
ಬಸವನಗುಡಿ ಬೆಂಗಳೂರು - 4

ಮೊದಲ ಮಾತು

ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಗೆಯ ಜೀವರಿದ್ದಾರೆ. ಮೋಕ್ಷಾಧಿಕಾರಿಗಳು, ಮೋಕ್ಷಾನಧಿಕಾರಿಗಳು. ಶಮದಮಾದಿಸಂಪತ್ತು, ವಿಷಯವಿರಕ್ತಿ, ಆತ್ಯಂತಿಕಸುಖರೂಪವಾದ ಮೋಕ್ಷದ ಬಯಕೆ ಇವುಗಳಿರುವವನು ಮೋಕ್ಷಾಧಿಕಾರಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ದುಃಖದ ಪರಿಹಾರವಾಗಿ ಇಷ್ಟರೂಪವಾದ ಮೋಕ್ಷವು ಈ ಅಧಿಕಾರಿಗೆ ಸಂಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಬೇಕಾದರೆ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಜ್ಞಾನ ಅತ್ಯಂತ ಅನಿವಾರ್ಯ.

ಇಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮನ ಯಥಾರ್ಥವಾದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು. ಪ್ರಕೃತ ಮುಕ್ತಾಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಾಡಿಸಲು ಪ್ರವೃತ್ತವಾದದ್ದು ಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್. ಸ್ವಯಂ ನಚಿಕೇತರೇ ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಈ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಆವಶ್ಯಕವಾಗಿದೆ. ಈ ಉಪನಿಷತ್ತು ಕೃಷ್ಣಯಜುರ್ವೇದದ ಏಕದೇಶವಾದ ''ಕಠ'' ಎಂಬ ಶಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ''ಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್'' ಎಂದೆ ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿಗೆ ಭಾಷ್ಯಗಳು ಅನೇಕ. ಆದರೆ ''ಪ್ರೋಕ್ತಾನ್ಯೇನೈವ ಸುಜ್ಞಾನಾಯ ಪ್ರೇಷ್ಠ'' ಪಂಚಭೇದ-ತಾರತಮ್ಯವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಂಡವರು ಮಾತ್ರ ಸರಿಯಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯ. ಅವರ ಉಪದೇಶಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಭಗವಂತನ ಅಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಮುಕ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಉಳಿದವರು ಮಾಡಿದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ನೋಡಿ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿದವರು ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಮರ್ಥರಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಅವರಿಗೆ ಮುಕ್ತಿಯೂ ದೊರೆಯುವದಿಲ್ಲ. ಎಂದು ಇದೇ ಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್ತು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಮನಗಂಡ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿಗೆ ಯಥಾರ್ಥವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಮಾಡಿ ಸಜ್ಜನರನ್ನು ಉದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಗಂಭೀರವಾದ ಇವರ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಅಜ್ಞಾನಿಗಳಾದ ನಮಗೆ ಸರ್ವಥಾ ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಶ್ರೀಮಟ್ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರು ಇದಕ್ಕೆ ಟೀಕೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮತ್ತು ಶ್ರೀನಾರಾಯಣಪಂಡಿತರ ಮಕ್ಕಳಾದ ಶ್ರೀವಾಮನಪಂಡಿತರು ಕೂಡಾ ಟೀಕೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಭಾವವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಲು ಇವರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಅತ್ಯುಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ.

ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರ ಟೀಕೆಗೆ ಟಿಪ್ಪಣಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮದ್ವಾದಿರಾಜರ ''ಪ್ರಕಾಶಿಕಾ'' ಎಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಇದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು. ಶ್ರೀಮದ್ವಾದಿರಾಜರು ತಮ್ಮ

ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರ ನಾಮವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಮಾಡಿ ಅವರ ಮಾತುಗಳಿಗೆ ಅರ್ಥವನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ಮುಖಾಂತರ ಅವರ ಮೇಲಿನ ಆದರವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಅಂಶವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ.

''आगतं यमं भार्योवाचेति वैश्वानर इत्यस्य प्राग् ग्राह्यम्'' इति व्यासतीर्थीये । अन्यथा भार्यावचनस्यानवसरस्थत्वादिति ज्ञेयम् ।

ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರ ''इवशब्देन जानतां श्रेयःप्रेयसोरेकत्वं सूचयति'' ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ಬಹಳ ಸೊಗಸಾಗಿ ವಾದಿರಾಜರು ವಿವರಿಸಿದಂತಿದೆ. ಅದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು.

इवेति वदता वस्तुगत्या वैराग्यवतां ज्ञानिनां ब्रह्मादीनां धनादिकमपि विष्णुप्रीतिकरयजनाद्युपयोगीति श्रेयस्येवान्तर्भावात्तस्य न पार्थक्यमिति सूचयति । अत एव ते उभे नानार्थे भिन्नप्रयोजने । उक्तरीत्या प्रेयसोऽपि श्रेयस्येवान्तर्भाव इत्यजानन्तं प्रेयसा उदरभरणाद्यैहिकफलमेव साधनीयमिति निश्चयवन्तं च पुरुषं सिनीतः बध्नीतः । यत एवं प्रेयसि पृथगादरवान् श्रेयस्साधनाध्ययनाध्यापनादि-सत्कर्मापि भृतकाध्ययनादिना स्वोदरपूरणायैवोपयुङ्क्ते, किं बहुना, साक्षान्मोक्षोप-योगि देवालयगृहिगेहादौ क्रियमाणं विष्णुपूजनमपि स्वोदरभरणार्थमेवोपकरोति, तस्मात् ''असतीसङ्गदोषेण सति च मतिविभ्रमः'' इतिवदुभयोरपि बन्धकत्वमिति भावः ॥

ಇವರು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳು ಮತ್ತು ಶ್ರೀವೇದೇಶತೀರ್ಥರು ಕೂಡಾ ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರನ್ನು ಉಪಜೀವಿಸಿಯೇ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರ ಅವತರಣಿಕೆಯನ್ನೇ ಪ್ರಾಯಶಃ ಎಲ್ಲ ಮಂತ್ರಗಳಿಗೆ ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಉದಾಹರಣೆಗಾಗಿ ಈ ಅವತರಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು.

व्यास- दीयमानमपि पुत्रादिकं प्रेयोऽपरनामानं परित्यज्य श्रेयोऽपरनाम्नीं ब्रह्मविद्यां अभ्यर्थयमानं प्रशंसितुं श्रेयसः प्रेयसः सकाशात्को विशेषः येन तदभ्यर्थयमानः प्रशस्यत इत्यतः श्रेयसो मोचकत्वात्प्रेयसो बन्धकत्वादित्याह - **अन्यदित्यादिना** ॥१.२.१॥

वे.खं- दीयमानमपि पुत्रादिकं परित्यज्य ब्रह्मविद्यामर्थयमानं नचिकेतसं स्तोतुं तदुभयस्वरूपमाह- **अन्यदिति** ॥१.२.१॥

रा.खं- दीयमानमपि पुत्रादिकामं हित्वा ब्रह्मविद्यां याचमानः त्वं प्रशस्तोऽसीति तं "स त्वं प्रियान्" इत्यादिना प्रशंसितुं... ॥१.२.१॥

व्यास- यत्प्रशंसार्थं श्रेयःप्रेयसोः स्वरूपं निरूपितं तमिदानीं प्रशंसति- **स त्वमिति ॥**

वे.खं- यत्प्रशंसार्थमेतदुक्तं तमिदानीं प्रशंसति- **स इति ॥**

रा.खं- यत्प्रशंसार्थं उपोद्धात उक्तस्तामाह- **स त्वमिति ॥**

ಆದರೆ ಹಲವು ಕಡೆ ಶ್ರೀವೇದೇಶತೀರ್ಥರು ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಹೊರತಾಗಿ ತಮ್ಮ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಒಂದು ಕಡೆ ಅವರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ವಿಮರ್ಶಿಸಿದ್ದೂ ಇದೆ. ಅದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು.

व्या.भा- आत्मा देहहृदये स्थितः। अन्तरात्मा जीवहृदये स्थितः ॥१.३.१॥

वे.भा- आत्मा देहहृदये स्थितः, अन्तरात्मा जीवहृदये स्थित इत्याहुः। तत्त्वप्रकाशिकायां तु द्विरूपतया विष्णुर्देहनिविष्ट इत्युक्तम् ॥१.३.१॥

ಆದರೆ ಈ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೆ ಶ್ರೀವಾದಿರಾಜರು ಅನುಮೋದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ವಚನವಿದು.

वादि- जीवान्तर्याम्यन्तरात्मा, देहान्तर्याम्यात्मेति विवेकः ॥१.३.१॥

ತತ್ತ್ವಪ್ರಕಾಶಿಕಾವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾದ ಭಾವದೀಪದಲ್ಲಿಯೂ "आत्मा देहस्थः अन्तरात्मा जीवहृदयस्थः" ಎಂಬುದಾಗಿ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳು ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೆ ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಹೀಗೆ ಅತಿ ಅಪರೂಪವಾದ ಪ್ರಮೇಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ನಮಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಉಪಕಾರಕವಾಗುತ್ತವೆ.

ಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್ತಿಗೆ ಶ್ರೀವೇದೇಶತೀರ್ಥರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬಹಳ ವಿಸ್ತೃತವಾದದ್ದು. ಮತ್ತು ಪಾಠಕ್ಕಾಗಿ ಎಲ್ಲರೂ ವೇದೇಶತೀರ್ಥರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನೇ ಅವಲಂಬಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಷ್ಟು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ.

ಈ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ರಚಿಸಿದ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಬರೆಯಬೇಕೆಂದು ಶ್ರೀವೇದೇಶತೀರ್ಥರಿಗೆ ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ಈ ಶ್ಲೋಕದ ಮೂಲಕ ಸೂಚಿತವಾಯಿತು.

ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರಚಿತಭಾಷ್ಯಂ ವ್ಯಾಖ್ಯಾತುಮಂಜಸಾ ।
ಯೋಗ್ಯಸ್ತ್ವಮೇವ ವ್ಯಾಚಕ್ಷ್ವ ಸರ್ವಂ ಭಾಷ್ಯಂ ಯಥಾಮತಿ ॥

ಇತಿ ವೇದೇಶಸ್ವಾಮಿನಾಂ ಸ್ವಾಪ್ನೋಽಯಂ ಶ್ಲೋಕಃ ॥

ಪ್ರಾತಸ್ಮರಣೀಯರಾದ ಶ್ರೀಸತ್ಯಪ್ರಮೋದತೀರ್ಥರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಾಲಯದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಒಂದು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಶ್ಲೋಕವು ಲಿಖಿತವಾಗಿದೆ.

(ಈ ಶ್ಲೋಕವಿರುವ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯ ಪ್ರತಿಕೃತಿಯನ್ನು ಹಿಂಬದಿಯ ರಕ್ಷಾಪುಟದಲ್ಲಿ ನೀವು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ)

ಹೀಗೆ ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರ, ಶ್ರೀವಾಮನಪಂಡಿತರ, ಶ್ರೀವಾದಿರಾಜರ, ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರ ಸ್ವಾಮಿಗಳ, ಶ್ರೀವೇದೇಶತೀರ್ಥರ, ಶ್ರೀವರದತೀರ್ಥರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡು ಈ ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗುತ್ತಿದೆ.

ಮತ್ತು ಈ ಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್ತಿನ ಸಾರವನ್ನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದ ಸದುಪಯೋಗವನ್ನು ಎಲ್ಲರೂ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ.

ಪಂ. ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯ ಕರಣಮ್
ವಿಶ್ವಮಧ್ವಮಹಾಪರಿಷತ್ ಸಂಶೋಧನ ವಿಭಾಗ
ಬಸವನಗುಡಿ ಬೆಂಗಳೂರು - ೪

ಕೃತಜ್ಞತಾಸಮರ್ಪಣೆ

ಈ ಪ್ರಕಾಶನದ ಜೀವಾಳ ಪ್ರಾತಃಸ್ಮರಣೀಯರಾದ, ಪರಮಪೂಜ್ಯರಾದ ಶ್ರೀ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಪ್ರಮೋದತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು. ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಅತ್ಯುಪಯುಕ್ತವಾದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಪರಿಶ್ರಮಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪರಮಪೂಜ್ಯರಾದ ಅವರ ಚರಣಕಮಲಗಳಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಶ್ರದ್ಧಾಪೂರ್ವಕವಾದ ಅನಂತಾನಂತಶಿರಸಾಷ್ಟಾಂಗ ಪ್ರಣಾಮಗಳು.

ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಬೆಂಬಲವಾಗಿದ್ದವರು, ಸದಾ ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾದಿಪಾಠಪ್ರವಚನಗಳಲ್ಲಿ, ಮಧ್ವಮತಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿ ನಿರತ ರಾಗಿದ್ದವರು, ಸಾಧುಸಮಾಜವನ್ನು ಭಕ್ತಿಯೆಂಬ ಗಂಗಾಪ್ರವಾಹದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಸಿ ಪುನೀತರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಿರುವವರು ಶ್ರೀ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು. ಬಿಡುವು ಇವರ ದಿನಚರಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇಲ್ಲ. ಇದು ಅವರನ್ನು ಕಂಡವರಿಗೆಲ್ಲ ಗೊತ್ತು. ಆದರೂ ನನ್ನ ಈ ಪ್ರಯತ್ನಕ್ಕೆ ಆಶೀರ್ವಚನವನ್ನು ನೀಡಿರುವ ನನ್ನ ವಿದ್ಯಾಗುರುಗಳ (ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು) ಸನ್ನಿಧಿಗೆ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಅನಂತಾನಂತ ಶಿರಸಾಷ್ಟಾಂಗ ಪ್ರಣಾಮಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಬಿಡುವಿಲ್ಲದೇ ಪಾಠಪ್ರವಚನದಲ್ಲಿ ತಲ್ಲೀನರಾದರೂ ತಮ್ಮ ಅಮೂಲ್ಯ ಸಲಹೆಗಳಿಂದ ನಮ್ಮ ಏಳಿಗೆಗೆ ಕಾರಣರಾದ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥವಿದ್ಯಾಪೀಠದ ಕುಲಪತಿಗಳಾದ ಪಂ.ಪೂ. ಆಚಾರ್ಯರವರಿಗೆ (ಶ್ರೀ ರಂಗಾಚಾರ್ಯ ಗುತ್ತಲ) ಸಾಷ್ಟಾಂಗ ಪ್ರಣಾಮಗಳು.

ಬೇಸರವಿಲ್ಲದೇ ನಮ್ಮ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಪದೇ ಪದೇ ಎಚ್ಚರ ನೀಡುತ್ತಿರುವ, ಗುರುಗಳಾದ ಸತ್ಯಧ್ಯಾನವಿದ್ಯಾಪೀಠದ ಕುಲಪತಿಗಳಾದ ಪಂ.ಪೂ ಆಚಾರ್ಯರಿಗೆ (ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯ ಮಾಹುಲಿ) ಸಾಷ್ಟಾಂಗ ಪ್ರಣಾಮಗಳು.

ಸಂಶೋಧನೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ, ಸೂಕ್ತವಾದ, ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿರುವ ಪಂ. ವಿದ್ಯಾಧೀಶಾಚಾರ್ಯ ಗುತ್ತಲ ಇವರಿಗೆ ನನ್ನ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು.

ನಮಗೆ ಬೇಕಾದಾಗಲೆಲ್ಲ ತಮ್ಮಲ್ಲಿಯ ಅಪೂರ್ವವಾದ ಅಪ್ರಕಾಶಿತವಾದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿರುವ ಪ್ರಕೃತ ಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್ತಿನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾದ ಶ್ರೀವರದತೀರ್ಥರ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯನ್ನು ನೀಡಿರುವ ಪಂ. ಪ್ರಭಂಜನಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು.

ಇಲ್ಲಿ ಶ್ರೀವಾಮನಪಂಡಿತರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನೂ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಈಶಾವಾಸ್ಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನದಿಂದ ಈಗಾಗಲೆ ಮುದ್ರಿತವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಮುದ್ರಣಕ್ಕೆ ಆ ಪುಸ್ತಕದ ಸಹಾಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಅದನ್ನು ಮೊದಲು ಸಂಪಾದನೆ ಮಾಡಿದ ಶ್ರೀ ಪಂ. ಬನ್ನಂಜೆ ಗೋವಿಂದಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು.

ಈ ಗ್ರಂಥವು ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗುವಂತೆ ಜೋಡಣೆ ಮಾಡಿದ ಪಂ. ಮಹಿದಾಸಾಚಾರ್ಯ ಜೋಷಿ ಇವರಿಗೆ, ಸುಂದರವಾಗಿ ಮುಖಪುಟವಿನ್ಯಾಸಮಾಡಿದ ಶ್ರೀ ಕೆ.ಎಮ್.ಶೇಷಗಿರಿ ಇವರಿಗೆ ಆದರಪೂರ್ವಕ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು. ಮತ್ತು ಸಕಾಲಕ್ಕೆ ಓರಣವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿದ ವಾಗರ್ಥ ಮುದ್ರಣಾಲಯದವರಿಗೆ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು.

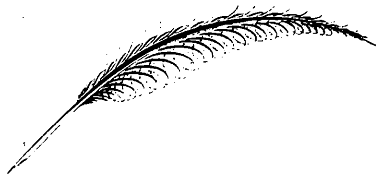
ಇದರಲ್ಲಿರುವ ನನ್ನ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಸಹಿಸಿ ಹರಿಸಬೇಕೆಂದು ಸುಜನರಲ್ಲಿ ಸವಿನಯವಾಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಇತಿ

ಸುಧೀಪಾದದಾಸ ವಾದಿರಾಜ ಕರಣಮ್

काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्यानोदाहृत प्रमाणसूचनस्थले स्वीकृतसङ्केताः

१. सि.कौ	- सिद्धान्तकौमुदी	१६ .केन.उ	- केनोपनिषत्
२. तै.ब्रा	- तैत्तिरीयब्राह्मणम्	१७ .सू.भा	- सूत्रभाष्यम्
३. भाग	- भागवतम्	१८ .छा.उ	- छान्दोग्योपनिषत्
४. ऋ.सं	- ऋग्वेदसंहिता	१९ .आथ.उ	- आथर्वणोपनिषत्
५. छा.उ	- छान्दोग्योपनिषत्	२० .ब्र.सू	- ब्रह्मसूत्रम्
६. ब्र.व	- ब्रह्मवल्ली	२१ .तै.आ	- तैत्तिरीयारण्यकम्
७. ऐ.भा	- ऐतरेयभाष्यम्	२२ .बृ.भा	- बृहदारण्यकभाष्यम्
८. ऐ.उ	- ऐतरेयोपनिषत्	२३ .मां.भा	- माण्डूकभाष्यम्
९. भा.ता	- भागवततात्पर्यम्	२४ .अनु	- अनुव्याख्यानम्
१० .म.ना.उ	- महानारायणोपनिषत्	२५ .का.सं	- काठकसंहिता
११ .ब्र.सू	- ब्रह्मसूत्रम्	२६ .म.भा	- महाभारतम्
१२ .बृ.उ	- बृहदारण्यकोपनिषत्	२७ .गी.ता	- गीतातात्पर्यम्
१३ .षट्.उ	- षट्प्रश्नोपनिषत्	२८ .आ.उ	- आथर्वणोपनिषत्
१४ .गी.भा	- गीताभाष्यम्	२९ .आ.ब्रा	- आर्षेयब्राह्मणम्
१५ .तै.उ	- तैत्तिरीयोपनिषत्		

॥ श्री काठकोपनिषद्भाष्यस्य विषयानुक्रमणिका ॥

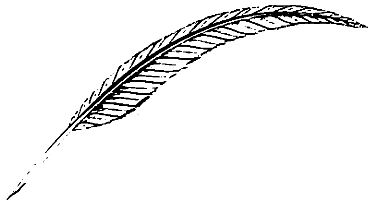
॥ अथ प्रथमेऽध्याये द्वितीया वल्ली ॥

॥ अथ प्रथमेऽध्याये तृतीया वल्ली ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयेऽध्याये द्वितीया वल्ली ॥

॥ अथ द्वितीयेऽध्याये तृतीया वल्ली

॥ हरिः ॐ ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।
ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितकाठकोपनिषद्भाष्यम्

नमो भगवते तस्मै सर्वतः परमाय ते ।
सर्वप्राणिहृदिस्थाय वामनाय नमो नमः ॥

अथ श्रीव्यासतीर्थविरचितकाठकभाष्यटीका

यत्पदं मुनभिर्ध्यातं वेदान्तश्रान्तमानसैः ।
वन्दे तं परमात्मानं विष्णुं श्रीमध्ववल्लभम् ॥१॥

यो देवः परमत्वेन सर्वदेवैरुपास्यते ।
हृदये वामनाख्यं तं वन्दे श्रीमध्ववल्लभम् ॥२॥

इहामुत्र भोगविरक्तस्य शमदमादिमतो मुमुक्षोरधिकिरिणोऽनिष्टनिवृत्तीष्टावाप्तिसाधनप्रतिपादिकां काठकोपनिषदं यथावद्व्याचिख्यासुर्भगवानानन्दतीर्थमुनिरादौ मङ्गलाचरणं चिकीर्षितपरिसमाप्त्यादिकारणमित्याशयवांस्तदुक्तगुणवत्तया भगवन्तं स्तुवन्प्रणमति- **नम इति** ॥ सर्वतः परमत्वं ''इन्द्रियेभ्यः पराः'' इत्यारभ्य ''अव्यक्तात्पुरुषः परः'' इत्यन्तेनोक्तम् । ''अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति'' इत्यत्र सर्वप्राणिहृदिस्थितत्वं ''मध्ये वामनमासीनम्'' इति वामनत्वञ्चोक्तम् । भक्त्याद्याधिक्यद्योतकेन नमनाभ्यासेन तद्युक्तमेव मङ्गलाचरणं चिकीर्षितसमाप्त्यादिकारणमिति सूचयति । यमादेर्ऋषित्वावगमाच्छन्दसोऽक्षरगणनयावगतिसम्भवान्न तदुक्तिः ॥

अथ वामनपण्डिताचार्यविरचितकाठकोपनिषद्भाष्यटीका

श्रीवामन सदानन्द प्राणापाननियामक ।
भूतभव्याखिलेशाय भूयो भूयो नमो नमः ॥

नमोऽस्तु व्यासरूपाय निर्दोषगुणरूपिणे ।
यज्ज्ञानभास्करे सर्ववेदार्थोऽयं लवायते ॥

मुख्यप्राणाय मध्वाय पूर्णप्रज्ञाय सर्वदा ।
व्यासशिष्यप्रधानाय त्रैलोक्यगुरवे नमः ॥

सत्तत्वदीपिकाचार्यान् वन्दे विद्वन्महामणीन् ।
सच्छास्त्राभिरतान् सर्वानपि वन्देऽथ सज्जनान् ॥

काठकोपनिषद्भाष्यं श्रीमन्मध्वकृतं परम् ।
व्याख्यास्यामो यथाबोधं प्रीयन्तां सर्वसज्जनाः ॥

''नमो भगवते तस्मै'' इत्यादिश्लोकेन श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यः एतद् भाष्यमारभमाणः स्वेष्टदेवतायै विष्णवे नमस्करोति मङ्गलाचरणार्थम् । स्वामित्वेन, गुरुत्वेन, पितृत्वादिना च नम्यत्वात् त्रिः नम इत्युक्तिः । योऽसौ काठकशाखायाम्–

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नमयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ २.३.३

इति समस्तदेवोपास्यः श्रूयते स एव ह्यत्र ''सर्वप्राणिहृदिस्थाय वामनाय नमो नमः'' इत्युक्तः । तस्मात्तद्भाष्यमिदं क्रियत इति वस्तुनिर्देशोऽप्यर्थतः कृतो भवति । अपि चाधिकार्यादयश्चात्र सूचिताः । तथा हि नन्तृनम्या-वधिकारिविषयौ । वामं शुभं मोक्षफलं नयतीति वामनशब्देन प्रयोजनम् । उपास्योपासकयोर्नम्यनन्त्रोः जिज्ञास्यजिज्ञासकभावः सम्बन्धोऽपि सूचितः ॥

ननु नाऽत्र नारायणो विषयः । तदन्यस्यैव जिज्ञास्यत्वात् । तथाहि ''शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके'' इत्यग्निचित एव स्वर्गोपदेशात् कर्मैव मीमांस्यं गम्यते । ''स्वर्गे लोके न भयं किञ्च नास्ति'' ''कर्मणैव हि संसिद्धिम्'' (गीता.३.२०) इत्यादेश्च । अग्निप्रश्नादिकं कर्माङ्गत्वेन बोद्धव्यम्, इत्याशङ्कां परिहरति- **''अग्नौ विष्णुम्'' इत्यादिब्रह्मसारवचनेन ॥** सः अग्निचित् सदा विष्णुध्यानकर्तृत्वात् कर्मफलभोगेच्छया स्वर्गस्थितावपि अधःपातादिभयातिगः । ''नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वाऽऽविशन्ति'' (आ.उ.१.२.१०) इत्यज्ञानिनां तद्भयश्रवणात् । भगवद्ध्यानसामर्थ्यादेव ह्ययं क्रमेण मन्वन्तरान्ते कर्मफलावसाने साक्षात् अमृतत्वं भजेत् । अतो न कर्मणा मोक्ष इति सिद्धम् । तस्माद् विष्णुरेवात्र जिज्ञास्य इत्यभिप्रायः ॥

अथ श्रीवेदेशतीर्थविरचितकाठकभाष्यव्याख्यानम्

प्रणम्य वामनं देवं श्रियं मध्वं गुरूंस्तथा ।
काठकोपनिषद्भाष्यव्याख्यानं क्रियते मया ॥

वे.भा- इह हि विषयविरक्तस्य शमदमादिमतो मुमुक्षोरधिकारिण आत्यन्तिकानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिहेतुभगवत्स्वरूपज्ञापनाय प्रवृत्तापि काठकोपनिषदन्यथाव्याख्यानावरुद्धत्वेन न तज्ज्ञापनसमर्थेति मन्यमानो भगवानानन्दतीर्थमुनिस्तां यथावाद्याचिख्यासुः प्रारिप्सितपरिसमाप्त्यादिप्रयोजनतया शिष्टाचारावगतामेतदुपनिषत्प्रतिपाद्यदेवताप्रणतिं शिष्यशिक्षणार्थं आदौ निबध्नाति- **नम इति ॥** भगवते ऐश्वर्यादिषड्गुणसम्पन्नाय । तस्मै वेदादिप्रसिद्धाय वामनाय नम इति परोक्षतो नमस्कृत्यापरोक्षतोऽपि नमस्करोति- **ते वामनाय नमो नम इति ॥** अपरोक्षीकृते भगवद्रूपे भक्त्यतिशयद्योतनाय नमो नम इति द्विरुक्तिः । नम्यत्वोपपादकविशिष्टत्वोपपादनाय सर्वतः परमायेत्युक्तम् । सर्वतः इन्द्रियादेरव्यक्तान्तात् ।

सर्वतः परमत्वञ्च न राजादिवन्मन्तव्यमित्याह- **सर्वेति** ॥ सर्वतः परमस्योपासनार्थं न दूरे मन्तव्यमिति वाह- **सर्वेति** ॥ उपनिषत्प्रतिपाद्य-भगवन्मूर्तिकथनम्- **वामनायेति** ॥ वक्ष्यते च ''ईशानो भूतभव्यस्य'' इत्यादिना ऐश्वर्यादिरूपं भगवत्त्वम् । ''ब्रह्मजज्ञम्'' इत्यत्र ब्रह्मजेत्यनेन वेदादिप्रसिद्धत्वम् । ''इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः'' इत्यादिना सर्वतः परमत्वम् । ''विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम्'' इत्यादिना सर्वप्राणिहृदिस्थत्वम् । ''मध्ये वामनमासीनम्'' इत्यनेन वामनत्वञ्च ज्ञातव्यम् ॥

ननु ऋषिदेवताच्छन्दोब्राह्मणपरिज्ञान एव विद्या फलति । अन्यथानर्थोक्तेः । तथाहि श्रुतिः ''[1]यो हवा अविदितार्षच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन...'' (आ.ब्रा.१.१.६) इत्यादि । ततस्तदत्र वक्तव्यमिति चेत्सत्यम् । ''वामनाय'' इत्यनेन देवतोक्तैव । यमादेः स्पष्टं ऋषित्वावगमादक्षरपरिगणनया छन्दःपरिज्ञान-सम्भवात् । विनियोजकवाक्यपरब्राह्मणपदोपलक्षितार्थज्ञानस्य व्याख्यानादेव

१. मृत्युर्भीतैः पुरा देवैरात्मनश्छादनाय च ।
छन्दांसि संस्मृतानीह छादितैस्तैरतोऽमराः ॥ २.४१ ॥
छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी कृतिरेव वा ।
छन्दोभिरावृतं सर्वं विद्या सर्वत्र नान्यतः ॥ २.४२ ॥
यस्मिन्मन्त्रे तु ये देवास्तेन मन्त्रेण निह्नितम् ।
मन्त्रं तद्दैवतं विद्यात्सैव तस्य तु देवता ॥ २.४३ ॥
येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता तु येन वै ।
मन्त्रेण तस्य सः प्रोक्तो मुनेर्भावस्तदात्मकः ॥ २.४४ ॥
यत्र कर्मणि चारब्धे जपहोमार्चनादिके ।
क्रियते येन मन्त्रेण विनियोगात्तु सः स्मृतः ॥ २.४५ ॥
अस्य मन्त्रस्य चार्थोऽयमयं मन्त्रोऽत्र वर्तते ।
तत्तस्य ब्राह्मणं ज्ञेयं मन्त्रस्येति श्रुतिक्रमः ॥ २.४६ ॥
एतद्धि पञ्चकं ज्ञात्वा क्रियते कर्म यद्द्विजैः ।
तदनन्तफलं तेषां भवेद्वेदनिदर्शनात् ॥ २.४७.वृद्धपराशरस्मृतिः ॥

सम्भवात्तदनुक्तिरिति । अत्र वामनस्य विषयत्वोक्त्यैव यत्परैरुक्तं "अस्या विद्यायाः परब्रह्मप्रत्यगात्मभूतं विषयः" इति तदपि परास्तम् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यत्याचार्यः स्वयमेव ॥

अथ श्रीवरदतीर्थविरचितकाठकभाष्यसम्बन्धः

नत्वा नारायणं देवं पूर्णबोधानथो गुरून् ।
काठकोपनिषद्भाष्यसम्बन्धः कथ्यते मनाक् ॥

काठकोपनिषद्भाष्यं व्याकरिष्यन्नाचार्योऽविघ्नेन ग्रन्थसमाप्त्यादि-प्रयोजनार्थमेतदुपनिषत्प्रतिपादितं भगवन्तं नमस्करोति- **नम इति** ॥

उपनिषत्

ओम् । उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १.१.१ ॥

तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश (सोऽमन्यत)॥ १.१.२ ॥

भाष्यम्

अग्नौ विष्णुं सदा ध्यायंस्त्रिशोऽग्निं नाचिकेतकम् ।
यश्चयीत स तु प्राप्य स्वर्गं तत्र भयातिगः ।
उष्य मन्वन्तरं कालममृतत्वं भजेत्क्रमात् ॥ इति ब्रह्मसारे ॥

'इच्छन् वाजश्रवोनप्ता ददौ सर्वस्वदक्षिणाम् ।
उद्दालकः स्वर्गलोकं ददौ गाश्च निरिन्द्रियाः ॥

व्यास- न केवलं ब्रह्मविद्या मोक्षैकफला किन्तु पुष्पनिभस्वर्गफलापि भवतीत्याशयवान् श्रोतुः श्रद्धाजननाय ब्रह्मविद्यामाख्यायिकयाह वेदपुरुषः- **उशन्नित्यादिकया ॥** उशन् स्वर्गादीच्छन् ॥

व्या.भा- "स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते" इति ज्योतिष्टोममात्रान्मोक्षः प्रतीयते सा "तमेवं विद्वान्" इत्यादिश्रुतिविरुद्धा अतस्तत्प्रमाणेन घटयन्नाह- **अग्नाविति** ॥ "स त्वमग्निम्" इत्यत्र स्वर्ग्याग्निज्ञानमात्रस्य याचितत्वात् "प्र ते ब्रवीमि" इत्यादौ तावन्मात्रस्यैव ज्ञापितत्वाच्च कथमेवं व्याख्येत्याशङ्कां "अग्नौ" इति प्रमाणेन निवृत्तामपि दार्ढ्याय निवारयन् आदित एव प्रमाणेन व्याचष्टे- **इच्छन्निति** ॥ ते ईदृश्यो गावो न दातव्याः । सर्वस्वदक्षिणाप्रतिज्ञापि मां दत्वा पूरयितव्येति बालः पुत्रस्तमुवाचेति योजना । तमग्निं तस्मै उवाच । कथम्भूतमग्निं अनन्तलोकाप्तिमित्यादि योजना ॥ १.१.१ ॥

वामन– एवं चेत् "उशन् ह वै" इत्युपक्रमोक्तं सर्ववेदसदानं किमिच्छोरित्याकाङ्क्षायां स्वर्गेच्छोरित्याह– **इच्छन्नित्यादिना गतिसारवचनेन** ॥ तर्हि तद्भगवज्जिज्ञासां विना कर्मस्वरूपजिज्ञासा किमिह समारब्धेति चेत् कर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावज्ञापनार्थमित्यविरोधः । भगवत्प्रश्नादेस्तु तत्र तत्र सविस्तरं करिष्यमाणत्वात् । योऽसौ नाम्ना वाजश्रवा ऋषिस्तस्य नप्ता उद्दालकः वाजश्रवस उक्तः । "उशन्" स्वर्गलोकमिच्छन् । "वश इच्छायाम्" इति धातोः । तस्य उद्दालकस्य पुत्रो नचिकेताः । तं श्रद्धा आविवेश सद्धर्माचरण एव श्रद्धावानभूदित्यर्थः ॥ १.१.१–२ ॥

अथ श्रीवादिराजतीर्थविरचितकाठकभाष्यप्रकाशिका

"उशन् ह वै वाजश्रवसः" इत्यत्र वाजश्रवो नाम कश्चिदृषिः । तस्य नप्ता पौत्रपुत्रः उद्दालकाख्यः वाजश्रवस इत्युच्यते । वाजश्रवःशब्दात् सम्बन्धार्थे अणूप्रत्यये कृते सति वृद्धौ च कृतायां पूर्वाकारस्थाने आदिश्यमानवृद्धिरप्याकार एवेति वाजश्रवस इत्येव शब्दो निष्पन्न इति ज्ञेयम् ॥ १.१.१ ॥

वे.भा- अत्र ''उशन् ह वै वाजश्रवसः'' इत्याख्यायिका विद्याप्रशंसया श्रोतॄणां श्रद्धातिशयजननार्थम् । स्मर्यते हि श्रद्धादीनां तत्त्वज्ञानहेतुत्वं ''श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्'' इति ॥

ननु ''स्वर्गे लोके न भयं किञ्च नास्ति'' इत्यादिना स्वर्गलोकं प्रशस्य ''स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो'' इत्यत्राग्नेः स्वर्गसाधनत्वमुच्यते तदयुक्तम् । अग्निमात्रस्य स्वर्गसाधनत्वेऽकृताग्निचयनस्यापि स्वर्गप्राप्त्यापत्तेः । नच ''योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते'' इति यजुर्वेदोक्तिबलादत्राप्यग्निचयनस्यैव स्वर्ग्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । अग्निचयनस्यापि स्वर्गमात्रं प्रति हेतुत्वसम्भवेऽपि ''स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते'' इत्युक्तस्य स्वर्गप्राप्त्यनन्तरं मोक्षं प्रति हेतुत्वस्यानुपपत्तेः । ''तमेवं विद्वान्'' इत्यादिश्रुतिविरोधादित्यतः प्रमाणेन तद्व्याचष्टे- **अग्नाविति** ॥ अत एव नाग्निचयनमात्रेण पूर्यत इति भावेन ''य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम्'' इत्युत्तरत्र ''य उ चैनमेवं वेद'' इति शाखान्तरेऽप्युक्तमिति भावः । त्रिशश्चयीतेति सम्बन्धः । त्रिनाचिकेत इत्यादिप्रयोगात् त्रिश इत्युक्तम् । तत्र ''भयातिगः'' इत्यनेन ''स्वर्गे लोके न भयं किञ्च नास्ति'' इत्यस्य तात्पर्यमुक्तम् । ''न तत्र त्वम्'' इति स्वर्गलोके मृत्योरभाव उक्तः । स न युक्तः । पुनरावृत्तिसद्भावेन सर्वथा मरणाभावा-योगादित्यत उक्तं ''उष्य मन्वन्तरं कालम्'' इति । तथा च मन्वन्तरकालपर्यन्तं ''न तत्र त्वम्'' इति व्याख्येयमिति भावः । ''स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते'' इत्यस्यार्थमाह- **अमृतत्वमिति** ॥ मोक्षमित्यर्थः । ब्रह्मणा सहैव मोक्षप्राप्तेः स्वर्गप्राप्त्यनन्तरमेव तदभावात्क्रमादित्युक्तम् । एतेन ''स्वर्गलोका अमृतत्वममरणतां देवत्वं भजन्ते'' इत्येतदपव्याख्यानमित्युक्तं भवति । प्राप्तस्वर्गलोकानां सर्वथा मरणाभावस्य बाधात् । मन्वन्तरादि-कालमात्रवासित्वं चेत् ''न तत्र त्वम्'' इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । अमरणतां देवत्वं भजन्त इत्यर्थ इति चेन्न । तस्य योग्यतामात्रसाध्यत्वेन कर्मिमात्रस्य

तदभावात् । मोक्षोऽपि योग्यमात्रसाध्य एवेति चेत्, सत्यम् । ''अग्नौ विष्णुं सदा ध्यायन्'' इति समाख्याबलान्मोक्षयोग्यपरत्वस्य कल्पनात् । नच तथा त्वत्पक्षे किञ्चिज्ज्ञापकमस्तीति ॥

ननु ''उशन्ह वै वाजश्रवसः'' इत्यादि प्रथमत एवाव्याख्याय मध्यमवाक्यं किमर्थमादौ व्याख्यायते । नच स्पष्टत्वात्तदुपेक्ष्येदं वाक्यं व्याकृतमिति वाच्यम् । उत्तरत्रादितोऽपि व्याख्यानात् । उच्यते । सङ्करेण हि स्वभाष्ये ''अथ काठकोपनिषद्वल्लीनां सुखार्थप्रतिबोधनार्थमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते'' इति प्रतिज्ञायोपनिषच्छब्दार्थविचारः कृतः । उपनिषदिति उपनिपूर्वस्य सदेर्विशरणगत्यवसादनार्थकस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । उपनिषदिति व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपादितवेद्यवस्तुविषया विद्योच्यते । कस्मात् ये मुमुक्षवोऽपि दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णाः सन्त उपनिषच्छब्देन वाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्यामुपगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य विशरणात् विनाशात् ब्रह्मविद्योपनिषदित्युच्यते । तथाच वक्ष्यते ''निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते'' इति । पूर्वोक्तविशेषणान्मुमुक्षून् एतत् ब्रह्म गमयतीति गमयितृत्वेन योगेन वा ब्रह्मविद्योपनिषदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति । ''ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः'' इति । लोकादिर्ब्रह्मजो योऽग्निस्तद्विषयायाः विद्यायाः द्वितीयेन वरेण प्रार्थ्यमानायाः स्वर्गलोक-फलप्राप्तिहेतुत्वेन गर्भवासजन्मजराद्युपद्रवसम्बन्धस्य लोकान्तरे पौनःपुन्येन प्रवृत्तस्यावसादयितृत्वेन शैथिल्यापादनेन योगेन साऽपि विद्योपनिषदित्युच्यते । तथाच वक्ष्यति ''स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते'' इत्यादि'' इति ॥

तदेतद्दूषयितुं ''स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते'' इति वाक्यतात्पर्यमादावेवोक्तम् । तथा हि । यदुक्तं लोकादिर्ब्रह्मजो योऽग्निः'' इत्यादि तदयुक्तम् । स्मृतिसमाख्यया द्वितीयवरेण प्रार्थ्यमानाया अपि विद्याया अग्निस्थविष्णु-विषयतया तस्या अपि मोक्षहेतुत्वेन स्वर्गमात्रहेतुत्वाभावात् । किञ्चोपनिषदिति

ग्रन्थप्रतिपादितवेद्यवस्तुविषया विद्योच्यत इत्यसत् । विद्यायामुपनिषच्छब्द-प्रयोगादर्शनात् । सर्वासु शाखासु ''आरणकमावर्तयेदारणकमावर्तये-दुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेत्'' इत्यादिश्रुतौ उपनिषदमधीमहे अध्यापयाम इति लौकिकव्यवहारे उपनिषच्छब्दस्य ग्रन्थ एव प्रयोगाच्च । नच संसारहेत्व-विद्यादिविशरणादेर्धात्वर्थस्य ग्रन्थमात्रेऽसम्भवात्, विद्यायाश्च सम्भवात् विद्यायामेवोपनिषच्छब्दो मुख्यः ग्रन्थस्य तु तादर्थ्येन तच्छब्द इति वाच्यम् । ग्रन्थस्यापि ज्ञानद्वारा विद्यानिवृत्त्यादिहेतुत्वसद्भावात् । नहि यत्र प्रयोगो वर्तते तत्र शब्दोऽमुख्यः । यत्र तु स नास्ति तत्र मुख्य इति दृष्टचरमिति ॥

वे.भा- एवं परकीयादिभाष्यनिरासाय ''स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते'' इति वाक्यमादौ व्याख्यायेदानीं अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिनिरासायादित एव व्याचक्षाणस्तावत् ''उशन् ह वा'' इति प्रथमवाक्यं प्रमाणेनैव व्याचष्टे- **इच्छन्निति ॥** उशन्नित्यस्यार्थ इच्छन्निति । ''वश इच्छायाम्'' इति धातोः । वकारस्योकारः । ''उश इच्छायाम्'' इत्येव वा धातुः । उक्तञ्च ''उश इच्छा प्रकीर्तिता''इति । वश कान्तौ कान्तिरिच्छेति वा । स्वर्गलोकमिच्छन्नित्यन्वयः । स्वर्गलोकमिति श्रुतौ शेषोक्तिः । ''वाजश्रवोनप्ता'' इत्यनेन वाजश्रवा इति कश्चिदृषिस्तस्यापत्यं वाजश्रवस इति व्याख्यानमसदित्युक्तं भवति । सर्ववेदसमित्यस्यार्थः सर्वस्वदक्षिणामिति । उद्दालको नामतः । कथं तर्ह्यौद्दालकिरित्युत्तरत्र प्रयोगः । उद्दालक एवौद्दालकिरिति व्याख्यानात् । यद्वा एतत्पितुरपि उद्दालक इति नाम । अतो नानुपपत्तिः । सर्ववेदसं ददावित्येतदनन्तरमध्याहार्यमाह- **ददाविति ॥** निरिन्द्रिया इति वक्ष्यमाण-विशेषणोपलक्षणम् । अन्यथा दक्षिणासु नीयमानासु कुमारस्य श्रद्धाप्रवेशे कारणाभावप्रसङ्गः । ''पीतोदकाः'' इत्याद्यनुवादासम्भवश्चेति भावः ॥

१.१.१॥

वे.खं- ततश्च ''उशन् ह वा'' इत्यादेरेवमक्षरयोजना । उशन् स्वर्गलोकमिच्छन् । वाजश्रवसः नप्ता वाजश्रवो नप्ता । सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणां ददौ । ह वा इति निपातौ वृत्तार्थस्मारणार्थौ । निरिन्द्रिया गाश्च ददाविति शेषः । तस्य ऋषेर्नचिकेता नाम पुत्र आस ह किल ॥ १.१.१ ॥

तं सन्तं कुमारं तासु गोषु दक्षिणासु नीयमानासु दक्षिणात्वेन दीयमानासु सतीषु । श्रद्धा पितुर्हितकामप्रयुक्तास्तिक्यबुद्धिराविवेश । हेत्याश्चर्ये । कुमारस्यापि श्रद्धा जातेति । स आविष्टश्रद्धो नचिकेता एवममन्यत ॥ १.१.२ ॥

वरद- नन्वत्र ''स त्वमग्निं स्वर्गमध्येषि मृत्यो'' इत्यारभ्य ''स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते'' इत्यादिवाक्येन यत्कर्ममात्रस्यैव मोक्षसाधनत्वं निगद्यते तन्न युज्यते । ''नान्यः पन्थाः'' इत्यादिविरोधादित्यतस्तत्परम्परयैव नत्वव्यवधानेन कर्मणैव मोक्षसाधनत्वमुच्यते । अतो न विरोध इति भावेनाह- **अग्नाविति ॥**

नाचिकेताग्निज्ञानेन मोक्षो भवतीत्यत्र नाचिकेताग्निस्थितविष्णुज्ञानेन मोक्षो विवक्षित इति व्याख्या न युज्यते स्वर्ग्याग्निमात्रस्यैव नाचिकेतसा पृष्टत्वेन विष्णोरत्र प्रवेशासम्भवादित्यतस्तेनाप्यग्निस्थितो हरिरेव पृष्ट इत्यत्र प्रमाणं वक्तुमादित एवोपनिषद्वाक्यं प्रमाणवचनेन व्याचष्टे- **इच्छन्निति ॥** १.१.१ ॥

वरद.खं- अथादित एवारभ्य कचिद्भाष्यावगतोऽर्थः सम्प्रधार्य कथ्यते । तथाहि परमेश्वरापरिज्ञानेन विविधसांसारिकदुःखोपप्लुतानामधिकारिजनानां तत्स्वरूपोपदेशेन तद्दुःखोपशान्त्यर्थं प्रवृत्तेयं काठकोपनिषत् तत्स्वरूपज्ञानेऽपि विषयाभिलाषरहितस्यैव अधिकारो न विषयकामनायुक्तस्येति ज्ञापयितुमादावाख्यायिकामाह- **उशन्ह वै वाजश्रवस इत्यादि** ॥ उशन्

स्वर्गलोकमिच्छन् । वाजश्रवसोऽन्वये जातः ऋषिः सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणां दत्तवान् । पीतोदका इत्यस्यायमर्थः । याभिर्गोभिरुदकं पीतमेव नत्वितः परं पातव्यमुदकमस्ति स्वजीवने यावदुदकं पातव्यं तस्य सर्वस्यापि पीतत्वात् । एवं जग्धतृणा इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । य एवम्भूतास्ता गा ददत्पुरुषः स एताननन्दाः नन्दः सुखं तद्रहितत्वादनन्दा नाम लोकास्तान्प्राप्नोतीति ॥ १.१.१ ॥

अथ श्रीराघवेन्द्रयतिविरचितकाठकोपनिषत्खण्डार्थः

समस्तगुणपूर्णाय दोषदूराय विष्णवे ।
नमः श्रीप्राणनाथाय वामनायेष्टदायिने ॥

अस्याः काठकोपनिषदो यमनचिकेतस्संवादरूपत्वाद् यमदेवोऽस्या ऋषिः । वाक्येतरेषु पीतोदकाः इत्यादिषु छन्दोबद्धेष्वक्षरगणनयाऽनुष्टुबादिश्छन्दः । देवता तु वामनाख्यो हरिर्ध्येयः ।

"अनन्तलोकाप्तिम्" इत्यादिना ब्रह्मविद्यां वक्तुं श्रोतुः श्रद्धाजननायाऽऽख्यायिकामाह वेदपुरुषः- **उशन्नित्यादिना** ॥ वाजश्रवसो नप्तृरूपगोत्रापत्यं वाजश्रवसः, तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः, स उद्दालकनामा । उशन् वश कान्तौ, "ग्रहिज्यावयि..." (सि.कौ.२४१२) इत्यादिना सम्प्रसारणम्, शत्रन्तम् । स्वर्गलोकमिच्छन्नित्यर्थः । सर्ववेदसं सर्वस्वम्, ददौ ब्राह्मणेभ्यो दत्तवान् । ह वै प्रसिद्धमेतत् । तस्य ह प्रसिद्धस्य वाजश्रवसस्य नचिकेताः नचिकेतोनामकः पुत्र आस बभूव । नाम प्रसिद्धम् । "अस्तेर्भूः" (सि.कौ.२४७०) इत्येष विधिश्छान्दसत्वान्न भवति । तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं वा । तं कुमारं सन्तं बाल्ये वयसि स्थितं श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः आविवेश प्रविवेश । श्रद्धावान् बभूवेत्यर्थः । कदेत्यत उक्तं- **दक्षिणास्विति** ॥ पित्रा ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणासु दीयमानास्वित्यर्थः । नानाविधजरठनिर्वीर्यगवाद्यनुपयुक्तवस्तुदानसमये

अनुपयुक्तगवादिकमस्वर्ग्यं किमर्थं ददाति पिता ? न देयमिति वदामीति पुत्रस्य बुद्धिरासीदिति भावः।। १.१.२ ॥

उपनिषत्

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ १.१.३

व्यास- पीतमेवोदकं याभिर्नतु पातव्यमस्ति । जग्धमेव तृणं नतु जग्धव्यमस्ति । दुह्यत इति दोहः क्षीरम्, दुग्ध एव दोहो नतु दोग्धव्यमस्ति यासां तास्तथोक्ताः । न विद्यते नन्दः सुखं येषु ते अनन्दाः तान् स गच्छति ता ददिति मन्वानः स पितरमुवाच । द्वितीयं तृतीयं द्विवारं त्रिवारं चोवाच १.१.३॥

वादि- ''पीतोदका जग्धतृणाः'' इत्यत्र जरठायाः गोः प्रशिथिलदन्तत्वेन पुनः तृणग्रहणे शक्त्यभावात् प्राग्जग्धमेव तृणं याभिर्नतु जग्धव्यमस्ति ता जग्धतृणाः । अत एव दूरगमने शक्त्यभावाच्च पिपासाभावात् पीतमेवोदकं याभिर्न तु पातव्यमस्तीति ताः पीतोदकाः ॥ १.१.३ ॥

वे.खं- कथम् ? पीतमेव नतु पातव्यमुदकं याभिस्ताः पीतोदकाः । जग्धं भक्षितमेव नतु भक्षणीयं तृणं यासां ता जग्धतृणाः । दुह्यत इति दोहः क्षीरम्, दुग्धमेव दोहो नतु दोह्यमस्ति यासां तास्तथोक्ताः । निरिन्द्रियाश्चक्षुःपादादीन्द्रियशून्याः । अप्रजननसमर्था वा । या गावस्ता ददत् प्रयच्छन् यः पुरुषः स ये ते प्रसिद्धाः अनन्दा नाम लोकास्तान् गच्छतीति । अत्र प्रामादिकैकगोदानव्यावृत्त्यर्थं पीतोदका इत्यादिबहुवचनम् । नन्वन्यत्रानन्दशब्दस्तमःपरतया व्याख्यातः । यथोक्तं ''नित्यदुःखस्वरूपत्वादनन्दं तत्तमो मतम्'' इति । तत्कथमेतादृग्गोदानमात्रेण तमःप्राप्तिरिति । सत्यं, अत्रापि गोदानकर्तुः तमोयोग्यत्वेऽनन्दशब्दस्य तमःपरत्वमन्यथा तादृगनित्यनरकपरत्वमित्यङ्गीकारादिति ॥ १.१.३ ॥

रा.खं- श्रद्धाविष्टत्वमेव व्यनक्ति- **पीतोदका इत्यादिना ॥** पीतमेव उदकं याभिः न तु पातव्यमस्ति ताः पीतोदकाः । जग्धमेव भक्षितमेव तृणं न तु जग्धव्यमस्ति याभिस्ता जग्धतृणाः । दुह्यत इति दोहः, कर्मणि घञ्, क्षीरम्, दुग्ध एव दोहो यासां न तु दोग्धव्यमस्ति ता दुग्धदोहाः । निरिन्द्रियाः निर्वीर्याः, दुर्बला इति यावत् । ता उक्तरूपा गाः ददत् प्रयच्छन् स पुमान् तान् लोकान् गच्छति । ते प्रसिद्धाः । अनन्दाः अविद्यमानसुखाः । य इति शेषः । ये लोकास्तान् , इत्येवं श्रद्धा आविवेशेत्यर्थः ॥ १.१.३ ॥

उपनिषत्

स होवाच पितरं [१]तात कस्मै मां दास्यसीति द्वितीयं तृतीयम् । तं होवाच मृत्यवे त्वा ददानीति ॥ १.१.४ ॥

भाष्यम्

मां दत्त्वाऽपि न ते गावो दातव्या ईदृशा इति ।
उवाच पुत्रस्तं बालस्तं शशाप पिता स्वयम् ॥ १.१.४ ॥

वामन- निष्फलनिरिन्द्रियगोदानात् निरानन्दलोकान् गच्छतीति श्रद्दधदपि ददतं पितरमुवाच– **मां दत्वाऽपीति ॥** "तत कस्मै मां दास्यसि" इति एतावद् वचनं द्वितीयं तृतीयं चोवाच । अथ कुपितस्तत्पिता मृत्यवे त्वा ददानीति वदन् तं पुत्रं शशाप ॥ १.१.३-४ ॥

वे.भा- ननु सर्वस्वदक्षिणादानावसरे स्वस्य देयकोटौ प्रवेशाभावात् "तात कस्मै मां दास्यसि" इति वचने किंनिमित्तमित्यतस्तदभिप्रायमाह- **मामिति ॥** ते त्वा ईदृशाः ईदृश्यः गावो न दातव्याः । नचैवं गोदानप्रतिज्ञाभङ्गः । मां दत्वापि तस्याः पूरणीयत्वादित्यर्थः । स होवाच पितरमित्यस्यार्थः- **उवाचेति ॥** "तं होवाच मृत्यवे त्वा ददानि" इति

१. "तत" इति वामनपण्डिताचार्यपाठः ।

वाक्यस्य यथाश्रुतमात्रार्थप्रतीतिनिरासायाभिप्रेतमर्थमाह- **तमिति** ।। त्वं म्रियस्व । मृत्वा मृत्योर्गृहान् गच्छ । तदापि प्रवसन्तं मृत्युं प्रतिगन्तासि । तस्य गृहे तिस्रो रात्रीरनश्नन्नेव वसतादित्यादि शशापेत्यर्थः । तथाचोक्तं यजुर्वेदकाठके "स होवाच । तात कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयम् । तं ह परीत उवाच मृत्यवे त्वा ददानीति । परेहि मृत्योर्गृहान् मृत्यवे त्वादामिति । तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच । तस्य स्म तिस्रो रात्रीरनश्नन् गृहे प्रवसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत्कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति तिस्र इति प्रतिब्रूतात् । किं प्रथमां रात्रिमाश्ना इति प्रजां त इति । किं द्वितीयामिति पशूंस्त इति । किं तृतीयामिति साधुकृत्यां त इति" (तै.ब्रा.३.११.८) इति । एवञ्चात्र श्रुतौ मृत्यवे त्वा ददानीति उपलक्षणम् । अत एव शाखान्तरोक्तस्यापि सङ्ग्रहाभिप्रायेणैव तं शशापेति सामान्येनोक्तम् ।। १.१.४ ।।

वे.खं- यत एतादृशगोदानकर्तुरेवमनर्थः, अयञ्च तादृशीरेव गाः प्रयच्छति । अतोऽस्यानर्थो भविष्यति । पुत्रेण च सता मया स परिहर्तव्य इति मन्यमानः स कुमारो मां दत्वापि ते न गावो दातव्या ईदृश्य इति भावेन पितरमुवाच । किमिति ? हे तात मां कस्मै दास्यसीति । एवमुक्ते बालकत्वात् यत्किञ्चिद्वदतीति मन्यमानेन पित्रोपेक्ष्यमाणः स द्वितीयं तृतीयं द्विवारं त्रिवारमप्येवमेवोवाच । नायं बालकस्वभाव इति मत्वा क्रुद्धः सन् तं कुमारं प्रत्युवाच । किमिति ? । त्वा त्वां मृत्यवे यमाय दास्यामीति । त्वं म्रियस्वेति शशाप । उपलक्षणमेतत् । मृत्वा मृत्योर्गृहान् गच्छ । तदापि प्रवसन्तं मृत्युं प्रति गन्तासि । तस्य गृहे तिस्रो रात्रीरनश्नन्नेव वसतात् । स देशान्तरादागतो यमो यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति तदा तिस्र इति प्रतिब्रूतात् । किं प्रथमरात्रावाश्ना इति यदि पृच्छेत्तदा ते प्रजामिति प्रतिब्रूतात् । किं द्वितीयरात्रावाश्ना इति पृच्छेत्तदा पशूंस्त इति प्रतिब्रूतात् । किं

तृतीयरात्रावाश्ना इति पृच्छेत्साधुकृत्यां त इति प्रतिब्रूतादिति शशापेति ग्राह्यम् । एतादृशं पुत्रं प्रत्यपि साक्षात्पिताप्येवमुक्तवानिति आश्चर्यद्योतनाय हेत्युक्तम् ॥ १.१.४ ॥

रा.खं- उक्तिप्रकारमेवाऽऽह- **तातेति** ॥ एवं श्रद्धाविष्टः स पुत्रः पितरमुवाच । ह किलेत्यर्थः । तात मां कस्मै दास्यसीति । मां दत्त्वाऽपि सर्वस्वदक्षिणाप्रतिज्ञा पूरयितव्या, नैतादृशीर्गा देहीति तद्वचनाभिप्रायो ज्ञेयः- **द्वितीयं तृतीयमिति** ॥ एवं प्रकारेण द्वितीयवारं तृतीयवारं चोवाचेत्यर्थः । मां कस्मै दास्यसीति पुत्रेण त्रिवारमुक्ते सति कुपितः पिता तं पुत्रमुवाच । हेत्याश्चर्ये । त्वा त्वां मृत्यवे यमाय ददानीत्युवाच, म्रियस्वेति शशापेत्यर्थः ॥ ॥१.१.४ ॥

उपनिषत्

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।
किंस्विद् यमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ १.१.५ ॥

व्यास- ''मृत्यवे त्वा ददानि'' इति म्रियस्वेति शप्तश्चाह- **बहूनामित्यादि** ॥ बहूनां मृतानां मध्येऽहं प्रथमो यममेमि तदा यमस्य मया कर्तव्यं किमासीद्यत्करिष्यतीत्यादि योजना ॥ १.१.५ ॥

वादि- ''बहूनामेमि मध्यमः'' इत्यत्र मध्यमः मध्यस्थः सन् । मरणं तावत्सार्वजनीनम् । एवं च ममानेन न काऽपि हानिरिति भावेन बहूनामित्याद्युक्तम् ॥ १.१.५ ॥

वे.खं- एवं शप्तः पुत्र आह- **बहूनामिति** ॥ यद्यप्यहमद्य बहूनां पुरुषाणां मध्ये प्रथमो मुख्यः सन् यममेमि । वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानव्यपदेशः । एवं बहूनां पुरुषाणां मध्यमः सन् वा यममेमि । तथापि यमो मया यत्करिष्यति तत्कर्तव्यं यमस्य किंस्वित् किमेव न किमपि । तथाच व्यर्थमेव त्वदीयं

दानमिति भावः । अप्रयोजकतया गमने त्वया न तस्य प्रयोजनमित्यत उक्तम्- **प्रथमः सन्नेमीति** ॥ मुख्यत्वेनागतस्य शुश्रूषाद्यनङ्गतया न तस्य त्वया प्रयोजनमित्यत उक्तम्- **मध्यमः सन् इति** ॥ तच्छुश्रूषकाणां नियतत्वेन तन्मध्ये मम प्रवेशायोगादिति भावः ॥ १.१.५ ॥

वरद.खं- मरणं नामास्माकमकिञ्चित्करमित्याह- **बहूनामिति** ॥ अहं बहूनां पुरुषाणां मध्ये प्रथमो भूत्वा यममेमि प्राप्तवानस्मि । केषुचित्कालेषु बहूनां पुरुषाणां मध्यमः सन् यममेमि प्राप्तवानस्मि । तदा किंस्विद्यमस्य कर्तव्यम् । मया किं कर्तव्यमासीत् । तन्न किमपीत्यर्थः । अद्य मृतेन मया यत्कृत्यं करिष्यति तथाविधं कार्यं पूर्वं किंस्विदासीदित्यर्थः ॥ १.१.५ ॥

रा.खं- पित्रा शप्तश्च पुत्रः शापमङ्गीकृतवानित्याह- **बहूनामिति** ॥ बहूनां मरिष्यमाणानां मध्ये अहं प्रथमः सन् यममेमि यामि । बहूनां मृतानां मध्ये मध्यमस्सन् वा यममेमि । तदा यमस्य मया किंस्वित् किं वा कर्तव्यं स्यात् ? यन्मयाऽद्य करिष्यति तत् किमस्ति ? न किमपि ॥ १.१.५ ॥

उपनिषत्

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे ।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिव जायते पुनः ॥ १.१.६ ॥

व्यास- विद्यमानस्यैव मरणस्य दत्तत्वान्न तत्र मम क्लेश इत्याह- **अनुपश्येति** ॥ पूर्वे यथा मृतास्तदनुपश्य । तथापरे भविष्यन्तीति प्रतिपश्य । देहिनो मरणं नियतमित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेनाह- **सस्यमिति** ॥ स मृतो यमसदनं गतः ॥ १.१.६ ॥

वामन- अथ स बालः ''बहूनामेमि प्रथमः'' इत्यादिचिन्ताकुलः यमं जगाम । ''अनुपश्य'' इत्यादेरयमर्थः । त्वत्तः पूर्वागताः पापिनः यथा महादुःखानुभविनः तथा तान् अनुपश्य । अपरे आगताश्च तथा इति प्रतिपश्य ।

एवं वदद्भिः यमभृत्यैः मर्त्यः पापी सस्यमिव कुम्भ्यां पच्यते । पापक्षये पुनः तच्छेषेण सस्यमिव कचित् क्षेत्रे जायते । मर्त्योत्तमानां देवानां निरयाभोगज्ञापनार्थं मर्त्य इति विशेषणम् ।। १.१.५–६ ।।

वादि- ''अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे'' इत्यत्र पूर्वं मृतानां पुंसां मृत्यनुसारेण मरणस्य दृष्टत्वात् श्रुतत्वाच्चानुपश्येत्युक्तम् । उपरि म्रियमाणानां प्राङ् मृतप्रतिमतयाऽनुमेयत्वात् प्रतिपश्येत्युक्तमिति ।। १.१.६ ।।

वे.खं- त्वदीयं दानं व्यर्थं भवतीत्येव मम क्लेशो नतु मम मरणं दत्तमिति । देहिनां मरणस्य नियतत्वादिति भावेनाह- **अनुपश्येति ।।** हे पितः त्वं यथा पूर्वे देहिनः सर्वे मृता अभवन् तदनुपश्य विजानीहि । पूर्वेषां मृतत्वेऽप्यपरेषां मरणं कुत इति चेत् यथा पूर्वे मृतास्तथापरे मरिष्यन्तीति प्रतिपश्य विजानीहि । देहित्वाविशेषादिति भावः । देहिनां मरणं नियतमित्येतमर्थं दृष्टान्तेन साधयति- **सस्यमिवेति ।।** यथा सस्यं पच्यते परिपक्वं भवति । ततश्च जीर्यते । एवं मर्त्योऽपि जरादिना परिपक्वस्सन् नश्यतीत्यर्थः । न घटादिवत् देहिनः सर्वथा नाश इति लभ्यते सस्यदृष्टान्तकथनेन । यद्वा देहिनां मरणस्य नियतत्वेऽपि बाल्यावस्थायामेवेति नियमाभावात् बालकस्य मम त्वया मरणं दत्तमित्यपि न क्लेश इति भावेनाह- **सस्यमिवेति ।।** अवश्यम्भाविन्यर्थे का व्यथेति भावः ।। १.१.६ ।।

वरद.खं- इतोऽपि तव शापेन न मे महती हानिः मरणस्य सर्वेषामवश्यम्भावित्वादित्याह- **अनुपश्येति ।।** यथा पूर्वे पुरुषाः सर्वे मृता अभवन् । अपरेऽपि तथा मरिष्यन्तीति प्रतिपश्य जानीहि । तत्कथमित्यत आह- **सस्यमिवेति ।।** यथा प्ररूढं शाल्यादि सस्यं पच्यते कालेन परिपक्वं भवति । परिपक्वश्च पश्चाज्जीर्यति । पुनरथ जायते उत्पद्यते । एवमुत्पत्तिनाशौ प्राप्नोति । तथा जीवोऽपि । अतो नात्र महती हानिरित्यर्थः ।। १.१.६ ।।

रा.खं- तथाऽपि चेद्गच्छेति ब्रूषे गच्छाम्येव । सिद्धस्य मरणस्य त्वया दत्तत्वात् न तेन मम क्लेश इत्याह- **अनुपश्येति** ।। पूर्वे यथा मृताःताननुपश्य दृष्ट्वा तथाऽपरे च मरिष्यन्तीति प्रतिपश्य क्लेशं हित्वैव यममेमीति पूर्वेणान्वयः । देहिनो मृतिर्नियतेत्येतद्दृष्टान्तेन व्यनक्ति- **सस्यमिवेति** ।। सस्यं यथा कालेन पच्यते तथा मर्त्यः मनुष्योऽपि पच्यते । पक्वसस्यमिव म्रियते । यमशासनानुभवानन्तरं सस्यमिव पुनर्जायते । मर्त्य इत्यनुषङ्गः । यतो जन्तोर्जन्ममृती नियते ततो नियतमृतेरेव त्वया दत्तत्वात् न मम ततः क्लेश इति भावः ।।
।।१.१.६ ।।

उपनिषत्

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ।। १.१.७ ।।

भाष्यम्

स जगाम यमं बालो ब्रह्मचारी यमस्य तु ।
पत्न्या सम्पूज्यमानोऽपि जग्रहार्घ्यादिकं न तु ।।
आगते तु यमे प्राह यमं सोदकमाहर ।। १.१.५-६-७ ।।

व्यास- तदा यमो लोकान्तरादागतः । आगतं यमं भार्योवाचेति वैश्वानर इत्यस्य प्राग्ग्राह्यम् । अतिथिः ब्राह्मणः वैश्वानरः सन् गृहान् प्रविशतीति योजना । एतां श्रुत्याद्युक्ताम् ।। १.१.७ ।।

वामन- एवं चिन्तयन् ब्रह्मचारी यमपुरं प्रविवेश । स तदा यममपश्यन् तत्पत्न्याऽऽहृतं अर्घ्यादिकं न जग्राह । अथ यमस्त्वन्यत्र स्थितस्त्रिरात्रात्यये स्वपुरमाजगाम । ततः सा यमपत्नी यमं प्रत्याह– **वैश्वानरः प्रविशतीत्यादि ।।** विश्वनरस्थो विष्णुरिह वैश्वानरः । स तु अतिथौ ब्राह्मणे स्थित्वा गृहस्थानां गृहान् प्रविशति । तस्य क्षुधादिज्वालया विश्वदिधक्षोः एतां अतिथिपूजाख्यां शान्तिं कुर्वन्ति । अतस्तदर्थं उदकं हर, भगवन् वैवस्वतेति ।। १.१.७ ।।

वादि- ''आगतं यमं भार्योवाचेति वैश्वानर इत्यस्य प्राग् ग्राह्यम्'' **इति व्यासतीर्थीये** ।। अन्यथा भार्यावचनस्यानवसरस्थत्वादिति ज्ञेयम् । अत एव स्मृत्याऽपि सङ्गतिघटनाय ''स जगाम यमं बालः'' इति श्रुत्यभिमतयोग्य-प्रमेयाध्याहारः कृतः । श्रुतिस्तु विवेकिनः कुमारस्याप्रियत्वाद्यमलोकगमनं नोदाजहारेति ज्ञेयम् । सति भर्तरि पृथगतिथिपूजने भार्याया अनधिकार इति कुमारस्य भावविवेचनायाऽह- **जग्राहार्घ्यादिकं न त्विति ।।** श्रुतिस्तु भर्तरि देशान्तरं गते सत्यग्निहोत्राहुतावपि भार्याया अधिकारः किमुतातिथिपूजन इति भावेन न तत्स्पष्टमाह । कुमारोऽपि प्रबलतमवरस्वीकाराय यमचेतसि कृपां जनयितुं न तया कृतपूजां जग्राहेति ज्ञेयम् ।। १.१.५-६-७ ।।

वे.भा- यथाश्रुते सङ्गत्यदर्शनात् ''वैश्वानरः प्रविशति'' इत्यतः प्रागध्याहार्यमाह- **स जगामेत्यादिना यमं सा इत्यन्तेन ।।** यमं प्रवसन्तमिति शेषः । ''तं वै प्रवसन्तं जगाम'' (तै.ब्रा.३.११.८) इति शाखान्तरोक्तेः । अत एव यमस्य पत्न्या सम्पूज्यमानोऽपीत्युक्तम् । अर्घ्यादिकं न जग्राह । पित्रा यमलोकं प्रति गत्वापि तस्य गृहे त्रिरात्रं न भोक्तव्यमित्युक्तत्वात् । तथाचोक्तम् । तस्य स्म तिस्रो रात्रीरित्यादि । हर अपहरेति प्रतीतिनिवारणाय ''हर वैवस्वतोदकम्'' इत्यस्यार्थमाह- **उदकमाहरेति ।।** इत्युक्त इति इतिशब्दस्य पूर्वोत्तराभ्यां सम्बन्धः । अनेन ''वैश्वानरः'' इत्यादिकं यमामात्यादिकानां वचनमित्येतदपव्याख्यानमित्युक्तं भवति ।। १.१.७ ।।

वे.खं- स बाल एवं पितृसन्निधावुक्त्वा तं प्रवसन्तं यमं प्रति जगाम । यमे प्रवासाय गते तद्गृहं प्रति जगामेति यावत् । अतस्तस्य पत्न्या सम्पूज्यमानः अप्यर्घ्यादिकं न जग्राह । स च यमागमनमेवावेक्षमाणस्तस्य गृहे तिस्रो रात्रीरनश्नन्नेवोवास । ततो यमो लोकान्तरादागत इति मध्ये वक्तव्यम् । आगते तु यमे यमभार्या यमं प्रत्याह- **वैश्वानर इति ।।** हे वैवस्वत विवस्वतः सूर्यस्य पुत्र । अतिथिर्ब्राह्मणः गृहिणां गृहान् वैश्वानरः अग्निः सन् प्रविशति ।

अतस्तस्यातिथिरूपवैश्वानरस्यैतां श्रुत्याद्युक्तां अर्घ्यादिरूपां शान्तिं शान्तिकारणं कुर्वन्ति । अन्यथा वैश्वानरेणेवातिथिना दाहः स्यात् । अतोऽर्घ्याद्यर्थमुदकं हर आहर ॥ १.१.७ ॥

वरद.खं- सोऽयं नचिकेता अपि तत्सन्निधावेवमभिधाय स्वयमेव यमस्य सदनमभिससार । तदनन्तरञ्च यमपत्न्या दीयमानमर्घ्यादिकमस्वीकुर्वाणो यमागमनमेव प्रत्यैक्षत । आगते च यमे यमपत्नी भर्तारमित्थमावेदयति स्म । कथं ? **वैश्वानर इति ॥** अतिथिः ब्राह्मणः गृहाश्रमिणां गृहान् प्रविशन् वैश्वानरः प्रविशति । क्षुधादिना वैश्वानरवद्दीप्यवपुरेव प्रविशतीत्यर्थः । तस्यातिथिरूपवैश्वानरस्य एतां जलाहरणादिरूपां शान्तिं शमनस्य कारणभूतां पूजां कुर्वन्ति विद्वांसः । तस्मात्त्वमप्यस्मा अतिथये जलमाहरेति ॥ १.१.७ ॥

रा.खं- अथ यमलोकं गतो नचिकेताः । तदा यमोऽन्यलोकं गत्वा स्थितोऽभूत् । यमभार्यया कृतामतिथिपूजां यजमानाभावान्न गृह्णामीत्युक्त्वा दिनत्रयपर्यन्तमुपवासेन तद्गृह एव स्थितवान् । ततो यमे चाऽगते यमं प्रति भार्योक्तिप्रकारमाह- **वैश्वानर इति** ॥ अतिथिः ब्राह्मणो वैश्वानरस्सन् गृहान् प्रविशति । गृहेष्वग्निप्रवेशो यथा तथा ब्राह्मणो ब्रह्मज्ञानी अतिथिरूपो गृहमागतोऽसत्कृतश्चेत् दहत्येवेत्यर्थः । तथा चोक्तं षष्ठस्कन्धे- "अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः" (भाग.६.७.३१) इति । तस्याग्नेरिव प्रविष्टस्यातिथेरेतां "स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय" (ऋ.सं.१०.११७.३) इत्यादिषूक्तां शान्तिं कुर्वन्ति महान्तो गृहिणः । अतो हेतोः वैवस्वत विवस्वतः पुत्र सूर्यपुत्र, उदकं उदकाद्यतिथिपूजाम् । अस्मै ब्राह्मणाय हर कुर्विति भार्योवाच यमं प्रतीत्यर्थः ॥ १.१.७ ॥

उपनिषत्

आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान् ।
एतद् वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥
॥१.१.८॥

व्या- अतिथिपूजाऽकरणेऽनिष्टमाह- **आशेति ॥** आशा प्राप्तेच्छा । अप्राप्तेच्छा प्रतीक्षा । सङ्गतं सुहृत्सङ्गतिम् ॥ ८ ॥

वामन- अथ यमस्तं नचिकेतसं अर्घ्यादिना सम्पूज्य प्रतोषयन्नाह – **आशाप्रतीक्षे इत्यादि ॥** आशा पुमर्थेच्छा । प्रतीक्षा तदुपायज्ञानम् । सङ्गतं सज्जनसंसर्गः यस्य गृहिणो गृहे ब्राह्मणोऽतिथिः एकरात्रमपि अनश्नन् वसति तस्य अल्पमेधसः पुरुषस्य आशाप्रतीक्षादिकं यत् स्यात् तत् एतत् सर्वं वैश्वानरः वृङ्क्ते छिनत्ति । ''वृजि छेदने'' । तस्मात् तत्परिहारार्थं तिस्रो रात्रीः प्रति त्रीन् अभीष्टवरान् वृणीष्व ॥ १.१.८–९ ॥

वादि- ''एतद् वृङ्क्ते'' इत्यत्र एतत्सर्वं वृङ्क्ते, ''वृञ् छेदने'' इति धातोः छिनत्तीत्यर्थः ॥ १.१.८ ॥

वे.खं- किञ्च अनश्नन् ब्राह्मणो यस्याल्पमेधसः पुरुषस्य गृहे वसति एतत् एतस्य आशाप्रतीक्षे अप्राप्तस्य प्राप्त्यर्थमिच्छा आशा, इदमेतस्मिन् काले सिध्यतीति निश्चित्य तत्कालप्रतीक्षणं प्रतीक्षा ते आशाप्रतीक्षे, सङ्गतं सुहृत्सङ्गतम्, सूनृताञ्च साध्वीं वाणीम्, इष्टापूर्ते इष्टापूर्तजन्यफलं सर्वान् पुत्रपशूंश्च वृङ्क्ते छेदयति । अयञ्च मत्कृतां पूजां अगृह्णन्नेवास्त इति ॥ १.१.८ ॥

वरद.खं- अतिथिपूजाऽकरणे किं भवतीत्यत इत्युच्यते- **आशेति ॥** आशा नामाप्राप्तस्य प्राप्त्यर्थमिच्छा । सिद्ध्यतीति निश्चितार्थस्य यत्कालप्रतीक्षणं सा प्रतीक्षा । सुहृद्भिर्या सङ्गतिः सा सङ्गतम् । सूनृता साध्वी वाणी ॥
॥ १.१.८ ॥

रा.खं- अतिथिपूजाया अकृतावनिष्टमाह- **आशेति** ।। आशा च प्रतीक्षा च आशाप्रतीक्षे । प्राप्तवस्तुविषयेच्छा ह्याशा, अप्राप्तवस्तुविषयेच्छा प्रतीक्षेति भावः । सङ्गतं सुहृत्सङ्गतिम् । सूनृतां जनकर्तृकसाधुवार्तां च । इष्टं च पूर्तं चेष्टापूर्ते । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (सि.कौ.३१५८) इति दीर्घः । इष्टं यजनम्, पूर्तं तटाकादि ।। **पुत्रेति** ।। पुत्रान् पशूंश्चेत्यर्थः । यस्य गृहे ब्राह्मणोऽनश्नन् **वसति**, तस्येति शेषः । अल्पमेधसोऽल्पबुद्धेस्तस्य पुरुषस्य आशाप्रतीक्षादिकं पूर्वार्धोक्तं सर्वमेतत् अनशनेन ब्राह्मणस्य गृहेऽवस्थानं कर्तृ वृङ्क्ते "वृजी वर्जने" श्नम्विकिरणम्, वर्जयति सर्वं नाशयतीत्यर्थः ।। १.१.८ ।।

उपनिषत्

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे
अनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु
तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ।। १.१.९ ।।

भाष्यम्

'इत्युक्तस्स यमस्तं तु सम्पूज्यादाद्वरत्रयम् ।।
सौमनस्यं पितुश्चैव नाचिकेताग्निगं हरिम् ।
[1]मुक्ते स्थितञ्च तं विष्णुमिति प्रादाद्वरत्रयम् ।।"

१.१.८-९ ।। इति गतिसारे ।

व्यास- भार्योक्तो यमोऽर्घ्यादिपूजां कृत्वा वक्ति- **तिस्र इति** ।। तस्मात्प्रति तस्य प्रतीकाराय त्रीन् वरान्वृणीष्व ।। १.१.९ ।।

१. "मृते" इति पाठान्तरम् ।

वे.भा- "नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्" इत्यादिकं कस्य वचनमिति न ज्ञायते। विशेषानुक्तेर्यमभार्यावचनमिति च प्रतीयते अत आह- **इत्युक्त इति ॥** तथाचोक्तम् "नमस्ते अस्तु भगव इति होवाच" इति। तमागत्य पप्रच्छेति पूर्वं यमस्य प्रस्तुतत्वेन यमवाक्यमिदम्। किं तद्वरत्रयमित्यत आह- **सौमनस्यमिति ॥** एवशब्दश्चशब्दार्थः। हरिमित्यनेन सम्बन्धः। इति तेन याचितमिति शेषः। सौमनस्यं पितुरित्यनेन "शान्तसङ्कल्पः" इत्यादि-प्रथमप्रश्नवाक्यं "यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीतः" इति परिहारवाक्यं चोक्ततात्पर्यकम्। "नाचिकेताग्निगं हरिम्" इत्यनेन द्वितीयप्रश्नप्रतिवचन-योरग्निमात्रविषयत्वमसदित्युक्तं भवति। हरिं हरिज्ञानमित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। "येयं प्रेते विचिकित्सा" इत्यादिप्रश्नपरिहारवाक्यतात्पर्यमन्यथाप्रतीति-निरासायाह- **मुक्ते स्थितमिति ॥** "मृते स्थितम्" इति क्वचित्पाठः ॥

॥ १.१.९ ॥

वे.खं- एवमुक्तो यमस्तं कुमारं पप्रच्छ। कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति। तिस्र इति प्रत्युवाच। "किं प्रथमां रात्रिमाश्ना इति प्रजां त इति, किं द्वितीयामिति पशूंस्त इति, किं तृतीयामिति साधुकृत्यां त इति" (तै.ब्रा.३.११.८) इति शाखान्तरोक्तं ग्राह्यम् ॥

एवं कुमारोक्तो यम आह- **तिस्र इति ॥** हे ब्रह्मन् नमस्यः नमस्कारार्होऽतिथिस्त्वं यत् यस्मान्मे मम गृहे तिस्रो रात्रीरनश्नन्नेवा-वात्सीर्वासमकार्षीस्तस्मात् हे ब्रह्मन् ते तुभ्यं नमोऽस्तु मे मह्यं स्वस्त्यस्तु मङ्गलमस्तु। प्रति तस्य प्रतीकाराय त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ १.१.९ ॥

वरद.खं- एवं पत्न्या बोधितो यमः अतिथिं प्रत्याह- **तिस्र इति ॥** १.१.९ ॥

रा.खं- एवं भार्योक्तेन यमेन तस्मै अर्घ्यादिपूजां कृत्वा नचिकेतसं प्रति उक्तवचनप्रकारमाह- **तिस्र इति ॥** हे ब्रह्मन्, नमस्यः नमनयोग्योऽतिथिः

भवाननश्नन् अभुञ्जानः सन् मे गृहे तिस्रो रात्रीः दिनत्रयं यदवात्सीत् वासमकार्षीदिति यत् तस्मात् प्रति–तस्य प्रतीकाराय त्रीन् वरान् वृणीष्व, ''वृञ् सम्भक्तौ'' सम्भजस्व–स्वीकुरु । ते तुभ्यं नमोऽस्तु । ब्रह्मन् मे मह्यं स्वस्ति, अव्ययमेतत्, मङ्गलमस्तु । ''नमः स्वस्ति...'' इत्यादिना चतुर्थी
॥ १.१.९ ॥

उपनिषत्

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्
वीतमन्युर्गौतमो माऽभिमृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीत
एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १.१.१० ॥

व्यास- वरान् वृणीते- **शान्तेत्यादिना** ॥ मदनिष्टे शान्तसङ्कल्पः मामभि मां प्रति वीतमन्युः अपगतकोपः । त्वत्प्रसृष्टं त्वया प्रेषितं प्रतीतः प्रत्यभिज्ञानवान् । यथेति सर्वत्रानुवर्तनीयम् ॥ १.१.१० ॥

वामन- एवमुक्ते नचिकेताः स्वपितुः सौमनस्यमेव प्रथमं वरं वव्रे– **शान्तसङ्कल्प इत्यादिना** ॥ अयोग्यकृतौ शान्तसङ्कल्पः, योग्यकृतावेव सुमनाश्च यथा स्यात् मत्पिता गौतमः गोत्रविशेषतः । मां प्रति वीतमन्युश्च यथा स्यात् । अथ मां प्रति सूनृतवाणीमभिवदेच्च ॥ १.१.१० ॥

वे.खं- एवमुक्तो नचिकेताः प्रथमं वरं वृणोति- **शान्तसङ्कल्प इति** ॥ मृत्यो, गौतमः गोतमगोत्रापत्यं मम पिता । मामभि मां प्रति वीतमन्युः विगतकोपोऽत एव मदनिष्टे शान्तसङ्कल्पः सुमनाः प्रसन्नमनाश्च यथा स्यात् । किञ्च त्वत्प्रसृष्टं त्वया प्रेषितं मां प्रतीतः स एवायं पुत्र इति प्रत्यभिजानन् यथाभिवदेत् सम्यग्वदेत् । एतत्पूर्वोक्तत्रयाणां वराणां मध्ये प्रथमं वरं वृणे ॥
॥ १.१.१० ॥

वरद.खं- नाचिकेता ब्रवीति- **शान्त इति** ।। पुत्रो मृतो भवेदिति यः सङ्कल्पः, मत्पिता तत्सङ्कल्पात् शान्तिमान्भवेदिति शान्तसङ्कल्पशब्दार्थः ।। ।। १.१.१० ।।

रा.खं- एवं यमेनोक्तो नचिकेताः प्रथममेकं वरं तावद् वृणुत इत्याह वेदपुरुषः- **शान्तेति** ।। हे मृत्यो गौतमः मम पिता शान्तसङ्कल्पः मदनिष्टे शान्तः सङ्कल्पः यस्य स तथा, सुमनाः शोभनमनस्कः यथा स्यात्, माऽभि मां प्रति वीतमन्युः- अपगतकोपः, यथा स्यादिति प्रत्येकमन्वेति, त्वत्प्रसृष्टं त्वया प्रेषितं माऽभि मां प्रति प्रतीतः प्रत्यभिज्ञानवान् यथा वदेत्, एतत् एतं वराणां प्रथमं वरं वृणे इत्याह नचिकेता यमं प्रतीत्यर्थः ।। १.१.१० ।।

उपनिषत्

यथा पुरस्ताद् भविता प्रतीत
औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः।
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युः
त्वां ददृशिवान् मृत्युमुखात् प्रमुक्तम् ।। १.१.११ ।।

व्यास- प्रत्यभिज्ञापूर्वं तं वरं ददाति- **यथेति** ।। पुरस्ताद्ग्रामान्तरादागते त्वयि यथा प्रतीतो भवति तथा मत्प्रसृष्टः मया प्रेरितः । उद्दालकस्यापत्यमौद्दालकिः । अरुणाया अपत्यमारुणिः । प्रतीतो भवति ।। १.१.११ ।।

वामन- ''यथा पुरस्तात्'' इति यमस्य तद्वरदानवाक्यम् । मया नियुक्तः त्वत्पिता यथा पुरस्तात् शान्तसङ्कल्पः । इह पिता औद्दालकिः । असौ उद्दालकस्य पौत्रः । आरुणिः अरुणापुत्रः ।। १.१.११ ।।

वादि- ''औद्दालकिरारुणिः'' इत्यत्र औद्दालकः पिता, अरुणा माता, पूर्वदेहस्य मृतत्वेऽपि अभिनवदेहे त्वयि पुत्रवात्सल्यात् पूर्ववन्मातापितरौ प्रीतिं कुरुतामित्यभिप्रायेण वरदानमिति भावः ।। १.१.११ ।।

वे.खं- एवमुक्तो यमस्तथाभवत्वित्याह- **यथेति** ॥ औद्दालकिरुद्दालक एव औद्दालकिः । उद्दालकस्यापत्यं पुमानिति वा । औद्दालकिरारुणिररुणाया अपत्यं पुमानारुणिः तव पिता, मृत्युमुखात्प्रमुक्तं त्वां ददृशिवान् पश्यन्, मत्प्रसृष्टः मत्प्रेरितः वीतमन्युः सन्, पुरस्तात्पूर्वं त्वां प्रति, यथा येन प्रकारेणावर्तत तथा भविता, प्रतीतः प्रत्यभिज्ञावांश्च भविता । रात्रीः सुखं शयिता । अत्र "यथा पुरस्ताद्भविता" इत्यनेन "सुखं रात्रीः शयिता" इत्यनेन च शान्तसङ्कल्पत्वं सुमनस्कत्वञ्चोक्तं भवति ॥ १.१.११ ॥

वरद.खं- तथा भवत्वित्याह यमः- **यथा पुरस्तादिति** ॥ औद्दालकिरारुणिस्तव पिता पुरस्तात् पूर्वं त्वां प्रति । यथा येन प्रकारेण अवर्तत । अथ मत्प्रसृष्टः मया प्रेरितः उत्तरत्रापि त्वां प्रति तथा भवितेत्यर्थः ॥ १.१.११ ॥

रा.खं- इत्युक्तो यमो वरं तथैव दत्तवानित्याह- **यथेति** ॥ औद्दालकिः उद्दालकस्यापत्यं औद्दालकिः, अरुणाया अपत्यं आरुणिः, "स्त्रीभ्यो ढक्" इति नाश्रितम्, भवान् मत्प्रसृष्टः मत्प्रेषितस्सन् पुरस्तात् ग्रामान्तरादागतो यथा तथा प्रतीतः पित्रा प्रत्यभिज्ञातो भविता भविष्यति । रात्रीः सुखं शयिता शयानो भविता । तव पिता वीतमन्युस्सन् मृत्युमुखात् यममुखात् प्रमुक्तं त्वां ददृशिवान् दृष्टवान् भवेदिति यमः प्रथमं वरं दत्तवानित्यर्थः ॥ १.१.११ ॥

उपनिषत्

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति
न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।
उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १.१.१२ ॥

व्यास- स्वर्ग्याग्निस्वरूपज्ञानलक्षणं द्वितीयं वरं याचितुं हेतुतया तत्फलस्वर्गस्वरूपं निरूपयति- **स्वर्ग इति** ॥ १.१.१२ ॥

वे.खं- नचिकेता द्वितीयं वरं प्रार्थयितुमाह- **स्वर्ग इति ॥** हे मृत्यो स्वर्गे लोके भयं किञ्चन किमपि नास्ति । क्षुद्रभयाभावेऽपि मरणं स्यादित्यत उक्तम्- **न तत्र त्वमिति ॥** न तत्र मन्वन्तरकालपर्यन्तं मृत्युरस्तीत्यर्थः । जरया न बिभेति । अशितुमिच्छा अशनाया पातुमिच्छा पिपासा ते उभे तीर्त्वा शोकमतिक्रम्य गच्छतीति शोकातिगः स्वर्गलोके मोदते ॥ १.१.१२ ॥

वरद.खं- द्वितीयं वरं प्रार्थयितुं उपोद्धातं रचयति- **स्वर्गे लोक इति ॥** ॥१.१.१२ ॥

रा.खं- स्वर्ग्याग्निस्वरूपज्ञानलक्षणं द्वितीयं वरं याचितुं तद्याञ्चायां हेतुतया स्वर्ग्याग्निज्ञानफलस्वर्गशब्दितविष्णुलोकस्वरूपमाह- **स्वर्ग इति ॥** स्वर्गे लोके स्वर्गशब्दिते भगवल्लोके किञ्चन किमपि भयं नास्ति । तत्र लोके त्वं च नासि, शिक्षकस्सन्निति भावः । न जरया बिभेति, तल्लोकं गत इति योज्यम् । अशनायापिपासे उभे तीर्त्वा शोकातिगः शोकानतिक्रान्तस्सन् मोदते सुखमनुभवति । स्वर्गलोक इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा, नायं लोकः विष्णुलोकः, किन्तु प्रसिद्धस्वर्गलोक एवेति ज्ञापनाय पुनरुक्तिः । "प्राप्य स्वर्गं तत्र भयातिगः । उष्य मन्वन्तरं कालम्" इत्यादि भाष्योक्तेः ॥१.१.१२॥

उपनिषत्

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो
प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते
एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १.१.१३ ॥

व्यास- स्वर्ग्यं स्वर्गसाधनं अध्येषि जानासि । ज्योतिष्टोमादौ प्रवृत्तस्य रोचकफलं स्वर्गः प्रधानफलं तु मोक्ष इत्याशयवानाह- **स्वर्गेति ॥** एतत् द्वितीयेन वरेण वृणे द्वितीयं वरं वृणे ॥ १.१.१३ ॥

वामन- अथ नचिकेताश्च "स्वर्गे लोके" इत्यादिना भगवल्लोकं प्रशस्य "स त्वमग्निम्" इत्यादिना तत्प्रापकमग्निं पृच्छति । स्वयमेव रमते स्वस्मिन्नेव चेति स्वर्नामा नारायणः । तेन गतो वैकुण्ठादिस्तल्लोकः स्वर्गलोक उक्तः । तत्प्रापकत्वाद् विष्णुरेव स्वर्ग्याग्निरुच्यते । किञ्चित्कालं स्वर्गे स्थिता जना अपि स्वर्गलोका उच्यन्ते । "जनो लोकः प्रजा प्रोक्तः" इत्यभिधानात् । ते क्रमात् अमृतत्वं भजन्ते । प्रागेव ज्ञानित्वात् । "तत्र भयातिगः । उष्य मन्वन्तरं कालममृतत्वं भजेत् क्रमात्" इत्यधस्तादुक्तम् ॥ १.१.१२–१३ ॥

वे.खं- किं तत इत्यत आह- **स त्वमिति ॥** हे मृत्यो स त्वं मम वरदाता त्वं स्वर्ग्यं पूर्वोक्तमाहात्म्यवत्स्वर्गसाधनीभूतं अग्निं अग्निस्थमग्र्यत्वादग्निनामानं विष्णुम्, अध्येषि अधिकं जानासि, तं श्रद्दधानाय मह्यं प्रब्रूहि सम्यक्कथय इत्येतत् द्वितीयेन वरेण वृणे । न केवलं ज्योतिष्टोमाग्निस्थविष्णुज्ञानिनः स्वर्ग एव फलम् । किन्तु स्वर्गप्राप्त्यनन्तरं मोक्षोऽपीत्याह- **स्वर्गलोका इति ॥** स्वर्गो लोको येषां ते स्वर्गलोकाः स्वर्गे विद्यमाना जना वा अमृतत्वं मोक्षं क्रमाद्भजन्ते ॥ १.१.१३ ॥

वरद.खं- स त्वमग्निं स्वर्गमध्येषि इति स्वर्गसाधनमग्निष्टोमयज्ञं जानासीत्यर्थः ॥ १.१.१३ ॥

रा.खं- एवं स्वर्ग्याग्निज्ञानफलं निरूप्य स्वर्ग्याग्निं पृच्छति- **स त्वमिति ॥** मृत्यो स त्वं स्वर्ग्यं उक्तरूपस्वर्गसाधनमग्निं अग्निशब्दितेष्टकाचितिस्थ-मग्र्यत्वादिगुणयुक्ततयाऽग्निनामकं हरिम्, अध्येषि जानासि । तं चितिस्थ-मग्निनामकं हरिं श्रद्दधानाय मह्यं ब्रूहि । कुतः ? न हि स्वर्ग्यत्वमात्रेण तद्वचनमावश्यकमित्यत आह- **स्वर्गेति ॥** स्वर्गो लोको येषां ते तथोक्ताः मन्वन्तरं स्वर्लोके स्थास्यन्तः पश्चादमृतत्वं मुक्तिं भजन्ते प्राप्नुवन्ति । एतत् एतं द्वितीयेन वरेण द्वितीयं वरं वृण इत्यर्थः ॥ १.१.१३ ॥

उपनिषत्

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ १.१.१४ ॥

भाष्यम् ।

अग्र्यत्वादग्निनामाऽसौ नाचिकेताग्निगो हरिः ।
लोको विष्णोरनन्तस्य तज्ज्ञानान्नित्य आप्यते ॥
प्रतिष्ठा सर्वलोकस्य स विष्णुस्सर्वहृद्गतः ॥ १.१.१४ ॥

व्यास- तत्प्रसिद्धाग्न्यादिमात्रपरत्वप्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **अग्र्यत्वादिति ॥** अनन्तस्य लोकः आप्यते येन, अनन्तलोक आप्यते येनेति च सोऽनन्तलोकाप्तिरिति द्वावप्यर्थाविति तत्पदं व्याचष्टे- **लोक इति ॥**
॥ १.१.१४ ॥

वामन- ''प्र ते ब्रवीमि'' इति द्वितीयवरदानवाक्यं ''अग्र्यत्वात्'' इत्यादिगतिसारवचनेन व्याख्याति । हे नचिकेतः, ते स्वर्ग्यमग्निं प्रब्रवीमि । तत्स्वरूपं मत्सकाशादेव निबोध । अथो अथ तादृक्स्वर्गिणः कर्मफलभोगसमाप्त्यनन्तरं अनन्तस्य विष्णोः वैकुण्ठादिलोकस्य प्राप्तिं तस्य पुनस्तत्रैव संस्थितिं च ब्रवीमि । एतं स्वर्गापवर्गदं भगवन्तं सर्वेषां हृदयगुहायां निहितं विद्धि इति हृद्गतम् । एवमनन्तो वैकुण्ठादिलोकः, तस्य प्रापकम् । अथो मुक्तामुक्तलोकस्य प्रतिष्ठापकं च ॥ १.१.१४ ॥

वादि- ''प्रजानन्'' इत्यत्र नचिकेत इति सम्बुद्धिः । नचिकेता इति हि तस्य नामेति ज्ञेयम् ॥ १.१.१४ ॥

वे.भा- ''स त्वमग्निं स्वर्ग्यम्'' इत्यादिद्वितीयप्रश्नपरिहारयोः श्रूयमाणोऽग्निशब्दस्तदन्तर्गतभगवत्पर इत्युक्तम् । तत्केन निमित्तेनेत्याशङ्कां परिहरन् ''अनन्तलोकाप्तिम्'' इति वाक्यं प्रसिद्धाग्निपरमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय स्मृत्यैव व्याचष्टे- **अग्रयत्वादिति** ॥ अग्र्यत्वादग्रे भवत्वादुत्तमत्वादिति यावत् । अग्रशब्दात्सप्तमी समर्थाद्भवार्थे निप्रत्यये रशब्दलोपश्चेति भावः । ''अनन्तलोकाप्तिम्'' इत्यस्यार्थमाह- **लोक इति** ॥ अनन्तस्येत्यनुवादेन विष्णोरिति व्याख्यानम् । अनेन अनन्तस्य लोक आप्यते येन सोऽनन्तलोकाप्तिरिति विग्रह इत्युक्तं भवति । अनन्तो लोक आप्यते येन सोऽनन्तलोकाप्तिरित्यपि विग्रहं दर्शयति- **नित्य इति** ॥ नित्यो लोक इत्यन्वयः । स्वरूपसतस्तस्यानन्तलोकाप्तिसाधनत्वे अतिप्रसङ्गात् तज्ज्ञानादित्युक्तम् । एतेन ''अनन्तलोकाप्तिं स्वर्गलोकप्राप्तिसाधनम्'' इति व्याख्यानमपास्तम् । स्वर्गलोकस्यानन्तलोकत्वाभावात् । स्वर्गलोकोऽपि अनन्तस्य देशतोऽपरिच्छिन्नस्य लोको भवत्येवेति चेत्, अथाप्यसाधारण्येनैव व्यपदेशात् अनन्तत्वाभावाच्चार्थान्तराङ्गीकारो युक्तः । प्रतिष्ठाशब्देन धारकत्वमुक्तम् । ''प्रतिष्ठा धारकः पुमान्'' इति वचनात् । तत्कस्य धारक इत्यत आह- **प्रतिष्ठेति** ॥ निहितं गुहायामित्यस्यार्थमाह- **स विष्णुरिति** ॥ एतेन ''निहितं गुहायाम्'' इत्यस्य ''विदुषां बुद्धौ प्रविष्टम्'' इति व्याख्यानमपास्तम् । किञ्च ''आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्'' इत्यादावुत्तरत्रात्मनो जीवहृद्गुहानिहितत्वमेवोच्यते । त्वयापि तथैव व्याख्यानात् । एवञ्चात्रापि हृद्गुहानिहितत्वमेवोच्यत इति किं न व्याक्रियते । नच अग्नौ तस्यासम्भवादेवं व्याख्यानमिति वाच्यम् । तत एव विष्णुपरत्वाङ्गीकारौचित्यात् । अन्यथा प्रायपाठविरोधादिति ॥ १.१.१४ ॥

वे.खं- एवमुक्तो यम आह- **प्रते ब्रवीमीति** ॥ हे नचिकेतः स्वर्ग्यं स्वर्गसाधनीभूतमग्निमग्निस्थमग्निनामकं भगवन्तं प्रकर्षेण जानन्नहं ते तं ब्रवीमि ।

त्वं तु मे मम सकाशात् तत् त्वदीप्सितं वस्तु निबोध विजानीहि । एवं प्रतिज्ञायाग्निस्थभगवत्स्वरूपमाह- **अनन्तेति** ॥ हे नचिकेतस्त्वं एतं त्वया पृष्टमग्निस्थं अग्निनामकं भगवन्तं अनन्तलोकाप्तिं अनन्तस्य लोक आप्यते येनेति, अनन्तलोक आप्यते येनेति वा अनन्तलोकाप्तिस्तम् । अथो इति विशेषणान्तरसमुच्चयार्थः । प्रतिष्ठां सर्वलोकस्य धारकम् । गुहायां सर्वेषां हृद्गुहायाम् । निहितं विद्धि जानीहि ॥ १.१.१४ ॥

वरद- अत्र "नाचिकेताग्निगो हरिः" इत्यनेनाग्निस्थितो भगवान् पृच्छ्यत इति ज्ञायते । "प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध" इति परिहारवाक्यं व्याचष्टे- **अग्र्यत्वादिति** ॥ "लोको विष्णोः" इत्यनेनानन्तत्वं लोकस्य विष्णोश्चोभयोरपि विशेषणमिति सूचितं भवति । अनन्तस्य लोकः अनन्तलोकः, अनन्तश्चासौ लोकश्चेति वा अनन्तलोकः आप्यते येनासावनन्तलोकाप्तिरित्युभयथाप्यर्थोपपत्तेरिति ॥ १.१.१४ ॥

वरद.खं- यम आह- **प्र ते ब्रवीमीति** ॥ अहं त्वत्प्रसृष्टं वस्तु ते तुभ्यं प्रब्रवीमि । प्रकर्षेण वदामि । तद्वस्तु मे निबोध मत्सकाशाज्जानीहि । कथम्भूतोऽहं ब्रवीमि । स्वर्ग्यमग्निं प्रजानन् प्रकर्षेण जानमानः उपदिशन्नप्यहं न केवलं कर्ममात्रं ते ब्रवीमि किन्तु तद्गतत्वेन भगवत्स्वरूपञ्चोपदिशामीत्याह- **अनन्तेति** ॥ १.१.१४ ॥

रा.खं- इति याचितो यमः प्रत्युवाचेत्याह- **प्र त इति** ॥ हे नचिकेतः, स्वर्ग्यं स्वर्गसाधनमग्निं चितिस्थमग्निनामकं हरिं प्रजानन् अहं ते तुभ्यं प्रब्रवीमि प्रवच्मि । तदु तदेव त्वया पृष्टं मयोच्यमानमग्निनामकं चितिस्थहरिस्वरूपमेव मे मत्सकाशात् निबोध निबुध्यस्व जानीहि । प्रतिज्ञातं स्वर्ग्याग्निस्वरूपमुक्तवानित्याह- **अनन्तेति** ॥ अनन्तलोकाप्तिमनन्तस्य विष्णुलोकस्याऽप्तिमाप्तिसाधनम्, अथो किञ्च, प्रतिष्ठां सर्वलोक-

प्रतिष्ठाहेतुम्, गुहायां सर्वप्राणिहृदयगुहायां निहितं नितरां स्थितं सर्वलोकानामादिं कारणभूतं तमेतमग्निं चितिस्थमग्निनामकं हरिं त्वं विद्धि जानीहि इत्युवाच यमः ॥ १.१.१३ ॥

उपनिषत्

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत् प्रत्यवदद् यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनराह तुष्टः ॥
॥ १.१.१५ ॥

भाष्यम्

स एव सर्वलोकादिस्तं ज्ञात्वा मुच्यते ध्रुवम् ॥" इति च ॥

या इष्टकाः या इष्टकादेवताः ।

'इष्टकादेवतां विष्णुं षष्ट्युत्तरशतत्रिकम् ।
यथावदेव विज्ञाय मुच्यते कर्मबन्धनात् ॥" इति च ॥
॥ १.१.१५ ॥

व्यास- इष्टकासङ्ख्यापरिमाणयोर्वक्तव्यत्वात्तयोश्च "यावतीर्वा यथावा" इत्युक्तत्वात् याः इति व्यर्थमित्यतस्तद्व्याचष्टे- **या इति** ॥ तेनोक्तेष्टकादेवता का इष्टकासङ्ख्या च केत्यत आह- **इष्टकेति** ॥ प्रत्यवदत् अनूदितवान् ॥
॥ १.१.१५ ॥

वामन- स तं एनमग्निनामानं हरिं सर्वलोकादिमुवाच । मानान्तरेण च स्पष्टयति– **इष्टकेति** ॥ इष्टकानां विष्णुर्देवता । तासां सङ्ख्यानां षष्ट्युत्तरशतत्रिकं भवति । त्रीणि शतानि च षष्टिश्च ता भवन्ति । तावत्यो विष्णुमूर्तय एव तासां देवता इति भावः ॥ १.१.१५ ॥

वादि- "या इष्टकाः" इत्यत्र इष्टकापदेन परितो यज्ञकुण्डबन्धनाय कुलालकृतचतुरस्रप्रादेशपरिमितमृण्मयपदार्था गृह्यन्ते । यथोक्तं यावत्परिमाणतया यावत्सङ्ख्याकतया यथा शास्त्रे कथितं तथा प्रत्यवददित्यर्थः ॥ १.१.१५ ॥

वे.भा- "लोकादिम्" इत्यस्य लोकानामादिं प्रथमशरीरत्वादिति व्याख्यानमसत् । अग्नेः प्रथमशरीरत्वे मानाभावात् । "तत्तेजोऽसृजत" (छा.उ.६.२.३) इति श्रुतिरस्तीति चेन्न । "आत्मन आकाशः सम्भूतः" (ब्र.व.३) इत्यपि विद्यमानत्वादिति भावेन व्याचष्टे- **स एवेति ॥** "त्रिभिरेत्य सन्धिम्" "तरति जन्ममृत्यू" "निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति" इत्यादेस्तात्पर्यमाह- **तं ज्ञात्वेति ॥**

"या इष्टकाः श्रोतव्याः स्वरूपेण तांश्चोवाच" इति व्याख्यानमसत् । इष्टकास्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनावक्तव्यत्वादिति भावेन तदनूद्य व्याचष्टे- **या इति ॥** किञ्च "त्रिनाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा" "शान्तिमत्यन्तमेति" इत्युत्तरत्र "त्रयमेतद्विदित्वा" इत्यनेन "या इष्टकाः" इत्याद्युक्तत्रयपरिज्ञानिनो मोक्षः फलत्वेनोच्यते । नच प्रसिद्धेष्टकाग्रहणे तदुपपद्यते । ननु इष्टकादेवताग्रहणेऽपि कथं तदुपपत्तिः । अन्यदेवताज्ञानेन मोक्षासम्भवादित्यतः स्मृत्यैवेष्टकादेवतास्वरूपं निरूपयन् "यावतीर्वा" इत्युक्तेष्टकादेवतासङ्ख्याश्च दर्शयन् "यथा वा" इत्युक्तं विवृणोति- **इष्टकादेवतामिति ॥** यद्यप्यन्यत्र "अशीत्युत्तरसहस्ररूपमिष्टकासु संस्थितम्" इत्युक्तम् । "अशीत्युत्तरसाहस्ररूपं वर्णेषु संस्थितम्"(ऐ.भा.२.८.२) इत्युपक्रम्य "रूपाणि विष्णोस्तावन्ति चेष्टकासु पृथक्पृथक्"(ऐ.भा.२.८.२) इत्यैतरेयभाष्ये उक्तत्वात् "अशीतिसहस्रं वार्कलिनः"(ऐ.उ.२.८.२) इति श्रुतेश्च । तथापि तत्कौण्ठरव्यमतमाश्रित्योक्तम् । अथ कौण्ठरव्य इत्युपक्रम्य "अशीतिसहस्रं वा अर्कलिनः" इत्युक्तत्वात् । ऋषिमतान्तरमाश्रित्येदमुक्तमित्यविरोधः । यद्वा प्रत्येकमेकैकेष्टकायां अशीत्युत्तरसहस्ररूपपरं तद्वचनम् ।

अत एव पृथगित्युक्तम् । अत्र तु इष्टकानां षष्ट्युत्तरशतत्रयसङ्ख्याकत्वात्तत्तद्गतैकैकरूपविवक्षया षष्ट्युत्तरशतत्रिकमित्युक्तमित्यविरोधः ॥ १.१.१५ ॥

वे.खं- श्रुतिः स्वयमाह- **लोकादिमिति** ॥ तं नचिकेतसा पृष्टं लोकादिं सर्वलोकादिम् । अग्निमग्निस्थं भगवन्तं तस्मै नचिकेतसे यम उवाच । न केवलमेतावत् । किन्तु इष्टका इष्टकादेवताः याः यत्स्वरूपाः । यावतीर्यावत्यो यावत्सङ्ख्याकाः, यथा वा येनैव प्रकारेण ज्ञातव्याः यत्परिमाणका वा तत्सर्वमप्युवाचेत्यर्थः । एवमुपदिष्टः स बालः नचिकेताः तत् मृत्युप्रोक्तं भगवत्स्वरूपं मृत्युना यथोक्तं तथैव प्रत्यवदत् अनूदितवांश्च । अथानुवादानन्तरमस्य नचिकेतसस्तुष्टः प्रसन्नो मृत्युः पुनराह ॥१.१.१५ ॥

वरद-'लोकादिमग्निम्'' इत्यस्यार्थः ''स एव सर्वलोकादिः'' इति । ''स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके'' इत्यस्यार्थः ''तं ज्ञात्वा मुच्यते'' इति । ननु यज्ञोपयोगिन्य इष्टका एतावत्य इति इष्टकानां सङ्ख्यावत्परिमाणविशेषं वा अनुक्त्वा कथं या इष्टकास्तांश्चोवाच इति वचनं सङ्गच्छते । प्रकारान्तरेणेष्टकानां कथनस्यासम्भवादित्यत आह- **या इति** ॥ ननु भवेदेवमिष्टकाभिमानिदेवतासद्भावस्य प्रामाणिकत्वे तदेव कुत इत्यत आह- **इष्टकेति** ॥ १.१.१५ ॥

रा.खं- तस्मै नचिकेतसे अन्यदप्युक्तवानित्याह- **या इष्टका इति** ॥ या इष्टकादेवताः, यावतीर्वा यावत्सङ्ख्याकाः, षष्ट्युत्तरशतत्रयसङ्ख्याकाः, यथा वा यादृशपरिमाणा वा ता उवाचेत्यन्वयः । षष्ट्युत्तरशतत्रयसङ्ख्याकेष्टकादेवतां विष्णुम्, इष्टकासङ्ख्यां, परिमाणं चोवाचेत्यर्थः । इष्टकादेवतायाः विष्णोरेकत्वेऽपि, इष्टकानां बहुत्वाद्वा, रूपबाहुल्येन वा बहुवचनं ''या इष्टकाः'' इति ज्ञेयम् । स चापि नचिकेता अपि यथोक्तं यमेन तत् प्रत्यवदत् अनूदितवान् । अथ अनुवादानन्तरं अनूदितत्वाद्धेतोर्वा अस्य नचिकेतसः तुष्टः सन्तुष्टो मृत्युर्यमः पुनराह ॥ १.१.१५ ॥

उपनिषत्

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददानि भूयः ।
तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः शृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥
॥ १.१.१६ ॥

व्यास- अस्य तुष्टो मृत्युः पुनराह यदाह तत्तुष्ट्यवसर एवाह । नतु कालान्तर इत्याह- **तमब्रवीदिति ॥** अयमग्निस्तव नाम्नैव भवितेति वरमदात् ॥ १.१.१६ ॥

वादि- तुष्टः पुनराहेत्यस्यैव विवरणम्- **तमब्रवीदिति** ॥ तदैवाब्रवीन्न तु कालान्तर इति ज्ञेयम् ॥ १.१.१६ ॥

वे.खं- किमाहेत्यत उक्तमनुवदन्नाह- **तमिति ॥** यद्वा यदाह तत्प्रीत्यनन्तरमेवाह, नतु कालान्तर इत्याह- **तमिति ॥** प्रीयमाणो महात्मा यमस्तं नचिकेतसं प्रत्यब्रवीत् । किम् ? तवाद्येह प्रीतिनिमित्तं वरं भूयो ददानि । तं वरं दर्शयति- **तवैवेति ॥** अयं मदुपदिष्टोऽग्निस्तवैव नाम्ना प्रसिद्धो भविता । इमामनेकरूपां स्वर्णमयीं शृङ्कां कण्ठमालाञ्च गृहाणेति वरमदात् ॥ १.१.१६ ॥

रा.खं- किमाहेत्यत आह- **तमिति** ॥ तं नचिकेतसं प्रीयमाणः प्रीतिमान् सन् महात्मा महामनाः यमोऽब्रवीत् इत्युक्तानुवाद आदरार्थः । अद्य इदानीं भूयः पुनः, वरत्रयादन्यमिति यावत्, वरं इह चितिविषये तव ददामी-त्यब्रवीदित्यर्थः । तं वरमाह- **तवैवेति ॥** अयमग्निः इष्टकाचितिरूपोऽग्निः तव नाम्नैव नाचिकेताग्निरित्येवं रूपेण भविता भविष्यति, भवत्विति व्यत्ययो वा । अनेकरूपां बहुरूपाम्, स्वर्णमयीमिति यावत्, ''बहुरूपं च पुरटं कार्तस्वरमितीर्यते'' इत्युक्तेः । शृङ्कां कण्ठमालां चेमां गृहाणेत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १.१.१६ ॥

उपनिषत्

त्रिनाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥
॥ १.१.१७ ॥

भाष्यम्

त्रिभिरेत्य सन्धिम् । वेदैरविरुद्धः । वेदोक्तप्रकारेण भगवत्तत्त्वादिकं जानन्नित्यर्थः । त्रिकर्मकृत् यज्ञदानतपःकर्ता । ''यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्'' (गीता १८.५) इति वचनात् ॥ १.१.१७ ॥

व्यास- स्वयं यमस्तथा प्रायुङ्क्त चेत्याह- **त्रिनाचिकेत इति** ॥ नचिकेतसोऽयं नाचिकेतः त्रिवारं नाचिकेतो यस्यासौ त्रिनाचिकेतः ॥
॥१.१.१८ ॥

''त्रिभिरेत्य सन्धिम्'' इत्येतदनुवदन्नप्रतीतेर्व्याचष्टे- **त्रिभिरिति** ॥ वेदाविरुद्धत्वञ्च केन प्रकारेणेत्यतस्तात्पर्यार्थमाह- **वेदेति** ॥ यजनाध्ययन-दानाख्यत्रिकर्मकृदित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायानुवदन्व्याचष्टे- **त्रिकर्मकृदिति** ॥ कुतोऽत्र यज्ञादयोऽर्थ इत्यतस्तेषामावश्यकत्वेनोक्तत्वादित्याह- **यज्ञेति** ॥ यजनादेरपि षट्कर्मत्वेनावश्यकतयोक्तत्वात्कथमेवमित्यतो यजनादेर्यज्ञा-दिष्वन्तर्भावादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । त्रिकर्मकृत्त्वमात्रेण जन्ममृत्यू तरति किमित्यतः ''त्रिभिरेत्य सन्धिम्'' इत्युक्तवेदोक्तभगवत्तत्त्वादिकं जानंश्चेत्याह- **ब्रह्मजज्ञमिति** ॥ निचाय्य विचार्य इमां वक्ष्यमाणां यो विद्वानेतत् त्रयं विदित्वा एवं ज्ञातप्रकारेण चिनुते स इत्यादि योजना ॥ १.१.१७ ॥

वामन- न केवलमिष्टकासु च कर्माङ्गत्वेन विष्णुज्ञानान्मुक्तिः । किन्तु विष्णोः सर्वज्ञत्वज्ञानादेव मुक्तिरित्यभिप्रायेणाह– **त्रिनाचिकेत इति** ॥ त्रिःप्रश्नकर्तृत्वात्, त्रिराधेयत्वात्, त्रिःश्रोतृत्वाच्च अयं त्रिनाचिकेतः ।

''त्रिभिरेत्य सन्धिम्'' इत्यनूद्य ''वेदैः...'' इत्यादिना विवृणोति । त्रिभिः वेदैरविरुद्धमर्थानुसन्धानं प्राप्य तदुक्तप्रकारेण भगवत्तत्वं जानन्, अन्यच्च तदधीनमित्यादिकं जानन्नित्यर्थः । एवं जानन्नेव जन्ममृत्यू तरति नान्यथेति भावः । यज्ञदानतपःकर्ता त्रिकर्मकृदुच्यते । ''यज्ञदान...'' (गीता.१८.५) इत्यादिगीतावचनात् ॥ १.१.१७ ॥

वादि- ''तथा प्रायुङ्क्त च'' इत्यत्र तथा नाचिकेत इति तन्नामानुस्यूततयैव प्रायुङ्क्त । त्रिवारं कृतनाचिकेताग्निपूज इति हि तस्यार्थः । सृङ्कां कण्ठमालाम् । अनेकरूपां स्वर्णमयीमित्यर्थः । ''यज्ञादिष्वन्तर्भावात्'' इत्यत्र यजनाध्ययनयोः यज्ञपदेनैव गृहीतत्वादिति ज्ञेयम् । इदं चोपलक्षणम् । यजनादिषट्-कर्मस्वपरिगणिततपसोऽपि सङ्गृहीतत्वादयमेव विभागः श्रेयानित्यपि द्रष्टव्यम् । ''तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व'' इति हि श्रुतिः ॥ १.१.१७ ॥

वे.भा- ''त्रिभिरेत्य सन्धिम्'' इत्येतदप्रतीतेरनूद्य तात्पर्यमाह- **त्रिभिरिति ॥** त्रिभिः ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यैः वेदैः सन्धिं सम्बन्धमेत्य प्राप्य, इत्यक्षरार्थमभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमुक्तम्- **वेदैरविरुद्ध इति ॥** वेदविरुद्धत्वे वेदैः सह सम्बन्धायोगादिति भावः । ननु वेदाविरुद्धत्वं वेदाध्ययनवत्त्वं तदुक्तकर्मानुष्ठानवत्त्वं वा वाच्यम् । अन्यस्यासम्भवात् । नच तद्युक्तम् । अज्ञानामपि वेदाध्ययनादिसत्त्वेन जन्ममृत्यूत्तरणप्रसङ्गादित्यत आह- **वेदेति ॥** तथाच ''त्रिनाचिकेतः'' ''त्रिकर्मकृत्'' ''जन्ममृत्यू तरति'' इत्युक्ते भगवज्ज्ञानेनैव मोक्षश्रवणात्कथमेतदित्याशङ्कायां ज्ञानद्वारैव कर्मणो मोक्षसाधनत्वमभिप्रेतं न साक्षादिति भावेन ''त्रिभिरेत्य सन्धिम्'' इत्युक्तमिति भावः । एतेन ''त्रिभिः मातापित्राचार्यैः सन्धिं सम्बन्धमेत्य मात्राद्यनुशासनं यथावत्प्राप्य इत्यर्थः'' इत्येतदपव्याख्यानमित्युक्तं भवति । तस्यापि कर्ममात्रत्वेन साक्षाज्जन्ममृत्यूत्तरणहेतुत्वासम्भवात् त्रिकर्मकृत् ''इज्याध्ययन-दानानां कर्ता'' इति व्याख्यानमसदिति भावेन तद्व्याचष्टे- **त्रिकर्मकृदिति ॥**

परोक्त एवार्थः किन्न स्यादित्यतो यज्ञदानतपसामावश्यकत्वस्मरणादिति भावेनाह- **यज्ञेति** ॥ अध्ययनमपि न त्याज्यमिति चेन्न । अत्र तपःशब्दस्य-

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ गीता १७.१४ ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ गीता १७.१५ ॥
ननःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ गीता १७.१६

इत्युक्तत्रिविधतपःपरत्वेनाध्ययनस्यापि तदन्तर्गतत्वादिति भावः ॥ १.१.१७ ॥

वे.खं- अनन्तलोकाप्तिमित्यनेनाग्निस्थभगवज्ज्ञानमनन्तलोकाप्तिसाधनमित्युक्तम् । तत्र तज्ज्ञानमेव कथं स्यादित्याशङ्कां परिहरन्ननन्तलोकाप्तिमित्युक्तं विवृणोति- **त्रिनाचिकेत इति** ॥ नचिकेतसोऽयं नाचिकेतः त्रिशश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन सः त्रिनाचिकेतः त्रिकर्मकृत् यज्ञदानतपःकर्ता त्रिभिः ऋग्यजुःसामाख्यैर्वेदैः सन्धिं सन्धानमेत्य वेदैरविरुद्धो भूत्वा वेदोक्तप्रकारेण भगवत्तत्त्वादिकं ज्ञात्वेति यावत् । जन्ममृत्यू तरति । न वेदोक्तप्रकारेण भगवज्ज्ञानमपि साक्षान्मोक्षसाधनं किन्तु मननादिद्वारैव । मोक्षोऽपि न जन्ममृत्यूत्तरणरूप एव । किन्तु सुखरूपश्चेति भावेन प्रकारान्तरेणाप्यग्निस्थभगवज्ज्ञानं मोक्षसाधनमित्याह- **ब्रह्मजज्ञमिति** ॥ ब्रह्मणो वेदाज्जायते अभिव्यज्यत इति ब्रह्मजः सर्वं जानातीति ज्ञः, ब्रह्मजश्चासौ ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञस्तं देवं क्रीडादिगुणसम्पन्नं ईड्यं स्तुत्यं तं विदित्वा निचाय्य विचार्य तथापरोक्षतो निश्चित्येमामत्यन्तं शान्तिं आत्यन्तिकसुखरूपां शान्तिं मुक्तिमेति । ''मोक्षश्शान्तिश्च शरणं निर्वाणञ्चाभिधीयते'' (भा.ता.२.६.६) इति वचनात् ॥१.१.१७ ॥

वरद- ''त्रिनाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिम्'' इत्येतद्दुर्गमार्थत्वाद्व्याचष्टे- **त्रिभिरिति** ।। वेदैरविरुद्धत्वं केन प्रकारेणेत्यत आह- **वेदेति** ।। ''त्रिकर्मकृत्'' इत्युक्तानि त्रीणि कर्माणि कानीत्यत आह- **त्रिकर्मकृदिति** ।। यजनयाजनाद्यनेकेषु कर्मसु सत्सु यज्ञदानतपसामेव कर्तेति किं विशिष्याभिधीयत इत्यतस्तेषामेव विशेषतः कर्तव्यत्वविधेरेवेत्याह- **यज्ञदानेति** ।।

।। १.१.१७ ।।

रा.खं- ''तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः'' इत्युक्तम् । तथैव व्यवहरन् तदनुष्ठातृफलमाह- **त्रिनाचिकेत इति** ।। नचिकेतसोऽयं नाचिकेतः । नाचिकेतस इति वक्तव्ये छान्दसः सलोपः । त्रयो नाचिकेता यस्यासौ त्रिनाचिकेतः, त्रिवारानुष्ठितनाचिकेतनामकाग्निचयनः पुमानित्यर्थः । त्रिभिर्वेदैः सन्धिं सन्धानं एत्य प्राप्य यो वर्तते वेदत्रयाविरुद्धो वर्तते, वेदत्रयोक्तमार्गेण भगवत्तत्त्वादिकं जानन् वर्तत इति यावत् । ''त्रिभिरेत्य सन्धिम्'' इत्यस्य पूर्वत्रोत्तरत्र चान्वयः । त्रिकर्मकृत् यज्ञदानतपःकर्ता, जन्ममृत्यू तरति मुक्तो भवतीत्यर्थः । किमेतावतैव त्रिनाचिकेतत्वत्रिकर्मकृत्त्वमात्रेण मुक्तो भवतीत्यत त्रिभिरेत्य सन्धिमित्युक्तम् । भगवत्तत्त्वादिज्ञानमप्यावश्यकमिति भावेन तद्व्यनक्ति- **ब्रह्मजज्ञमिति** ।। ब्रह्म वेदः तत्र व्यक्तत्वात् ब्रह्मजो विष्णुः, ''सप्तम्यां जनेर्डः'' (सि.कौ.३००७) जानातीति ज्ञः सर्वज्ञः, ''इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'' (सि.कौ.२८९७) ब्रह्मजश्चासौ ज्ञश्च ब्रह्मजज्ञः तम् । देवं क्रीडादिगुणविशिष्टम्, ईड्यं ब्रह्मादिभिः स्तुत्यम्, निचाय्य विचार्य, विदित्वा साक्षात्कृत्य, इमां वेदाद्युक्तां पूर्वोत्तरजन्ममृत्यूत्तरणरूपां वक्ष्यमाणरूपां वा, शान्तिं अत्यन्तं यथा भवति तथा एति प्राप्नोति इति ।। १.१.१७ ।।

परोक्त एवार्थः किन्न स्यादित्यतो यज्ञदानतपसामावश्यकत्वस्मरणादिति भावेनाह- **यज्ञेति** ॥ अध्ययनमपि न त्याज्यमिति चेन्न । अत्र तपःशब्दस्य-

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ गीता १७.१४ ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ गीता १७.१५ ॥
ननःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ गीता १७.१६

इत्युक्तत्रिविधतपःपरत्वेनाध्ययनस्यापि तदन्तर्गतत्वादिति भावः ॥ १.१.१७ ॥

वे.खं- अनन्तलोकाप्तिमित्यनेनाग्निस्थभगवज्ज्ञानमनन्तलोकाप्तिसाधनमित्युक्तम् । तत्र तज्ज्ञानमेव कथं स्यादित्याशङ्कां परिहरन्ननन्तलोकाप्तिमित्युक्तं विवृणोति- **त्रिनाचिकेत इति** ॥ नचिकेतसोऽयं नाचिकेतः त्रिशश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन सः त्रिनाचिकेतः त्रिकर्मकृत् यज्ञदानतपःकर्ता त्रिभिः ऋग्यजुःसामाख्यैर्वेदैः सन्धिं सन्धानमेत्य वेदैरविरुद्धो भूत्वा वेदोक्तप्रकारेण भगवत्तत्त्वादिकं ज्ञात्वेति यावत् । जन्ममृत्यू तरति । न वेदोक्तप्रकारेण भगवज्ज्ञानमपि साक्षान्मोक्षसाधनं किन्तु मननादिद्वारैव । मोक्षोऽपि न जन्ममृत्यूत्तरणरूप एव । किन्तु सुखरूपश्चेति भावेन प्रकारान्तरेणाप्यग्निस्थभगवज्ज्ञानं मोक्षसाधनमित्याह- **ब्रह्मजज्ञमिति** ॥ ब्रह्मणो वेदाज्जायते अभिव्यज्यत इति ब्रह्मजः सर्वं जानातीति ज्ञः, ब्रह्मजश्चासौ ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञस्तं देवं क्रीडादिगुणसम्पन्नं ईड्यं स्तुत्यं तं विदित्वा निचाय्य विचार्य तथापरोक्षतो निश्चित्येमामत्यन्तं शान्तिं आत्यन्तिकसुखरूपां शान्तिं मुक्तिमेति । ''मोक्षश्शान्तिश्च शरणं निर्वाणश्चाभिधीयते'' (भा.ता.२.६.६) इति वचनात् ॥१.१.१७ ॥

वरद- ''त्रिनाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिम्'' इत्येतद्दुर्गमार्थत्वाद्व्याचष्टे- **त्रिभिरिति** ॥ वेदैरविरुद्धत्वं केन प्रकारेणेत्यत आह- **वेदेति** ॥ ''त्रिकर्मकृत्'' इत्युक्तानि त्रीणि कर्माणि कानीत्यत आह- **त्रिकर्मकृदिति** ॥ यजनयाजनाद्यनेकेषु कर्मसु सत्सु यज्ञदानतपसामेव कर्तेति किं विशिष्याभिधीयत इत्यतस्तेषामेव विशेषतः कर्तव्यत्वविधेरेवेत्याह- **यज्ञदानेति** ॥

॥ १.१.१७ ॥

रा.खं- ''तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः'' इत्युक्तम् । तथैव व्यवहरन् तदनुष्ठातृफलमाह- **त्रिनाचिकेत इति** ॥ नचिकेतसोऽयं नाचिकेतः । नाचिकेतस इति वक्तव्ये छान्दसः सलोपः । त्रयो नाचिकेता यस्यासौ त्रिनाचिकेतः, त्रिवारानुष्ठितनाचिकेतनामकाग्निचयनः पुमानित्यर्थः । त्रिभिर्वेदैः सन्धिं सन्धानं एत्य प्राप्य यो वर्तते वेदत्रयाविरुद्धो वर्तते, वेदत्रयोक्तमार्गेण भगवत्तत्त्वादिकं जानन् वर्तत इति यावत् । ''त्रिभिरेत्य सन्धिम्'' इत्यस्य पूर्वत्रोत्तरत्र चान्वयः । त्रिकर्मकृत् यज्ञदानतपःकर्ता, जन्ममृत्यू तरति मुक्तो भवतीत्यर्थः । किमेतावतैव त्रिनाचिकेतत्वत्रिकर्मकृत्त्वमात्रेण मुक्तो भवतीत्यत त्रिभिरेत्य सन्धिमित्युक्तम् । भगवत्तत्त्वादिज्ञानमप्यावश्यकमिति भावेन तद्व्यनक्ति- **ब्रह्मजज्ञमिति** ॥ ब्रह्म वेदः तत्र व्यक्तत्वात् ब्रह्मजो विष्णुः, ''सप्तम्यां जनेर्डः'' (सि.कौ.३००७) जानातीति ज्ञः सर्वज्ञः, ''इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'' (सि.कौ.२८९७) ब्रह्मजश्चासौ ज्ञश्च ब्रह्मजज्ञः तम् । देवं क्रीडादिगुणविशिष्टम्, ईड्यं ब्रह्मादिभिः स्तुत्यम्, निचाय्य विचार्य, विदित्वा साक्षात्कृत्य, इमां वेदाद्युक्तां पूर्वोत्तरजन्ममृत्यूत्तरणरूपां वक्ष्यमाणरूपां वा, शान्तिं अत्यन्तं यथा भवति तथा एति प्राप्नोति इति ॥ १.१.१७ ॥

उपनिषत्

त्रिनाचिकेतस्त्रयमेतद् विदित्वा य एवं
विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् । स मृत्युपाशान् पुरतः
प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१.१.१८ ॥

भाष्यम्

"त्रयमेतत्" या इष्टका इत्यादि ॥ १.१.१८ ॥

ब्रह्मेति वेद उद्दिष्टस्तस्माद्यक्तो यतो हरिः ।
ब्रह्मजस्तेन कथितस्स एव ज्ञोऽखिलज्ञतः ॥ इति नामनिरुक्तौ ॥
॥१.१.१७ ॥

अनेकरूपां स्वर्णमयीम् । "बहुरूपं च पुरटं कार्तस्वरमितीर्यते" इत्यभिधानात् ।

यमोऽनुवादसन्तुष्टो वह्नेस्तन्नामतामपि ।
शृङ्कां स्वर्णमयीं चैव कण्ठमालामदाद्विभुः ॥ इति पाद्मे १.१.१६

लोकादिः प्रतिष्ठा ब्रह्मजज्ञोऽनन्तलोकाप्तिरित्यादिविशेषणैश्च भगवानेव । स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठामिति परामर्शाच्च । भगवतो ह्युरुगायनाम प्रसिद्धम् । गुहानिहितत्वं च तस्यैव विशेषतः प्रसिद्धम् । न चाग्निपरिज्ञानमात्रेणानन्तलोकाप्तिर्भगवज्ज्ञानं विना । "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति" इत्यादिश्रुतेः । न च मुख्ये सम्भवत्यमुख्यार्थो युज्यते ॥ १.१.१८ ॥

व्यास- तत्र त्रयमित्येतदप्रतीतेः व्याचष्टे- **त्रयमिति** ॥ १.१.१८ ॥ सिंहावलोकनन्यायेन ब्रह्मजज्ञपदमप्रतीतेर्व्याचष्टे- **ब्रह्मेति** ॥ १.१.१७ ॥ नन्वेवं तर्हि अनेकरूपपदमप्रतीयमानार्थमुर्वरितमित्यतस्तद्व्याचष्टे- **अनेक**-

रूपामिति ॥ भवत्वेवं व्याख्या यदि बहुरूपशब्दस्य सुवर्णवाचित्वं सिध्येत् । तदेव कुत इत्यतोऽभिधानेन समर्थयते- **बहुरूपमिति** ॥ अस्त्वनेकरूपा सुवर्णमयीति । अत्र सेति कुत इत्यत आह- **यम इति** ॥ १.१.१६ ॥

"स त्वमग्निं स्वर्ग्यम्" इति "स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः" इति पृष्टमुक्तश्च अग्निगहरिस्वरूपमिति व्याख्यानरूपागमैः सिद्धमेव । आन्तरोपपत्तिभिश्च तत्साधयति- **लोकादिरित्यादिना** ॥ लोकादिरित्यादिविशेषणैश्च विशेषणानामन्यत्रासम्भवात् पृष्टोऽग्निरुक्तश्च भगवानेवेत्यर्थः । इतोऽपि नाग्निमात्रं पृष्टमुक्तं चेत्याह- **स्तोम महदिति** ॥ उत्तरत्र परामर्शाच्च । उरुगायनाम्नो भगवति प्रसिद्धौ खलु प्रश्नपरिहारयोर्भगवत्परत्वमित्यत आह- **भगवत इति** ॥ हिशब्देन "श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः" (भाग.२.९.१३) इति "विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः" (ऋ.सं.१.१५४.१) इति स्मृतिश्रुतिभिः प्रसिद्धिं स्फुटयति । प्रकृतमर्थं लिङ्गान्तरेण च समर्थयते- **गुहानिहितत्वं चेति** ॥ "विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम्" इत्युक्तं गुहानिहितत्वं च तस्यैव भगवत एव । "तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः" (म.ना.उ.१३.१२) इत्यादौ अत्र च "मध्ये वामनमासीनम्" इत्यादौ विशेषतः प्रसिद्धमित्यतोऽप्यग्निगहरिस्वरूपमेव पृष्टमुक्तं चेत्यर्थः । अनन्तलोकाप्तित्वादिविशेषणानामन्यत्रापि घटमानत्वे कथं प्रश्नपरिहारयोर्विष्णुस्वरूपविषयत्वनिश्चय इत्यतो मैवमग्निपरिज्ञानादनन्त-लोकाप्तिश्रवणादित्याशयवांस्तस्याग्नावसम्भवं समर्थयितुं प्रतिजानीते- **नचाग्नीति** ॥ कुतोऽग्निपरिज्ञानादेरनन्तलोकाप्त्यभावोऽवगत इत्यत आह- **तद्वा इति** ॥ जुहोति ददाति । बहूनि वर्षसहस्राणि तपस्तप्यते तत्सर्वमन्तवदेवान्तवत्फलं भवतीति योजना । ननु स्वर्गो बहुकालीन-त्वादनन्त इत्युच्यतेऽतस्तत्प्रापकोऽग्निरपि अनन्तलोकाप्तिः इत्युच्यतेऽतः कात्रायुक्तिरित्यत आह- **नचेति** ॥ बाधकाभावेन मुख्यार्थे सति युक्ते सति ।

प्रीत्या स्वदत्तं वरमवधारयति- **एतमिति ॥** तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यन्ति जनाः ॥
॥ १.१.१८ ॥

वामन- यज्ञकर्मस्वित्थम्भावोऽस्तीत्याह— **त्रिनाचिकेत इत्युत्तरवाक्येन ॥** "त्रयमेतद् विदित्वा" इत्युच्यमानं वेद्यत्रयं किमित्याकाङ्क्षायामुच्यते— **"या इष्टका यावतीर्वा यथा वा" इति ॥** प्रागुक्तं देवतादित्रयम् । नचिकेतसे तुभ्यं मयोक्तमग्निं य एवं स्वर्गापवर्गदं विद्वान् त्रिशः चिनुते । "त्रिशोऽग्निं नाचिकेतकम् । यश्चयीत" इत्यधस्तादुक्तम् । स मृत्युपाशान् कर्मबन्धान् प्रणोद्य पुरतः पूर्वतः किञ्चित्कालं स्वर्गलोके मोदते । पश्चात् वैकुण्ठादौ अनन्तलोके नित्यं मोदते । "स तु प्राप्य स्वर्गं तत्र भयातिगः । उष्य मन्वन्तरं कालममृतत्वं भजेत् क्रमात्" इति प्रमाणमुक्तम् । नचैतत् फलमपि पुनरुक्तम् । "ब्रह्मजज्ञम्" इत्यत्र कर्मपाशविनाशानुक्तेः ॥ ब्रह्मजज्ञमिति विशेषणस्यार्थं तु "ब्रह्मेति वेदः..." इत्यादिनामनिरुक्तवाक्येन निर्वक्ति । वेदव्यक्ताखिलज्ञं विष्णुं देवं सर्वदेवेड्यं श्रवणादिना विदित्वा निचाय्य ध्यानादिना परमार्थतो दृष्ट्वा तत्फलभूतां इमां शान्तिं सुखपूर्तिं अत्यन्तं अनन्तकालीनां एति ॥
॥१.१.१८ ॥

वादि- "त्रिकर्मकृत्" इति प्रागुक्तत्वात् पुनः "त्रयमेतद्विदित्वा" इत्यस्य कोऽर्थ इत्यत आह- **त्रयमेतद्या इष्टका इत्यादीति** ॥ "या इष्टकाः" इत्यादिश्रुतौ त्रयं या इष्टकादेवताः, यावतीरिति या सङ्ख्या, "यथा वा" इति यदिष्टकाप्रमाणं चेति त्रयमुदितं तदेव त्रयमत्र विवक्षितम् । न तु पूर्वोक्तमतो न पौनरुक्त्यम् । अत एव तत्र "त्रिकर्मकृत्" इत्युक्तम् । अत्र तु "विदित्वा" इत्युक्तमिति ज्ञेयम् । ब्रह्मजं "जनि प्रादुर्भावे" इति धातोः वेदवचनैरभिव्यक्तस्वरूपमित्यर्थः । जानातीति ज्ञम् । ज्ञेयविशेषानुक्तेः सङ्कोचे कारणाभावाच्च सर्वज्ञमित्यर्थः ॥ १.१.१८ ॥

वे.भा- ''त्रयमेतत्'' इत्यत्रोक्तत्रयं किमिति न ज्ञायते अत आह- **त्रयमेतदिति ॥** ''ब्रह्मजज्ञम्'' इत्येतस्य ''ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाज्जायत इति ब्रह्मजः स चासौ ज्ञश्चेति तथोक्तः'' इति व्याख्यानमसदिति भावेन ब्रह्मजज्ञपदं स्मृत्यैव व्याचष्टे- **ब्रह्मेतीति** ॥ १.१.१८ ॥

वे.खं- न केवलमग्निस्थभगवज्ज्ञानमेव मोक्षसाधनम् । किन्तु ''या इष्टकाः'' इत्याद्युक्तेष्टकादेवताज्ञानमपीत्याह- **त्रिनाचिकेत इति ॥** त्रिवारकृतनाचिकेतः त्रयमेतत् ''या इष्टका यावतीर्वा यथा वा'' इत्युक्तेष्टकादेवतां विष्णुं तत्सङ्ख्यां षष्ट्युत्तरशतत्रयलक्षणां तत्परिमाणञ्च विदित्वा शान्तिमत्यन्तमेतीति पूर्वेण सम्बन्धः । इदानीमुक्तरीत्या जानन् कर्मकर्ता योग्यश्चेद्भवति सायुज्यञ्च तस्य फलमित्याह- **य एवमिति ॥** योऽधिकारी एवमुक्तप्रकारेणाग्निस्थविष्णुं विद्वान् नाचिकेतमग्निं चिनुते त्रिश इति शेषः । सः पुरतः प्रथमतो मृत्युपाशान् संसारमिति यावत् । प्रणोद्य शोकातिगः सन् स्वर्गलोके आनन्दज्ञानप्रकाशरूपे विष्णौ प्रविष्टः सन् मोदते । ''स्तोम महदुरुगायं प्रतिष्ठाम्'' इत्युत्तरत्र मोक्षे प्रवेशार्थकप्रतिष्ठाशब्दस्य पूर्वोक्तपरामर्शरूपत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात्, अन्यस्य तत्परामृश्यस्य पूर्वमभावात् स्वर्गलोक इत्येतदेव तत्परामृश्यमिति एवं व्याख्यातम् । यद्वा योऽधिकारी उक्तरीत्या विद्वान् कर्म करोति तस्य सर्वस्यापि उक्तं फलं भवतीत्याह- **एवमिति ॥** स्वर्गलोके प्रसिद्धे मोदते । तदनन्तरं क्रमात् स्वर्गलोके विष्णुलोके मोदत इति व्याख्येयम् । नचायं स्वर्गलोकः प्रसिद्ध एव । ''स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते'' इत्युपक्रमात् ॥ १.१.१८ ॥

वरद- ''त्रयमेतद्विदित्वा'' इत्यत्र त्रीणि वस्तूनि प्रस्तुतानि तानि कानीत्यत आह- **त्रयमेतदिति ॥** ''ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यम्''(१.१७) इत्येतद्दुर्गमार्थत्वाद्व्याचष्टे- **ब्रह्मेतीति ॥** ''शृङ्कां चेमामनेकरूपाम्'' (१.१६) इत्यत्र शृङ्काया अनेकरूपत्वं नीलपीताद्यनेकसम्बन्धेनेति प्रतीति-

प्रीत्या स्वदत्तं वरमवधारयति- **एतमिति ॥** तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यन्ति जनाः ॥
॥ १.१.१८ ॥

वामन- यज्ञकर्मस्वित्थम्भावोऽस्तीत्याह- **त्रिनाचिकेत इत्युत्तरवाक्येन ॥** "त्रयमेतद् विदित्वा" इत्युच्यमानं वेद्यत्रयं किमित्याकाङ्क्षायामुच्यते- **"या इष्टका यावतीर्वा यथा वा" इति ॥** प्रागुक्तं देवतादित्रयम् । नचिकेतसे तुभ्यं मयोक्तमग्निं य एवं स्वर्गापवर्गदं विद्वान् त्रिशः चिनुते । "त्रिशोऽग्निं नाचिकेतकम् । यश्चयीत" इत्यधस्तादुक्तम् । स मृत्युपाशान् कर्मबन्धान् प्रणोद्य पुरतः पूर्वतः किञ्चित्कालं स्वर्गलोके मोदते । पश्चात् वैकुण्ठादौ अनन्तलोके नित्यं मोदते । "स तु प्राप्य स्वर्गं तत्र भयातिगः । उष्य मन्वन्तरं कालममृतत्वं भजेत् क्रमात्" इति प्रमाणमुक्तम् । नचैतत् फलमपि पुनरुक्तम् । "ब्रह्मजज्ञम्" इत्यत्र कर्मपाशविनाशानुक्तेः ॥ ब्रह्मजज्ञमिति विशेषणस्यार्थं तु "ब्रह्मेति वेदः..." इत्यादिनामनिरुक्तवाक्येन निर्वक्ति । वेदव्यक्ताखिलज्ञं विष्णुं देवं सर्वदेवेड्यं श्रवणादिना विदित्वा निचाय्य ध्यानादिना परमार्थतो दृष्ट्वा तत्फलभूतां इमां शान्तिं सुखपूर्तिं अत्यन्तं अनन्तकालीनां एति ॥
॥१.१.१८ ॥

वादि- "त्रिकर्मकृत्" इति प्रागुक्तत्वात् पुनः "त्रयमेतद्विदित्वा" इत्यस्य कोऽर्थ इत्यत आह- **त्रयमेतद्या इष्टका इत्यादीति** ॥ "या इष्टकाः" इत्यादिश्रुतौ त्रयं या इष्टकादेवताः, यावतीरिति या सङ्ख्या, "यथा वा" इति यदिष्टकाप्रमाणं चेति त्रयमुदितं तदेव त्रयमत्र विवक्षितम् । न तु पूर्वोक्तमतो न पौनरुक्त्यम् । अत एव तत्र "त्रिकर्मकृत्" इत्युक्तम् । अत्र तु "विदित्वा" इत्युक्तमिति ज्ञेयम् । ब्रह्मजं "जनि प्रादुर्भावे" इति धातोः वेदवचनैरभिव्यक्तस्वरूपमित्यर्थः । जानातीति ज्ञम् । ज्ञेयविशेषानुक्तेः सङ्कोचे कारणाभावाच्च सर्वज्ञमित्यर्थः ॥ १.१.१८ ॥

वे.भा- "त्रयमेतत्" इत्यत्रोक्तत्रयं किमिति न ज्ञायते अत आह- **त्रयमेतदिति ॥** "ब्रह्मजज्ञम्" इत्येतस्य "ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाज्जायत इति ब्रह्मजः स चासौ ज्ञश्चेति तथोक्तः" इति व्याख्यानमसदिति भावेन ब्रह्मजज्ञपदं स्मृत्यैव व्याचष्टे- **ब्रह्मेतीति** ॥ १.१.१८ ॥

वे.खं- न केवलमग्निस्थभगवज्ज्ञानमेव मोक्षसाधनम् । किन्तु "या इष्टकाः" इत्याद्युक्तेष्टकादेवताज्ञानमपीत्याह- **त्रिनाचिकेत इति ॥** त्रिवारकृतनाचिकेतः त्रयमेतत् "या इष्टका यावतीर्वा यथा वा" इत्युक्तेष्टकादेवतां विष्णुं तत्सङ्ख्यां षष्ट्युत्तरशतत्रयलक्षणां तत्परिमाणञ्च विदित्वा शान्तिमत्यन्तमेतीति पूर्वेण सम्बन्धः । इदानीमुक्तरीत्या जानन् कर्मकर्ता योग्यश्चेद्भवति सायुज्यञ्च तस्य फलमित्याह- **य एवमिति ॥** योऽधिकारी एवमुक्तप्रकारेणाग्निस्थविष्णुं विद्वान् नाचिकेतमग्निं चिनुते त्रिश इति शेषः । सः पुरतः प्रथमतो मृत्युपाशान् संसारमिति यावत् । प्रणोद्य शोकातिगः सन् स्वर्गलोके आनन्दज्ञानप्रकाशरूपे विष्णौ प्रविष्टः सन् मोदते । "स्तोम महदुरुगायं प्रतिष्ठाम्" इत्युत्तरत्र मोक्षे प्रवेशार्थकप्रतिष्ठाशब्दस्य पूर्वोक्तपरामर्शरूपत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात्, अन्यस्य तत्परामृश्यस्य पूर्वमभावात् स्वर्गलोक इत्येतदेव तत्परामृश्यमिति एवं व्याख्यातम् । यद्वा योऽधिकारी उक्तरीत्या विद्वान् कर्म करोति तस्य सर्वस्यापि उक्तं फलं भवतीत्याह- **एवमिति ॥** स्वर्गलोके प्रसिद्धे मोदते । तदनन्तरं क्रमात् स्वर्गलोके विष्णुलोके मोदत इति व्याख्येयम् । नचायं स्वर्गलोकः प्रसिद्ध एव । "स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते" इत्युपक्रमात् ॥ १.१.१८ ॥

वरद- "त्रयमेतद्विदित्वा" इत्यत्र त्रीणि वस्तूनि प्रस्तुतानि तानि कानीत्यत आह- **त्रयमेतदिति ॥** "ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यम्" (१.१७) इत्येतद्दुर्गमार्थत्वाद्व्याचष्टे- **ब्रह्मेतीति ॥** "शृङ्कां चेमामनेकरूपाम्" (१.१६) इत्यत्र शृङ्काया अनेकरूपत्वं नीलपीताद्यनेकसम्बन्धेनेति प्रतीति-

निरासायाह- **अनेकेति** ॥ अनेकरूपशब्दस्य सुवर्णार्थत्वे विधानमाह- **बहुरूपमिति** ॥ अस्तु बहुरूपशब्दस्य सुवर्णेऽपि वाचकत्वशक्तिः तथाप्यत्रानेकरूपशब्देन तद्विवक्षितमिति कुत इत्यत्राह- **यम इति** ॥ एवं बाह्यप्रमाणैः स्वर्ग्याग्निप्रकरणे विष्णुः प्रतिपाद्यत इत्युक्तम् । आन्तरोपपत्तिभिश्च तदेतत्समर्थयते- **लोकादिरिति** ॥ किञ्च यमेन नाचिकेतसप्रशंसायां क्रियमाणायां त्वं मयोपदिष्टं स्वर्ग्याग्निसंज्ञकं स्तोम महदुरुगायं दृष्ट्वा विषयभोगानत्यस्राक्षीरिति पूर्वोपदिष्टे स्वर्ग्याग्नावुरुगायशब्दप्रयोगाच्चासा-वग्निर्हरिरेवेत्याह- **स्तोमेति** ॥ ननु उरुगायशब्देन कथं विष्णुत्वसिद्धिरित्यत आह- **भगवत इति** ॥ "विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम्" इति गुहानिहितत्वलिङ्गाच्च विष्णुरित्याह- **गुहानिहितत्वश्चेति** ॥ लोकादिः प्रतिष्ठा ब्रह्मजज्ञः अनन्तलोकाप्तिरित्यादिविशेषणबलाद्विष्णुरेव प्रतिपाद्यत इत्युक्तम् । इदानीं तेषां विशेषणानां विष्णोरन्यत्र प्रवृत्तिमाह- **न चेति** ॥ उपलक्षणमेतत् । लोकादित्वश्चाग्न्यादीनां नास्तीत्यवगन्तव्यम् । भगवज्ज्ञान-मन्तरेणानन्तलोकाप्तिर्नास्तीत्यत्र श्रुतिमाह- **तद्वा एतदिति** ॥ नचाग्न्यादि-ज्ञानेन मुख्यतोऽनन्तलोकाप्तिर्न घटते चेदौपचारिकी सास्त्वित्यत आह- **नचेति** ॥ १.१.१८ ॥

रा.खं- उक्तमेवार्थं पुनर्विशदमाह- **त्रिनाचिकेत इति** ॥ यो विद्वान् त्रिनाचिकेतः त्रिवारं नाचिकेताग्निमनुतिष्ठन् एतत् त्रयं "या इष्टकाः" इत्यादिनोक्तं विष्णुरूपेष्टकादेवतेष्टकासङ्ख्येष्टकापरिमाणरूपं त्रयं विदित्वा एवं ज्ञातप्रकारेण नाचिकेताग्निं चिनुते श्येनकूर्माद्याकारेणेष्टकादिभिः वेदिं करोति स पुमान् पुरतः पुरः स्थितान् मृत्युपाशान् यमपाशान् प्रणोद्य निरस्य शोकातिगः शोकानतिक्रान्तः स्वर्गलोके हरिलोके मोदते सुखमनुभवति ॥

उपनिषत्

एष तेऽग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥
॥१.१.१९॥

वे.खं- प्रीत्या स्वदत्तं वरमवधारयति- **एष इति** ॥ त्वं यं द्वितीयवरेणावृणीथाः एष स्वर्ग्योऽग्निर्नाचिकेत इति ते तव नाम्ना प्रसिद्धो भविता । कथम् ? एतमग्निं तवैव नाम्ना जनासो जनाः प्रवक्ष्यन्ति । एवं द्वितीयं वरं दत्वा प्रीत्या स्वदत्तं वरञ्चावधार्येदानीं तृतीयं वरं प्रार्थयेत्याह- **तृतीयमिति** ॥ १.१.१९ ॥

वरद.खं- न केवलमहमेक एवैतमग्निं तव नाम्ना प्रवक्ष्यामि अन्ये जना अपि एतमग्निमग्निष्टोमं तव नाम्ना लोके प्रवक्ष्यन्तीत्याह- **एतमग्निमिति** ॥ ॥१.१.१९ ॥

रा.खं- उपसंहरति- **एष इति** ॥ द्वितीयेन वरेण द्वितीयं वरं यमवृणीथा वृतवानसि एष स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनः नाचिकेतनामकोऽग्निः ते कथित इति योज्यम् । प्रीत्या स्वदत्तं वरं निर्धारयति । एतमग्निं तवैव त्वत्सम्बन्धिनमेव, त्वन्नाम्नैवेति यावत्, जनासो जनाः, "आज्जसेरसुक्" (सि.कौ.३५७२) प्रवक्ष्यन्ति प्रवदिष्यन्तीति यमो वक्ति- **तृतीयं वरमिति** ॥ वृणीष्वेत्युवाच यम इत्यर्थः ॥ १.१.१९ ॥

उपनिषत्

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वृतस्तृतीयः ॥२०॥

भाष्यम्

प्रेते मुक्ते मनुष्ये नियामकत्वेन भगवानस्तीति ज्ञानिनो वदन्ति । नास्तीत्यज्ञाः । तस्य नियामकस्य स्वरूपं यथावदहं विद्याम् ।

'अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥'

इति परिहाराच्च मुक्ते स्थितो भगवान् पृच्छ्यत इति सिद्धम् । देहाद्विशेषेण मोचनं नाम मुक्तिरेव । मुक्तेरपि मरणात्मकत्वात् मरणमित्यपि भवति । स्थूलदेहपरित्यागस्तु विस्रंसमानस्येत्यनेनैवोक्तो भवति ।

अग्निस्थं परमात्मानं सामान्याज्जानतोऽपि तु ।
अजानतस्तु मुक्तौ च जीवान्तस्थितमीश्वरम् ॥

नियामकं च जीवानां मुक्तानामपि सर्वदा ।
गुणान् सर्वोत्तमत्वादीनविज्ञाय हरेस्तथा ॥

नैव मुक्तिर्भवेत्तस्मात् कृच्छ्रात्तदवदद्यमः ।
तस्य गोप्यत्वविज्ञप्त्यै तथाऽप्यग्निस्थवेदनात् ।
सुखाधिक्यं भवेन्मुक्तौ तस्मात्तत्पृथगीरितम् ॥ इति तत्त्वसारे

'स्थाणुमन्येऽनुसँयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतम्'' इत्युक्त्वा ''य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः'' इति वचनाच्च जीवेषु स्थितो भगवान् पृच्छ्यत इति सिद्धम् । मृतजीवे स्थितो मुक्तजीवे स्थितश्चोभयात्मको भगवान्विवक्षित इत्येतस्माच्चाविरोधः ।

'गुह्यं तत्परमं ब्रह्म म्रियमाणं शरीरिणम् ।
सम्प्राप्तमपि जीवेषु जागर्ति स्वपितेष्वपि ॥''

इति ब्रह्माण्डे ॥ १.१.२० ॥

व्यास- तृतीयं वरं वरयते- **येयमिति** ॥ प्रेते मनुष्ये प्रेरकोऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके अतो विप्रतिपत्तेर्मम विचिकित्सा संशयो जायत इति विचिकित्सा या यद्विषया एतदेतस्य स्वरूपं त्वयानुशिष्टोऽहं विद्यामिति योजना। तद्वाक्यं विदुषां विप्रतिपत्तिरिति प्रतीतिं निवारयन् योजयति- **प्रेत इति** ॥ "मरणानन्तरमपि जीवोऽस्तीत्येके तदनन्तरं नास्तीति चैके अतो ममैवं विचिकित्सा जाता एतद्विद्याम्" इति केषाञ्चिद्व्याख्या तां दूषयति- **अस्येति** ॥ यन्नियामकं पृष्टं तदेतद्वै इति योजना। ननु नात्र वाक्ये मोक्षः प्रतीयते येन मोक्षनियामकोऽस्ति किं ? अस्ति नियामक इति प्रश्नपरिहारौ प्रतीम इत्यतः ज्ञापकयुक्तिमाह- **देहादिति** ॥ ननु "मरणं मानुप्राक्षीः" इति वचनान्मरणानन्तरमपि जीवः अस्ति किमिति पृष्टमित्यवगम्यते इत्यतः युक्तिः सावकाश इत्यत आह- **मुक्तेरपीति** ॥ ननु "देहात् विमुच्यमानस्य" इत्यस्य स्थूलदेहपरित्याग एव अर्थः किं न स्यादित्यतः "विस्रंसमानस्य" इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गान्नैष अर्थ इत्याह- **स्थूलेति** ॥ द्वितीयप्रश्नस्य इव तृतीयप्रश्नस्यापि ईश्वरपरत्वे अक्लेशेनाग्निस्थपरमात्मस्वरूपमुक्त्वा मा मोपरोत्सीरिति संक्लिश्य "शतायुषः" इत्यादिप्रलोभेन "सर्वे वेदाः" इत्याद्युक्तिरयुक्ता द्वयोरपि प्रश्नयोरेकविषयत्वादित्यतो द्वयोरपीश्वरविषयत्वेऽपि संक्लिश्योक्तिं घटयति- **अग्निस्थमित्यादिना** ॥ जीवान्तःस्थितत्वञ्च न आकाशस्य इव इत्युक्तम्- **नियामकमिति** ॥ तथा "इन्द्रियेभ्यः पराः" इत्यादिना उक्तान् सर्वोत्तमत्वादिगुणानविज्ञाय वर्तमानस्य मुक्तनियामकत्व-सर्वोत्तमत्वादिगुणज्ञानात् मोक्षसिद्धेः द्वितीयप्रश्नपरिहारावयुक्तौ इति शङ्कां प्रयोजनकथनेन वारयति- **तथापीति** ॥ ईश्वरविषय एव तृतीयोऽपि प्रश्नः इत्यत्र ज्ञापकान्तरञ्चाह- **स्थाणुमिति** ॥ ननु मुक्तजीवविषयश्चेत् प्रश्नः कृतः तर्हि मुक्तानां योन्यादिप्राप्त्यभावात् "योनिमन्ये" इत्याद्युक्त्वा "य एषु सुप्तेषु जागर्ति" इत्यत्र तन्नियामकत्वोक्तिः विरुद्धा इत्यतो विरोधं

प्रश्नविवक्षोक्त्या परिहरति- **मृतेति** ॥ ''येयं प्रेते'' इत्यत्र मृतमुक्तस्थितोभयरूपः भगवान् विवक्षितः । तत्र मृतनियामकत्वमत्र उच्यते इत्येतस्मान्न विरोध इत्यर्थः । ''य एषु सुप्तेषु'' इत्यत्र जाग्रद्वर्तते ब्रह्मेत्युक्तं तत्कुत इत्यतः समाख्यां तत्र पठति- **गुह्यमिति** ॥ तृतीयप्रश्नविषयस्य अतिदुर्ज्ञेयत्वमाह- **देवैरिति** ॥ विचिकित्सितं सन्दिग्धम् । तत्र अणुः सूक्ष्मः एष धर्म इत्युक्तिः कथम् ? भगवत्स्वरूपस्य प्रकृतत्वादित्यतः घटयन्नाह- **धारकत्वादिति** ॥ एतस्य वरस्य तुल्योऽन्यो वरो नास्ति । अस्य वक्ता च त्वादृगन्यो न लभ्योऽतः त्वं ब्रूहि इति योजना ॥ १.१.२० ॥

वामन- ''एष तेऽग्निः'' इति स्वर्ग्याग्न्युपदेशमुपसंहरति । स च नचिकेता यमोपदिष्टमग्नीष्टकादिस्वरूपं यथावत् प्रतिबुध्य अन्ववदत् । अपिशब्दात् तत्कर्मज्ञानफलमपि स्वर्गापवर्गाख्यमुत्तरवाक्योक्तं यथावदन्ववदत् । तदर्थद्वयानु-वादग्राहकं ''स चापि'' इत्येतद् वाक्यम् । अतः तज्ज्ञापनार्थं हि अस्य वाक्यस्य अभिप्रायं अन्तत एव प्रावोचत् । अथ मृत्युः अस्य नचिकेतसः सन्तुष्टः पुनः अन्यच्च किञ्चित् आह ॥

''तमब्रवीत् प्रीयमाणः'' इति पुनरुक्तिस्तत्र तात्पर्यज्ञापनाय । इह लोके तव कीर्तिकरं अन्यदपि वरं ददानि इत्यब्रवीत् । ''तवैव'' इत्यादि वदन् ददौ । कथम्भूतां सृङ्काम् ? अनेकरूपाम् । स्वर्णमयीमित्यर्थः । ''बहुरूपं च'' इत्यभिधानात् ॥

''अथाऽस्य मृत्युः पुनराह तुष्टः'' इत्यादेरभिप्रायं ''यमोऽनुवाद...'' इत्यादिना पाद्मवचनेन स्पष्टयति ॥

एतमग्निं तवैव मया प्रोक्तं प्रवक्ष्यन्ति, तवैव नाम्ना च ॥ १.१.१९ ॥

ननु नायं स्वर्ग्याग्निर्भगवान् विष्णुः । अग्निशब्दस्य लोकतः प्रसिद्धेरित्यत आह– **लोकादिरित्यादि** ॥ अत्र हि स्वर्ग्याग्नेः ''लोकादिमग्निम्'' इति

जगतः स्रष्टृत्वमुच्यते । प्रतिष्ठाशब्देन स्थापकत्वम् । "ब्रह्मजज्ञम्" इति वेदैकगम्यत्वं सर्वज्ञत्वं च । "अनन्तलोकाप्तिम्" इति नित्यलोकप्रापकत्वम् । जन्मादिकारणत्वं वेदैकगम्यत्वं संसारतारकत्वं पुनः सुखैकभोजकत्वं च तस्यैव युज्यते । तस्मादेतैरनन्यसाधारणविशेषणैर्भगवान् विष्णुरेव स्वर्ग्योग्निः । चशब्दात् सावकाशश्रुतेः निरवकाशलिङ्गानां प्राबल्यसिद्धेश्चेत्यर्थः ॥

अग्निप्रकरणपठितायाः प्रतिष्ठायाः "स्तोममहत्" इत्यत्रोरुगायधर्मत्वेन परामर्शदर्शनात् स हि स्वर्ग्योग्निः । नचैतदपि नामान्यसाधारणमित्याह – **भगवतो हीति** ॥ अनन्यसाधारणतया भगवतो ह्युरुगायनामेति श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । "विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः" (ऋ.सं.१.१५४.१) "न चेत् प्रगायत्युरुगायगाथाम्" (भाग.२.३.२०) इत्यादि । नचाग्निशब्दो विष्णौ निरवकाशः । प्रत्युत तस्मिन्नेव मुख्यवृत्तिश्च । "नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति" इत्यादिश्रुतेः । इतश्च विष्णुरेव स्वर्ग्योग्निरित्याह– **गुहेति** ॥ गुहानिहितत्वं च भगवतो विष्णोरेव प्रसिद्धम् । "प्रसिद्धेश्च" (ब्र.सू.१.३.१७) इति सूत्रात् । पूर्वोक्तलिङ्गेभ्यः प्रधानत्वादेतत् पृथगुक्तम् ॥

एवं लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य दर्शितम् । अथ परार्थस्य तद्वैलोम्यं दर्शयति – **नचेति** ॥ नच भगवज्ज्ञानं विना भूताग्निपरिज्ञानमात्रेण अनन्तलोकाप्तिः कस्यापि युक्ता । "तद्वा एतदक्षरम्" (बृ.उ.५.८.११) इत्यादिश्रुति-विरोधात् । अपराग्निपरिज्ञानेनापि कथञ्चिदनन्तलोकाप्तिसम्भवात् सैवानन्त-लोकाप्तिरित्युपचर्यत इत्यत आह– **नचेति** ॥ अग्निशब्दस्य मुख्यार्थो विष्णुरुक्तः । अनन्तलोकशब्दस्यापि तल्लोक एव । अतस्तन्मुख्यार्थे सम्भवति नाग्न्यादिरमुख्यार्थो युज्यते । अतो विष्णुरेव स्वर्ग्योऽग्निः, तज्ज्ञानादेव मोक्ष इति सिद्धम् ॥ १.१.१५-१९ ॥

अथ "येयं प्रेते" इत्यादि नचिकेतास्तृतीयं वरं वृणीते । तद्वाक्याभिप्रायं "प्रेते मुक्ते" इत्यादिभाष्येण प्रपञ्चयति । "येयं प्रेते मनुष्ये" मुक्ते जीवे

परमात्मविचिकित्सा विचारणा वादिभिः क्रियते । मुक्तजीवे तन्नियामकत्वेन भगवानस्ति वा नवेति तत्र अस्तीत्येके वदन्ति । नास्तीति च अन्ये । अनयोः कतरत् प्राज्ञमतत्वेन ग्राह्यमिति एतत् विद्याम् । यदि च तस्मिन् नियामकः अस्तीति ज्ञानिनो वदन्ति नास्तीत्यज्ञाः तर्हि तस्य नियामकस्य नियमनादिशक्तिमद्रूपं त्वयाऽनुशिष्टोऽहं यथावद् विद्याम् ॥ १.१.२० ॥

वादि- ''अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य'' इत्यत्र अस्य विस्रंसमानस्य स्थूलदेहं त्यजतः । देहाद्विमुच्यमानस्य देहिन इति पुनरपि देहाद्विमोचन-कथनात् लिङ्गदेहाख्यदेहविमोचनमेव लभ्यते । लिङ्गदेहविमोचनं च मोक्षकाल एव । अत एव विमुच्यमानस्य विशेषेण मुच्यमानस्य द्विविधदेहादपि मुच्यमानस्येति मोक्षज्ञापनाय वीत्युपसर्गः प्रयुक्तः । एवं च द्वेधाऽपि मोक्षप्रकरणमिदमिति ज्ञातव्यम् । ''कृच्छ्रात्तदवदद्यमः'' इत्यत्र सांसारिकाग्निस्थपरमात्मनि विवादाभावेन गोप्यत्वाभावात्तत्सुखेनैवोक्तम् । मुक्तिस्थपरमात्मा तु मुक्तावप्यैक्यं वदतां मायिनां नानुमतः । अत एव गोप्यं तत्त्वम् । एतादृशतत्त्वस्यापि स्पष्टतयैवोक्तौ दुर्मतप्रवृत्तेरभावप्रसङ्गादुपरोध-पूर्वकं तदुक्तम् । उपरोधो नाम कृच्छ्रमिति ज्ञेयम् । ''स्थाणुमन्येऽनु संयन्ति'' इत्यत्र ''स्थाणुमन्येऽनु संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्'' इति जीवमुक्त्वा ''य एषु सुप्तेषु जागर्ति'' इति वाक्ये एषु जीवेषु सुप्तेषु सत्सु यः जागर्तीत्युक्तस्येश्वरविषयत्वावश्यम्भावादिति ज्ञेयम् । तर्हीदमेव वाक्यमलम् , ''स्थाणुमन्ये'' इति शेषोदाहरणं किमर्थमिति चेत्सत्यम् । सुप्तेषु करणेष्वित्यर्थमुक्त्वा जीवो जागर्तीत्यापादयन्तं प्रति सुप्तो जीव एव पूर्वम् । तस्यैव प्रस्तुतत्वादिति जीवप्रसञ्जनायेत्यर्थः । जीवप्रसञ्जनाय तस्यापि वक्तव्यत्वात् ॥ १.१.२० ॥

वे.भा- अनेकरूपां ''विचित्राम्'' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तदनूद्य व्याचष्टे- **अनेकरूपामिति** ॥ अनेकरूपशब्दस्य सुवर्णवाचित्वेऽभिधानमाह-

बहुरूपमिति ॥ बहुशब्दोऽनेकपरः । अस्त्वनेकरूपशब्दः सुवर्णवाची तथापि प्रकृते सुवर्णपर इति कुत इत्याशङ्कां परिहरन् ''स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तम्'' इत्यारभ्य ''शृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण'' इत्यन्तवाक्यव्याख्यानरूपां स्मृतिं पठति- **यम इति ॥** शृङ्कामित्यनुवादेन कण्ठमालामिति व्याख्यानम् । अनेन शृङ्कां ''शब्दवतीम्'' इत्येतदपव्याख्यानमित्युक्तं भवति । एवं स्वर्ग्याग्निप्रकरणं तदन्तर्गतभगवत्परमित्यागमेन साधितम् । इदानीं आन्तरोपपत्तिभिश्च तत्साधयति- **लोकादिरित्यादिना ॥** यद्वा नन्वस्त्वेतत्प्रकरणं विष्णुपरम् । प्रसिद्धाग्निपरमपि किन्न स्यात् । उभयपरत्वे बाधकाभावात् । नच सर्वेषां शब्दानां भगवन्नामत्वेनाग्निशब्दस्यापि भगवद्वाचकत्वादन्यत्रावृत्तिः समाकर्षन्यायेनान्यत्रापि शब्दस्य वृत्त्यङ्गीकारादित्यत आह- **लोकदिरिति ॥** आदिपदेन गुहानिहितत्वजन्ममृत्यूत्तरणादिमोक्षहेतुज्ञानविषयत्वादीनां ग्रहणम् । चशब्देनोक्तागमसमुच्चयः । भगवानेव एतत्प्रकरणप्रतिपाद्य इति शेषः । एवशब्देनाग्निव्यावृत्तिः । सत्यमन्यत्रापि शब्दप्रवृत्तिरङ्गीक्रियत इति । तथापि यत्रान्यग्रहणे बाधकाभावस्तत्रैव । यथा ''अव्यक्तात्पुरुषः परः'' इत्यादौ अव्यक्तादिशब्दानां प्रकृत्यादिपरत्वम् । यत्र बाधकसद्भावस्तत्र भगवान्मात्र-परत्वम् । यथा ''जीवाद्भवन्ति भूतानि'' इत्यादौ जीवादिशब्दानाम् । ततश्च प्रकृतेऽपि एतत्प्रकरणस्याग्निपरत्वाङ्गीकारे बाधकसद्भावाद्भगवानेवात्र प्रतिपाद्यः । लोकादित्वादीनां भगवत्येव सम्भवादग्नावसम्भवादिति भावः । नन्वेतेषां विशेषणानां भगवत्परत्वमेव कुत इति चेन्न । उदाहृतवचनैस्तथा व्याख्यातत्वात् । किञ्च-

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा .... ॥

इत्युत्तरमन्त्रे ''अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठाम्'' इत्याद्यत्रोक्तमेव परामृश्यते । ''जगतः प्रतिष्ठाम्'' इत्यनेन ''अथो प्रतिष्ठाम्'' इत्यस्य, ''क्रतोरानन्त्यम्''

इत्यनेन ''अनन्तलोकाप्तिम्'' इत्यस्य, ''अभयस्य पारम्'' इत्यनेन ''तरति जन्ममृत्यू'' ''शान्तिमत्यन्तमेति'' इत्यादेः, ''स्तोम महत्'' इत्यनेन ''ब्रह्मजज्ञम्'' इत्यस्य, ''प्रतिष्ठाम्'' इत्यनेन ''मोदते स्वर्गलोके'' इत्यस्य परामर्शात् । तत्र चैतानि ह्युरुगायविशेषणानि कथ्यन्ते । अतोऽत्रापि ''अनन्तलोकाप्तिम्'' इत्यादीनि भगवत एव विशेषणानि नाग्नेरित्याह- **स्तोमेति** ॥ इति वाक्ये प्रतिष्ठात्वनन्तलोकाप्तित्वादीनामिति शेषः । यद्यप्यादित एवोदाहर्तव्या । तथापि कामस्याप्तिमित्यनेन कस्याप्यपरामर्शात्पूर्वार्धे उरुगायपदाभावात्सर्वोदाहरणे गौरवप्रसङ्गाच्चैतदेवोदाहृतम् । ननु ''जगतः प्रतिष्ठाम्'' इत्यादीनां उरुगायविशेषणत्वेऽपि भगवद्विशेषणत्वं कुत इति चेन्न । ''विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः'' (ऋ.सं.१.१५४.१) ''अत्राह तदुरुगास्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि'' (ऋ.सं.१.१५४.६) ''यः पार्थिवानि त्रिभि-रिद्धिगामभिरुरुक्रमिष्टोरुगायाय जीवसे''(ऋ.सं.१.१५५.४)इति विष्णुसूक्ते, ''ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वायोरुगायमुपासते'' (ऋ.सं.१०.१०९.७) ''त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः'' (ऋ.सं.२.१.३) इति श्रुत्यन्तरे, ''श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः'' (भाग.२.९.१४) इति भागवते चोरुगायशब्दस्य भगवत्येव प्रसिद्धत्वेन तेषामुरुगायविशेषणत्वे भगवद्विशेषणत्वस्यैव प्राप्तेरित्याह- **भगवत इति** ॥ हिशब्दो हेतौ । यदुक्तमित्यादिविशेषणैरित्यनेन गुहानिहितत्वविशेषणेन भगवानेवेति तदयुक्तम् । जाठराग्निरूपेणाग्नेरपि गुहानिहितत्वसम्भवात् । अग्नेरपि देवत्वेन शरीरत्वाच्च तत्सम्भवः । तर्त्कि भगवत इत्यत आह- **गुहेति** ॥ तस्यैव भगवत एव । प्रसिद्धं ''यो वेद निहितं गुहायाम्'' (ब्र.व.१) इत्यादिषु । ''हृदि ह्येष आत्मा'' (षट्.उ.३.६) इति जीवेऽपि हृद्गुहानिहितत्वप्रसिद्धेर्विशेषत इत्युक्तम् । सत्यम् । अग्नेरपि हृद्गुहानिहितत्वं प्रसिद्धमिति । तथापि विशेषतः श्रुत्यादौ भगवत एव प्रसिद्धम् । विशेषतः प्रसिद्धमेव हि ग्राह्यम् । नहि मैथिलः

पाञ्चाल इत्युक्ते यः कोऽपि मिथिलायां पाञ्चालेषु वा भवो गृह्यते । किन्तु प्रसिद्धस्तदधिपतिरेवेति भावः । एवं प्रतिष्ठाब्रह्मजज्ञानन्तलोकाप्तिरित्यादि विशेषणानां भगवत्परत्वमुपपाद्यान्यत्रासम्भवप्रदर्शनायोपलक्षणत्वेनानन्त-लोकाप्तिरिति विशेषणस्याग्नावसम्भवं दर्शयति- **नचेति** ॥ भगवदधिष्ठान-त्वादिनाग्निपरिज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वान्मात्रपदम् । तद्व्यवच्छेद्यमाह- **भगवज्ज्ञानं विनेति** ॥ ननु भगवज्ज्ञानाभावेऽपि अग्निपरिज्ञानपूर्वकं यज्ञादिकरणेनानन्तलोकाप्त्युपपत्तेरग्नावप्यनन्तलोकाप्तित्वं सावकाशमित्यतः तदभावे श्रुतिमाह- **तद्वा इति** ॥ हे गार्गि तदेतदक्षरमविदित्वा यदस्मिन् लोके जुहोति वैश्वदेवादिकान् होमान् करोति, यजते अश्वमेधादियज्ञांश्च करोति, बहूनि वर्षसहस्राणि तपस्तंप्यते अस्य भगवदज्ञानिनः तत् होमादिकं सर्वं अन्तवदेवान्तवत्फलमेव भवतीत्यर्थः । जुहोति ददाति, यजते यज्ञादिकं करोतीति वा, जुहोति यज्ञादिकं करोति, यजति ददातीति वार्थः । नन्वग्निपरिज्ञानमात्रेणाप्यनन्तलोकाप्तिरस्त्येव, मोक्षप्राप्तेरभावेऽपि स्वर्गप्राप्तेः सत्त्वात् । नचास्यानन्तत्वाभावः । बहुकालावस्थानमात्रेण तथा व्यवहारोपपत्तेरित्यत आह- **नचेति** ॥ सति सम्भवतीत्यर्थः । अनन्तलोकशब्दस्य मोक्षो हि मुख्यार्थः । स्वर्गस्त्वमुख्यार्थः । नहि बाधकाभावेन मुख्यार्थे सम्भवत्यमुख्यार्थो युज्यत इत्यर्थः । नन्वस्त्वनन्तलोकशब्दो मोक्षपर एव । तथाप्यग्निपरिज्ञानस्यानन्तलोकाप्ति-साधनत्वमस्त्येव । साक्षान्मोक्षसाधनत्वाभावेऽपि परम्परया तत्साधनत्वादित्यत आह- **नचेति** ॥ मुख्ये साक्षात्साधनत्वे । नन्वनन्तलोकाप्तिरिति विशेषणस्याग्नावसम्भवेऽपि लोकादिरित्यादिविशेषणानि सम्भवन्त्येव । तथाहि । लोकानामादिः प्रथमशरीरत्वात् । प्रतिष्ठा जगत आश्रयः । ब्रह्मजो हिरण्यगर्भजः ज्ञः सर्वज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञो गुहानिहितो विदुषां बुद्धौ प्रविष्ट इति । तत्कथमेतैर्विशेषणैर्भगवानेवात्र प्रतिपाद्य इति निश्चय इति चेन्न । अग्नेरपि

मुख्यतो लोकादित्वविशेषणासम्भवात् । यथाकथञ्चित् सम्भवतीति चेत् तत्राह- **नचेति** ॥

"येयं प्रेते" इति तृतीयप्रश्नवाक्यस्थेयं विचिकित्सा संशयः । प्रेते मनुष्ये अस्ति शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तो देहान्तरसम्बन्ध्यात्मेत्येके । नायमेवं विधोऽस्तीत्येके । अत्र चास्माकं न प्रत्यक्षेण नाप्यनुमानेन निर्णयो युज्यते" इति व्याख्यानमसदिति भावेन स्वयं तद्वाक्यं व्याचष्टे- **प्रेत इति** ॥ प्रेतशब्दस्य मृतसामान्यवाचकत्वेऽपि तद्विशेषः मुक्तोऽत्र ग्राह्य इति भावेन मुक्त इत्युक्तम् । मनुष्यशब्दश्चेतनपरः । अज्ञानामपि केषाञ्चिन्मते भगवतो व्याप्तत्वाङ्गीकारेण मुक्ते मनुष्ये आकाशादिवत्सत्त्वमात्रमङ्गीक्रियत इत्यतो नियामकत्वेनेत्युक्तम् । नास्तीत्यज्ञा इत्यनेन ज्ञानिनामेवायं विवाद उच्यत इति यथाश्रुतप्रतीतिरपि परास्ता । एवं वदतां ज्ञानित्वाभावात् । ननु मुक्तनियामकत्वेन भगवानस्तीति ज्ञानिनो वदन्ति नास्तीत्यज्ञा इति जानतो नचिकेतसः संशयो निवृत्त एव । ज्ञानिमतस्यैव ग्राह्यत्वेन मुक्ते नियामकतया भगवानस्तीत्येव सिद्धत्वात् । अत एतद्विद्यामिति किं प्रार्थ्यत इत्यतस्तद्व्याचष्टे- **तस्येति** ॥ एतच्छब्दार्थस्तस्य नियामकस्य स्वरूपमिति । तस्य संशयविषयीभूतस्येत्यर्थः । नात्र नचिकेतसा मुक्ते नियामकतया भगवानस्ति नवेति संशयसत्वात् तन्निर्णयः कथमिति प्रार्थ्यते किन्तु मुक्ते नियामकत्वेन भगवानस्तीति सिद्धमेव । तस्य नियामकस्य स्वरूपं यथावद्विद्यामित्येव प्रार्थ्यते अतो नानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु कुत एवं व्याख्येयं परोक्त एवार्थः किन्न स्यादित्यतस्तज्ज्ञापकमाह- **अस्येति** ॥ "किमत्र परिशिष्यते" इत्यतः परमेतत्प्रश्नविषयस्यैवानुवादादिति शेषः । तेन चशब्दोपपत्तिः । "येयं प्रेते विचिकित्सा" इत्यत्रोक्तस्यैवोत्तरत्र "अस्य विस्रंसमानस्य" इत्यनेनानुवादे सत्येतदित्यनेन यत्पृष्टं तदेतदिति प्रतिज्ञाय "न प्राणेन नापानेन" इत्यादिना जीवनहेतुत्वादिना भगवत्स्वरूपस्यैवोक्तत्वादत्रापि मुक्तस्थो भगवान् पृच्छ्यत

इति सिद्धमित्यर्थः । स्यादेतत् । यदि ''अस्य विस्रंसमानस्य'' इत्येतदेवं मुक्तपरं स्यात् । तदेव कुत इत्यत आह- **देहादिति** ॥ अन्यथा विशब्दवैयर्थ्यादिति भावः । नन्वथाप्यस्य प्रश्नवाक्यस्य मुक्तविषयत्वं नोपपद्यते । ''नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः'' इति मरणविषये प्रश्नो न कर्तव्य इत्युक्त्या प्रश्नवाक्यस्य मरणविषयत्वप्रतीतेरित्यत आह- **मुक्तेरपीति** ॥ भवत्युपपद्यते । यदुक्तं देहाद्विशेषेण मोचनं नाम मुक्तिरेवेति तदयुक्तम् । ''देहाद्विमुच्यमानस्य'' इत्यस्य स्थूलशरीरं त्यजत इत्यर्थोपपत्तेरिति चेन्न । ''विस्रंसमानस्य'' इत्यनेनैवास्यार्थस्योक्तत्वेन पौनरुक्त्यापातादिति भावेनाह- **स्थूलेति** ॥ व्याख्यानव्याख्येयभावस्त्वगतिकागतिरिति भावः । यदुक्तं द्वितीयतृतीययोरुभयोरपि प्रश्नयोर्भगवद्विषयत्वमिति तदयुक्तम् । तथा सति द्वितीयप्रश्नस्य झडिति परिहाराभिधानं तृतीयप्रश्नस्य त्वतिकृच्छ्रेण परिहाराभिधानमिति विशेषासम्भवात् । नच उभयोरपि प्रश्नयोः भगवद्विषयत्वे एकस्य झटिति परिहाराभिधाने अपरस्य कृच्छ्रेण तदभिधाने कारणमस्तीत्यतस्तत्र कारणविशेषं प्रमाणेनाह- **अग्निस्थमिति** ॥ अग्निस्थस्यैव परमात्मनो वक्ष्यमाणविशेषणप्रकारकज्ञानं भवत्येव मोक्षहेतुरत उक्तम्- **सामान्यादिति** ॥ तुशब्दो अवधाराणार्थः । सामान्यादेवेति सम्बन्धः । चशब्दात्संसारे च जीवान्तस्थत्वं नाकाशसाधारण्येनेत्याह- **नियामकश्चेति** ॥ तथा हरेस्सर्वोत्तमत्वादीन् गुणान् ''इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः'' इत्यादिनोक्तानविज्ञाय स्थितस्य नैव मुक्तिर्भवेदित्यर्थः । अत एव यमेन ''तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम्'' इत्यादिना वक्ष्यमाणविद्याप्रशंसा क्रियते । मुक्तजीवनियामकहरिज्ञानमन्तरेण मोक्षप्राप्त्यभावेऽपि तद्रूपं किमिति कृच्छ्रेण वक्तव्यमित्यत आह- **तस्येति** ॥ तर्ह्यग्निस्थभगवन्निरूपणं पृथङ्न कार्यं स्यात् । तज्ज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वाभावेन व्यर्थत्वादित्यत आह- **तथापीति** ॥ संसारनिवृत्तिलक्षणमोक्षहेतुत्वाभावेऽपीत्यर्थः । एवञ्च ''अमृतत्वं भजेत्क्रमात्''

इति पूर्वत्रामृतत्वशब्दो मौक्तसुखाधिक्यपरतया व्याख्येय इति न तद्विरोध इति मन्तव्यम् । अनेन परव्याख्याने जीवस्यातिगोप्यत्वाभावात्कृच्छ्रेण परिहारोक्तिर्न स्यादिति बाधकं सूचितम् । ईश्वरविषय एव तृतीयप्रश्न इत्यत्र ज्ञापकान्तरमाह- **स्थाणुमिति ॥** "य एषु सुप्तेषु" इत्युत्तरवाक्ये जीवेषु स्थितस्य भगवत एव कथनात् प्रश्नवाक्येऽपि जीवेषु स्थितो भगवानेव विषय इति वक्तव्यम् । अन्यथा प्रश्नोत्तरयोरनानुगुण्यापातात् । नच "य एषु सुप्तेषु" इत्यस्य जीवपरत्वं कुत इति वाच्यम् । "स्थाणुमन्ये नु संयन्ति" इत्यव्यवहितपूर्ववाक्ये जीवानां प्रस्तुतत्वेन तेषामेव एषु इत्यनेन परामर्शादित्यर्थः । "य एषु सुप्तेषु" इत्यत्र संसारिजीवस्थब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते । प्रश्नवाक्ये तु मुक्तस्य नियामको हरिर्विषयस्तथाच प्रश्नपरिहारयोरनानुगुण्यमेवेत्यतो जीवेष्विति सामान्येनोक्तम् । मुक्तामुक्तजीवमात्रस्थितभगवतः प्रश्नविषयत्वा-दत्रामुक्तजीवस्थभगवन्निरूपणं न प्रश्नाननुगुणमिति भावः । नन्वेतत्पूर्वोत्तर-विरुद्धम् । मुक्ते स्थितो भगवान् पृच्छ्यत इति प्रागुक्तम् । इदानीं जीवेषु स्थितो भगवान् पृच्छ्यत इत्युच्यते इत्यतस्तं विरोधं प्रश्नवाक्याभिप्रायकथनेन परिहरति- **मृतेति ॥** विवक्षितो "येयं प्रेते" इति प्रश्नवाक्य इति शेषः । प्रेतशब्दस्य उभयसाधारणत्वादिति भावः । न केवलं प्रश्नानानुगुण्याभावः । किन्तु विरोधश्च नास्तीति चशब्दार्थः । यद्वा यदि "येयं प्रेते" इत्यत्र मुक्तनियामकभगवत्स्वरूपं प्रश्नविषयः स्यात् तर्हि-

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम ॥

इति म्रियमाणजीवस्थभगवत्स्वरूपवचने प्रतिज्ञा विरुद्धा स्यात् । पृष्टस्यैव वक्तव्यत्वादिति चेन्न । मुक्तेरपि मरणात्मकत्वादित्युक्तन्यायेन मरणं प्राप्येति मरणशब्दस्यापि मुक्तिपरत्वोपपत्तेर्विरोधाभावात् । प्रकारान्तरेणाप्य-विरोधमाह- **मृतजीव इति ॥** पूर्वोक्तपरिहारसमुच्चयार्थश्चशब्दः । अविरोधो

मरणं प्राप्येति वचनस्य प्रश्नवाक्येनेति शेषः । ननु यदुक्तं ''य एषु सुप्तेषु'' इतिवचनात्प्रश्नवाक्यस्य भगवद्विषयत्वमिति । तदसत् । तस्यैव वाक्यस्येश्वर-विषयत्वाभावात् । नहि तत्रेश्वरज्ञापकं किञ्चिदस्तीति चेन्न । सुप्तेषु जागर्तीतीश्वरलिङ्गश्रवणात्स्वाप्नपदार्थनिर्मातृत्वश्रवणाच्च । नच तत्र निर्मातृत्व-मात्रश्रवणेऽपि स्वाप्नपदार्थनिर्मातृत्वं न श्रूयत इति वाच्यम् । ''भुञ्जानो नोत्सृजेद्वाचम्'' इत्यादाविव प्रकरणप्राप्तत्वात् । ''हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम्'' इति प्रतिज्ञातस्यैवात्र कथनाच्च । ''तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म'' इति वाक्यशेषाच्च । ननु वाक्यशेषे यो जीवः एषु प्राणेषु सुप्तेषु कामं कामं तं तमभिप्रेतं स्त्र्याद्यर्थमविद्यया निर्ममाणो जागर्ति न स्वपिति तदेव शुक्रं शुद्धं ब्रह्म नान्यत् गुह्यं ब्रह्मास्तीति ब्रह्मैक्यमेव जीवस्योच्यत इति कथं तत्साधकं इति चेन्न । तस्य दूष्यत्वात् । ''तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे'' इत्युक्तविशिष्टे जीवैक्यानङ्गीकाराच्च । लक्षणा चागतिकागतिः । किञ्च ''एषु सुप्तेषु'' इत्यत्रैतच्छब्देन ''स्थाणुमन्ये'' इत्यव्यवहितपूर्ववाक्यप्रकृतजीवपरामर्श इत्येव युक्तम् । नतु सर्वात्मना अप्रकृतप्राणपरामर्श इति । नच ग्रन्थप्रकृतपरामर्शो सम्भवति बुद्धिस्थपरामर्शोऽयुक्तः । अत एवोक्तं ''स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्'' इत्युक्त्वेति ।

ननु हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि इति प्रतिज्ञावाक्ये गुह्यं सनातनं ब्रह्म स्वाविद्यया मरणं प्राप्य आत्मा संसारी यथा भवति तथा प्रवक्ष्यामि इत्युक्तत्त्वेनात्रापि तदेव बोध्यत इति व्याख्येयमिति चेन्न । मरणं प्राप्येत्यस्य म्रियमाणं जीवं प्राप्येत्यर्थोपपत्तेरिति भावेन श्रुत्यर्थनिश्चायकं प्रमाणमाह-**गुह्यमिति** ॥ अपिशब्दौ चशब्दार्थौ वाक्यद्वयार्थसमुच्चयार्थौ । यद्वा म्रियमाणमपीत्यन्वयः । तेन जायमानमित्यस्य समुच्चयः । एतेन ''गुह्यं तत्परमं ब्रह्म'' इत्यारभ्य ''योनिमन्ये'' इत्यादेस्तात्पर्यमुक्तम् । ''स्वपितेष्वपि जीवेषु जागर्ति'' इत्यनेन ''य एषु सुप्तेषु'' इति वाक्यार्थ उक्तो भवति ।

''सुप्तेषु जीवेषु'' इत्युक्त्या ''एषु प्राणेषु'' इत्येतदपव्याख्यानमित्युक्तं भवति । न केवलं जागरितेषु सुप्तेष्वपीत्यपि शब्दः ॥ १.१.२० ॥

वे.खं- एवमुक्तो नचिकेताः तृतीयं वरं वृणोति- **येयमिति ॥** प्रेते मुक्ते मृते वा मनुष्येऽयं भगवान्नियामकत्वेनास्तीत्येके ज्ञानिनो वदन्तीति शेषः । नास्तीत्यज्ञा वदन्ति । अतो विप्रतिपत्तेर्विचिकित्सा संशयोऽस्ति । किमिति ? प्रेते मनुष्येऽयं भगवान्नियामकत्वेनास्ति नवेति । किं ततः । इयं विचिकित्सा या यद्विषया एतत् संशयविषयीभूतस्य मुक्तामुक्तनियामकस्य स्वरूपम् । त्वयानुशिष्टो यथावद्विद्यां जानीयाम् । एष एव त्वद्दत्तानां वराणां मध्ये तृतीयो वरो वृतो मया प्रार्थितः ॥ १.१.२० ॥

वरद- तृतीयवरस्वीकारार्थं पृच्छति- **येयं प्रेतेत्यादि ॥** तत्र प्रश्नवाक्याभिप्रायमाह- **प्रेत इति ॥** नन्वस्य प्रश्नवाक्यस्य मुक्तजीवे हरिर्नियामकत्वेन वर्तते नवेत्येवमेवार्थ इत्येतत्कुत इत्यत्राह- **अस्येति ॥** अत्रैवोपदिष्टादस्य जीवस्य विस्रंसमानस्य देहवियोगवतः देहाद्विमुच्यमानस्य विशेषेण मुच्यमानस्य मुक्तस्य सत इति यावत् । अस्मिन्मुक्ते नियामकत्वेन किं ब्रह्म परिशिष्यते किं वा न परिशिष्यते इति प्रश्नानन्तरं परिशिष्यत एवेति परिहारवचनात् प्रागपि प्रश्नवाक्ये मुक्ते स्थितो विष्णुर्विचार्य इति सिद्धमित्यर्थः । नन्वस्मिन्वाक्ये मुक्तविषयत्वज्ञापकं किमस्तीत्यत आह- **देहादिति ॥** नन्वथाप्यस्य प्रश्नवाक्यस्य मुक्तविषयत्वं न सङ्गच्छते । ''नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः'' इति मरणविषये प्रश्नो न कर्तव्य इति प्रश्नवाक्यस्य मरणविषयत्वप्रतीतेरित्यत आह- **मुक्तेरपीति ॥** ननु देहाद्विमुच्यमानस्येत्येतत्पदबलेन मुक्तविषयत्वं कल्पयितुं शक्यते देहाद्विमुच्यमानस्येत्यस्य म्रियमाणस्येत्यर्थोपपत्तेरित्यत आह- **स्थूलेति ॥** ननु द्वितीयतृतीयप्रश्नयोरुभयोरपि परमात्मविषयत्वमिति यदुक्तं तन्न युज्यते । तथात्वे द्वितीयचोद्यस्य झटिति परिहाराभिधानं तृतीयस्य त्वतिकृच्छ्रेणेति

विमुक्तजीवनियामकं विष्णुरूपं किमिति कृच्छ्रेण कथनीयमित्यत आह- **तस्येति** ॥ ननु मुक्तजीवनियामकहरिरूपविज्ञानं चेन्मुक्तिसाधनं तर्हि अग्निस्थहरिरूपनिरूपणं किमर्थं कर्तव्यम् । तस्य मुक्तिसाधनत्वाभावादित्यत आह- **तथापीति** ॥ केचित्तु ''येयं प्रेते विचिकित्सा'' इत्यस्यैवमर्थमाहुः । कथं प्रेते मृते जीवे येयं विचिकित्सा सन्देहः मृतं जीवमुद्दिश्य योऽयं संशय इति यावत् । कथमस्तीत्येके एके वैशेषिकादयः । अयं जीवो मरणानन्तर-मप्यस्तीत्याहुः । एके चार्वाकादयस्तु मरणसमये जीवोऽपि नश्यति मरणानन्तरं त्वयं जीवः नास्तीत्याहुः । एतदहं ज्ञास्यामीति तदेतद्व्याख्यानं निराकरोति- **स्थाणुमिति** ॥ अत्र हि ''हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि'' इत्यारभ्य परिहारवाक्ये ''स्थाणुमन्येऽनु संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्'' इति प्राणिनां कर्मज्ञानानुसारेण स्थावरजङ्गमभावः प्रतिपादितः । तदनन्तरं तु तेषु जीवेषु स्वप्नावस्थानिर्मातृत्वेन जीवान्तर्नियामकत्वेन भगवत्स्वरूपं निरूप्यते । अतः परिहाराननुगुण्यात् चोद्यवाक्यस्याप्येवमेवार्थः कल्पनीय इति भावः । ननु ''य एषु सुप्तेषु जागर्ति'' इत्यत्र संसारिजीवेषु नियामकतया ब्रह्म निरूप्यते । प्रश्नवाक्ये तु मुक्तजीवे हरिर्नियामकतया वर्तते उत नेति विचार्यते अतः प्रश्नाननुगुणमिदं मुक्तजीवे ब्रह्मणोऽवस्थानकथनमित्यत आह- **मृतेति** ॥ ''य एषु सुप्तेषु जागर्ति'' इत्यस्य विष्णुविषयत्वे वचनान्तरसंवाद-मप्याह- **गुह्यमिति** ॥ १.१.२० ॥

रा.खं- तृतीयवरवरणप्रकारमाह- **येयमिति** ॥ प्रेते मृतपुरुषे मुक्ते च मनुष्ये नियामकत्वेन भगवानस्तीति एके ज्ञानिनो वदन्ति । नास्तीत्यज्ञाः । अतो विप्रतिपत्तेः मम जाता येयं विचिकित्सा सन्देहः एतद्विचिकित्साविषयं मृतमुक्तजीवयोः प्रेरकस्वरूपमहं त्वयाऽनुशिष्टः सन् उपदिष्टस्सन् विद्यां जानीयाम् । वराणां मध्ये एष वरः विचिकित्साविषयमृतमुक्तप्रेरक-स्वरूपोपदेशनप्रार्थनरूपः तृतीयो मया वृत इति नचिकेता यममुवाचेति योज्यम् ॥ १.१.२० ॥

· उपनिषत्

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयोऽणुरेष धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैवम् ॥
॥१.१.२१ ॥

भाष्यम्

धारकत्वाद्धर्मो भगवान् ॥ १.१.२१ ॥

वामन- अथ यमस्तं प्रत्याह– **देवैरत्रापीति** ॥ अत्र त्वद्विचारणविषये पुरा देवैरपि विचारितम् । नहि भगवतः स्वरूपं तैरपि सुज्ञेयमभूत् । यतः सर्वधारकत्वात् धर्मनामको भगवान् अणुः अतिसूक्ष्मः । तस्मादिमं विना अन्यं वरं वृणीष्व । ''मा मोपरोत्सीः'' इत्यत्र प्रथमो माशब्दो निषेधवाचकः । अन्यस्तु मामिति द्वितीयैकवचनस्याऽदेशरूपम् । नहि विपर्ययेण । आदेशस्वरूपस्य ''अनुदात्तं सर्वमपादादौ''(सि.कौ.४०३) इति पादादौ प्रयोगनिषेधात् । इममेव वरं वृण इत्युक्त्वा मां प्रत्युपरोधं मा कृथा इत्यर्थः । अत एनं वरं मामुद्दिश्य त्वं देहीति शब्दयोजना । अथवा सृज विसृजेत्यर्थः । एनमननुरोधाख्यम् ॥ १.१.२१ ॥

वे.भा- ननु ''एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहम्'' इति नचिकेतसा जीवगतभगवत्स्वरूपे पृष्टे ''नहि सुज्ञेयोऽणुरेष धर्मः'' इति यमेन धर्मस्याणुत्वेन सुज्ञेयत्वाभावकथनं असङ्गतम् । नहि धर्मस्वरूपं नचिकेतसा पृष्टमित्यतो धर्मशब्दं व्याचष्टे- **धारकत्वादिति** ॥ सर्वं जगद्धत्त इति धर्मः । ''पृथिवी धर्ममूर्धनि'(गी.भा.९.२) इतिप्रयोगान्मोक्षधर्मे, ''धर्मो वा इदमग्र आसीत्' (गी.भा.९.२) इत्यादिश्रुतेश्चेति भावः ॥ १.१.२१ ॥

वे.खं- एवमुक्तो यमो मुक्तामुक्तजीवनियामकभगवज्ज्ञानमेव मोक्षसाधनं तच्चातिगोप्यं अतः श्रोतुर्बुद्धिदार्ढ्याभावे न वक्तव्यमिति भावेन तद्बुद्धिपरीक्षणाय

तस्य दुर्ज्ञेयत्वमाह- **देवैरिति** ॥ हे नचिकेतः पुरा पूर्वम्, अत्र मुक्तामुक्त-जीवनियामकभगवद्विषये, देवैरपि विचिकित्सितम् । कुतः हि यस्मादेष धर्मः धारकत्वाद्धर्मनामा भगवान् सुज्ञेयो न । कुतः यतोऽणुः सूक्ष्मः तस्मादन्यं वरं वृणीष्व । मा मां मोपरोत्सीरिदमेव वक्तव्यमित्युपरोधं माकार्षीः मा मां प्रति एनं वरं अतिसृज विमुञ्चेत्यर्थः ।। १.१.२१ ।।

वरद- ''नहि सुज्ञेयोऽणुरेष धर्मः'' इत्यत्र धर्मशब्दस्य विवक्षितार्थमाह- **धारकत्वादिति ॥** १.१.२१ ।।

रा.खं- एवं नचिकेतसा प्रार्थितो यमः, ''अणोरणीयान्'' इत्यादिना द्वितीयाध्याये मुक्तजीवनियामकस्वरूपम्, ''यथा मरणं प्राप्य'' इत्यादिना पञ्चमे मृतजीवनियामकं च वक्ष्यन् तृतीयप्रश्नविषयप्रेतस्थेश्वरस्वरूपस्याति-दुर्ज्ञेयत्वादिमाहात्म्यमाह- **देवैरिति** । यद्यपि प्र ते ब्रवीमीत्यादिनोक्त-द्वितीयवरोक्तिरपि इष्टकाचिताग्निस्थभगवद्विषयैव, अथापि तज्ज्ञानेन मुक्तौ सुखातिशयो न तु मुक्तिः । सा तु प्रेतप्रेरकतद्गुणादिमाहात्म्यज्ञानादेवेति अस्य दुर्ज्ञेयत्वोक्तिः । देवैरप्यत्र त्वत्कृतप्रश्नविषये पुरा पूर्वं विचिकित्सितं सन्दिग्धमासीत्, तेऽपि सन्देहवन्तोऽभवन् । कुतः ? न हि सुज्ञेयः, हि यतः सुखेन ज्ञेयो न भवति । तत्किमित्यत आह- **अणुरेष धर्म इति** । अणुः सूक्ष्मः अव्यक्तस्वभावः, धारकत्वाद्धर्मो भगवान्, ''धृ धारणे'' मप्रत्ययः, अतः कारणात्, हे नचिकेतः, अन्यं वरं प्रेतनियामकोपदेशवरादन्यं वरं वृणीष्व । मा माम्, मोपरोत्सीः, उपरोधं एतत्प्रश्नविषयं ब्रूहीति निर्बन्धं न कुर्विति यम उवाचेत्यर्थः । एवं यमेनोक्तो नचिकेता वक्ति- **माऽतिसृजैवमिति** । एवमुक्तप्रकारेण माऽतिसृज अतिसर्जनं परित्यागं मा कार्षीः ।। १.१.२१ ।।

उपनिषत्

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो
यन्न सुज्ञेयमात्थ । वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न
लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥
॥१.१.२२॥

वामन- नचिकेताः "देवैः..." इत्यादिना यमेनोक्तमेवानूद्य देवैरपि विचिकित्सितत्वादिना सर्वतो वैशिष्ट्यं दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य "नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित्" इत्याह ॥ १.१.२२ ॥

वे.खं- एवमुक्तो नचिकेता आह- **देवैरिति** ॥ हे मृत्यो त्वमेव यत् यस्मात् देवैरपि अत्र विचिकित्सितम्, किलेति पुरावृत्तद्योतनार्थः । अत एव भगवत्स्वरूपं सुज्ञेयं न भवतीत्यात्थ । तस्मात्स एव वरो मयार्थितो नान्यः । कुत इत्यत एतत्सदृशस्याभावादित्याह- **नान्य इति** ॥ अयमेव वरोऽन्यस्मात्सम्पाद्यतामित्यत आह- **वक्ता चेति** ॥ १.१.२२ ॥

रा.खं- कुतः ? हे मृत्यो त्वं च त्वमपि यत् यस्माद्देवैरप्यत्र विचिकित्सितं सुज्ञेयं च नेति आत्थ वदसि । वक्ता च त्वादृगन्यः अस्य मत्प्रश्नविषयस्य न लभ्यः । एतस्य कश्चित् तुल्यो वरोऽन्यो नास्ति । तस्मादेतदेव ब्रूहीत्यर्थः ॥

उपनिषत्

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून्
हस्तिहिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व
स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥१.१.२३॥

व्यास- नानाप्रलोभैः अलुब्ध एव अस्यां विद्यायां अधिकारीति भावेन यमो गुह्यं वरं याचमानं प्रलोभयति- **शतायुष इत्यादिना** ॥ हस्तिहिरण्यं हस्तिनः हिरण्यं च द्वन्द्वैकवद्भावः । यावज्जीवितुं इच्छसि तावतीः शरदो जीव ॥

वामन- यद्यन्य एको वरः परमात्मवरस्य तुल्यो नेति ते मतं तर्हि यावद्भिर्मिलितैस्तत्तुल्यतां त्वं मन्यसे तावतः सुबहूनप्यभीष्टवरान् वृणीष्वेति गुरुस्तमाह– **शतायुष इत्यादिना ॥** हस्तिनः हिरण्यानि च हस्तिहिरण्यम् । बहूनिति विशेषणसामर्थ्यात् बहुत्वं विवक्षितम् । द्वन्द्वे त्वेकवद्भावादविरोधश्च । भूमिष्ठं महदायतनं नगरादिस्थानम् । यावत् चतुर्युगान्तं मन्वन्तरान्तं वा त्वमिच्छसि तावतीः शरदो जीव ॥ १.१.२३ ॥

वे.खं- एवमुक्तो यमः सर्वात्मना विषयविरक्तस्यैव मोक्षशास्त्रेऽधिकार इति ज्ञापनाय नचिकेतसः स्थैर्यनिरीक्षणाय नानाविषयैस्तं प्रलोभयति- **शतायुष इत्यादिना ॥** शतं वर्षाण्यायूंषि येषां ते शतायुषस्तान् पुत्रपौत्रान् वृणीष्व । बहून् पशून् गोमहिष्यादिरूपान् । हस्ती हिरण्यञ्च हस्तिहिरण्यमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । अश्वान् भूमेर्महदायतनञ्च भूमेरिति पञ्चमी सप्तम्यर्थे । महद्विस्तीर्णमायतनमाश्रयं महाराज्याधिपत्यमिति यावत् । वृणीष्व । न केवलं पुत्रपौत्राणामेव शतायुष्ट्वं किञ्च स्वयञ्च यावज्जीवितुमिच्छसि तावतीः शरदो जीव । सर्वमेतदनर्थकं स्वयं चेदल्पायुरित्यतो वा आह- **स्वयञ्चेति ॥** १.१.२३ ॥

वरद.खं- नचिकेतसः स्थैर्यनिरीक्षणार्थं विषयैस्तं प्रलोभयति यमः- **शतायुष इत्यादिना ॥** १.१.२३ ॥

रा.खं- नानाप्रलोभैरलुब्ध एवास्यां वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारीति भावेन यमो गुह्यं वरं याचमानं प्रलोभयति- **शतायुष इत्यादिना ॥** शतमायूंषीत्यर्थः । शतायुष इति बहुव्रीहिर्वा, पुत्रपौत्रानित्यस्य विशेषणम् । हस्तिहिरण्यं हस्तिनः हिरण्यं च, द्वन्द्वैकवद्भावः । भूमेर्महदायतनं अतिविस्तीर्णभूखण्डम् । यावदिच्छसि यावत्कालं जीवितुमिच्छसि तावतीः शरदश्च शरदोऽपि स्वयं जीव ॥ १.१.२३ ॥

उपनिषत्

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च । [१]महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ १.१.२४ ॥

व्यास- त्वदीयं वरमेतत्तुल्यं यदि मन्यसे तर्हि एतत् वृणीष्व । नो चेत् अन्यच्च वित्तं वृणीष्व । चिरजीविकां क्षेत्रं च वृणीष्व । एधि एधस्व ॥ शास्वेति यावत् ॥ १.१.२४ ॥

वामन- एतत् मदुक्तं सर्वं सम्मिलितं यदि तत्तुल्यं मन्यसे तर्हि तं वृणीष्व । यद्येतदप्यतुल्यमेव मन्यसे तर्हि पुनरप्यमितं रत्नादिवित्तं बहुमन्वन्तरं कल्पान्तमेव वेति अतिचिरजीवितं वृणीष्व । अथापि वा समुद्रपर्यन्तायां महाभूमौ चक्रवर्तिपदमधिष्ठाय वर्धस्व । तद्गतकामानां अप्रयत्नेन स्वेच्छयैव भोक्तारं त्वा करोमि ॥ १.१.२४ ॥

वे.खं- नन्वेवं त्वद्दत्तो वरो मृषैव जातः मत्प्रार्थितस्य त्वया अदानादित्यत आह- **एतत्तुल्यमिति** ॥ त्वदीयं वरमेतत्तुल्यं एतस्य मया दीयमानस्य समं यदि मन्यसे तर्हि दीयमानं वित्तं चिरजीविकाञ्च दीर्घजीवनहेतुक्षेत्रं दीर्घजीवनं वा उक्तोपलक्षणमेतत् । वृणीष्व । नचेदन्यदपि दास्यामीत्याह- **महाभूमाविति** ॥ हे नचिकेतः त्वं महाभूमौ निमित्तसप्तमीयम् । महाराज्याधिपत्ये सतीति यावत् । एधि अभिवृद्धो भव । त्वां कामानां काम्यानां मध्ये कामितभाजं करोमीत्यर्थः ॥ १.१.२४ ॥

वरद.खं- **एतत्तुल्यमिति** ॥ तव वरं यद्येतत्तुल्यं एतस्य मया दत्तस्य वित्तस्य तुल्यं समं मन्यसे तर्हि तं वरं वृणीष्व न चेत्पुनश्च वित्तं चिरजीविकाञ्च वृणीष्व महाभूमौ महाराष्ट्रभूमौ एधि तिष्ठ ॥ १.१.२४ ॥

---

१. 'महान्'' इति राघवेन्द्रस्वामिपाठः ।

रा.खं- एतत्तुल्यं त्वत्प्रार्थितवरतुल्यं वरं कञ्चन यदि मन्यसे तद्वा वृणीष्व । वित्तं चिरजीविकां जीवनहेतुं च वृणीष्वेत्यादरात् प्रागुक्तस्य पुनरुक्तिः । हे नचिकेतः महाभूमौ पुण्यभूमौ एधि भव । ''घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च'' (सि.कौ.२४७१) इत्यस्ते रूपम् । पुण्यभूमिजननं वा वृणीष्व । ''एध वृद्धौ'' इत्यस्य वा रूपमेतत् । वर्धस्वेत्यर्थः । महान् भूमाविति क्वचित्पाठः । तदा तु एधि भवेत्यर्थः । कामानां काम्यमानानां मध्ये त्वा त्वां कामभाजं कामितभाजं करोमि ॥ १.१.२४ ॥

उपनिषत्

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ॥ आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं माऽनुप्राक्षीः ॥ १.१.२५ ॥

भाष्यम्

मरणे स्थितं भगवन्तं माऽनुप्राक्षीः ॥ १.१.२५ ॥

व्यास- कामानां मध्ये कामभाजं करोमि इत्युक्तमेव विशदमाह- **ये य इति ॥** छन्दत इच्छानुसारतः । इमा रूपादिगुणवतीः लोकस्था इति वा । परिचारयस्व सेव्यो भव ॥ १.१.२५ ॥

वामन- अतिमानुषानप्यनेकविधान् कामान् मत्तः सङ्ग्रहीतुमिच्छ । एवमनेकानेकभोगसम्भवं सम्भाव्य नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीरित्याह । अस्य वाक्यस्याभिप्रायं कथयति- **मरणे स्थितं भगवन्तं मानुप्राक्षीरिति ॥** मरणावस्थायां मुक्त्यवस्थायां च जीवनियामकत्वेन स्थितं भगवन्तमेकं न पृच्छेत्यर्थः ॥ १.१.२५ ॥

वादि- ''आयुषः स्वयमीश्वरत्वात्'' इत्यत्र मृत्युना ग्रासे सत्यायुषः क्षयात् अग्रासे सत्यायुषो यथावत्स्थितेश्चाऽयुषो यम ईश्वर इति भावः । ''लप्स्यामह इत्यादि विवृण्वतोक्तम्'' इत्यत्र विवृण्वता तत्राऽपातत एव त्वद्दर्शनेन सर्वप्राप्तिर्भवतीत्युक्तम् । वस्तुगत्या त्वद्दर्शने सति जातं भूमौ पुनर्भवनेन यद्वित्तादिकं तदप्यनित्यत्वान्न मम मनःप्रियमिति स्वाभिप्रायं विवृण्वतेत्यर्थः ॥

मरणस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन प्रश्नाविषयत्वान्नचिकेतसा मरणस्यापृष्टत्वाच्च मरणं मृतिमुद्दिश्य माऽनुप्राक्षीरिति प्रश्नं न कुर्वित्युक्तिः कथमित्यत आह- **मरणे स्थितमिति** ॥ मोक्षेतरसकलभाग्यं विनिन्दन्नचिकेताः पितृसौमनस्याख्यमैहिकफलं कुतः प्रथमं प्रार्थितवानिति चेत्तस्य ''मातृदेवो भव । पितृदेवो भव'' (तै.उ.१.२३) इत्यादिना शिक्षकैः पूर्वाचार्यैः मोक्षोपयोगितया कथ्यमानसत्कर्मसु पठ्यमानत्वेन तत्तत्प्रार्थनस्याऽवश्यकत्वात् ॥१.१.२०-२५॥

वे.भा- ननु ''नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः'' इति यमेन मरणं न प्रष्टव्यमिति कथमुच्यते । नहि नचिकेतसा मरणं पृष्टं किन्तु मृतस्थो मुक्तस्थो वा भगवानेवेत्यतस्तदपि यथावद्व्याचष्टे- **मरण इति** ॥ म्रियमाण इत्यर्थः । एतेन ''मरणं मरणसम्बन्धिप्रश्नं प्रति अस्ति नास्तीत्येवंरूपं मानुप्राक्षीः'' इति व्याख्यानमसदित्युक्तं भवति । मरणशब्दस्य लाक्षणिकत्वापातात् । अस्मत्पक्षे तु मरणशब्दस्य तदन्तर्गतभगवद्वाचकत्वात् । प्रश्नस्य प्रश्नविषयत्वाभावेन प्रश्नं मानुप्राक्षीरित्यस्यायोगाच्चेति । किञ्च ''एतद्विद्यामानुशिष्टस्त्वयाहम्'' इत्यत्र मुक्तस्थो भगवानेव विषय इत्यङ्गीकर्तव्यम् ॥१.१.२५॥

वे.खं- एतदेव विवृणोति- **ये य इति** ॥ कामाः काम्याः छन्दत इच्छानुसारेण । तानेव विशिष्याह- **इमा इति** ॥ रथेन सह वर्तन्त इति सरथाः, सतूर्याः सवादित्रा इमा रूपादिगुणवतीः मल्लोकस्था वा रामा रमणीयाः स्त्रियः प्रार्थयस्व । तासु विशेषमाह- **न हीदृशा इति** ॥

तर्ह्येतादृशीभिः किं मे प्रयोजनमित्यत आह- **आभिरिति** ॥ मत्प्रत्ताभिः मद्दत्ताभिराभिः स्त्रीभिः परिचारयस्व नृत्तगानादिनात्मनः परिचर्यां कारय । हे नचिकेतः मरणं मरणे स्थितं म्रियमाणजीवस्थितं भगवन्तं मानुप्राक्षीः ॥ ॥१.१.२५॥

वरद- ''आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः'' इत्यत्र मरणशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह- **मरणे स्थितमिति** ॥१.१.२५ ॥

रा.खं- तदेव विशदमाह- **ये य इति** ॥ मर्त्यलोके भूलोके मानुषदेहे वा । छन्दतः स्वेच्छानुसारेणेत्यर्थः । इमाः रूपशीलादिगुणवतीः । मल्लोकस्था इति वा । रामाः स्त्रियः । रामाणां विशेषणान्तरं सरथाः सतूर्याः । सोपस्करा इत्यर्थः । ईदृशी सम्पत् मनुष्यैः लम्भनीया प्राप्या न हि भवति । तस्मादुक्तसम्पदमेव प्रार्थयस्वेत्यर्थः । किं कार्यं रामाभिरित्यत आह- **आभिरिति** ॥ आभी रथाद्युपेताभिः स्त्रीभिः मत्प्रत्ताभिः मद्दत्ताभिः, हे नचिकेतः परिचारयस्व परिचर्यस्व, सेव्यो भवेति यावत् । मरणं मरणवन्तं मृतस्थभगवन्तं माऽनुप्राक्षीः नैव पृच्छेत्यर्थः । तस्यातिगोप्यत्वादिति भावः ॥ १.१.२४ ॥

उपनिषत्

[१]श्वोऽभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां
जरयन्ति तेजः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव
वाहास्तव नृत्तगीतम् ॥१.१.२६॥

व्यास- एवं प्रलोभितो नचिकेताः शतायुष इत्यादेरुत्तरमाह- **श्व इति** ॥ अन्तक मर्त्यस्य यदेतत् य एते पुत्रादयः ते श्वोऽभावाः श्वोऽसन्तः। स्वरक्षणप्रयासेन सर्वेन्द्रियाणां तेजश्च जरयन्ति । स्वयश्च जीवेत्यस्योत्तरमाह- **अपीति** ॥ सर्वमपीत्यपिशब्दसम्बन्धः इमा रामा इत्यस्योत्तरमाह- **तवैवेति**

१. ''श्वोभावाः'' इति वामनपण्डिताचार्यपाठः ।

वामन- एवं बोधितोऽपि नचिकेता निश्चलचेताः स्वाभिप्रायमचिन्तयन् तमाह— **श्वोभावा इत्यादि ॥** य एते भगवताभिहिताः कामभोगवराः ते सर्वे सर्वथा मृतिशीलस्याद्यतनं मरणादिक्लेशं कथञ्चित् श्वो भावयन्ति । न पुनरनन्तकालाय परिहरन्ति । अतः श्वोभावा इति यत् तस्मात् तेऽद्यप्रभृति तत्तदिन्द्रियाणां तेजः क्रमेण सर्वं जरयन्ति । अथैते स्वयमपि श्वःप्रणाशादभाव एव भवन्ति । अथो यत् पुनश्चिरजीवितं मर्त्यस्योक्तं तदपि सावधिकत्वा-दनन्तकालविवक्षयात्यल्पमेव भवति । अतोऽश्वादयोऽर्था अमर्त्यस्य तवैव तिष्ठन्तु ॥ १.१.२६ ॥

वे.खं- एवं प्रलोभितो नचिकेताः शतायुष इत्यादेरुत्तरमाह- **श्वोऽभावा इति ॥** हे अन्तक मर्त्यस्य मरणशीलस्य पुरुषस्य यदेतत् य एते पुत्रपौत्रपश्वादयस्ते श्वोऽभावाः श्वोऽपि न विद्यते भावः सत्ता येषां ते श्वोऽभावाः क्षिप्रविनाशा इति यावत् । न केवलमेतावत् । किन्तु स्वसद्भावदशायाञ्च सर्वेन्द्रियाणां तेजः सामर्थ्यं स्ववृद्धिक्षयचिन्तया जरयन्ति च । तस्मान्न ते मया प्रार्थ्याः । स्वयञ्च जीव शरदो यावदिच्छसि इत्यस्योत्तरमाह- **अपि सर्वमिति ॥** सर्वमपि जीवितं ब्रह्मकल्पपर्यन्तं जीवनमप्यल्पमेव । तस्यापि पर्यवसानात् । निरवधिकजीवनस्य मोक्षादन्यत्र अभावात् । तस्मात्तदपि न प्रार्थये । "इमा रामाः सरथाः सतूर्याः" इत्यादेरुत्तरमाह- **तवैवेति ॥** वाहा रथास्तवैव तिष्ठन्तु ॥ १.१.२६ ॥

वरद.खं- भो अन्तक यम एतत् ते पदार्था त्वया दित्सिताः श्वोऽभावा यतः श्वः अभावः नाशो येषां अनित्या इति यावत् । अत एते विषया नोपादेयाः । अपि वस्त्वसद्भावदशायां च सर्वेन्द्रियाणां तेजः सामर्थ्यं स्ववृद्ध्यक्षमार्थचिन्तया जरयन्ति । जीवितञ्च त्वया दत्तं सर्वमप्यल्पमेव । निरवधिकजीवितस्य मोक्षादन्यत्रासम्भवात् ॥ १.१.२६ ॥

रा.खं- एवं प्रलोभितो नचिकेताः शतायुष इत्यादेरुत्तरमाह- **श्व इत्यादिना ॥** हे अन्तक मृत्यो, मर्त्यस्य मनुष्यस्य यदेतत् य एते पुत्रादयः, व्यत्ययात्, तत् ते श्वः परेद्युः अभावाः भवन्तीति भावाः न भावाः अभावा असन्तः अस्थिरा इति यावत्, तद्रक्षणार्थायासेन सर्वेन्द्रियाणां तेजो वीर्यं जरयन्ति अपगमयन्ति च । अतः किं पुत्रपौत्रादिभिरिति भावः । यदपि स्वयं च जीवेत्याद्युक्तं तस्योत्तरमाह- **अपीति ॥** सर्वमपि जीवितमल्पमेव उत्तरावध्युपेतमेव । न हि मुक्ताविव उत्तरावधिशून्यमायुरस्तीति भावः । इमा रामा इत्यस्योत्तरम्- **तवैवेति ॥** वाहाः रथादिवाहनानि तवैव सन्तु । नृत्तगीतम्, द्वन्द्वैकवद्भावः, रामाभिः क्रियमाणं तवास्तु ॥ १.१.२६ ॥

उपनिषत्

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे
वित्तमद्राक्ष्म चेत् त्वाम् । जीविष्यामो
यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥
॥१.१.२७॥

व्यास- ''वृणीष्व वित्तम्'' इत्यस्योत्तरमाह- **न वित्तेनेति ॥** देवे दृष्टे पृथग्वित्तायुःप्रार्थनं न कार्यमेव, तयोरनुषङ्गसिद्धत्वादित्याह- **लप्स्यामह इति ॥** आयुषः स्वयं ईश्वरत्वाच्च न तत्पृथग्वरणीयमित्याह- **जीविष्याम इति ॥** ॥१.१.२७॥

वामन- न च मरणादिक्लेशमनुभवन् मनुष्यः तत्परिहारं विना वित्तेन तर्पणीयः । अथापि वयं यावद्रम्यं वित्तं तु विनाऽपि वरं त्वद्दृष्ट्यैव लप्स्यामहे । यावत् त्वमीशिष्यसि तावत् जीविष्यामः । मम वरणीयो वरस्तु सर्वजीवसंस्थः स भगवानेव । सम्पूर्णफलत्वात् ॥ १.१.२७ ॥

वे.खं- ''वृणीष्व वित्तम्'' इत्यस्योत्तरमाह- **न वित्तेनेति ॥** महावित्तलाभेऽपि मनुष्यस्य तृप्त्यदर्शनादित्यर्थः । किञ्च त्वद्विधेभ्यो वित्तादिप्रार्थनञ्च न कार्यम् । तस्य नान्तरीयकतया सिद्धत्वादित्याह- **लप्स्यामह इति ॥** चेत् यदि त्वामद्राक्ष्म तर्हि वित्तं लप्स्यामहे प्राप्स्यामह एव । त्वद्दर्शनमात्रेण वित्तलाभो भविष्यतीति न पृथक्प्रार्थनीयमिति भावः । जीवनमपि न पृथक्प्रार्थनीयम् । तस्य त्वदधीनत्वादित्याह- **जीविष्याम इति ॥** त्वं यावदीशिष्यसि रक्षयिष्यसि तावज्जीविष्यामोऽतो नायं वरो वरणीयः । किन्तु मे मया वरणीयस्तु वरः स एव यः प्राक् प्रार्थित इत्यर्थः ॥१.१.२७॥

वरद.खं- इतोऽपि न वित्तदानेन तोषणीयो मनुष्य इत्याह- **न वित्तेनेति ॥** महति वित्ते दत्तेऽपि मनुष्यस्य परितोषादर्शनादित्यर्थः । इतोऽपि त्वद्विधेभ्यो देवेभ्यो वित्तादिप्रार्थनं न कर्तव्यम् । नान्तरीयकतया लाभादित्याह- **लप्स्यामह इति ॥** त्वामद्राक्ष्म चेत् त्वद्दर्शनसामर्थ्यादेव वित्तं लप्स्यामहे । न पुनस्तदर्थं पृथक्प्रयत्नः कर्तव्य इत्यर्थः । जीवनार्थमपि न पृथक्प्रार्थनं कर्तव्यं त्वत्सन्निधिमात्रेणैव तस्य सिद्धेरित्याह- **जीविष्याम इति ॥** त्वं यावन्तं कालमीशिष्यसे समर्थो वर्तसे तावन्तं कालं वयमपि त्वदनुग्रहेण जीविष्यामः । अतस्तदस्माभिः पृथङ्न प्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ १.१.२७ ॥

रा.खं- ''वृणीष्व वित्तम्'' इत्यादेरुत्तरम्- **न वित्तेनेति ॥** वित्तेन मनुष्यः न तर्पणीयो नाप्यायनीयः । कुत इत्यतः त्वादृशे देवे दृष्टे वित्तायुषोरनुषङ्ग-सिद्धत्वान्न ते पृथक् प्रार्थनीये इत्याह- **लप्स्यामह इति ॥** त्वां चेदद्राक्ष्म दृष्टवन्तः स्मः तर्हि वित्तं लप्स्यामहे । त्वं यावदीशिष्यसि, ईश ऐश्वर्ये, मम यावदायुषः ईश्वरो भविष्यसि तावत्कालं जीविष्यामो वयम् । तव आयुषः कर्तृत्वादिति भावः । परस्मैपदं छान्दसम् । तर्हि कं कामं याचस इत्यत आह- **वरस्त्विति ॥** स एव प्राग् याचित एवेत्यर्थः । तुशब्दः अस्य वरस्य सर्वातिशयद्योतकः ॥ १.१.२७ ॥

उपनिषत्

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन् मर्त्यः क्वाधस्थः प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥
॥१.१.२८॥

व्यास- अजीर्यताममृतानां देवानां सकाशं एत्य मर्त्यो जीर्यन्क्वाधस्थः अपकृष्टश्च केति लप्स्यामह इत्यादि विवृण्वतोक्तम् । दीर्घजीवनस्य उक्तदुःखहेतुत्वाच्च नैतद्वरणीयमित्याह- **अभिध्यायन्निति** ॥ निवृत्तान् वर्णरतिप्रमोदान् ॥१.१.२८॥

वामन- इतश्च हरिरेव वरणीय एष्टव्य इत्याह– **अजीर्यतामिति** ॥ त्वादृशानां समीपमेत्य तत् सार्वज्ञ्यादिगुणजातं प्रकर्षेण जानन्नपि ततः साक्षादुत्तमतत्त्वश्रवणं विहाय स्वयमेव जीर्यन् मर्त्यः क्वधस्थो भवति । नित्यातिकथनतीक्ष्णे नरके पतित्वा नित्यं तत्रैव तिष्ठति । तथाच भगवतैवान्यत्रोक्तम्-

यदा तु ज्ञानिसद्भावे नैव गृह्णन्ति तत् परम् ।
असुराणां तमःप्राप्तिस्तदा नियमतो भवेत् ॥ इति ता.नि.१.९०

अत्र क्वधस्थ इति क्वथस्थ उच्यते । "तृतीयोऽतिशये" इति थकारस्य धकारः । "अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्घ्यः" (ऋ.सं.१.१५६.१) इत्यादिवत् । अतिदीर्घे जीविते को रमेत श्रेयस्काम इति शेषः ॥ १.१.२८ ॥

वे.खं- कुत एवं निर्बन्ध इति चेत् यतस्त्वादृशगुरुप्राप्तावपि भगवत्स्वरूप-मविज्ञाय पुत्रादिकं वृण्वतो मे तम एव भविष्यति । तथाहि श्रुतिः "इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति'(केन.२.५) इत्यादिका । तस्मादेवं जानता मया न तत्प्रार्थ्यत इति भावेनाह- **अजीर्यतामिति** ॥ प्रजानन् मर्त्यः अजीर्यतां जराशून्यानां अमृतानां मरणशून्यानां त्वद्विधानां देवानामुप समीपमेत्य

वे.खं- ''वृणीष्व वित्तम्'' इत्यस्योत्तरमाह- **न वित्तेनेति** ॥ महावित्तलाभेऽपि मनुष्यस्य तृप्त्यदर्शनादित्यर्थः । किञ्च त्वद्विधेभ्यो वित्तादिप्रार्थनञ्च न कार्यम् । तस्य नान्तरीयकतया सिद्धत्वादित्याह- **लप्स्यामह इति** ॥ चेत् यदि त्वामद्राक्ष्म तर्हि वित्तं लप्स्यामहे प्राप्स्यामह एव । त्वद्दर्शनमात्रेण वित्तलाभो भविष्यतीति न पृथक्प्रार्थनीयमिति भावः । जीवनमपि न पृथक्प्रार्थनीयम् । तस्य त्वदधीनत्वादित्याह- **जीविष्याम इति** ॥ त्वं यावदीशिष्यसि रक्षयिष्यसि तावज्जीविष्यामोऽतो नायं वरो वरणीयः । किन्तु मे मया वरणीयस्तु वरः स एव यः प्राक् प्रार्थित इत्यर्थः ॥१.१.२७॥

वरद.खं- इतोऽपि न वित्तदानेन तोषणीयो मनुष्य इत्याह- **न वित्तेनेति** ॥ महति वित्ते दत्तेऽपि मनुष्यस्य परितोषादर्शनादित्यर्थः । इतोऽपि त्वद्विधेभ्यो देवेभ्यो वित्तादिप्रार्थनं न कर्तव्यम् । नान्तरीयकतया लाभादित्याह- **लप्स्यामह इति** ॥ त्वामद्राक्ष्म चेत् त्वद्दर्शनसामर्थ्यादेव वित्तं लप्स्यामहे । न पुनस्तदर्थं पृथक्प्रयत्नः कर्तव्य इत्यर्थः । जीवनार्थमपि न पृथक्प्रार्थनं कर्तव्यं त्वत्सन्निधिमात्रेणैव तस्य सिद्धेरित्याह- **जीविष्याम इति** ॥ त्वं यावन्तं कालमीशिष्यसे समर्थो वर्तसे तावन्तं कालं वयमपि त्वदनुग्रहेण जीविष्यामः । अतस्तदस्माभिः पृथङ्न प्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ १.१.२७ ॥

रा.खं- ''वृणीष्व वित्तम्'' इत्यादेरुत्तरम्- **न वित्तेनेति** ॥ वित्तेन मनुष्यः न तर्पणीयो नाप्यायनीयः । कुत इत्यतः त्वादृशे देवे दृष्टे वित्तायुषोरनुषङ्ग-सिद्धत्वान्न ते पृथक् प्रार्थनीये इत्याह- **लप्स्यामह इति** ॥ त्वां चेदद्राक्ष्म दृष्टवन्तः स्मः तर्हि वित्तं लप्स्यामहे । त्वं यावदीशिष्यसि, ईश ऐश्वर्ये, मम यावदायुषः ईश्वरो भविष्यसि तावत्कालं जीविष्यामो वयम् । तव आयुषः कर्तृत्वादिति भावः । परस्मैपदं छान्दसम् । तर्हि कं कामं याचस इत्यत आह- **वरस्त्विति** ॥ स एव प्राग् याचित एवेत्यर्थः । तुशब्दः अस्य वरस्य सर्वातिशयद्योतकः ॥ १.१.२७ ॥

उपनिषत्

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन् मर्त्यः क्वाधस्थः प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥
॥१.१.२८॥

व्यास- अजीर्यताममृतानां देवानां सकाशं एत्य मर्त्यो जीर्यन्क्वाधस्थः अपकृष्टश्च क्वेति लप्स्यामह इत्यादि विवृण्वतोक्तम् । दीर्घजीवनस्य उक्तदुःखहेतुत्वाच्च नैतद्वरणीयमित्याह- **अभिध्यायन्निति** ॥ निवृत्तान् वर्णरतिप्रमोदान् ॥१.१.२८॥

वामन- इतश्च हरिरेव वरणीय एष्टव्य इत्याह– **अजीर्यतामिति** ॥ त्वादृशानां समीपमेत्य तत् सार्वज्ञ्यादिगुणजातं प्रकर्षेण जानन्नपि ततः साक्षादुत्तमतत्त्वश्रवणं विहाय स्वयमेव जीर्यन् मर्त्यः क्वधस्थो भवति । नित्यातिक्वथनतीक्ष्णे नरके पतित्वा नित्यं तत्रैव तिष्ठति । तथाच भगवतैवान्यत्रोक्तम्-

यदा तु ज्ञानिसद्भावे नैव गृह्णन्ति तत् परम् ।
असुराणां तमःप्राप्तिस्तदा नियमतो भवेत् ॥ इति ता.नि.१.९०

अत्र क्वधस्थ इति क्वथस्थ उच्यते । ''तृतीयोऽतिशये'' इति थकारस्य धकारः । ''अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यः'' (ऋ.सं.१.१५६.१) इत्यादिवत् । अतिदीर्घे जीविते को रमेत श्रेयस्काम इति शेषः ॥ १.१.२८ ॥

वे.खं- कुत एवं निर्बन्ध इति चेत् यतस्त्वादृशगुरुप्राप्तावपि भगवत्स्वरूप-मविज्ञाय पुत्रादिकं वृण्वतो मे तम एव भविष्यति । तथाहि श्रुतिः ''इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति'(केन.२.५) इत्यादिका । तस्मादेवं जानता मया न तत्प्रार्थ्यत इति भावेनाह- **अजीर्यतामिति** ॥ प्रजानन् मर्त्यः अजीर्यतां जराशून्यानां अमृतानां मरणशून्यानां त्वद्विधानां देवानामुप समीपमेत्य

भगवदुपदेशमप्राप्यैव जीर्यन् विनश्यमानः क्व न क्वापीत्यर्थः । जीवस्य स्वरूपतो नाशाभावात् । देहवियोगस्य भगवज्ज्ञानिनोऽपि सत्त्वात् । जीर्यन्नित्युक्तं विवृणोति- **क्वाधस्थ इति** ॥ अन्धन्तमआद्यधोगतिस्थः क्व ? न क्वापीत्यर्थः । प्रजानन्निति यमस्य सम्बोधनं वा । दुःखहेतुत्वाच्च न दीर्घजीवनं वरणीयमित्याह- **अभिध्यायन्निति** ॥ वर्णेत्यतः पूर्वं स्त्रीपुत्रादीनामिति शेषः । वर्णः स्त्रीपुत्रादिरूपविशेषः, रतिः क्रीडा, प्रमोदः तदुत्थः सुखविशेषः वर्णरतिप्रमोदान् निवृत्तानिति शेषः । अतिदीर्घकालजीवने हि स्वजीवनमध्य एवान्येषां विनाशः स्यात् । तेषामतिदीर्धकालजीवननियमाभावात् । ततश्च तन्नाशे तेषां स्मरणेन तु दुःखं स्यात् । अतो न दीर्धजीवनं पुरुषार्थः । प्रत्युत अनर्थहेतुरिति भावः ॥ १.१.२८ ॥

वरद.खं- एतदेव विवृणोति- **अजीर्यतामिति** ॥ अजीर्यतां अजराणां अमृतानां मृतिरहितानां देवानां उप समीपं एत्य प्राप्य । जीर्यन् जीर्णो भवन्मर्त्यः क्वास्ति । एवं अधस्थः अधस्थश्च नरकाद्यधोदेशे स्थितश्च मर्त्यः क्वास्ति न कुत्राप्यस्तीत्यर्थः । प्रजानन् इति यमस्य सम्बोधनम् । बहुकालजीवनरूपो यो वरो दित्सितस्त्वया सोऽनर्थहेतुश्चेत्याह- **अभिध्यायन्निति** ॥ अत्र वर्णशब्देन सौकुमार्यादिरूपविशेष उच्यते । रतिस्तु क्रीडा, प्रमोदः तदुत्थसुखविशेषः । अतिदीर्घकालजीवने हि स्वजीवनमध्ये एवान्यपदार्थानां विनाशः स्यात् । तेषामतिदीर्घकालजीवनाभावात् । ततश्च तन्नाशानन्तरं तेषां स्मरणेन दुःखं स्यात् । अतोऽतिदीर्घजीवनमपि न पुरुषार्थः ॥ १.१.२८ ॥

रा.खं- लप्स्यामह इत्यादिनोक्तमेव विवृणोति- **अजीर्यतामिति** ॥ हे प्रजानन् विद्वन्, अजीर्यताम्, "जॄष् वयोहानौ" उपलक्षणम्, वयःप्रभृति-सम्पत्तिमताममृतानां देवानाम्, सकाशमिति शेषः, उपेत्य प्राप्य जीर्यन् मर्त्यः क्व अधस्थोऽप्रकृष्टश्च क्व कुत्र ? न कुत्रापि । किन्तु महानेव अजीर्यन्नेवाऽस्त

इत्यर्थः । दीर्घजीवनस्य दुःखहेतुत्वाच्च न तत् प्रार्थ्यमित्याह- **अभिध्यायन्निति ॥** वर्णरतिप्रमोदान् वर्णः ब्राह्मणादिः, देहगतशोभाविशेषो वा, रतिः विषयानुभवजं सुखं प्रमोदः प्रकृष्टविषयानुभवजं सुखम्, एतान् पूर्वानुभूतान् विषयान् इदानीं निवृत्तान् अभिध्यायन् स्मरन् अतिदीर्घे जीविते को रमेत न कोऽपीत्यर्थः । वयोऽधिकत्वे जराद्यापत्त्या भोगशक्तेरभावात् । प्रत्युत क्लेश एव भवेदिति भावः ॥ १.१.२८ ॥

उपनिषत्

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो साम्पराये
महति ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो
नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥१.१.२९॥

॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्यायस्य प्रथमा वल्ली ॥

भाष्यम्

महति साम्पराये मुक्तौ ॥ २९ ॥

॥ इति काठकभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमा वल्ली ॥

व्यास- इदं प्रेते मनुष्ये प्रेरकः अस्तीति नास्तीत्युक्तप्रकारेण यस्मिन् विचिकित्सन्ति सन्दिग्धा भवन्ति । वरो वरविषयः गूढं गूढत्वम् । मरणस्याप्रकृतत्वात् मरणं मानुप्राक्षीरित्युक्तिः कथमित्यतस्तद्घटयन्नाह- **मरण इति ॥** अप्रतीतेः साम्परायशब्दार्थमाह- **साम्पराय इति ॥** साम्परायशब्दस्य श्रेयोवाचित्वात् कथं मुक्त्यर्थो व्याख्यात इत्यत उक्तम्- **महतीति ॥** महत्त्वविशेषणान्मुक्त्यर्थो व्याख्यात इत्यर्थः ॥ १.१.२९ ॥

वामन- अतः श्रेयस्कामाय मह्यं तदुपासनमेव ब्रूहीति प्रार्थयन्नाह – **यस्मिन्निति ॥** यस्मिन् विष्णवाख्ये ब्रह्मणि इदं जीवनियामकत्वादिधर्मजातं महति साम्पराये मुक्त्यवस्थायां विद्यमाना देवादयो ह्यपि विचिकित्सन्ति तत् ब्रह्मैवास्माकं ब्रूहीति । योऽयं मया वरणीयत्वेन प्रार्थितो विष्णवाख्यो विशिष्टवरः तस्मादन्यं नाहं वृणे । स हि सर्वजीवहृदये गूढत्वेनानुप्रविष्टत्वात् सुदुर्ज्ञेयः । अतस्तमेव वृणे ॥१.१.२९॥

वे.भा- "यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत्" इत्युत्तरवाक्ये "यस्मिन्महति साम्पराये इदं ब्रह्मास्ति नवेति विचिकित्सन्ति तद्ब्रूहीति प्रार्थनादिति भावेन महति साम्पराय इत्यस्यार्थमाह- **महतीति ॥** साम्परायशब्दस्य श्रेयोमात्रवाचकत्वेऽपि महच्छब्दसमानाधिकृतस्य मुक्तिवाचकत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १.१.२९ ॥

वे.खं- पूर्वोक्तमेव निर्धारयति- **यस्मिन्निति ॥** हे मृत्यो महति साम्पराये मुक्तौ नियामकतयेदं ब्रह्मास्ति नवेति यस्मिन् विचिकित्सन्ति तत् मुक्तनियामकभगवत्स्वरूपमेव नो ब्रूहीति योजना । श्रुतिः स्वयमाह- **य इति ॥** योऽयं वरो गूढं गूढत्वमनुप्रविष्टः प्राप्तस्तमेव नचिकेता वृणीते न तस्मादन्यमित्यर्थः ॥ १.१.२९ ॥

वरद- "यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत्" इत्यत्र महासाम्परायशब्दार्थमाह- **महतीति ॥** १.१.२९ ॥

वरद.खं- गूढमनुप्रविष्ट इति ॥ गूढत्वमनुप्रविष्ट इत्यर्थः ॥ १.१.२९ ॥

रा.खं- तर्हि किमाकूतं तवेत्यत आह- **यस्मिन्निति ॥** यस्मिन् विषये इदं इत्थं प्रेतप्रेरकतया अस्ति न वेति विचिकित्सन्ति सन्दिहते जनाः, तत् तु तदेव प्रेतप्रेरकस्वरूपम्, हे मृत्यो महति साम्पराये मुक्तौ, निमित्तसप्तमी, मोक्षार्थं नोऽस्मभ्यं ब्रूहि उपदिश । साम्परायपदस्य श्रेयोमात्रसाधारण्यात्

मुक्त्यर्थत्वलाभाय महतीत्युक्तम् । योऽयं वरः प्रेतप्रेरकस्वरूपोक्तिप्रार्थनरूपः गूढं गूढत्वं गोप्यतामनुप्रविष्टः प्राप्तः तस्मात् वरादन्यं वरं नचिकेता न वृणीत इति स्वात्मानमेव नामनिर्देशेनाह ॥ १.१.२९ ॥

॥ इति प्रथमाध्याय स्य प्रथमा वल्ली ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीया वल्ली ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतेव प्रेयस्ते उभे नानार्थे
पुरुषं सिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य साधु
भवति हीयतेऽर्थाद् य उ प्रेयो वृणीते ॥१.२.१॥

व्यास- दीयमानमपि पुत्रादिकं प्रेयोऽपरनामानं परित्यज्य श्रेयोऽपरनाम्नीं ब्रह्मविद्यां अभ्यर्थयमानं प्रशंसितुं श्रेयसः प्रेयसः सकाशात्को विशेषः येन तदभ्यर्थयमानः प्रशस्यत इत्यतः श्रेयसो मोचकत्वात्प्रेयसो बन्धकत्वादित्याह- **अन्यदित्यादिना** ॥ इवशब्देन जानतां श्रेयःप्रेयसोरेकत्वं सूचयति । अन्यत्वमेव दर्शयति- **ते उभे नानार्थे भिन्नप्रयोजन इति** ॥ सिनीतः बध्नीतः । ''षिञ् बन्धने'' इति धातोः । प्रेय एव बन्धकत्वेन निरूपितम्- **अर्थादिति** ॥१.२.१॥

वामन- अथ यमो नचिकेतसो निष्ठातिशयं दृष्ट्वाऽत्यन्तं सन्तुष्टस्तमभीष्ट-वरदानयोग्यं मन्वानस्तमेवाधिकं प्रशंसति– **अन्यच्छ्रेय इत्यादिवाक्यैः ॥** श्रेयश्च प्रेयश्चेत्युक्ते अत्यन्तान्योन्यविरुद्धलक्षणे विरुद्धार्थप्रदे च । तस्मादेते पुरुषं योग्यायोग्यप्रवृत्त्योरेव सिनीतः बध्नीतः । ''षिञ् बन्धने'' इति धातोः । यस्तयोर्मध्ये योग्यप्रवृत्तिकं श्रेय आदत्ते तस्य साधु भवति प्रशस्तं मोक्षफलं भवति । अन्यस्तु साधुप्रयोजनेन हीयते ॥ १.२.१ ॥

वादि- ''अन्यदुतेव प्रेयः'' इत्यत्र प्रेय उत प्रेयश्च अतिशयेन प्रीतिविषयं धनवनितादिकं वस्तु अन्यदेवेति सम्बन्धः । इवेति वदता वस्तुगत्या

वैराग्यवतां ज्ञानिनां ब्रह्मादीनां धनादिकमपि विष्णुप्रीतिकरयजनाद्युपयोगीति श्रेयस्येवान्तर्भावात्तस्य न पार्थक्यमिति सूचयति । अत एव ते उभे नानार्थे भिन्नप्रयोजने । उक्तरीत्या प्रेयसोऽपि श्रेयस्येवान्तर्भाव इत्यजानन्तं प्रेयसा उदरभरणाद्यैहिकफलमेव साधनीयमिति निश्चयवन्तं च पुरुषं सिनीतः बध्नीतः । यत एवं प्रेयसि पृथगादरवान् श्रेयस्साधनाध्ययनाध्यापनादिसत्कर्मापि भृतकाध्ययनादिना स्वोदरपूरणायैवोपयुङ्क्ते, किं बहुना, साक्षान्मोक्षोपयोगि देवालयगृहिगेहादौ क्रियमाणं विष्णुपूजनमपि स्वोदरभरणार्थमेवोपकरोति, तस्मात् ''असतीसङ्गदोषेण सति च मतिविभ्रमः'' इतिवदुभयोरपि बन्धकत्वमिति भावः ॥ १.२.१ ॥

वे.खं- दीयमानमपि पुत्रादिकं परित्यज्य ब्रह्मविद्यामर्थयमानं नचिकेतसं स्तोतुं तदुभयस्वरूपमाह- **अन्यदिति ॥** अत्र श्रेय इति ब्रह्मविद्योच्यते । निःश्रेयससाधनत्वात् । प्रेय इति प्रीतिविषयपुत्रादिकाम्यमुच्यते । उतशब्दश्चशब्दार्थः । इवशब्दोऽवधारणार्थः । श्रेयोऽन्यद्विलक्षणमेव प्रेयस इति शेषः । प्रेयश्च श्रेयसोऽन्यदेव । जानतां श्रेयःप्रेयसोरेकत्वं सूचयितुं वा इवशब्दः । कथं श्रेयःप्रेयसोः परस्परवैलक्षण्यमित्यत आह- **ते उभे इति ॥** ते उभे श्रेयःप्रेयसी नानार्थे मोक्षतदितराख्यविलक्षणप्रयोजनविषये पुरुषं जीवं सिनीतः बध्नीतः । ''षिञ् बन्धने'' इति धातोः । किं तत इत्यतस्तदुभय-माददानस्य फलमाह- **तयोरिति ॥** तयोः श्रेयःप्रेयसोर्मध्ये यः पुरुषः श्रेय एवादत्ते तस्य साधु भद्रं मोक्षाख्यं भवतीत्यर्थः । य उ यश्च प्रेय एव वृणीते स अर्थात् मोक्षाख्यप्रयोजनात् हीयते हीनो भवति ॥ १.२.१ ॥

वरद.खं- एवं नचिकेतसो विषयाभिलाषाराहित्यादयं ब्रह्मविद्यायोग्य इति भावेन विषयकामनायुक्तस्य तद्रहितस्य च फलं निरूपयति यमः- **अन्यदिति ॥** श्रेयः प्रेयसः सकाशात् अन्यत् विलक्षणम् । एवं प्रेयश्च श्रेयसः अन्यत् विलक्षणम् । कथं श्रेयःप्रेयसोः परस्परं वैलक्षण्यमित्यत उच्यते- **ते उभे इति ॥**

श्रेयःप्रेयसी नानार्थे भिन्नप्रयोजने । पुरुषं जीवं सिनीतः बध्नीतः आश्रित्य वर्तत इति यावत् । तयोः श्रेयसः प्रेयसः मध्ये यः पुरुषः श्रेय एवादत्ते नतु प्रेयस्तस्य पुरुषस्य साधु भवति भद्रं भवति । य उपासकः पुरुषः प्रेयः प्रियसाधनविषयादिकमेव वृणीते सोऽर्थात् मोक्षादिप्रयोजनात् हीनो भवति

रा.खं- दीयमानमपि पुत्रादिकामं हित्वा ब्रह्मविद्यां याचमानः त्वं प्रशस्तोऽसीति तं "स त्वं प्रियान्" इत्यादिना प्रशंसितुं ब्रह्मविद्याया मोचकत्वम्, पुत्रादिकामस्य बन्धकत्वम्, तद्भाजोः स्तुतिनिन्दे, ज्ञाज्ञयोः स्थिती च सार्धमन्त्रद्वयेनाऽह यमः- **अन्यदित्यादिना** ॥ श्रेयः प्रशस्ततमं ब्रह्मज्ञानम् । अन्यत्, प्रेयः उत प्रियतमं दारापत्यादि काम्यमानं वस्त्वपि अन्यदिव, इति च जानतां दारापत्यादिरूपप्रेयसोऽपि सद्धर्मद्वारा श्रेयस्त्वमेवेति सूचनाय इवशब्दः । द्वयोरन्योन्यत्वं नाम किमित्यतः ऐहिकामुष्मिक-सुखहेतुत्वं तदित्याह- **ते उभे इति** ॥ ते उभे नानार्थे भिन्नप्रयोजनके पुरुषं देहिनं सिनीतः बध्नीतः, "षिञ् बन्धने" इति धातोः । पुरुषस्य द्वे प्रसक्ते इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह- **तयोरिति** ॥ श्रेयःप्रेयसोर्मध्ये श्रेयः ब्रह्मविद्यां आददानस्य उपासीनस्य साधु भद्रं भवमोचनं भवति । य उ य=एव प्रेयः दारापत्यादिकामं वृणीते सोऽर्थात् परमपुरुषार्थात् हीयते हीनो भवति । भवपाश एव बद्धो भवतीत्यर्थः ॥ १.२.१ ॥

उपनिषत्

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य
विविनक्ति धीरः । श्रेयो धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते
प्रेयो मन्दो योगक्षेमान् वृणीते ॥ १.२.२ ॥

व्यास- तयोरित्युक्तप्रकारेण श्रेयसः साधुहेतुत्वात् प्रेयसो बन्धकत्वात् धीरो विवेकतः श्रेयो वृणीयादित्याह- **श्रेयश्चेति** ॥ मनुष्यं आ इतः एतः

मनुष्यं बन्धकत्वेन प्राप्य तिष्ठतः । धीरस्तौ सम्परीत्य ज्ञात्वा विविनक्ति विवेचयति । विवेकं कृत्वा धीरः प्रेयसः प्रेयोऽभितोऽवज्ञाय श्रेयो वृणीते । प्रेय एव दर्शयितुमुक्तम्- **योगक्षेमान्कुशलानिति** ॥१.२.२॥

वामन- नन्वप्राप्तयोः कथमादानं हानं वा शक्यमित्यत आह– **श्रेयश्चेति** ॥ श्रेयःप्रेयसी, किं मे कृत्यमिति मनसा मन्वानं मनुष्यं युगपत् समेतः । तथाहि इदं मयाऽनुष्ठेयमदो वेति संशयकोटित्वेन सम्प्राप्नुतः । अथ धीरस्तावत् स्वबुद्ध्या सम्यक् सर्वतो विचार्य विविनक्ति अयं हेयोऽसौ ग्राह्य इति विवेचयति । अथ मुखतः प्राप्तस्यापि प्रेयसः सकाशात् विहाय श्रेय एव हि स धीरोऽभीष्टं वृणीते । प्रेयस इति द्वितीयार्थवाचिनी पञ्चमी वा विभक्तिः । तदा तु प्रेयसः श्रेयो वृणीत इत्यन्वयः । प्रेयो विहाय श्रेयो वृणीत इत्यर्थः । ''कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी वक्तव्या'' इति सूत्रात् । अथ मन्दबुद्धिः श्रेयो विहाय प्रेयो वृणीते । ऐहिकयोगक्षेमांश्च । अविमृश्य स्वाभीष्टकारित्वात् ॥ १.२.२ ॥

वादि- ''मनुष्यमेतः'' इत्यत्र ''आ इत्युपसर्गपूर्वकात् ''इण् गतौ'' इति धातोः इत इति द्विवचने वक्तव्ये ''आद्गुणः'' (सि.कौ.६९) इति गुणे कृते एत इति रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ १.२.२ ॥

वे.खं- तदेव विशदमाह- **श्रेयश्चेति** ॥ श्रेयश्च प्रेयश्चेत्येतौ कर्मवशान्मनुष्यमेतः प्राप्नुतः । तदा धीरः पुरुषस्तौ प्राप्तौ श्रेयःप्रेयोरूपार्थौ सम्परीत्य सम्यक् ज्ञात्वा विविनक्ति इदं पुरुषार्थप्रदमिदं नेति विवेचयति । एवं विवेकानन्तरं धीरः प्रेयसः प्रेयः परित्यज्य श्रेय एव वृणीते । मन्दस्तु योगक्षेमान् अप्राप्तलाभो योगः, प्राप्तपरिपालनं क्षेमः । योगक्षेमात्मकं प्रेय एव वृणीते ॥ १.२.२ ॥

वरद.खं- एतच्छ्लोकार्थमेव विवृणोति- **श्रेयश्च प्रेयश्चेति** ॥ श्रेयःप्रेयसी मनुष्यं पुरुषं एतः आ समन्तात् इतः प्राप्नुतः । धीरस्तु पुरुषः तौ सम्परीत्य ते

श्रेयःप्रेयसी सं सम्यक् परीत्य परित इत्य ज्ञात्वेति यावत् । विविनक्ति विवेचयति । इदं पुरुषार्थस्य साधनं इदं नेति विवेचनानन्तरञ्च धीरः पुरुषः प्रेयसः श्रेय एवाभिवृणुते । प्रेयस इति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । प्रेयः परित्यज्य श्रेय एवाभिवृणीते इत्यर्थः । प्रेयःस्वरूपं निरूपयन्नेव अधीरपुरुषस्तु नैवमित्याह- **प्रेय इति** ॥ मन्दः अल्पः पुरुषः योगक्षेमलक्षणं प्रेय एव वृणीते नान्यदित्यर्थः ॥ १.२.२ ॥

रा.खं- उक्तानुवादपूर्वकं ज्ञानिनः स्थितिमाह- **श्रेयश्चेति** ॥ एत इत्यत्र आ इत इति पदच्छेदः । आङ्पूर्वस्य "इण् गतौ" इत्यस्य रूपम् । प्रागुक्तरूपं श्रेयश्च प्रेयश्च द्वे मनुष्यं एतः प्राप्य तिष्ठतः । धीरो ज्ञानी तौ श्रेयःप्रेयःशब्दितौ ब्रह्मविद्याकामौ सम्परीत्य सम्यक् ज्ञात्वा विवेकी प्रेयसः प्रियतमान् दारापत्यादिकामान् अभि- निपातानामनेकार्थत्वादवज्ञायेत्यर्थः, श्रेयो ब्रह्मविद्यां वृणीते । मन्दो विवेकहीनः, योगक्षेमान्, अप्राप्तकाम-प्राप्तिर्योगः, तस्यानपगमेन स्थिरत्वं क्षेमः, तद्रूपान् प्रेयसो वृणीते ॥१.२.२॥

उपनिषत्

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान् अभिध्यायन्
नचिकेतो[१]ऽत्यस्राक्षीः । नैतां शृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो
यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ १.२.३ ॥

भाष्यम्

शृङ्कां शृङ्खलाम् ॥ १.२.३ ॥

व्यास- यत्प्रशंसार्थं श्रेयःप्रेयसोः स्वरूपं निरूपितं तमिदानीं प्रशंसति- **स त्वमिति** ॥ मया प्रलोभितोऽपि त्वं कामानां दोषानभिध्यायन् वित्तमयीं सुवर्णमयीम् । तस्या रम्यत्वाभावान्नावाप्त इत्यत उक्तम्- **यस्यामिति** ॥

---

१. "अन्यत् प्राक्षीः" इति श्रीराघवेन्द्रस्वामिपाठः ।

व्या.भा- शृङ्काशब्दार्थमाह- **शृङ्कामिति ॥** कण्ठभूषामिति यावत् ॥

वामन- स त्वं बालः सन्नप्यमन्दबुद्धित्वात् पुत्रमित्रादिप्रियार्थान् नृत्तगीतादिप्रियरूपकामांश्च श्वोभावादिदोषमभिध्यायन् अत्यस्राक्षीः । ''सृङ्काम्'' इति पदमनूद्य ''शृङ्खलाम्'' इति व्याख्याति । त्वमेतां मद्दत्तामपि शृङ्खलां न गृहीतवानसि । श्रेयोवरणैकतत्परत्वात् । वित्तमोहराहित्याच्च ॥

वे.भा- एवं नचिकेतसो विषयाभिलाषाराहित्यादयं ब्रह्मविद्यायोग्य इति भावेन विषयकामनायुक्तस्य तद्रहितस्य च स्वरूपं निरूपयति- **अन्यदित्यादिना ॥** अत्र ''नैतां शृङ्कां वित्तमयीमवाप्तः'' इत्यत्राप्रतीतेः शृङ्काशब्दार्थमाह- **शृङ्कामिति ॥** यद्यपि ''शृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण'' इत्यत्र शृङ्काशब्दः कण्ठमालापरतया व्याख्यातः । तथाप्यनुवादसन्तुष्टयमदत्तकण्ठमालाया नचिकेतसा प्राप्तत्वात् तृतीयवरत्वेन कण्ठमालाया यमेनादत्तत्वान्नचिकेतसा मास्त्वित्यनुक्तत्वाच्च ''नैतां शृङ्कां वित्तमयीमवाप्तः'' इत्युक्त्ययोगात् ''यस्यां मज्जन्ति'' इत्युक्तसर्वमनुष्यबन्धकत्वायोगाच्चात्र शृङ्खलापरत्वेन व्याख्यात इत्यवधेयम् ॥१.२.३॥

वे.खं- यत्प्रशंसार्थमेतदुक्तं तमिदानीं प्रशंसति- **स इति ॥** हे नचिकेतः स मया प्रलोभितोऽपि त्वं प्रियान् तत्र हेतुः प्रियरूपान् मनोहररूपान् कामान् काम्यान् मया दत्तानपि अभिध्यायन् तेषामनित्यत्वादिदोषानिति शेषः । अत्यस्राक्षीः अतिसृष्टवानसि । एतां मया दत्तां वित्तमयीं सुवर्णमयीं शृङ्खलां नैवावाप्तः । यद्यन्येऽपि नैवाप्ताः तर्हि को विशेषोऽस्येत्यत आह- **यस्यामिति ॥** यस्यां वित्तमय्यां शृङ्खलायां बहवो मनुष्या मज्जन्ति तया शृङ्खलया आत्मानं बध्नन्तीत्यर्थः ॥ १.२.३ ॥

वरद- ''शृङ्कां चेमाम्'' इत्यत्र शृङ्काशब्दस्याप्रतीयमानार्थत्वादर्थमाह- **शृङ्कामिति ॥** १.२.३ ॥

रा.खं- यत्प्रशंसार्थं उपोद्घात उक्तस्तामाह- **स त्वमिति ॥** हे नचिकेतः, स त्वं मया प्रलोभितोऽपि त्वं प्रियान् दारापत्यादीन् प्रियरूपांश्च गृहारामक्षेत्रादींश्च कामान् काम्यमानान् अभिध्यायन् अस्थिरतया मन्वानः अन्यत् ब्रह्मस्वरूपं प्राक्षीः अप्राक्षीः, अडभावः छान्दसः, पृष्टवानसि । अत्यस्राक्षीरिति पाठे त्यक्तवानभूरित्यर्थः । वित्तमयीं सुवर्णमयीमेतां कण्ठधारणयोग्यां शृङ्कां शृङ्खलां नावाप्तः न स्वीकृतवान् । शृङ्केयमति-श्लाध्येत्याह । यस्यां मज्जन्ति आसक्ताः भवन्ति बहवो मनुष्याः, तादृशीमपि मया दीयमानां न गृहीतवान् । अतस्त्वं प्रशस्त इति भावः ॥ १.२.३ ॥

उपनिषत्

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च
विद्येति ज्ञाता । विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये
न त्वा कामा बहवो [१]लोलुपन्तः ॥ १.२.४ ॥

व्यास- "योगक्षेमान्" इति "स त्वं प्रियान्" इति च प्रेयसः स्वरूपं निरूपितम् । साम्प्रतं उभयस्वरूपं स्पष्टं निरूपयति- **दूरमिति ॥** विपरीते विरुद्धे इत्युक्तं विरुद्धत्वमेव विवरीतुमुक्तम्- **विषूची विरुद्धगतिहेतू इति ॥** लोलुपन्तो लोलुपयन्तः प्रलोभयन्तीति यावत् ॥१.२.४॥

वामन- अतः श्रेयःप्रेयःसाधकयोः पुंसोरन्योन्यविरुद्धगतिमत्त्वं ह्युक्तम् । अथ तत्साधनभूतयोर्विद्याविद्ययोश्चात्यन्तं विरुद्धगतित्वं वक्ति– **दूरमिति ॥** येयं जीवेऽनादितस्तत्त्वाविद्या या च तद्विद्याऽत्यर्थं प्रयत्नसाध्येति ज्ञाता ते दूरत एव विपरीतत्वेन विष्वग्गते । तमःप्रकाशवत् सहस्थितिरहिते इत्यभिप्रायः । अतो विद्याभीप्सितं नचिकेतसं त्वां ऐहिकाः कामाः सुबहवोऽपि नालोलुपन्त नैवाचालयन्नित्यर्थः ॥ १.२.४ ॥

---

१. "अलोलुपन्त" इति वामनपण्डिताचार्यपाठः ।

वे.खं- श्रेयःप्रेयसोः स्वरूपं निरूपयन् ''ते उभे नानार्थे'' इत्युक्तमेव विवृणोति- **दूरमेत इति ॥** या प्रेयोरूपा अविद्या विद्याविरुद्धेति विज्ञाता । या च श्रेयोरूपा विद्येति ज्ञाता विद्वद्भिः त एते श्रेयःप्रेयसी । दूरं विपरीते अतिविरुद्धे । विरुद्धत्वमेव विवृणोति- **विषूची इति ॥** विरुद्धगतिहेतू इत्यर्थः । तत्राहं नचिकेतसं विद्याभीप्सितमेव मन्ये । कुतः । त्वा त्वां बहवः कामा न लोलुपन्तः न लोलुपन्ति । न प्रलोभयन्तीति यावत् ॥ १.२.४ ॥

वरद.खं- इदानीं श्रेयसः स्वरूपं निरूपयन्नेव नानार्थे इत्युक्तमेव विवृणोति- **दूरमिति ॥** एते श्रेयःप्रेयसी दूरं विपरीते अतिविरुद्धे कथं विषूची विरुद्धगती । या अविद्या सा प्रेय इत्युच्यते या च विद्येति विद्वद्भिः ज्ञाता सा श्रेय इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ १.२.४ ॥

रा.खं- पूर्वं ''योगक्षेमान्'' इति ''प्रियान् प्रियरूपांश्च'' इति प्रेयस्स्वरूपं किञ्चित् स्पष्टीकृतम् । श्रेयस्स्वरूपं तु न स्पष्टम् । ''श्रेय आददानस्य'' इति सामान्यत उक्तेः । अतस्तदुभयं स्पष्टयन् नचिकेतसं स्तौति- **दूरमिति ॥** या अविद्या विद्याभिन्ना ऐहिकसुखसाधनत्वेन ज्ञाता या च विद्येति ज्ञाता, एते दूरं अन्योन्यं विदूरतो वर्तमाने । तदेवाह- **विपरीत इति ॥** परस्परं विरुद्धे, तद्व्यनक्ति विषूची विषूचीने विरुद्धफलहेतू । नचिकेतसं त्वा त्वां विद्याभीप्सितं विद्याभिकाङ्क्षिणं मन्ये जानामि । बहवः कामाः त्वा त्वां लोलुपन्तः लोलुपयन्तः अपेक्षां जनयन्तः न वर्तन्त इत्यर्थः । कामैः प्रलुब्धस्त्वं न भवसीति यावत् ॥ १.२.४ ॥

उपनिषत्

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥
॥१.२.५॥

व्यास- श्रेयस्कामः श्रेयानिति भावेन प्रेयस्कामान्निन्दयति- **अविद्यायामिति ॥** स्वयं धीराः आत्मानं स्वयमेव धीरान्वदन्तः दन्द्रम्यमाणा वक्रगतयः ॥

॥१.२.५॥

वामन- अथ विद्यानभीप्सवो मन्दधियः किं कुर्वन्तीत्याकाङ्क्षायामाह– **अविद्यायामिति ॥** स्वयं धीराः केवलं स्वबुद्ध्यैव धीराः । पण्डिता वयमिति मन्यमानाः । नतु पण्डिताः । किन्तु मूढा एव । दन्द्रम्यमाणाः सम्यग् द्रुमायमाणाः । द्रुमवन्मोघं जीवन्तः पर्यटन्तीत्यर्थः । तथाचोक्तम्-

तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत ।
न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥ इत्यादि

(भाग.२.३.१८)

अन्यो मूढतमस्तेषां प्रेरकश्च भवति । अत एवान्धप्रेरितान्धवत् गम्यागम्य-विभागापरिज्ञानेन तत्रतत्रार्थेषु स्खलन्ति । तस्मादनाद्यविद्यावेष्टनहीनस्य तव श्रेयोविरुद्धः विद्याभिभवो न भवतीति भावः ॥ १.२.५ ॥

वे.खं- श्रेयस्काम एव श्रेष्ठ इति भावेन प्रेयस्कामान्निन्दयति- **अविद्यायामिति ॥** अविद्यायां पुत्रपौत्रादिलक्षणायां अन्तरे मध्ये वर्तमानाः स्वयं धीराः स्वात्मानं स्वयमेव धीरान् वदन्तः पण्डितं आगमाभिज्ञं मन्यमानाः दन्द्रम्यमाणाः वक्रगतयो मूढाः परियन्ति प्रवर्तन्ते । ननु बहूनां एवं प्रवृत्तेः कथमियं मूढप्रवृत्तिः स्यादित्यतस्तत्र दृष्टान्तमाह- **अन्धेनैवेति ॥**

॥१.२.५॥

वरद.खं- दन्द्रम्यमाणाः विरुद्धगतिमन्तः ॥ १.२.५ ॥

रा.खं- श्रेयश्शब्दितविद्याकामः श्रेयानिति भावेनाविद्याशब्दितप्रेयस्कामान् निन्दति यमः- **अविद्यायामिति ॥** ब्रह्मविद्येतरस्मिन् अन्तरेऽविद्याया मध्ये वर्तमानाः केवलं तन्मात्रोपासकाः स्वयं धीराः स्वयमेव धीमन्त इति वदन्तः,

आत्मानं पण्डितं मन्यमानाः जानन्तः दन्द्रम्यमाणाः वक्रगतयः, द्रमेः कुटिलगत्यर्थत्वात्, मूढाः कामभोगेन मोहिताः, परियन्ति परितः स्वर्गनरकादीन् गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः अन्धेनैवेति ॥ १.२.५ ॥

उपनिषत्

न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं
वित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति
मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ १.२.६ ॥

व्यास- नित्यं मोक्षाख्यं पुरुषार्थं श्रेयो विहाय कस्मादनित्यकामकामा इत्यतः श्रेयस्साधनादर्शनादित्याह- **न साम्पराय इति** ॥ साम्परायः श्रेयस्साधनं भगवान् । तस्य कुतो न प्रतिभातीत्यत आह- **प्रमाद्यन्तमिति** ॥ तं प्रमादमेव दर्शयति- **अयमिति** ॥ १.२.६ ॥

वामन- तेषामपि बाल्यात्यय एव बुद्धिविकासो जायत इत्यभिप्रायेणाह– **न साम्पराय इति** ॥ साम्परायो मोक्षः बालं प्रति न प्रतिभाति । तद्बुद्धौ न प्रकाशत इत्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धार्थमपि वित्तादिदर्शने तन्मोहेन प्रमाद्यन्तं विस्मरन्तम् । यः पुनर्बालोऽपि अयमेव लोको नान्योऽस्ति इति मत्वा विहितं नानुवर्तते स पुनर्यमवशं प्राप्य संयमनमनुभवति ॥ १.२.६ ॥

वे.खं- नित्यपुमर्थमोक्षसाधनं श्रेयः परित्यज्यानित्यं काम्यं पुत्रपौत्रादिकं प्रेयोऽपरनामकं किमिति कामयन्त इत्यत आह- **नेति** ॥ साम्परायो मोक्षस्तत्साधनीभूतो भगवानिति यावत् । वित्तमोहेन मूढं अत एव प्रमाद्यन्तं बालं प्रति न भाति । अयमेव लोकोऽस्तीत्यभिमानी पुनःपुनर्मे वशमापद्यते ॥१.२.६॥

वरद.खं- अयं लोकः अस्ति नतु परलोकः अस्तीति यो मन्यते स मे वशमापद्यत इत्यर्थः ॥ १.२.६ ॥

रा.खं- कुत एवं फल्गुकामेष्वासक्तिरित्यतः श्रेयस्साधनादर्शनादित्याह- **न साम्पराय इति ॥** साम्परायः श्रेयस्साधनीभूतो भगवान् न भाति न तज्ज्ञानविषयो भवति । कुतो न भातीत्यत उक्तम्- **बालमिति ॥** बालसदृशम्, वित्तमोहेन मूढं अत एव प्रमाद्यन्तं प्रमादोपेतं प्रति न भातीत्यन्वयः । वित्तमोहेन मूढत्वादेव तं प्रति न भातीत्यर्थः । वित्तमूढत्वं व्यनक्ति- **अयं लोक इति ॥** अयं लोको भूलोकः अस्ति, परो लोकः आमुष्मिकस्तु नास्ति, ऐश्वर्यं स्थिरमिति मानी अभिमानीति यावत्, पुनः पुनः मे यमस्य मम वशमापद्यते । वित्तमूढो वित्तादिकं नित्यं मन्वानो मृत्वा मृत्वा यमयातनामेवानुभवतीत्यर्थः ॥ १.२.६ ॥

उपनिषत्

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि
बहवो यं न विद्युः । आश्चर्योऽस्य वक्ता
कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः
॥ १.२.७ ॥

व्यास- न केवलं प्रमादात् साम्परायप्रतिभानाभावः । कारणान्तरश्चाह- **श्रवणायापीति ॥** यः साम्परायः श्रवणायापि बहुभिः न लभ्यः । शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युरतोऽपि न साम्परायः प्रतिभातीत्यर्थः । श्रवणाय कस्मान्न लभ्य इत्यतस्तद्विषयशास्त्रव्याख्यातुः श्रोतुश्च दुर्लभत्वादित्याह- **आश्चर्य इति ॥** कुशलो वक्ता आश्चर्यो दुर्लभः । कुशलानुशिष्टोऽस्य व्याख्यातुर्लब्धा ज्ञाता श्रोता चाश्चर्य इति योजना ॥ १.२.७ ॥

वामन- यद्यपि केचित् परलोकोऽप्यस्तीति कथञ्चिदैतिह्याज्जानन्ति । तथाऽपि तन्नियामकः कश्चिदस्तीति न ते जानन्ति । तच्छ्रवणादेः सुदुर्लभत्वादित्याह- **श्रवणायेति ॥** स भगवान् श्रवणमात्रार्थमपि

आत्मानं पण्डितं मन्यमानाः जानन्तः दन्द्रम्यमाणाः वक्रगतयः, द्रमेः कुटिल-गत्यर्थत्वात्, मूढाः= कामभोगेन मोहिताः, परियन्ति परितः स्वर्गनरकादीन् गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः अन्धेनैवेति ॥ १.२.५ ॥

उपनिषत्

न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं
वित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति
मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ १.२.६ ॥

व्यास- नित्यं मोक्षाख्यं पुरुषार्थं श्रेयो विहाय कस्मादनित्यकामकामा इत्यतः श्रेयस्साधनादर्शनादित्याह- **न साम्पराय इति** ॥ साम्परायः श्रेयस्साधनं भगवान् । तस्य कुतो न प्रतिभातीत्यत आह- **प्रमाद्यन्तमिति** ॥ तं प्रमादमेव दर्शयति- **अयमिति** ॥ १.२.६ ॥

वामन- तेषामपि बाल्यात्यय एव बुद्धिविकासो जायत इत्यभिप्रायेणाह– **न साम्पराय इति** ॥ साम्परायो मोक्षः बालं प्रति न प्रतिभाति । तद्बुद्धौ न प्रकाशत इत्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धार्थमपि वित्तादिदर्शने तन्मोहेन प्रमाद्यन्तं विस्मरन्तम् । यः पुनर्बालोऽपि अयमेव लोको नान्योऽस्ति इति मत्वा विहितं नानुवर्तते स पुनर्यमवशं प्राप्य संयमनमनुभवति ॥ १.२.६ ॥

वे.खं- नित्यपुमर्थमोक्षसाधनं श्रेयः परित्यज्यानित्यं काम्यं पुत्रपौत्रादिकं प्रेयोऽपरनामकं किमिति कामयन्त इत्यत आह- **नेति** ॥ साम्परायो मोक्षस्तत्साधनीभूतो भगवानिति यावत् । वित्तमोहेन मूढं अत एव प्रमाद्यन्तं बालं प्रति न भाति । अयमेव लोकोऽस्तीत्यभिमानी पुनःपुनर्मे वशमापद्यते ॥१.२.६॥

वरद.खं- अयं लोकः अस्ति नतु परलोकः अस्तीति यो मन्यते स मे वशमापद्यत इत्यर्थः ॥ १.२.६ ॥

रा.खं- कुत एवं फल्गुकामेष्वासक्तिरित्यतः श्रेयस्साधनादर्शनादित्याह- **न साम्पराय इति ॥** साम्परायः श्रेयस्साधनीभूतो भगवान् न भाति न तज्ज्ञानविषयो भवति । कुतो न भातीत्यत उक्तम्- **बालमिति ॥** बालसदृशम्, वित्तमोहेन मूढं अत एव प्रमाद्यन्तं प्रमादोपेतं प्रति न भातीत्यन्वयः । वित्तमोहेन मूढत्वादेव तं प्रति न भातीत्यर्थः । वित्तमूढत्वं व्यनक्ति- **अयं लोक इति ॥** अयं लोको भूलोकः अस्ति, परो लोकः आमुष्मिकस्तु नास्ति, ऐश्वर्यं स्थिरमिति मानी अभिमानीति यावत्, पुनः पुनः मे यमस्य मम वशमापद्यते । वित्तमूढो वित्तादिकं नित्यं मन्वानो मृत्वा मृत्वा यमयातनामेवानुभवतीत्यर्थः ॥ १.२.६ ॥

उपनिषत्

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि
बहवो यं न विद्युः । आश्चर्योऽस्य वक्ता
कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः
॥ १.२.७ ॥

व्यास- न केवलं प्रमादात् साम्परायप्रतिभानाभावः । कारणान्तरञ्चाह- **श्रवणायापीति ॥** यः साम्परायः श्रवणायापि बहुभिः न लभ्यः । शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युरतोऽपि न साम्परायः प्रतिभातीत्यर्थः । श्रवणाय कस्मान्न लभ्य इत्यतस्तद्विषयशास्त्रव्याख्यातुः श्रोतुश्च दुर्लभत्वादित्याह- **आश्चर्य इति ॥** कुशलो वक्ता आश्चर्यो दुर्लभः । कुशलानुशिष्टोऽस्य व्याख्यातुर्लब्धा ज्ञाता श्रोता चाश्चर्य इति योजना ॥ १.२.७ ॥

वामन- यद्यपि केचित् परलोकोऽप्यस्तीति कथञ्चिदैतिह्याज्जानन्ति । तथाऽपि तन्नियामकः कश्चिदस्तीति न ते जानन्ति । तच्छ्रवणादेः सुदुर्लभत्वादित्याह- **श्रवणायेति ॥** स भगवान् श्रवणमात्रार्थमपि

बहुभिर्दुर्लभः । श्रुण्वन्तोऽपि बहवः इत्थं किलासाविति तं न विद्युः । कथञ्चित् तथा ज्ञात्वा वक्ता तु आश्चर्यः । अस्य उक्तस्य लब्धा ग्रहीता कुशलः । इत्थम्भूत इत्यपरोक्षत एव ज्ञाता ततोऽप्याश्चर्यः । कुतः? कुशलो युक्तिज्ञस्तेनानुशिष्टत्वात् ॥ १.२.७ ॥

वे.खं- यदा श्रवणादिप्रयत्नवतोऽपि न साम्परायः प्रतिभाति किमुत प्रमादादिमत इति भावेनाह- **श्रवणायापीति ॥** बहुभिः श्रवणायापि श्रोतुमपि न लभ्यः प्राणिनां मध्ये बहूनां प्राणिनां भगवद्विषयकश्रवणमपि नास्तीत्यर्थः । अस्ति केषाञ्चित् श्रवणं तथापि न साम्परायस्तेषां यथार्थतः प्रतिभातीत्याह- **शृण्वन्तोऽपीति ॥** कुत इत्यतो वक्तृश्रोतृदौर्लभ्यादित्याह- **आश्चर्य इति ॥** कुशलेन गुरुणानुशिष्टोऽस्य भगवतो यथार्थतो ज्ञाता ज्ञानानुसारेणास्य वक्ता आश्चर्यो दुर्लभः । कुशलोऽस्य भगवतो लब्धा गुरूक्तप्रकारेण ज्ञाता श्रोताप्याश्चर्य इति योजना ॥ १.२.७ ॥

वरद.खं- "अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः" इत्यादिना परमेश्वरः प्राणिनां न प्रतिभातीत्युक्तम् । तत्र कारणमाह- **श्रवणेति ॥** सर्वेषां प्राणिनां भगवद्विषयश्रवणमेव नास्ति श्रवणवतामपि सर्वेषां तद्विषययथार्थज्ञानं न जायते । श्रवणे कृतेऽपि विपरीतज्ञानिन एव भवन्ति । अतः सर्वेषां भगवज्ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ज्ञानाभावे कारणान्तरञ्चाह- **आश्चर्य इति ॥** अस्य वक्ता व्याख्याता पुरुषः आश्चर्यः अपूर्व इति यावत् । एवं विष्णोः लब्धापि ज्ञातापि पुरुषो दुर्लभः । श्रोतृषु सत्स्वपि कुशलानुशिष्टत्वेन सम्यज्ज्ञाता पुरुषः आश्चर्यः ॥ १.२.७ ॥

रा.खं- भगवतोऽभाने हेत्वन्तरमाह- **श्रवणायेति ॥** यस्साम्परायशब्दितो भगवान् बहुभिः श्रवणाय न लभ्यः । बहूनां श्रवणजन्यज्ञानविषयो न भवति । तर्हि किं शब्दावेद्य एव, नेत्याह । शृण्वन्तोऽपि शब्दात् तं जानन्तोऽपि बहवः

यं न विद्युः न जानन्ति । कार्त्स्न्येनेति वा यथावत्त्वेनेति वाऽभिप्रायः । अतो न वित्तमूढं प्रति भातीत्यन्वयः । कुतो न विद्युरित्यतो यथावत्तया तत्स्वरूपवक्ता श्रोता च दुर्लभ इत्याह- **आश्चर्य इति** ।। अस्य साम्पराय-शब्दितस्य श्रेयस्साधनीभूतभगवतः कुशलो वक्ता यथावत्तत्स्वरूपोपदेष्टा आश्चर्यो दुर्लभः । कुशलानुशिष्टः यथावदनुशिक्षितः अस्य वक्तुः लब्धा प्राप्ता यथावत् ब्रह्मस्वरूपवक्तृभूताचार्यप्राप्तिमान् ज्ञाता श्रोता च आश्चर्यो दुर्लभ इत्यर्थः ।। ।।१.२.७ ।।

उपनिषत्

न नरेणावरः प्रोक्त एष सुज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ।।१.२.८।।

भाष्यम्

अन्यो भगवानन्योऽहमित्यजानन्ननन्यः । तेन प्रोक्ते गतिर्ज्ञानं नास्ति । "प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" इति वाक्यशेषात् ।।

जीवानां चैव विष्णोश्च यो न वेत्ति भिदां पुमान् ।
तदनुव्रताश्च ये केचित्तेषां ज्ञानं न जायते ।। इति ब्रह्मवैवर्ते

व्यास- ननूपनिषदादिभिर्ब्रह्म केचन जानन्त्येवातः कथं वक्ता दुर्लभ इत्यतः ते सम्यज्ज्ञानरहिता इत्याह- **न नरेणेति** ।। अज्ञानिनावरः प्रोक्त एष सुज्ञेयो न भवतीत्यर्थः । कस्मान्नरेणावरत्वेनोच्यते इत्यत उक्तम्- **बहुधेति** ।। अष्टगुणकत्वादिरूपेण बहुधा चिन्त्यमानत्वात् । अद्वैतिना प्रोक्ते ज्ञानमेव न जायत इत्याह- **अनन्येति** ।। अत्र ब्रह्मणि अनन्यप्रोक्ते गतिर्ज्ञानं नास्ति । व्याख्यातुरभावात् मा भूदागमेन तत् ज्ञानम् । प्रत्यक्षतर्काभ्यां भविष्यतीत्यत आह- **आणीयानिति** ।। अणुप्रमाणादणुपरिमाणतोऽणीयानतिसूक्ष्मं

महत्त्वेऽपि अतीन्द्रियं अतः प्रत्यक्षं न भवति । अतर्क्यं च ब्रह्म पक्षीकर्तुमशक्यत्वात् । क्षित्यादिपक्षीकरणे कार्यत्वादिहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वात् ॥१.२.८॥

व्या.भा- अनन्यप्रोक्ते गुरुणा विना आत्मनैव दृष्टे सति शास्त्रे गतिर्नास्तीति अन्यथाप्रतीतेस्तद्व्याचष्टे- **अन्य इति** ॥ तथा कस्मान्न स्यादित्यत आह- **प्रोक्तेति** ॥ समाख्यया च स्वव्याख्यां समर्थयते- **जीवानामिति** ॥१.२.८॥

वामन- तत्रतत्र शास्त्रकारैः शास्त्र एवेत्थम्भूत इत्युच्यमानत्वात् सुज्ञेय एवेत्यत आह– **न नरेणेति** ॥ एष परमात्मा येनकेनचित् खद्योतसदृशात्यल्पज्ञानिना नरेण सर्वगुणपूर्णत्वादिकमनङ्गीकृत्यात्यन्तमवरत्वेन प्रोक्तः सुष्ठु ज्ञेयो न भवतीति । जीवाभिन्नत्वेन, निर्गुणत्वेन, निर्विशेषत्वेन, भिन्नाभिन्नत्वेन, अष्टगुणत्वेन, अक्रियत्वेन, अव्यापकत्वेन इत्यादिरूपेणान्यथैव बहुधा चिन्त्यमानत्वात् । एवं चेत् जीवपरयोरनन्यत्वमित्येकधैव चिन्तनात् परत्वेन प्रोक्तः सुज्ञेयः स्यादित्यत आह– **अनन्येति** ॥ एतद्वाक्यं विवृणोति– **अन्य इत्यादिना भाष्येण** ॥ दुःख्यहमल्पज्ञोऽहमित्यनुभवसिद्धाज्जीवादन्यो भगवान्, सार्वज्ञ्यादिगुणविशिष्टाद् भगवतोऽन्योऽहमित्येतदजानता प्रोक्ते गतिः तत्त्वज्ञानं न सञ्जायते । तद्वचनस्य भ्रान्तिमूलत्वात् । सूक्ष्मप्रमाणवेदिभिरेव हि सूक्ष्मरूपस्य हरेरतर्क्यरूपं सुज्ञेयमित्यर्थः ॥ १.२.८ ॥

वादि- अन्यो न भवतीत्यनन्यः स्वयम्, स्वेनैव प्रोक्त इत्यर्थस्य च वक्तृश्रोत्रोर्भेदावश्यम्भावेनाप्रस्तुतप्रसङ्गत्वापातात् अन्यो भगवानन्योऽहमित्यजानन्ननन्य इति भावेनोक्तं भाष्ये- **अन्यो भगवानिति** ॥ १.२.८ ॥

वे.भा- ''अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति'' इत्यस्य ''अनन्येनैवापृथग्दर्शिनाचार्येण प्रतिपाद्यब्रह्मभूतेन प्रोक्ते अत्रात्मनि गतिरनेकधास्ति नास्तीत्यादिलक्षणा चिन्ता नास्ति'' इति व्याख्यानमसत् । वक्ष्यमाणरीत्या

ब्रह्मात्मैकत्वस्य बाधितत्वेन वस्तुत आचार्यस्य प्रतिपाद्यब्रह्मभूतत्वायोगात् ज्ञानमात्रव्युत्पन्नेन गतिशब्देन तद्विशेषसंशयापरपर्यायचिन्तारूपार्थ-ग्रहणायोगाच्चेति भावेनाह- **अन्य इति ॥** वस्तुगत्यानन्यत्वं बाधितमित्येवं व्याख्यातम् । तद्विपरीतश्च जानन्नित्यपि ग्राह्यम् । ज्ञानं सम्यज्ज्ञानम् । ननु ज्ञानवाचकगतिशब्दस्य तद्विशेषपरत्वं भवतामप्यावश्यकम् । अतः संशयपरत्वमेव किन्न स्यादिति चेन्न । प्रमासंशययोः प्रमाया अतिशयितत्वेन तद्ग्रहणस्यैवोचितत्वात्, वक्ष्यमाणदोषाच्चेति । कुत एवं व्याख्येयं परोक्त एवार्थः किन्न स्यादित्यत आह- **प्रोक्तेति ॥** वाक्यशेषे अन्येनैव जीवेश्वरभेदज्ञानिनाचार्येण प्रोक्ता वेदप्रवचनोत्पादितैव मतिः सुज्ञानाय साक्षात्काराय भावतीत्युक्तत्वेन "अनन्यप्रोक्ते" इति वाक्यमपि जीवेश्वरभेदाज्ञानिना तदभेदज्ञानिना च प्रोक्ते ज्ञानं नास्तीत्येव व्याख्येयम् । नत्वपृथग्दर्शिना प्रोक्ते आत्मनि उक्तप्रकारसंशयो नास्तीति । वाक्यशेषविरोधादिति भावः । ननु वाक्यशेषस्थस्यान्येनेत्यस्यागमाभि-ज्ञेनेत्यर्थकत्वान्न विरोध इति चेन्न । तथासत्यनन्यप्रोक्त इत्यस्यागमानभिज्ञ-प्रोक्त इति व्याख्येयत्वेनापृथग्दर्शिप्रोक्त इति व्याख्यानायोगात् । अपदार्थत्वादनन्यशब्दः आगमानभिज्ञपरतया न व्याख्यायत इति चेत् तर्हि अन्येनेत्यस्यापि पृथग्दर्शिनेत्येव व्याख्येयतया आगमाभिज्ञेनेति व्याख्यानायोगात् । एतेन "अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति" इत्यत्रागतिरिति पदच्छेदमभ्युपेत्यानन्येन प्रोच्यमानब्रह्मभूतेनाचार्येण प्रोक्ते सति आत्मनि अगतिरनवगतिरनवबोधो नास्ति । भवत्येवावगतिस्तद्विषया श्रोतुः तदनन्योऽहमित्याचार्यस्येवेत्यर्थ इति यत्परकीयं व्याख्यानान्तरं तदपि परास्तम् । आचार्यस्य वस्तुतः प्रोच्यमानब्रह्मभूतत्वस्य बाधितत्वात् । अपृथग्दर्शिनेत्यर्थाङ्गीकारेऽपि ऐक्यज्ञानिना प्रोक्ते श्रोतुरैक्यज्ञानसम्भवेऽपि तस्य ज्ञानस्य भ्रान्तित्वेन सम्यज्ज्ञानत्वाभावात् । ऐक्यज्ञानस्य भ्रान्तित्वं कुत

इति चेत् । वाक्यशेषे जीवेश्वरभेदज्ञानिनाचार्येण वेदप्रवचनोत्पादिता मतिः सुज्ञानाय भवतीत्युक्त्या भेदज्ञानस्यैव सम्यज्ज्ञानत्वावगमादिति भावः । यच्चोक्तमन्यस्वात्मभूते आत्मनि प्रोक्ते सति गतिरवगतिरन्या सम्पाद्या नास्ति । ऐक्यादन्यस्य ज्ञेयस्याभावात् । ज्ञानस्यैषा निष्ठा यदात्मैकत्वविज्ञानमिति । तदप्यसत् । अनन्यप्रोक्त इत्यस्य समस्तत्वेन अनन्ये आत्मनीति व्याख्यानायोगात् । बुद्ध्या विवेकेन अनन्य इत्यस्यात्रेत्यनेनान्वयं कृत्वा व्याख्यायत इति चेन्न । यथाश्रुतानुपपत्तौ तथा व्याख्येयत्वात् । प्रोक्त इत्यत्र कर्त्रनुक्तिप्रसङ्गात् । अन्यावगतिरित्यन्यशब्दाध्याहारप्रसङ्गात् । वाक्यशेषपर्यालोचनया भेदज्ञानस्यैवावश्यसम्पाद्यत्वावगमेन तद्विरोधाच्चेति ॥ प्रमाणविरोधाच्च न परव्याख्यानं युक्तम् । किन्तु स्वकृतमेवेति भावेन श्रुत्यर्थनिश्चायकं प्रमाणमाह- **जीवानामिति** ॥ अभिधाश्च वेत्तीति ग्राह्यम् । ज्ञानं सम्यज्ज्ञानम् । न जायत एवेति सम्बन्धः ॥ १.२.८ ॥

वे.खं- ननु शैवादिशास्त्रव्याख्यातॄणां बहूनामुपलम्भेन त एवास्य वक्तारो भविष्यन्तीति कथं दुर्लभ इत्यत आह- **न नरेणेति** ॥ नरेण मनुष्येण शैवब्राह्मसौरगाणपत्यादिना प्रोक्त एषः सुज्ञेयो न भवति । यतस्तेनावरः प्रोक्तः शिवादिरेव सर्वोत्तमो भगवांस्तदपेक्षयावर इत्युक्तः । तर्हि तदुक्तप्रकारेणायमवर एव किन्न स्यादित्यत आह- **बहुधेति** ॥ बहुगुणत्वेन पूर्णगुणत्वेन चिन्त्यमानो वेदादिभिर्यतोऽतो नायं तेन तथोक्तोऽप्यवरस्तस्य मिथ्याज्ञानित्वादिति भावः । तर्हि मास्तु शैवादिरस्य वक्ता अद्वैतवादी तु भविष्यतीत्यत आह- **अनन्येति** ॥ अन्यो भगवानन्योऽहमित्यजानन् स एवाहमिति जानंश्चानन्यः तेन प्रोक्ते अत्र ब्रह्मणि गतिर्ज्ञानं सम्यज्ज्ञानं न जायते कुतः जीवेश्वरयोर्विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन भिन्नत्वात्तदभेदज्ञानिनो मिथ्याज्ञानित्वादिति भावेनाह- **अणुप्रमाणादपि जीवादणीयान् हीति** ॥ तस्मादस्य यथार्थतो ज्ञाता कुशलानुशिष्टो वक्ता आश्चर्य इति ध्येयम् । एवं

व्याख्यात्रभावेन आगमात्तज्ज्ञानासम्भवेऽपि प्रत्यक्षेण तज्ज्ञानं सम्भवतीत्यत-स्तदविषयत्वञ्चाह- **अणीयानिति** ॥ अणुप्रमाणादप्यणीयान् हि यस्मात् अतः प्रत्यक्षं न भवति ॥ तर्हि अनुमानेन तन्निश्चयो भविष्यतीत्यत आह- **अतर्क्यमिति** ॥ १.२.८ ॥

वरद.भा- "अनन्यप्रोक्ते" इत्यत्र अन्येन गुर्वादिना अप्रोक्ते अनुपदिष्टे अत्र अस्मिन् ब्रह्मणि गतिः ज्ञानं नास्ति न भवतीत्यन्यथाप्रतीति-निरासायार्थमाह- **अन्य इति** ॥ कुत एवमर्थकल्पनेत्यत आह- **प्रोक्तेति** ॥ केनचित् व्याख्याने कृते सत्येव ब्रह्मज्ञानं भवति नतु स्वयमेव ग्रन्थनिरीक्षणादिना भवतीत्येवमस्य वाक्यस्य व्याख्या नोपपद्यते । एतन्निगमनात्मके "प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" इतिवाक्यशेषे अज्ञानविशिष्टेन प्रोक्तैव सुज्ञानाय भवतीत्युक्तत्वादन्यथाप्रोक्तैव सुज्ञानाय प्रेष्ठेत्येतावता पूर्णत्वेनान्यपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, प्रोक्तेत्यनेनैवान्यप्रोक्तत्वसिद्धे-रित्यर्थः । अस्मिन्नेव व्याख्याने वचनान्तरञ्चाह- **जीवानामिति** ॥१.२.८॥

वरद.खं- ननु मनुष्या व्याख्यातारो भवन्ति अतः कथं वक्तुरपूर्वत्वमित्यत आह- **न नरेणेति** ॥ एष हरिर्नरेण मनुष्येण प्रोक्तः व्याख्यातः सुज्ञेयो न भवति । कुतः- **अवरप्रोक्त इति** ॥ यतः मनुष्या अवरत्वेन हरिं प्रतिपादयन्ति अतो मनुष्येभ्यो यथार्थज्ञानं हरिविषये दुर्लभमित्यर्थः । किञ्च बहुधा च मनुष्या हरिं मन्यन्ते केचिन्निर्गुणत्वेन केचिदष्टगुणत्वेनेत्यादि । नत्वेकप्रकारेणैव हरिमुपदिशन्ति । अतश्च नरेभ्यो हरिज्ञानं सम्यङ् न भवतीत्याह- **बहुधेति** ॥ नन्वेवं सति किं सर्वथा हरिज्ञानं न भवत्येव नेत्याह- **अनन्येति** ॥ १.२.८ ॥

रा.खं- निरीश्वरवादिनां तदज्ञानेऽपि सेश्वरास्तु जानन्त्येवेत्यतः कथं वक्तृश्रोत्रोर्दुर्लभत्वमित्यतः सम्यग्ज्ञानिनस्ते न भवन्तीत्याह- **न नरेणेति** ॥ नरेणाज्ञानिमनुष्येण प्रोक्तोऽवरोऽप्रकृष्टः । कुतः? बहुधा प्रकृत्युपसर्जनत्वाल्प-

गुणत्वप्राकृतदेहत्वादिनानाप्रकारेण चिन्त्यमानस्सन् तैरेषः सु सम्यक् यथावत्तया ज्ञेयो न भवतीति अद्वैतिना प्रोक्ते भगवज्ज्ञानमेव न जायत इत्याह- **अनन्येति** ॥ अहं ब्रह्मणोऽनन्य इति जानन् स्वात्मब्रह्मणोर्भेदमजानन् ऐक्यमेव जानन् अनन्य उच्यते । तेन प्रोक्ते अत्र ब्रह्मविषये गतिर्ज्ञानं नास्ति । यत्किञ्चिन्निर्विकल्पकवस्तुज्ञानमेव न भवतीति भावः । व्याख्यातृवचनेन ब्रह्मज्ञानाभावेऽपि प्रत्यक्षानुमानाभ्यां स्यात् तज्ज्ञानमित्यत आह- **अणीयानिति** ॥ अणुप्रमाणात्, अणुपरिमाणतोऽणीयान् अतिसूक्ष्मं हि यतो अतो न प्रत्यक्षम् । अतर्क्यं च अनुमानागोचरश्च । केवलानुमानस्य प्रतिपक्षादिग्रस्तत्वादिति भावः ॥ १.२.८ ॥

उपनिषत्

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव
सुज्ञानाय प्रेष्ठ । यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि
त्वादृङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥१.२.९ ॥

भाष्यम्

('जीवानां चैव विष्णोश्च यो न वेत्ति भिदां पुमान् ।
तदनुव्रताश्च ये केचित्तेषां ज्ञानं न जायते ॥''
इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ १.२.९ ॥)

व्यास- न तर्हि ब्रह्मज्ञानोपाय इत्यतोऽतर्क्यमित्युक्तं विवृण्वन्नुपायमाह- **नैषेति** ॥ अपनेया सम्पादयितुं शक्या । अन्येन भेदज्ञानिना । सत्यधृतिरचाल्यधैर्यवान् ॥१.२.९॥

वामन- तस्मादेषा भगवद्विषया मतिस्तर्केण न प्रापणीया । नाप्यपनेतुं शक्या । किन्तु जीवपरयोः केवलभेदज्ञानिना प्रोक्तैव सुज्ञानाय भवेत् । अत्र पुनः ''जीवानां चैव'' इति ब्रह्मवैवर्तवचनं प्रमाणमाह ॥ १.२.९ ॥

वादि- ''नैषा तर्केण मतिरापनेया'' इत्यत्र आ अपेत्युपसर्गद्वयात् ''इण् गतौ'' इति धातोश्च एषा मतिरानेया अपनेया च नेत्यर्थः । ''अन्येन भेदज्ञानिना'' इत्यत्र श्रोतुरन्यः प्रवक्तेति सर्वजनसिद्धम्, एवमप्यन्येनैव प्रोक्तेति वदन् विषयेण विषयिणमुपलक्षयन् तावदप्रधाननिर्देशस्यापि ''द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने''(सि.कौ.१८६)इत्यादौ बहुलमुपलम्भादद्वैतोपदेष्टृकुसमयिव्यावर्तनाय जीवेशयोरन्यत्वज्ञानवतेत्यर्थमभिप्रैतीति ज्ञेयम् ॥
॥१.२.९ ॥

वे.खं- तदेव विवृणोति- **नैषेति** ॥ आ अपेति विरुद्धार्थकोपसर्गयोः क्रमेण सम्बन्धः । एषा ब्रह्मविषया मतिस्तर्केण केवलानुमानेन आनेया उत्पाद्या अपनेया निराकार्या च न भवति । तस्य प्रतिपक्षादिग्रस्तत्वेनाप्रमाणत्वात् । आगमानुकूलतर्कश्चागमव्याख्यात्रभावेन न निश्चायक इति भावः । तर्हि भगवज्ज्ञानोपायाभावेन मोक्षाभावाच्छास्त्रवैयर्थ्यमेव स्यादित्यत आह- **प्रोक्तेति** ॥ हे प्रेष्ठ प्रीतिविषय नचिकेतः अन्येनैव अन्यो भगवानन्योऽहमिति ज्ञानवान् यो भेदज्ञानी तेनैव प्रोक्ता वेदप्रवचनोत्पादिता मतिः सुज्ञानाय साक्षात्काराय भवति । एषा मतिरित्युक्ता मतिः केत्यत आह- **यामिति** ॥ त्वं यां मतिमापः प्राप्तवानसि एषेति पूर्वेणान्वयः । तस्मात् हे नचिकेतः त्वं सत्यधृतिरचाल्यधैर्यवानसि । बतेत्यास्वादने । अतस्त्वादृक् प्रष्टा नो भूयान्न भविष्यतीत्यर्थः ॥ १.२.९ ॥

वरद.खं- यां त्वमाप इति ॥ त्वं यां भगवद्विषयां मतिमापः प्राप्तवानसि सा मतिस्तर्केणापनेया न भवतीत्यर्थः । सत्यधृतिः समीचीनधैर्यवानसि ॥
॥१.२.९ ॥

रा.खं- अतर्क्यमित्युक्तं विवृण्वन् ब्रह्मज्ञानोपायमाह- **नैषेति** ॥ एषा ब्रह्मगोचरा मतिः तर्केण, आ अपेति पदच्छेदः, आनेया अपनेया च न भवति ।

किन्त्वन्येन ब्रह्मणोऽन्योऽहमिति जानता प्रोक्ता मतिः तदुपदेशजन्या बुद्धिः सुज्ञानाय सम्यज्ज्ञानाय भवति । हे प्रेष्ठ प्रियतमेति सम्बोधनम्, हे नचिकेतः यां मतिं त्वमापः, आप्लृ व्याप्तौ लुङ्, प्राप्तवानसि, एषा मतिरिति पूर्वेणान्वयः । त्वं सत्यधृतिः आचाल्यधैर्यवानसि । बतेत्याश्चर्ये । नानाप्रकारेण प्रलोभितोऽपि ब्रह्मस्वरूपमतिविषये धैर्यं न मुक्तवानसि इत्येतदाश्चर्यमिति भावः । नः अस्मान् प्रष्टा पृच्छकः त्वादृक् नो भूयात् न भवेन्न स्यादेवेति ॥ ॥१.२.९ ॥

उपनिषत्

जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् । ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निः अनित्यद्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥१.२.१०॥

भाष्यम्

[१]आख्यं विष्ण्वाख्यं नित्यं शेवधिरिति जानामि । नित्यमाख्यविष्णुविषयैर्द्रव्यैर्मनआदिभिः आख्यनित्यविषयैर्विष्ण्वाख्यनित्यविषयैर्द्रव्यैः नित्यं भगवन्तं प्राप्तवानस्मि । ध्रुवो भगवान् अध्रुवैस्तद्भक्तिवर्जितैर्न प्राप्यते ॥ १.२.१० ॥

व्यास- अहं त्वया पृष्टं जानामि । कथमित्यत आह- **शेवधिरिति** ॥ अनित्यं शेवधिरिति । भक्तिपूर्वकमग्निश्चितः ॥१.२.१०॥

२,१. प्रणवश्च ततोऽकारः प्रधानं नाम चक्रिणः ।
अकारनामा नान्योऽस्ति तमृते पुरुषोत्तमम् ॥
नारायणादिनामानि नृणां नामक्रियास्वपि ।
विहितान्यकारो नैवायं विहितस्तमृते प्रभुम् ॥
वायुर्ब्रह्मापि चाकारदेवते नतु मानिनौ ॥ ऐ.भा.२.६ ॥

व्या.भा- ''जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यम्'' इत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे- **आख्यमिति ॥** अनित्यैर्द्रव्यैरित्येतदध्रुवैरिति प्रतीतेर्व्याचष्टे- **नित्यमिति ॥** नित्यं सर्वदा आख्यो विषयो येषां तान्यनित्यानि तैर्नित्यमाख्यविष्णु-विषयैरित्यर्थः । द्रव्याणि कानीत्यत आह- **द्रव्यैरिति ॥** अनित्यैरितिपदं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन् वाक्यं योजयति- **आख्येति ॥** आख्यो नित्यो विषयो येषां तान्यनित्यानि तैरनित्यैः । स्वपदमेव विवरीतुमुक्तम्- **विष्णवाख्यनित्यविषयैरिति ॥** अध्रुवैरनित्यैः पुरुषैः तत् धृवं न प्राप्यते हीति प्रतीयते । तदस्मदादिभिरध्रुवैः प्राप्यत्वाद्ब्रह्मणोऽयुक्तमतोऽन्तरितं यत्पदम् । न विद्यते ध्रुवो येषां तेऽध्रुवास्तैरध्रुवैरिति विग्रहमभिप्रेयंस्तात्पर्येण व्याचष्टे- **ध्रुव इति ॥** १.२.१० ॥

वामन- ''अन्यं वरं वृणीष्व'' इत्यादिवचनं परमात्मतत्त्वस्य गोप्यत्व-ज्ञापनायैव, नतु तदुत्तमत्वापरिज्ञानादित्येतद्दृदयति– **जानामीत्यादिना ॥** यत् अनित्यं तत् शेवधिरित्यहं जानामि इति श्रुत्यन्वयः । ''आख्यम्'' इत्यादिना तदर्थं व्याख्याति । ''अ इति ब्रह्म'' इति श्रुतेः अकाराख्यं तु विष्णवाख्यं नित्यं ब्रह्म अहं शेवधिरिति जानामि । तस्यैव मुख्योपजीव्यत्वात् । अश्चायं नित्यश्चेति अनित्यो भगवान् । तद्विषयैः अनित्यैः द्रव्यैः तं नित्यं भगवन्तं प्राप्तवानस्मीत्यविरोधः । स्वस्वविषयेषु द्रवणशीलत्वान्मनआदीनां द्रव्यत्वम् । प्रकाशादिप्रकृष्टगुणवत्त्वाच्च । ''ध्रुवो भगवान्'' इत्यादिना ''नह्यध्रुवैः'' इत्यादिवाक्यशेषं व्याख्याति । ततो भक्तिसाधनत्वात् मया नाचिकेतोऽग्निश्चितः ॥ १.२.१० ॥

वादि- ''आख्यं विष्णवाख्यम्'' इत्यत्र ''अकारो विष्णुवाचकः'' इति वचनात् अ इत्याख्या यस्य तमाख्यमिति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्योक्तम्- **विष्णवाख्यमिति ॥** तथा च अं च तत् नित्यं चेति विग्रहः । ''नित्यमाख्य-विषयैः'' इति वदता अः नित्यं सर्वदा विषयो येषां तान्यनित्यानीति विग्रहः

सूचितः । न विद्यते ध्रुवः परमात्मा विषयो येषां ते अध्रुवाः तैरित्यर्थः । एवमव्याख्याने आपाततः प्रतीयमानार्थस्यैव कथने च अनित्यैर्नित्यं प्राप्तवानस्मि अध्रुवैर्ध्रुवं न प्राप्यत इति पूर्वोत्तरविरोधः स्यात् । तर्ह्यनित्यैरन्तःकरणादिभिर्नित्यं प्राप्तवानस्मीत्येवार्थः कुतो नेति चेन्न । एवमुक्तेऽपि ''न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्'' इत्यनेन पूर्वोत्तरविरोधस्य तादवस्थ्यमेव । अस्माकं तु अध्रुवैः विष्णुभक्तिवर्जितैः पुरुषैः, विष्णुभक्तिवर्जितान्तःकरणादिभिरिति यावत्, ध्रुवं नित्यं परमात्माख्यं वस्तु न प्राप्यत इति प्रागुक्तम् । इदानीं तु अनित्यैर्द्रव्यैः नित्यं सर्वदा आख्यविष्णुविषयैरन्तःकरणादिभिर्नित्यं परमात्मानं प्राप्तवानस्मीति सर्वस्यापि सामञ्जस्यात् ॥

॥१.२.१० ॥

वे.भा- ''जानाम्यहं शेवधिः'' इत्यादिकं परेणैवं व्याख्यातम् । ''पुनरपि तुष्टो यम आह- **जानामीति** ॥ अहं शेवधिः कर्मफललक्षणो निधिरनित्य इति जानामि । हि यस्मादध्रुवैरनित्यैर्द्रव्यैः यत् ध्रुवं नित्यं परमाख्यं शेवधिस्तन्न हि प्राप्यते । यस्त्वनित्यसुखात्मकः शेवधिः स एव अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्यते हि यतस्ततो मया अनित्यसाधनैर्नित्यं न प्राप्यत इति जानतापि अनित्यद्रव्यैः पश्वादिभिर्नाचिकेतोऽग्निः स्वर्गसुखसाधनीभूतोऽग्निश्चितः तेनाहमधिकारापन्नो नित्यमापेक्षिकनित्यं याम्यस्थानं स्वर्गाख्यं प्राप्तवानस्मीति'' तत्र तावदादिवाक्यव्याख्यानमसत् । ''न ह्यध्रुवैः'' इत्युत्तरवाक्यैर्नित्यब्रह्मप्राप्तेरनित्यद्रव्यासाध्यत्वकथनस्यासङ्गतत्वात् । तुष्टेन यमेन तत्पृष्टब्रह्मस्वरूपस्यैव वक्तव्यतया कर्मफलानित्यत्वकथनस्यासङ्गतत्वात् । तस्मादिदं ब्रह्मपरमेव । तर्हि तस्य नित्यत्वेन कथमनित्यत्वमुपपन्नं स्यात् । ज्ञापकाभावेनेदं ब्रह्मपरमेवेति वा कथं निर्धारणमित्यतस्तद्व्याचष्टे- **आख्यमिति** ॥ ''अ इति ब्रह्म'' इत्यादिश्रुतेरिति भावः । नित्यं वस्त्विति शेषः । शेवधिः सुखनिधिः । नन्वेवं तर्हि ''ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यद्रव्यैः'' इत्युत्तरवाक्य-

मनुपपन्नम् । तर्ह्यनित्यद्रव्यैः पश्वादिभिरनुष्ठितस्याग्निचयनस्य नित्यभगवत्प्राप्ति हेतुत्वमस्तीत्यतोऽनित्यद्रव्यैरित्येतद्यथावद्व्याचष्टे- **नित्यमिति** ॥ ''अनित्यद्रव्यैः'' इत्यत्र नित्यपदस्य व्यत्यासः । ततश्च नित्याद्रव्यैरिति लभ्यते । अस्य द्रव्याणि अद्रव्याणीति षष्ठीसमासः । षष्ठ्यर्थश्च विषयविषयिभाव इति भावेनोक्तम्- **आख्यविष्णुविषयैरिति** ॥ नित्यं विष्णुविषयैरिति सम्बन्धः । ततश्च नित्यत्वं षष्ठ्यर्थविषयीकरणरूपक्रियाविशेषणमित्युक्तं भवति । अन्येषां द्रव्याणां सविषयकत्वाभावान्मनआदिभिरित्युक्तम् । एवमनित्यद्रव्यैरित्यत्र नित्यपदस्य व्यत्यासेन क्रियाविशेषणत्वमभ्युपेत्य व्याख्यातम् । इदानीं तदनाश्रयेण अश्वासौ नित्यश्चानित्यः तस्य द्रव्याणीति विग्रहमभिप्रेत्य व्याचष्टे- **आख्येति** ॥ तदेव विशदयति- **विष्णवाख्येति** ॥ ततश्च केवलाग्निचयनमात्रस्य भगवत्प्राप्ति-हेतुत्वाभावेऽपि सर्वदा निर्दोषगुणपूर्णजीवभिन्ननित्यभगवद्विषयमनआदि-पूर्वमनुष्ठितस्य तत्प्राप्तिहेतुत्वोपपत्तिरिति भावः । नन्वनित्यद्रव्यैरिति प्रसिद्धार्थकमेव किन्न स्यात् । नच ''प्राप्तवानस्मि नित्यम्'' इत्येतदनुरोधेन तथा व्याख्यायत इति वाच्यम् । नित्यमापेक्षिकनित्यं याम्यं स्थानं स्वर्गाख्यं प्राप्तवानस्मीत्यर्थोपपत्तेरित्यतस्तद्व्याचष्टे- **नित्यमिति** ॥ नित्यशब्दस्य मुख्यार्थग्रहणोपपत्तावमुख्यार्थग्रहणायोगात् । याम्यस्थानस्यापि ज्ञानमात्र-साध्यत्वेन विनाशिद्रव्यानुष्ठिताग्निचयनमात्रसाध्यत्वाभावाच्च ''स्वर्ग्यमग्निम्'' इत्यादावग्निचयनस्य स्वर्गसाधनत्वेनोक्तत्वात् । यमस्थानप्राप्तिहेतुत्वासम्भवाच्च । नच यमस्थानं स्वर्ग इत्युच्यते । प्रमाणाभावादिति भावः । किञ्च ''न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्'' इति पूर्ववाक्ये ध्रुवशब्दान्नित्यत्वेन भगवानेव प्रस्तुतः । त्वयापि ध्रुवशब्दस्य ब्रह्मपरत्वाङ्गीकारात् । एवं चात्रापि नित्यशब्दो ब्रह्मपर एवास्त्विति भावेनाध्रुवैरित्यस्य परोक्तार्थनिरासाय तद्व्याचष्टे- **ध्रुव इति** ॥ तद्भक्तिवर्जितैस्तद्भक्तिदार्ढ्यशून्यैरित्यर्थः । अन्यथाऽनित्यैरेव ज्ञानादिभिः अस्मदादिभिर्वा ध्रुवस्य प्राप्यत्वादनुपपत्तिः । यद्वा अनित्यद्रव्यैरित्यस्य

नित्यमाख्यविष्णुविषयद्रव्यैर्मनआदिभिरित्यादिव्याख्यानमयुक्तम् । तथात्वे "ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यद्रव्यैः" इत्यत्र तत इत्यनेन "न ह्यध्रुवैः" इति पूर्वोक्तार्थस्य हेतुत्वेन परामर्शायोगादित्यतो "न ह्यध्रुवैः" इति वाक्यं व्याचष्टे- **ध्रुव इति** ॥ ततश्च ध्रुवो भगवानध्रुवैस्तद्भक्तिवर्जितैर्माहात्म्य-ज्ञानपूर्वकस्नेहवर्जितैर्न प्राप्यते हि यस्मात्तस्मात्ततो नित्यभगवद्विषयमन-आदिभिरेव मयाग्निश्चित इति हेतुहेतुमद्भावोऽपि सङ्गच्छत इति भावः । प्रत्युत त्वत्पक्ष एव हेतुहेतुमद्भावानुपपत्तिः । न ह्यनित्यैर्नित्यं न प्राप्यते यस्मात्ततो मया अनित्यद्रव्यैः पश्वादिभिरग्निश्चित इति हेतुहेतुमद्भावः सम्भवति विरोधात् ॥१.२.१०॥

वे.खं- नाहं त्वत्पृष्टं वक्तुमसमर्थस्त्वां विषयैः प्रलोभितवान् किन्तु त्वत्परीक्षणार्थमेव । यतस्त्वत्पृष्टं जानामीत्याह- **जानामीति** ॥ अनित्यं आख्यं विष्ण्वाख्यनित्यं वस्तु शेवधिः सुखनिधिरिति जानामि । तत् ध्रुवं नित्यं विष्ण्वाख्यं अध्रुवैस्तद्भक्तिदार्ढ्यशून्यैर्न प्राप्यते हि यस्मात्ततो मयैवं जानताऽनित्यद्रव्यैर्नित्यमाख्यविष्णुविषयद्रव्यैः मनआदिभिर्नाचिकेतोऽग्निः चितस्तेनाहं नित्यं भगवन्तं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः ॥१.२.१०॥

वरद- "जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यम्" इत्येतद्दुर्गमार्थत्वाद्व्याचष्टे- **आख्यमिति** ॥ "अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम्" इत्येतद्व्याचष्टे- **नित्यमिति** ॥ अनेनाकारवाच्ये विष्णौ नित्यैः सर्वदा वर्तमानैः मनआदिभिरिति निर्वचनमुक्तं भवति । अनित्यैः द्रव्यैरित्यस्य प्रकारान्तरेणापि निर्वचनमाह- **आख्येति** ॥ अनेन अश्नासौ नित्यश्चेति भगवाननित्यः तद्विषयत्वात् द्रव्याण्यप्यनित्यद्रव्याणीति निर्वचनं सूचितं भवति । "न ह्यधृवैः प्राप्यते हि धृवं तत्" इत्यस्यार्थः- **धृवो भगवानिति** ॥१.२.१०॥

वरद.खं- अहं तु मूर्खलोकवत् ब्रह्मज्ञानरहितो न भवामीत्याह- **जानाम्यहमिति** ॥१.२.१०॥

रा.खं- त्वया पृष्टं ब्रह्मस्वरूपमहं जानामीत्याह यमः- **जानामीति** ॥ अनित्यं ''अ इति ब्रह्म'' इति श्रुतेः ''अकारस्सर्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः''(सू.भा.१.१.१.)इति स्मृतेश्च अकारो ब्रह्मवाची । अकारवाच्यं च तत् नित्यं चेति अनित्यम् । अकारवाच्यं ब्रह्म नित्यं शेवधिः निधिरिति जानाम्यहम् । अनित्यमित्यत्र अ इति भिन्नं पदं वा नपुंसकम् । अकारनामकं ब्रह्म नित्यं शेवधिः निधिसदृशं परमपुरुषार्थहेतुरिति जानाम्यहम् । ध्रुवं शाश्वतं ब्रह्म अध्रुवैः न विद्यते ध्रुवं ब्रह्म येषां तैः अध्रुवैः, ब्रह्मज्ञानभक्त्यादिहीनैः न प्राप्यते हि यस्मात् तस्मात् कारणात् मया अनित्यद्रव्यैः अः ब्रह्म नित्यं सदा येषां विषयतयाऽस्तीति वा, अकारवाच्यं ब्रह्मरूपं नित्यं वस्तु विषयतया येषामस्तीति वा तानि, अनित्यानि च तानि द्रव्याणि च मनःप्रभृतीनि तैः, अग्निः इष्टकाचितिस्थोऽग्निः चितः । तेन च नित्यं शाश्वतं ब्रह्म आप्तवानस्मि, हे नचिकेत इति ॥ १.२.१० ॥

उपनिषत्

कामस्याऽऽप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्य-
मभयस्य पारम् । स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा
धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ १.२.११ ॥

भाष्यम्

क्रतोरानन्त्यहेतुम् । स्तोमैरपि सर्वात्मना प्राप्तुमशक्यम् । स्तोमेभ्योऽपि महान्तम् । उरुगायमित्युक्तत्वाच्च न जीवविषयोऽयं प्रश्नः । ''शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते'' ''शरवत्तन्मयो भवेत्'' ''अभयं तितीर्षतां पारम्'' ''तादृगेव भवति'' । इत्यादौ सर्वत्र भेदस्यैवोक्तेश्च न

जीवाभेदः । "नाचिकेतं शकेमसि" इत्युक्तत्वाच्च नाचिकेताग्निस्थो भगवानेवोच्यत इति सिद्धम् । उरुगायं दृष्ट्वा कामस्याऽऽप्तिमत्यस्राक्षीः । न च मृत्वा यमं प्राप्तस्य नचिकेतसो मृतोऽस्ति न वेति संशयोऽस्ति ॥

॥१.२.११ ॥

व्यास- न केवलमहं ब्रह्म जानामीति । किन्तु मत्प्रसादात्त्वमपि जानासीत्याह- **कामस्येति ॥** "जगतः प्रतिष्ठाम्" "क्रतोरानन्त्यम्" इति "अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठाम्" इत्युक्तस्यानुवादः । "अभयस्य पारम्" इति "स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते" इत्युक्तस्य "स्तोममहत्" इति "ब्रह्मजज्ञम्" इत्युक्तस्य । प्रतिष्ठां मुक्ताश्रयम् ॥१.२.११॥

व्या.भा- अप्रतीतेः क्रतोरानन्त्यपदं व्याचष्टे- **क्रतोरिति ॥** अप्रतीतेः स्तोममहदिति पदं तात्पर्यपूर्वं व्याचष्टे- **स्तोमैरिति ॥** नित्यं उरुभिर्मुमुक्षुभिर्गीयत इति उरुगायः । क्रतोरित्यादेः प्रकृतोपयोगं दर्शयति- **इत्युक्तत्वादिति ॥** नन्वेतानि विशेषणानि जीवेऽपि घटन्ते तस्य ब्रह्मात्मकत्वादित्यतस्तयोर्भेदं समर्थयते- **शर इत्यादिना ॥** जीवाभेदः जीवस्य परमात्मना अभेदः । तृतीयप्रश्नस्येश्वरविषयत्वं ज्ञापकान्तरेण समर्थयते- **नाचिकेतमिति ॥** द्वितीयप्रश्ने नाचिकेताग्निस्थितो भगवान् पृष्ट इति समर्थितम् । अत्रापि "नाचिकेतं शकेमसि" इत्युक्तत्वान्नाचिकेताग्नि-स्थितो भगवान्पृष्टः स एवोच्यत इति सिद्धमित्यर्थः । "कामस्याप्तिम्" इत्यस्य "जगतः प्रतिष्ठाम्" इत्यनेन सामानाधिकरण्यप्रतीतिं निवारयन्नन्वयं दर्शयति- **उरुगायमिति ॥** तृतीयप्रश्नस्येश्वरविषयत्वे सर्वथा अपरिहार्यामुपपत्तिमाह- **नचेति ॥** येन तद्विषयः स्यात्प्रश्न इति वाक्यशेषः

॥ १.२.११ ॥

वामन- त्वमप्यैहिककामावाप्तिमतिसृज्य भगवद्भक्त्या तत्प्राप्तय एतमेवाप्राक्षीरित्याह– **कामस्येति ॥** ननु नायं परमात्मविषयः प्रश्नः । किन्तु

प्रेतजीवविषय एव । अणीयस्त्वनित्यत्वादेस्तस्मिन्नपि सावकाशत्वादित्याशङ्क्याऽह– **क्रतोरानन्त्यहेतुमिति** ॥ जगतः प्रतिष्ठां मूलाधारम् । अभयस्य मोक्षस्य प्राप्त्यर्थं पारभूतम् । स्तोमेभ्योऽपि महान्तं सन्तं उरुगायं विदित्वा इति परिहारे परस्यैव उक्तत्वान्न जीवविषयोऽयं प्रश्नः । ननु परिहारोक्तेः परविषयत्वेऽपि जीवपरयोरभेदात् प्रेतप्रश्नस्य जीवविषयत्वाविरोध इत्यत आह– **शरो हीति** ॥ जीवब्रह्मणोः शरलक्ष्यवत् भेदस्यैवोक्तत्वात् न जीवस्य ब्रह्मणाऽभेदः । नहि तर्तृतारकयोः इतरेतरसंयोगिनोश्च कचिदभेदो दृष्टः । एवं सर्वज्ञाल्पज्ञयोश्चात्यन्तभेद एव युक्तः । नच नाचिकेताग्निस्थत्वं जीवस्योपपन्नम् । कामस्याप्तिमित्यादेरन्वयं दर्शयति– **उरुगायमिति** ॥ "अभयं तितीर्षतां पारम्" इत्यत्रापि अभयं प्रति भयमेव तितीर्षतां पारमित्यर्थः । नह्यज्ञा अप्यभयं तितीर्षन्ति । प्रेतजीवास्तित्वस्य स्वानुभवसिद्धत्वाच्च न तत्प्रश्नावकाश इत्याह– **नच मृत्वेति** ॥ १.२.११ ॥

वे.भा- नच यतोऽनित्यसाधनैर्नित्यं न प्राप्यते यश्चानित्यसुखात्मकः शेवधिः स एवानित्यद्रव्यैः प्राप्यते ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरिति हेतुहेतुमद्भावोपपत्तिरिति वाच्यम् । अश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादिति भावः । "क्रतोरानन्त्यम्" इति कथम् । क्रतुस्वरूपस्याशुतरविनाशित्वात् । नचानन्त्यमनन्तफलत्वमिति वाच्यम् । तथापि तस्य भगवद्विशेषणत्वासम्भवादित्यतस्तद्व्याचष्टे- **क्रतोरिति** ॥ क्रतोर्ज्ञानस्य । एवञ्च अनन्तलोकाप्तिमित्युक्तानुवादरूपत्वमेतस्य सम्भवतीति भावः । "स्तोममहत्" इत्यस्य "स्तोमं अणिमाद्यैश्वर्याद्यनेकगुणसहितञ्च महत् निरतिशयञ्चेति स्तोममहत्" इति व्याख्यानमसत् । एतस्य प्रागनुक्तत्वेनानुवादासम्भवादिति भावेन तत्तात्पर्यं तावदाह- **स्तोमैरिति** ॥ वेदसमूहैरित्यर्थः । प्राप्तुं ज्ञातुम् । किमु प्रत्यक्षादिभिरित्यपिशब्दः । तर्हि "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इति वक्ष्यमाणविरोध इत्यत उक्तम्- **सर्वात्मनेति** ॥ एवञ्च ब्रह्मजज्ञेत्युक्तानुवाद-

रूपमेतदिति भावः । ननु ''स्तोममहत्'' इत्यस्मात्पदात्कथमेषोऽर्थो लब्ध इत्यतः तत्पदार्थमाह- **स्तोमेभ्योऽपीति** ।। उरुगायमित्यस्य पुल्लिङ्गत्वेन श्रुतौ महदिति लिङ्गव्यत्यास इति भावेन महान्तमित्युक्तम् । वेदसमूहापेक्षया महत्त्वं नाम साकल्येन तदप्रतिपाद्यत्वमेव । स्वरूपमहत्त्वस्याल्पत्वादिति भावः । तृतीयप्रश्नस्य जीवविषयकत्वं वदन्तं प्रति एतद्वाक्यगतमपि बाधकमाह- **उरुगायमिति** ।। उरुगायशब्दस्य भगवत्परत्वं साधितमेवेति भावः । ननु न जीवविषयोऽयं प्रश्न इत्यनुपपन्नम् । जीवपरत्वे बाधकाभावात् । नच ब्रह्मपरश्रुतिलिङ्गाद्यनुपपत्तिः । तस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन स्वरूपापेक्षया जीवेऽपि सम्भवादिति चेन्न । स्यादेवं यदि जीवेश्वराभेद एव स्यात् नच सोऽस्ति । अप्रामाणिकत्वात् । प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्याह- **शर इति** ।। आत्मा जीवः शरस्थानीयः ब्रह्म लक्ष्यस्थानीयम् । तन्मयः तत्र संलग्नचेताः । नहि शरलक्ष्ययोरभेदोऽस्तीति भावः । अभयं इत्यादेरर्थो वक्ष्यते । आदिपदेन ''अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति'' ''अन्यत्र धर्मात्'' ''नित्यो नित्यानाम्'' इत्यादिवाक्यग्रहणम् । जीवब्रह्माभेदनिरासाय ''अभयं तितीर्षतां पारम्'' इतिवाक्योदाहरणेन स्मारितम् । द्वितीयप्रश्नस्य भगवद्विषयत्वे युक्त्यन्तरमाह- **नाचिकेतमिति** ।।

यस्सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परम् ।
अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमसि ।।

इति नाचिकेताग्नेरक्षरत्वपरब्रह्मत्वाभयत्वादिकथनात् नाचिकेताग्निस्थो भगवानेवात्र ''स्वर्ग्यमग्निम्'' इत्यादावुच्यत इति सिद्धम् । प्रसिद्धाग्नौ तेषामसम्भवात् विष्णौ तु सम्भवादिति भावः । अपव्याख्यानं तूत्तरत्र निराकरिष्यामः । कामस्याप्तिमित्यत्र जगतः प्रतिष्ठामित्यादिवत् ''कामस्याप्तिम्'' इत्येतदपि उरुगायविशेषणमिति व्याख्यानमसत् । पूर्वं तस्यानुक्तत्वेनानुवादायोगात् । ''अत्यस्राक्षीः'' इत्यस्य कर्मानुक्तिप्रसङ्गाच्च ।

संसारभोगजातमिति अध्याहारस्त्वगतिका गतिः इति भावेन तद्वाक्यं योजयति- **उरुगायमिति ॥** कामस्य काम्यस्य, तृतीयप्रश्नस्य मृतिविषयत्वे ''येयं प्रेते विचिकित्सा'' इति वाक्यार्थ एव न युज्यत इति बाधकान्तरमाह- **नचेति ॥** मरणानन्तरमपि जीवसद्भावस्य स्वस्मिन्नेव प्रत्यक्षेण निश्चितत्वात् निश्चिते संशयायोगादिति भावः । नच नचिकेतसो मरणमेव कुतः सिद्धम् । सशरीरस्यैव मृत्युं प्रति गमनोपपत्तेरिति वाच्यम् । तथा सति तस्य शापरूपत्वायोगात् । पितरमेव ''जीवन् यानि'' इति शाखान्तरे जीवन्नित्युक्त्ययोगाच्च । नहि पूर्वममृतत्वे जीवन्नित्येतत्स्वरसम् । नच नचिकेतसः संशयाभावेऽप्यन्येषां संशयः स्यादेव । वादिविप्रतिपत्तेः । नह्यत्र नचिकेतस इति विशिष्योच्यत इति वाच्यम् । अत्र चास्माकं न प्रत्यक्षेण नाप्यनुमानेन निर्णयो युज्यत इति त्वयैवोक्तत्वेन नचिकेतस एव संशयाभ्युपगमात् । स्वस्य संशयाभावे ''एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहम्'' इति प्रार्थनायोगाच्च । नच प्रेक्षावद्भिर्महतां वरोऽल्पप्रयोजनाय व्ययीक्रियत इति भावः ॥ १.२.११ ॥

वे.खं- ''स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन् नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः'' इत्युक्तम् । तत्र नचिकेतसः कामविसर्जने किं निमित्तमित्यतः अनन्तलोकाप्तिमित्याद्युक्तप्रकारेण मुक्तनियामकभगवत्स्वरूपज्ञानमेवेत्याशयवानाह- **कामस्येति ॥** हे नचिकेतस्त्वं जगतः स्वर्गलोकस्य प्रतिष्ठां धारकं क्रतोरानन्त्यं आनन्त्यहेतुमभयस्य पारं मोक्षहेतुमिति यावत् । प्रतिष्ठां मोक्षे प्रवेश्यम् । ''मोक्षे यस्मिन् प्रवेशः स्यात् सा प्रतिष्ठा हि'' (छा.भा.७.१४) इत्युक्तेः । स्तोममहत् स्तोमेभ्यो वेदसमूहेभ्यो महान्तम् । वेदसमूहैरपि सर्वात्मना प्रतिपादयितुमशक्यमिति यावत् । अत एव उरुगायं उरुभिर्वेदैरुरुभिर्ब्रह्मादिभिरुरुत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वेन गीयत इत्युरुगायनामानं भगवन्तं दृष्ट्वा धृत्या धैर्येण कामस्याप्तिमत्यस्राक्षीः ॥ १.२.११ ॥

वरद- ''क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम्'' इत्येतद्व्याचष्टे- **क्रतोरिति** ॥ स्तोमा वेदाः तैः प्राप्तुमशक्यत्वात् स्तोमेभ्यो महानित्यर्थः । एतन्मन्त्रोक्त-विशेषणसामर्थ्याच्च न तृतीयप्रश्नस्य जीवमात्रविषयत्वमित्याह- **उरुगायमिति** ॥ नचैतत्स्वर्ग्याग्नेरेव विशेषणमिति वाच्यम् । तृतीयप्रश्नविषयस्य परमात्मनो विशेषणत्वे बाधकाभावात् । नन्वेतानि विशेषणानि जीवेऽपि घटन्ते । तस्य ब्रह्मैक्यादित्यत आह- **शर इत्यादि** ॥ इतोऽपि तृतीयप्रश्नविषयो हरिरेवेत्याह- **नाचिकेतमिति** ॥ विष्णुस्तावन्नाचिकेताग्नौ स्थित इत्युपपादितम् । एतत्प्रकरणप्रतिपाद्येऽपि नाचिकेतमिति विशेषणात् पूर्वप्रकरणप्रतिपाद्यो हरिरेवात्र प्रतिपाद्यत इति सिद्धम् । ''कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठाम्'' इत्यत्रातिसर्जनकर्मणोऽप्रतीतेः तं निरूपयति- **उरुगायमिति** ॥ इतोऽपि मृत्यनन्तरं जीवोऽवशिष्यते नवेत्येवं प्रश्नवाक्यस्यार्थ इत्येवं न युज्यत इत्याह- **नचेति** ॥ १.२.११ ॥

रा.खं- न केवलमहमेव जानामि मत्प्रसादात् त्वमपि जानासीति भावेन प्रागुक्तमनुवदति- **कामस्येति** ॥ हे नचिकेतः, धीरस्त्वं धृत्या धैर्येण मनोदार्ढ्येन कामस्याऽप्तिं वित्तादेः प्राप्तिं अत्यस्राक्षीः अत्यन्तं त्यक्तवानभूः । कथम् ? जगतः प्रतिष्ठां प्रतिष्ठापकम्, क्रतोः भगवदीयकर्मणः भगवदीय-ज्ञानस्य वा आनन्त्यं आनन्त्यहेतुं अक्षय्यफलदम्, अभयस्य पारं तीरं अभयदम्, स्तोममहत् स्तोमाः स्तोत्रसाधनभूता मन्त्राः तेभ्यो महत् महान्तम्, स्तोमैः साकल्येन प्रतिपादयितुमशक्यमिति यावत्, उरुभिः ब्रह्मादिभिः मुमुक्षुभिर्वा गीयत इति उरुगायम् । प्रतिष्ठां मुक्ताश्रयं दृष्ट्वा ज्ञात्वेति, उक्तगुणविशिष्टं विष्णुं ज्ञात्वा क्षुद्रकामावाप्तिं न याचितवानिति भावः । ''अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठाम्'' इति प्रागुक्तद्वयस्य ''जगतः प्रतिष्ठाम्'' ''क्रतोरानन्त्यम्'' इति विशेषणद्वयेनानुवादः । ''स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते'' इत्युक्तस्य ''अभयस्य पारम्'' इत्यनेनानुवादः ।

"ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यम्" इत्यादिनोक्तं "स्तोममहदुरुगायम्" इत्यनेनानूदितमिति ज्ञेयम् ॥ १.२.११ ॥

उपनिषत्

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ
जहाति ॥ १.२.१२ ॥

भाष्यम्

गह्वरे मुक्तजीवे स्थितम् ॥ १.२.१२ ॥

व्यास- न केवलं त्वं अन्योऽपि तं दृष्ट्वा हर्षशोकौ जहातीत्याह- **तमिति ॥** अध्यात्मयोगो ध्यानयोगः । मत्वा ज्ञात्वा ॥१.२.१२॥

व्या.भा- अतिविपिने स्थितमित्यन्यथाप्रतीतिं निवारयन्व्याचष्टे- **गह्वर इति ॥** मुक्तस्य संसार्यगम्यत्वाद् गह्वरत्वम् ॥ १.२.१२ ॥

वामन- उरुगायस्याभयस्य पारत्वं यदुक्तं तदेव विशिनष्टि– **तं दुर्दर्शमिति ॥** सर्वपदार्थेषु गूढत्वेन अनुप्रविष्टम्, विशेषतो जीवानां हृदयगुहायां निहितम् । गहनेषु वरत्वाद् गह्वरो मुक्तजीवः । तस्मिन्नपि मुक्तनियामकत्वेन स्थितम् । गह्वरेषु प्रेतेषु तं मत्वा प्राकृतहर्षं शोकं च जहाति ॥ १.२.१२ ॥

वे.भा- गह्वरेष्ठं "गह्वरे विषमे अनेकानर्थसङ्कटे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठम्" इति व्याख्यानमसदिति भावेन तद्व्याचष्टे- **गह्वर इति ॥** मुक्तजीवस्य शास्त्रं विना संसार्यगम्यत्वाद्गह्वरत्वम् । तस्य जीवपरत्वे दुर्दर्शत्वमनुपपन्नम् । तस्य "यत्तदद्रेश्यम्'(आ.उ.१.१.६) "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः" (ब्र.सू. १.२.२१) इति ब्रह्मण्येव श्रवणात् । गुहानिहितत्वञ्च भगवत एवेत्युक्तम् । नच जीवज्ञानाद्धर्षशोकत्यागरूपो मोक्षः सम्भवतीति भावः ॥ १.२.१२ ॥

वे.खं- वक्ष्यमाणरीत्या मुक्तनियामकभगवत्स्वरूपज्ञानेनैव मोक्षप्राप्तिः । सामान्यादग्निस्थभगवज्ज्ञानेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या मुक्तनियामकभगवज्ज्ञानाभावे मोक्षासम्भवात् । अत एव तत्स्वरूपकथने ममातिकृच्छ्रेति भावेन मुक्तस्थित भगवज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमाह- **तमिति** ॥ धीरोऽधिकारी गह्वरे मुक्तजीवे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठम् । तत्रापि गुहाहितं मुक्तजीवहृद्गुहानिहितम् । अत एव गूढं गूढत्वमनुप्रविष्टं प्राप्तं अत एव दुर्दर्शं पुराणं सनातनं अनाद्यनन्तकालेषु । मुक्तस्थत्वोपपादकमेतत् । देवं क्रीडादिगुणसम्पन्नं भगवन्तं मत्त्वा ध्यात्वा अध्यात्मयोगाधिगमेन अधिकश्चासावात्मा चाध्यात्मा स एव योगो मोक्षोपाय इत्यध्यात्मयोगस्तस्याधिगमस्तदपरोक्षज्ञानं तेन । अध्यात्मयोगो ध्यानयोगस्तज्जन्याधिगमेन वा । हर्षशोकौ जहाति ॥ १.२.१२ ॥

वरद- गह्वरेष्ठपदार्थस्य दुर्गमत्वात्तमाह- **गह्वर इति** ॥ जनागम्यस्थानं हि गह्वरमित्युच्यते । लोके मुक्तजीवोऽप्यस्मदादिजनैरगम्यत्वात् गह्वरमुच्यते । तस्मिन् स्थितमित्यर्थः ॥ १.२.१२ ॥

वरद.खं- परमेश्वरज्ञाने सति किं फलं भवतीत्यत आह- **तं दुर्दर्शमिति** ॥ गूढं गूढत्वम् । अध्यात्मयोगाधिगमेनेति अधिकात्मविषयाष्टाङ्गयोगेन एतद्ब्रह्म श्रुत्वा सम्परिगृह्य सम्यगवधार्य ॥ १.२.१२ ॥

रा.खं- न केवलं त्वमेव त्वदन्योऽपि तं दृष्ट्वा तृप्तो भवतीत्याह- **तमिति** ॥ दुर्दर्शं अतिप्रयत्नेन ज्ञेयं गूढं अनभिव्यक्तम्, अनुप्रविष्टं प्रेरकतया सर्वजगदन्तः प्रविष्टम्, गुहाहितं सर्वप्राणिहृदयगुहायां हितं संस्थितम्, गह्वरेष्ठं मुक्तजीवे स्थितम्, संसार्यगम्यत्वात् मुक्तो गह्वरो ज्ञेयः, पुराणं पुरातनम्, अध्यात्मयोगेन ध्यानयोगेन जातोऽधिगमः, तेन देवं क्रीडादिगुणविशिष्टं मत्वा ज्ञात्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति । यस्तु उक्तगुणविशिष्टं भगवन्तं ध्यानोपायेन ज्ञात्वा आस्ते स धीरः कामप्राप्त्यप्राप्तिभ्यां हर्षशोकयुक्तो न भवति । भगवज्ज्ञानेन तृप्तस्सन् परमानन्दभरित एवास्त इति भावः ॥ १.२.१२ ॥

उपनिषत्

एतत् श्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेनमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १.२.१३ ॥

भाष्यम्

प्रव्रृह्य जीवात् पृथक्कृत्य ।

'मुक्तजीवे स्थितं विष्णुं विदित्वा जीवतः पृथक् ।
मोदते मोदनीयं तं प्राप्य मुक्तस्सदैव च '' ॥

इति महावाराहे ॥ १.२.१३ ॥

व्यास- ज्ञानञ्च केन भवतीति जिज्ञासायामाह- **एतदिति** ॥ ब्रह्म लब्ध्वा वर्तमानं नचिकेतसं प्रति सद्म वैकुण्ठद्वारं विवृतं मन्ये ॥१.२.१३॥

व्या.भा- प्रवृह्य प्रपूर्येत्यन्यथाप्रतीतिं निवारयन्व्याचष्टे- **प्रवृह्येति** ॥ ''गह्वरेष्ठम्'' इत्यादेरुक्तोऽर्थः कुत इत्यतस्तं समर्थयन् जीवाद्भेदेनेश्वरज्ञानी मोदनीयं लब्ध्वा मोदते इत्युक्तमोदनीयस्वरूपं च निरूपयन् प्रमाणान्तरं पठति- **मुक्तेति** ॥ १.२.१३ ॥

वामन- नन्वप्राकृतमपि हर्षं स जहातीत्याशङ्क्याऽह – **एतच्छ्रुत्वेति** ॥ स मर्त्यः संसारगः एतत् श्रुत्वा सम्यक् परिगृह्य एतं सूक्ष्मरूपं सर्वधारकं विष्णुं जीवात् पृथक्कृत्य ज्ञात्वा तमेव भगवन्तं मोदनीयं सम्प्राप्य नित्यशो निरन्तरं मोदते च । ''बृहत् पृथग्भावे'' । अत्र ''मुक्तजीवे'' इत्यादिमहावराहवचनं चाह । तस्मादुरुगायेऽधिकभक्तं नचिकेतसं त्वां प्रति वैकुण्ठादिकं तत्सद्म विवृतद्वारं मन्ये ॥ १.२.१३ ॥

वे.खं- वक्ष्यमाणरीत्या मुक्तनियामकभगवत्स्वरूपज्ञानेनैव मोक्षप्राप्तिः । सामान्यादग्निस्थभगवज्ज्ञानेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या मुक्तनियामकभगवज्ज्ञानाभावे मोक्षासम्भवात् । अत एव तत्स्वरूपकथने ममातिकृच्छ्रतेति भावेन मुक्तस्थित भगवज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमाह- **तमिति ॥** धीरोऽधिकारी गह्वरे मुक्तजीवे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठम् । तत्रापि गुहाहितं मुक्तजीवहृद्गुहानिहितम् । अत एव गूढं गूढत्वमनुप्रविष्टं प्राप्तं अत एव दुर्दर्शं पुराणं सनातनं अनाद्यनन्तकालेषु । मुक्तस्थत्वोपपादकमेतत् । देवं क्रीडादिगुणसम्पन्नं भगवन्तं मत्वा ध्यात्वा अध्यात्मयोगाधिगमेन अधिकश्चासावात्मा चाध्यात्मा स एव योगो मोक्षोपाय इत्यध्यात्मयोगस्तस्याधिगमस्तदपरोक्षज्ञानं तेन । अध्यात्मयोगो ध्यानयोगस्तज्जन्याधिगमेन वा । हर्षशोकौ जहाति ॥ १.२.१२ ॥

वरद- गह्वरेष्ठपदार्थस्य दुर्गमत्वात्तमाह- **गह्वर इति ॥** जनागम्यस्थानं हि गह्वरमित्युच्यते । लोके मुक्तजीवोऽप्यस्मदादिजनैरगम्यत्वात् गह्वरमुच्यते । तस्मिन् स्थितमित्यर्थः ॥ १.२.१२ ॥

वरद.खं- परमेश्वरज्ञाने सति किं फलं भवतीत्यत आह- **तं दुर्दर्शमिति ॥** गूढं गूढत्वम् । अध्यात्मयोगाधिगमेनेति अधिकात्मविषयाष्टाङ्गयोगेन एतद्ब्रह्म श्रुत्वा सम्परिगृह्य सम्यगवधार्य ॥ १.२.१२ ॥

रा.खं- न केवलं त्वमेव त्वदन्योऽपि तं दृष्ट्वा तृप्तो भवतीत्याह- **तमिति ॥** दुर्दर्शं अतिप्रयत्नेन ज्ञेयं गूढं अनभिव्यक्तम्, अनुप्रविष्टं प्रेरकतया सर्वजगदन्तः प्रविष्टम्, गुहाहितं सर्वप्राणिहृदयगुहायां हितं संस्थितम्, गह्वरेष्ठं मुक्तजीवे स्थितम्, संसार्यगम्यत्वात् मुक्तो गह्वरो ज्ञेयः, पुराणं पुरातनम्, अध्यात्मयोगेन ध्यानयोगेन जातोऽधिगमः, तेन देवं क्रीडादिगुणविशिष्टं मत्वा ज्ञात्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति । यस्तु उक्तगुणविशिष्टं भगवन्तं ध्यानोपायेन ज्ञात्वा आस्ते स धीरः कामप्राप्त्यप्राप्तिभ्यां हर्षशोकयुक्तो न भवति । भगवज्ज्ञानेन तृप्तस्सन् परमानन्दभरित एवास्त इति भावः ॥ १.२.१२ ॥

उपनिषत्

एतत् श्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेनमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १.२.१३ ॥

भाष्यम्

प्रवृह्य जीवात् पृथक्कृत्य ।

'मुक्तजीवे स्थितं विष्णुं विदित्वा जीवतः पृथक् ।
मोदते मोदनीयं तं प्राप्य मुक्तस्सदैव च '' ॥

इति महावाराहे ॥ १.२.१३ ॥

व्यास- ज्ञानञ्च केन भवतीति जिज्ञासायामाह- **एतदिति ॥** ब्रह्म लब्ध्वा वर्तमानं नचिकेतसं प्रति सद्म वैकुण्ठद्वारं विवृतं मन्ये ॥१.२.१३॥

व्या.भा- प्रवृह्य प्रपूर्येत्यन्यथाप्रतीतिं निवारयन्व्याचष्टे- **प्रवृह्येति ॥** ''गह्वरेष्ठम्'' इत्यादेरुक्तोऽर्थः कुत इत्यतस्तं समर्थयन् जीवाद्भेदेनेश्वरज्ञानी मोदनीयं लब्ध्वा मोदते इत्युक्तमोदनीयस्वरूपं च निरूपयन् प्रमाणान्तरं पठति- **मुक्तेति ॥** १.२.१३ ॥

वामन- नन्वप्राकृतमपि हर्षं स जहातीत्याशङ्क्याऽह – **एतच्छ्रुत्वेति ॥** स मर्त्यः संसारगः एतत् श्रुत्वा सम्यक् परिगृह्य एतं सूक्ष्मरूपं सर्वधारकं विष्णुं जीवात् पृथक्कृत्य ज्ञात्वा तमेव भगवन्तं मोदनीयं सम्प्राप्य नित्यशो निरन्तरं मोदते च । ''बृहत् पृथग्भावे'' । अत्र ''मुक्तजीवे'' इत्यादिमहावराहवचनं चाह । तस्मादुरुगायेऽधिकभक्तं नचिकेतसं त्वां प्रति वैकुण्ठादिकं तत्सद्म विवृतद्वारं मन्ये ॥ १.२.१३ ॥

वे.भा- प्रवृह्य शरीरादेः पृथक्कृत्येति व्याख्याननिरासाय तत्पदमनूद्य व्याचष्टे- **प्रवृह्येति ॥** पृथक्कृत्य पृथज्ज्ञात्वेत्यर्थः। शरीरादेः पृथक्करणञ्च किं जीवस्य, भगवतो वा। नाद्यः। एनमाप्य स मोदत इति मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशायोगात्। न द्वितीयः। भगवतः संसारिशरीराद्यभेदस्य केनापि वादिनानङ्गीकृतत्वेन तन्निषेधायोगादिति भावः। ननु नात्र मुक्तज्ञापकमस्ति। येनायं मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशः स्यादित्यतो गह्वरेष्ठं प्रवृह्येति पदद्वयस्योक्तार्थत्वे एनमाप्य स मोदते मोदनीयं लब्ध्वेत्यस्य मुक्तपरत्वे च प्रमाणमाह- **मुक्तेति ॥** किञ्च नेदं प्रकरणं जीवपरम्। तथासति "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इति सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वोक्त्ययोगात्। तस्य "तत्तु समन्वयात्" (ब्र.सू.१.१.४) इति सूत्रकृता ब्रह्मण्येवोक्तत्वात्। नच जीवे समन्वयोऽभिधीयते। नचात्र जीवेशाभेदो विवक्षित इति सर्वस्याप्युपपत्तिरिति वाच्यम्। "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इति धर्माधर्मकार्यकारणभूतभविष्यद्वर्तमानप्रपञ्चभिन्नत्वस्यैवोक्तत्वात्। नचात्र जीवाद्भेदो नोक्त इति वाच्यम्। धर्माधर्मपदाभ्यामेव पुण्यपापात्मनां जीवानां ग्रहणात्। १.२.१३ ॥

वे.खं- ननु हर्षशोकौ जहातीति सुखप्रहाणिरुच्यते। तदयुक्तम्। तुल्यायव्ययफलत्वेनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गादित्याशङ्कां परिहरन् मत्वेत्युक्तमननसाधनञ्च दर्शयन् भगवतो जीवाद्भेदेन ज्ञानमपि मोक्षसाधनमित्याह- **एतच्छ्रुत्वेति ॥** यो मर्त्यो मरणशीलोऽधिकारी। न श्रवणादिविषये प्रमादितव्यमिति भावेनैतदुक्तम्। स एतत् मुक्तिनियामकभगवत्स्वरूपं श्रुत्वा कुशलानुशिष्टाचार्येभ्यः सम्परिगृह्य सम्यगवधार्य सम्यङ्मत्त्वेति यावत्। प्रवृह्य जीवात् पृथक्कृत्य पृथक्त्वेन निश्चित्य। निदिध्यासनापरोक्षज्ञानद्वारा मुक्तः सन् धर्म्यं धारकत्वाद्धर्मो धर्म एव धर्म्यः तमणुं परमसूक्ष्ममेनं भगवन्तमाप्य मोदते इत्यर्थः। वैषयिकहर्षप्रहाणिरेव प्राग्विवक्षितेति भावः। एतादृशो भगवान् त्वया पृष्टोऽतस्तवापि मोक्षो निश्चित एवेत्याह-

मोदनीयमिति ॥ मोदनीयं सन्तोषणीयं भगवन्तं लब्ध्वा ज्ञात्वा स्थितं नचिकेतसं प्रति । सद्म वैकुण्ठादिस्थितब्रह्मसदनं विवृतमपावृतं हि निश्चितमिति मन्ये ॥१.२.१३॥

वरद- ''प्रवृह्य धर्ममणुमेनमाप्य'' इत्यत्र प्रवृह्यपदस्यार्थमाह- **प्रवृह्येति** ॥ अस्मिन्नेव मन्त्रार्थे प्रमाणान्तरसंवादमाह- **मुक्त इति** ॥ ओमित्येतदुपदेशानन्तरमुपदिष्टवस्तुनः प्रशंसा क्रियते ॥१.२.१३॥

वरद.खं- ''विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये'' इति नचिकेतसं त्वां प्रति सद्म ब्रह्मसदनं विवृतं विस्तृतं मन्य इत्यर्थः ॥१.२.१३॥

रा.खं- एतज्ज्ञानं केन भवतीत्यतो महतामुपदेशेनेत्याह- **एतदिति** ॥ यो मर्त्यः एतत् ब्रह्म महद्भ्यः श्रुत्वा धर्म्यं जगद्धारकम् । अणुं सूक्ष्मं भगवन्तं प्रवृह्य जीवात् पृथक्कृत्य सम्परिगृह्य सम्यक् ज्ञात्वा जीवात् भेदेन मुक्तजीवे स्थितं ज्ञात्वाऽऽस्ते स एनं भगवन्तं आप्य मोदते । हि यतो मोदनीयं लब्ध्वाऽऽस्ते अत इति योजना । यद्वा, मोदनीयं एनं प्राप्य मोदते हि यतः अतो लब्ध्वा एनमित्यनुषङ्गः । एनं भगवन्तं लब्ध्वा ज्ञात्वा स्थितिं नचिकेतसं प्रति सद्म वैकुण्ठद्वारं विवृतं प्रकटितं मन्ये जानामि । ब्रह्मज्ञानिना त्वया सर्वकामत्यागेन विशेषतो ब्रह्मज्ञानस्यार्थ्यमानत्वात् प्रशस्तस्त्वमिति भावः ॥ ॥१.२.१३॥

उपनिषत्

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत् पश्यसि तद् वद ॥ १.२.१४

व्यास- अलं प्रशंसया तत्त्वं ब्रूहीत्याह- **अन्यत्रेति** ॥ धर्मादेरन्यत्र तद्बहिर्भूतं तद्रहितं यत्तत्पृष्टं पश्यसि तच्च । कृताकृतादित्युक्तं विशदयितुमुक्तम्- **भूताच्च भव्याच्चान्यत्र विलक्षणमिति** ॥१.२.१४॥

वामन- यत्तत् धर्मादिभ्योऽप्यत्यन्तसूक्ष्मं भगवद्रूपं यज्ज्ञानात् तत्सद्म सुप्रवेशं त्वं मन्यसे तन्मे ब्रूहीति नचिकेता यमं प्रार्थयन्नेवाऽह – **अन्यत्र धर्मादित्यादिना** ॥ यत्तत् धर्मादिभ्योऽन्यत्र पश्यसि तेभ्योऽत्यन्तविलक्षणं पश्यसि तत् मे वद। अस्मात् वर्तमानात् कृताकृतात् जगतः। कृताकृतरूपत्वं भूतभव्यजगतोऽपि समम् ॥१.२.१४॥

वादि- "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्" इत्यत्र कृताकृतादन्यत्रेत्यत्र कृतादुत्पन्नान्महदहङ्कारादिप्रपञ्चादकृतादनुत्पन्नात् प्रकृतिजीवकालाव्याकृताकाशादिप्रपञ्चादन्यत्र विलक्षणम्, भूतादतीतजगतः भविष्याद्भविष्यज्जगतश्चान्यत्र विलक्षणमित्यर्थः। धर्मादन्यत्र धर्मबहिर्भूतमधर्मादन्यत्राधर्मबहिर्भूतमिति जीववैलक्षण्ये युक्तिसूचनार्थं प्रयुक्तम् ॥ ॥१.२.१४॥

वे.खं- एवं यमेनोक्तो नचिकेता अलं प्रशंसया तत्त्वं ब्रूहीति प्रवृह्येत्यनेनोक्तं जीवाद्भेदं सविशेषमनुवदन् प्रार्थयते- **अन्यत्रेति** ॥ अव्ययानामनेकार्थत्वादन्यत्रेत्यस्यान्यदित्यर्थः। धर्मात्पुण्यात्मनो जीवादन्यत् अधर्मात्मनो जीवादन्यत् न केवलं चेतनादेव किन्तु कृताकृतात् कार्याकार्यात् अचेतनादप्यन्यत् न केवलं वर्तमानादेव किन्तु भूतात् भव्याच्चान्यत् तत् मुक्तनियामकं ब्रह्म यत् येन प्रकारेण त्वं पश्यति तत् तेन प्रकारेण वदेत्यर्थः ॥ ॥१.२.१४॥

वरद.खं- अलं प्रशंसया ब्रह्मोपदिशेत्याह नचिकेताः- **अन्यत्रेति** ॥ कृतं कार्यमकृतमकार्यं कार्यस्यैव प्रभेदौ भूतभव्यौ ॥१.२.१४॥

रा.खं- अलं मत्प्रशंसया तत्त्वं ब्रूहीत्याह नचिकेताः- **अन्यत्रेति** ॥ धर्मादन्यत्र अधर्मादन्यत्र धर्माधर्महीनमिति यावत्। अस्मात् प्रमितात् कृताकृतात्, द्वन्द्वैकवद्भावः, कार्यात् कारणाच्चान्यत्र अन्यत् तदुभय-विलक्षणमिति यावत्। भूताच्चातीतात् भव्याच्चागामिनश्च अन्यत्र तदुभय-

विलक्षणमिति यावत् । कृताकृतादित्यस्य विवरणं वा भूताच्चेत्यादि । तत् लोकविलक्षणतया प्रसिद्धं यत् यद्वस्तु पश्यसि जानासि तद्वद मह्यमित्यर्थः ॥ ॥१.२.१४ ॥

उपनिषत्

सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि
च यद् वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत् ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि ॥ ओमित्येतत् ॥
॥१.२.१५ ॥

व्यास- पृष्टं ब्रह्मस्वरूपं निरूपयितुं प्रतिजानीते- **सर्व इति** ॥ सर्वाणि तपांसि च यत्प्रतिवदन्ति ॥१.२.१५॥

वामन- ''सर्वे वेदाः'' इत्यादिना तत्स्वरूपलक्षणमेव तस्मै स वक्ति । पदं स्वरूपम् । तपांसि युक्तयः । ओमितिनामकं एतत् ॥१.२.१५॥

वादि- ''सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति'' इति वदता वेदे अग्निवैश्वानर-हिरण्यगर्भरुद्रेन्द्रविश्वकर्मादीनां बहुधा निरूपणात् कथमेकस्य सर्वोत्तमत्वमिति शङ्का परिहृता । अग्न्यादिशब्दैरपि वेदा विष्णुमेव वदन्तीति भावः । अन्यथा सृष्ट्युत्तरकालीनानेतान् सृष्टेः प्रागपि विद्यमाना वेदाः कथं ब्रूयुः? तर्ह्यग्न्यादिदेवानां यज्ञादिकर्मणां चाप्रामाणिकत्वप्रसङ्ग इति शङ्कानिवारणायोक्तं आ सम्यक् मनन्ति वदन्तीति । सृष्ट्युत्तरकालमग्न्यादिस्वनामानि स्वनामधारकेषु तेषु दत्त्वा अमुख्यया वृत्त्या तानपि वेदैर्वाचयतीति ज्ञेयम् । तदुक्तं श्रुतिगीतायां ''क्वचिदजयाऽऽत्मनाऽनुचरतोऽनुचरेन्निगमः'' (भाग.१०.९४.१५) इति ॥ ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणो वेदस्य चर्यं श्रवणमननादि-रूपमाचरणं चरन्तीत्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपस्यालं वक्तुमशक्यत्वात्सङ्ग्रहेणेत्युक्तम् ॥ ॥ १.२.१५ ॥

वे.खं- एवं प्रार्थितो यमो बुद्ध्यारोहार्थं सङ्ग्रहेण भगवत्स्वरूपवचनं प्रतिजानीते- **सर्व इति ॥** सङ्ग्रहेण कथनस्यानुपादेयताशङ्कापरिहाराय "सर्वे वेदाः" इत्याद्युक्तम् । सर्वे वेदा ऋगाद्या यत्पदं यस्य स्वरूपं आमनन्ति तपांसि च यत्प्रतिवदन्ति वेदाः, यज्ज्ञानमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासादिरूपं गुह्येन्द्रियनियमनं वा चरन्ति तत्पदं भगवत्स्वरूपं ते तव सङ्ग्रहेण ब्रवीमि । एवं प्रतिज्ञातं भगवत्स्वरूपमुपदिशति- **ओमित्येतदिति ॥** एतत् त्वया पृष्टं भगवत्स्वरूपं ओं गुणपूर्णत्वादोंनामकमित्युपासीतेति शेषः । उपदेशसमाप्तौ वा इतिशब्दः । अन्यथाभावनिवृत्त्यर्थं वा । "इतिशब्दोऽन्यथाभावनिवृत्त्यर्थ उदाहृतः"(छा.भा.१.८) इत्युक्तेः ॥१.२.१५॥

वरद.खं- ब्रह्मोपदेशार्थं प्रतिजानीते यमः- **सर्वे वेदा इति ॥** सर्वाणि तपांसि यत् ब्रह्म प्रति कर्तव्यमिति वदन्तीत्यर्थः ॥१.२.१५॥

रा.खं- पृष्टं ब्रह्मस्वरूपं वक्तुं तन्महिमोक्तिपूर्वकं प्रतिजानीते- **सर्व इति ॥** आमनन्ति मुख्यवृत्त्या बोधयन्ति । यत्पदं यस्य स्वरूपम् । यत् प्रति यदुद्दिश्य यत्प्रीत्यर्थं सर्वाणि तपांसि कर्माणि वेदाः वदन्ति, यदिच्छन्तो यत्प्रीतिमिच्छन्तो महान्तः ब्रह्मचर्यं ब्रह्मगोचरश्रवणादिकं ऊर्ध्वरेतस्त्वादिव्रतं वा चरन्ति अनुतिष्ठन्ति तत्पदं ते तुभ्यं सङ्ग्रहेण सङ्क्षेपेण ब्रवीमीति । एवमुक्तो नचिकेता आह- **ओमित्येतदिति ॥** एतत् त्वया ब्रवीमीति प्रतिज्ञातं ब्रह्मस्वरूपम्, इति "सर्वे वेदाः" इति त्वदुक्तप्रकारेण ओम्, भवत्येवेत्यङ्गीकारार्थ ओङ्कारः । यद्वा तत्पदमित्युक्तं पदं किमित्यत उक्तम्- **ओमिति ॥** एतत्पदं ओमित्युच्यत इत्यर्थः ॥१.२.१५॥

उपनिषत्

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥१.२.१६॥

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥१.२.१७॥

भाष्यम्

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म विष्ण्वाख्यं परमव्ययम् ।
सर्वस्याऽलम्बनं ज्ञात्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥ इति च
॥१.२.१६-१७ ॥

व्यास- ब्रह्मस्वरूपं निरूपयन् तज्ज्ञातुः फलमाह- **एतदित्यादिना ॥** एतत् त्वया पृष्टं ब्रह्मैव परमक्षरम् । एतत् श्रेष्ठमालम्बनमाश्रयं परं विलक्षणम् ॥ १.२.१६-१७ ॥

''एतद्ध्येवाक्षरम्'' इत्यादि ''तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्'' इत्युक्तभगवद्वाचकप्रणवमाहात्म्यमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **एतद्ध्येवेति** ॥ १.२.१६-१७ ॥

वामन- ''एतद्ध्येवाक्षरम्'' इत्यादावेतच्छब्देन जीवस्वरूपमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वादिकमुपदिशतीति शङ्कानिवृत्त्यर्थं ''एतद्ध्येवाक्षरम्'' इत्यादिकं महावराहवचनमुद्धरति । अत्र ''विष्ण्वाख्यम्'' इति विशेषणात् सा शङ्का दूरतोऽपास्ता ॥ १.२.१६ ॥

आलम्बनं आधारः । नह्याधाराधेययोरेकत्वं युक्तम् । अत्र ब्रह्मलोको विष्णुलोकः । सः ज्ञानी तत्र गत्वा तमेवाप्य मोदमानः स्वावरैर्नित्यं महीयते ॥ १.२.१७ ॥

वादि- एतद् ब्रह्म सकलगुणपरिपूर्णत्वादोमिति कथ्यते । एतत्प्रमाण-वाक्यार्थभूतं वस्तु नाशरहितत्वादक्षरम्, गुणबृंहितत्वाद् ब्रह्म । एतदक्षरं नाशरहितं परं मुमुक्षुप्राप्यं च ॥ १.२.१६ ॥

एतद्ध्येवाक्षरमित्युक्तानुवादः ॥ १.२.१७ ॥

वे.भा- किञ्च ओमित्येतदिति तस्योंनामकत्वमुच्यते तच्च ब्रह्मण एव न जीवस्य । ''ओमिति ब्रह्म'' (तै.आ.७.८) इति श्रुतेः । ''ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः'' (गीता.१७.२३) इत्यादिस्मृतेश्च । किञ्च ''एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम्'' इति परब्रह्मत्वादिव्यपदेशाद्विष्णुरेव न जीवः । ननु ओमित्येतदिति पूर्वमात्मतत्त्वस्योंशब्दवाच्यत्वं तत्प्रतीकत्वञ्चोक्तम् । अत्र तु एतदेवाक्षरं ओमित्यक्षरं ब्रह्म अपरं एतदेवाक्षरं परञ्च ब्रह्मेति तस्यैवोङ्कारस्य परापरब्रह्मत्वमुच्यत इति कथमिदं साधकमिति चेन्न । ओङ्कारस्य शब्दात्मकस्य जडत्वेन परापरब्रह्मत्वाभावात् । ''एतदालम्बनम्'' इत्युक्तसर्वाश्रयत्वासम्भवाच्च । नचाविद्यमानमप्युपासनार्थमुच्यत इति वाच्यम् । ''तत्त्वमसि'' इत्यादावप्यविद्यमानमेवैक्यं उपासनार्थमुच्यत इत्यापातात् ॥ अविद्यमानोपासनस्यानर्थफलत्वाच्च । प्रमाणविरोधाच्च नैवं व्याख्यानं युक्त-मिति भावेन मन्त्रद्वयार्थनिश्चायकं प्रमाणमुदाहरति- **एतद्ध्येवेति** ॥ परमित्यत्रापि एतद्ध्येवाक्षरमिति सम्बध्यते । एवञ्च ''एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम्'' इति अनुवादेन विष्णवाख्यमिति व्याख्यानम् । अक्षरशब्दार्थोऽव्ययमिति ॥१.२.१६-१७॥

वे.खं- ओंनामकस्यैव भगवतो माहात्म्यमाह- **एतदिति** ॥ एतदेव ओंनामकमेवाक्षरं अव्ययं देहादिनाशशून्यं ब्रह्म गुणपूर्णं हि एतदेवाक्षरं परं सर्वोत्तमं हि । अत एवैतदेवाक्षरं ज्ञात्वा योऽधिकारी यदिच्छति तस्य तत् भवति हि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १.२.१६ ॥

एतत् ओम्नामकं ब्रह्म श्रेष्ठमालम्बनं मुख्यतः सर्वाश्रयः । न राजादिवदाश्रय इत्याह- **एतत्परं विलक्षणमालम्बनमिति** ॥ ब्रह्मलोके सत्यलोके विष्णुलोके वा महीयते पूज्यते स्वावरैः ॥१.२.१७॥

वरद- ''एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म'' इत्यादिना तत्र ब्रह्मत्वादिकं प्राणमात्रस्य विधीयत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **एतदिति** ॥१.२.१६-१७॥

रा.खं- ब्रह्मस्वरूपं विवक्षुः तज्ज्ञानिनः फलं महिमोक्तिपूर्वकमाह- **एतद्ध्येवेति** ॥ एतत् त्वया पृष्टमक्षरं अविनाशि ब्रह्मैव । एतदेव परं अक्षरं परमाक्षरनामकम् । हिशब्दौ उभयत्र प्रसिद्धिद्योतकौ । योऽधिकारी ज्ञात्वा यदिष्टमिच्छति कामयते तस्य तदिष्टं भवत्येवेत्यर्थः ॥१.२.१६॥

एतत् त्वया पृष्टं श्रेष्ठमालम्बनं सर्वेषां मुख्याश्रयम्, परमालम्बनं विलक्षणाश्रयम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके 'महीयते भगवल्लोके पूज्यत इति ॥१.२.१७॥

उपनिषत्

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न
बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥१.२.१८॥

भाष्यम्

'देहोत्पत्तिविनाशाख्यौ ज्ञानिनोऽप्युद्भवाभवौ ।
न कुतश्चिद्यतो विष्णुर्जायतेऽतस्तदीक्षणात् ॥
भावाभावौ न विदुषो यस्माज्जीवो न कश्चन ।
जायते म्रियते वाऽपि स्वरूपेण कथञ्चन ।
अजो नित्योऽविकारश्च जीवः पुरमणन्नपि ॥'' इति च ॥

अयं भगवान् कुतोऽपि न बभूव यस्मादतस्तद्वेत्ताऽपि विपश्चिन्न जायते, न म्रियते च । यतः कश्चिज्जीवः स्वतो न बभूव । देहसम्बन्धाद्धि जायते । विपश्चितस्तु देहसम्बन्धाभावान्न जायते न म्रियते च ॥

॥१.२.१८ ॥

व्यास- ननु ब्रह्मलोकं प्राप्तोऽपि कदाचिज्जन्मादिमांश्चेत्तर्हि न तदतिशयितं फलमित्यत आह- **न जायत इति** ॥ कुतो न जायत इत्यतो बिम्बस्य जननादिरहितत्वादित्युक्तम्- **नायं कुतश्चिदिति** ॥ बन्धदशायामपि न जायते जीवः । किमु तदपगम इत्युक्तम्- **न बभूव कश्चिदिति** ॥ हेतुमुक्त्वा निगमयति- **अजो नित्य इति** ॥१.२.१८॥

व्या.भा- "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्येतद्व्याचष्टे- **देहेति** ॥ नेत्युत्तरत्रापि सम्बध्यते । न कुतश्चिदित्येतत्प्रकृते हेतुत्वाप्रतीतेर्व्याचष्टे- **न कुतश्चिदिति** ॥ भावाभावौ जनिमृती । "न बभूव कश्चित्" इत्येतत्प्रकृते हेत्वन्तरार्थत्वाप्रतीतेर्व्याचष्टे- **यस्मादिति** ॥ "अजो नित्यः" इति निगमनवाक्यं व्याचष्टे- **अत इति** ॥ अतः स्वरूपेण जननाभावात् अजो नित्यश्च । "शाश्वतोऽयं पुराणः" इत्येतदप्रतीतेर्व्याचष्टे- **अविकारश्चेति** ॥ "नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्" इति वाक्यद्वयं प्रमाणवचनेऽपि प्रकृतहेत्वर्थतया स्फुटमप्रतीतेः स्ववचनेन स्पष्टं व्याचष्टे- **अयमित्यादिना** ॥

॥१.२.१८॥

वामन- ननूत्पत्तिनाशवतो जीवस्य कथं नित्यावस्थितियोग्यत्वमित्याशङ्क्य परिहरति– **न जायत इत्यादिना** ॥ अस्य वाक्यस्याभिप्रायमपि "देहोत्पत्ति" इत्यादिना महावराहवचनेनैव प्रकाशयति । "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्यत्र ब्रह्मज्ञानिनोऽप्युद्भवाभवौ निषिद्ध्येते । देहोत्पत्तिविनाशावप्येतावेव जीवस्यानादितः सम्पृक्तौ । एवं जीवस्यैवन्त्वे तत्प्रहाणे

किं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह– **नायं कुतश्चिदिति ॥** अयं विष्णुः देहतः स्वरूपतो वा कुतश्चिदपि न जायते म्रियते चेति । अतः तदीक्षणात् तद्विदुषोऽपि तत्प्रसादात् भावाभावौ न भवत इत्युक्तौ । अतद्विदस्तु स्यातामेवैतौ । परिहर्तुमशक्यत्वात् । अथ स्वरूपोत्पत्तिविनाशौ कस्यापि जीवस्य न स्यातामित्याह– **न बभूव कश्चिदित्यादिना ॥** ''कश्चित्'' अज्ञानी ज्ञानी वा जीवः इतः पूर्वं स्वरूपेण ''न बभूव'' नोदपद्यत । अथाप्येष स्वरूपेण सर्वथा न जायते न म्रियते चेति यस्मात् तस्मात् तद्विवक्षया जीवस्याजत्वादिविशेषणं पठ्यते । यद्यपि जीवः पुरं देहमणतीति पुराणशब्देन जन्मभागुच्यते । अथापि स्वरूपतो जन्माभावात् अज इत्युच्यते । मरणाभावात् नित्यश्चोक्तः । परिणामाख्यविकाररहितत्वात् शाश्वतश्च स भवति । अथापि न जायत इत्यादिवाक्यस्यान्वयभेदं स्ववाक्येनापि सुव्यक्तं वक्ति – **अयं भगवानित्यादिना ॥** यद्यपि नित्यानित्यपदार्थानां सत्तादिधर्माः परत एव भवन्ति । तथाऽप्यस्य सत्तामात्रमपि नान्याधीनम् । कुतः पुनः पारतन्त्र्यातिरेकलक्षणं जन्मेत्यर्थः । तद्धेतुरपि जन्माभावोक्तेस्तस्य तदभावः कैमुत्यान्निश्चीयते । यदि वा ज्ञानिनः स्वरूपोत्पत्तिनाशयोरेवाभावोऽभिप्रेतः स्यात् तर्हि अज्ञानिनस्तद्भावो ह्यनुज्ञातः स्यात् । नहि तस्यापि सोऽस्तीत्याह– **यतः कश्चिदिति ॥** नह्ययं स्वरूपेण जायत इति क्वाप्युक्तम् । नच तस्य स्वरूपनाशलक्षणं मरणमपि श्रूयते ॥१.२.१८॥

वादि- ''न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्'' इत्यत्र विपश्चित् भगवन्तमपरोक्षीकृत्य मुक्त इत्यर्थः । अयं बिम्बभूतः परमात्मा कुतश्चित् न जायते न म्रियत इति पूर्वेणान्यः । अत एव तत्प्रतिबिम्बभूतो मुक्तोऽपि न जायते न म्रियते चेति भावः । वर्तमान-प्रयोगान्मुक्त्यवस्थेति ज्ञायते । कैमुत्यमप्याह ''न बभूव कश्चित्'' इति । कश्चिद् यः कश्चिज्जीवः संसारदशायामपि न बभूव ''जीवो नित्यो धातुरस्य

त्वनित्यः'' इति वचनात् । देह एवोत्पद्यते नश्यति च, न तु जीवः । अत एवातीतसंसारदशाज्ञापनायातीतप्रयोगः ॥१.२.१८॥

वे.भा- ननु यदुक्तमिदं प्रकरणं विष्णुपरमेवेति तन्न । ''न जायते'' इति मन्त्रे जीवस्य जननमरणाभावोक्तेस्तस्य जीवविषयकत्वावगमात् । तथाहि विपश्चित् अविपरिलुप्तज्ञानस्वभावो न जायते न म्रियते च नायमात्मा कुतश्चित्कारणाद्बभूव स्वस्माच्च न बभूव कश्चित्पदार्थः । अतोऽयमात्मा अजो नित्यश्च शाश्वतः अपक्षयवर्जितः अत एव पुराणः पुरातन एवेति । नचैतत्प्रकरणस्य विष्णुपरत्वे मन्त्रः सङ्गच्छते । असङ्गतत्वादिति चेन्मैवम् । विपश्चिच्छब्दस्य ज्ञानिमात्रे निरूढस्याविपरिलुप्तज्ञानस्वभाव इति ज्ञान्यज्ञानिसाधारण्यकारणायोगात् । कुतश्चिन्न जायत इत्येतावता पूर्तेर्नायमित्यस्य वैयर्थ्यात् । कारणान्तराभावेऽपि स्वस्मादेवोत्पत्तिः-भवत्वित्याशङ्काया एवानुदये न ''न बभूव कश्चित्'' इत्यस्यावक्तव्यत्वाच्च । कारणमात्रस्यापि कुतश्चिदित्यनेन निषेधसम्भवात् । नचास्माकमसङ्गतिदोषः । ''एतदालम्बनं ज्ञात्वा'' इति प्रकृतज्ञानिनो जननमरणाभावलक्षणफल-प्रतिपादकत्वेन सङ्गतत्वादिति भावेन मन्त्रार्थनिश्चायकं प्रमाणमेवोदाहरति- **देहेति** ॥ न केवलं भगवतः किन्तु ज्ञानिनोऽपीत्यर्थोऽपिशब्दः । उद्भवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ नेत्यस्य पूर्वोत्तराभ्यां सम्बन्धः । मुक्तिदशायामेतत् । अनेन मन्त्रतात्पर्यमुक्तं भवति । ननु देहोत्पत्तिविनाशाख्यौ उत्पत्तिविनाशौ यदि भगवत इव ज्ञानिनोऽपि न स्तस्तर्हि भगवद्विपश्चितोरविशेषः स्यादिति चेन्न । विपश्चित उत्पत्तिविनाशाभावयोर्भगवज्ज्ञानसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्य ''न जायते म्रियते वा विपश्चित्'' इत्यत्र नायं कुतश्चिदिति हेतुप्रतिपादकमिति भावेन तद्व्याचष्टे- **कुतश्चिदिति** ॥ म्रियते चेति ग्राह्यम् । भावाभावौ देहोत्पत्तिविनाशौ । ''यादृशो भावितस्त्वीशस्तादृशो जीव आभवेत्' (भा.ता.३.१०.११) इत्यादेरित्यर्थः । ननु भागवद्विपश्चितोरुभयोरपि

देहोत्पत्तिविनाशाभावमङ्गीकृत्य विपश्चितस्तदभावो भगवज्ज्ञानसाध्य इति तयोर्विशेषः कुतः समर्थनीयः । ज्ञानिनः स्वरूपत एवोत्पत्तिविनाशाभावो भगवतस्तु देहतोऽप्युत्पत्तिविनाशाख्यौ उद्भवाभवौ न स्त इति कुतो न व्याख्यायत इत्यत आह- **यस्मादिति** ॥ तस्मात् देहतोऽप्युत्पत्ति-विनाशाख्यावेवोद्भवाभवौ ज्ञानिनो न स्त इति व्याख्येयम् । नतु स्वरूपोत्पत्तिविनाशाख्यौ । तदभावस्य सर्वसाधारण्येन ज्ञानिनो विशेषा-भावप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु देहिनो जीवस्य कथं स्वरूपेण जननमरणाभाव इत्यतः प्राप्तं ''अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः'' इति वाक्यं व्याचष्टे- **अज इति** ॥ स्वरूपेणेति वर्तते । पुरं देहमणन्नपीत्यनेन देहित्वस्याप्रयोजकत्वमुक्तम् । अनेन हन्यमानेऽपीत्यपिशब्दस्य पुराणशब्देनापि सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । एवं प्रमाणमुदाहृत्य स्ववचनेनापि विवृण्वन् नायं कुतश्चिदित्यत्र प्रकृतविपश्चित एव परामर्श इति भ्रमं वारयन् पूर्वत्रायं हेतुरिति भावेन तद्व्याचष्टे- **अयं भगवानिति** ॥ कुतोऽपि कारणात् । उपलक्षणमेतत् । ''न म्रियते'' इत्यपि ग्राह्यम् । म्रियते चेत्यनेन वाशब्दश्चशब्दार्थ इत्युक्तं भवति । अत्र ज्ञानिनो जननमरणाभावौ देहोत्पत्तिविनाशाभावाख्यावेव विवक्षितौ नतु स्वरूपेण जननमरणाभावावित्यभिप्रेत्य ''न बभूव कश्चित्'' इति वाक्यं व्याचष्टे- **यत इति** ॥ स्वतः स्वरूपेण म्रियते न चेति ग्राह्यम् । तर्हि का गतिर्जीवोत्पत्त्यादिवाक्यानामित्यत आह- **देहसम्बन्धादिति** ॥ देह-वियोगान्म्रियते चेति ग्राह्यम् । हिशब्दः प्रमाणप्रसिद्धिमाह, हेतौ वा । यस्माद्देहसम्बन्धादेव जायते तस्मात्कश्चिदपि स्वतो न बभूवेति । अस्त्वेवं सर्वेषां जीवानां स्वरूपेणोत्पत्तिविनाशाभावौ । किं तत इत्यत आह- **विपश्चितस्त्विति** ॥ तुशब्दोऽज्ञानिभ्यो विशेषद्योतकः । यतः कश्चिदपि जीवः स्वतो न बभूव अतो विपश्चितो मुक्त्यनन्तरं कर्मनिर्मितदेहसम्बन्धा-भावान्न जायते । तद्वियोगाभावान्न म्रियत इत्येव वक्तव्यम् । नतु स्वरूपोत्पत्ति-विनाशाभावेन । तस्य सर्वजीवसाधारणत्वेन ज्ञानफलत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥

वे.खं- ननु ब्रह्मलोकं प्राप्तस्यापि ज्ञानिनो यदि जनिमृती तदा न तदतिशयितं फलमित्यत आह- **न जायत इति ॥** विपश्चित् ज्ञानी ब्रह्मलोकं प्राप्तो न जायते न म्रियते च । कुतः? यतोऽयं भगवान् कुतोऽपि न बभूव उपलक्षणमेतत् । न म्रियते च । अतस्तद्वेत्तापि न जायते न म्रियते च । अत्र विपश्चितो जननमरणराहित्यं नाम देहोत्पत्तिविनाशशून्यत्वमेव नतु स्वरूपोत्पत्तिविनाशशून्यत्वम् । तस्य सर्वजीवसाधारणत्वादिति भावेनाह- **न बभूवेति ॥** यतः कश्चिदपि जीवः स्वरूपेण न बभूव । न जातो न जायते न जनिष्यते च । अत एव न म्रियते च । किन्तु देहसम्बन्धादेव जायते म्रियते च । अतो विपश्चित् देहोत्पत्तिविनाशशून्यत्वादेव न जायते न म्रियते चेत्यर्थः । ननु जीवस्य देहित्वात्कथं स्वरूपेण जननाद्यभाव इत्यत आह- **अज इति ॥** जीवः पुराणोऽपि पुरं देहमणन्नपि स्वरूपेणाजो नित्यः शाश्वतो अविकारश्च । नित्यत्वमेव स्पष्टमाह- **न हन्यत इति ॥** देहे हन्यमानेऽपि जीवः स्वरूपेण न हन्यते तस्य ततो भिन्नत्वादिति भावः ॥१.२.१८॥

वरद- ''एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते'' इत्युक्तं तत्र कियत्कालं महीयत इत्युच्यते ''न जायते न म्रियते विपश्चित्'' इत्यादि, तद्व्याचष्टे- **देहेति ॥** यौ देहोत्पत्तिदेहनाशलक्षणावुद्भवाभिभवौ तौ ज्ञानिनोऽपि न स्त इति योजना । न केवलमीश्वरस्यैव तौ न स्तः किन्तु ज्ञानिनोऽपि इत्यपिशब्दः, ज्ञानिन उद्भवाभिभवौ किमिति न स्त इत्यतो नायं कुतश्चिदित्येतद्व्याचष्टे- **यत इति ॥** अत्र नेति पदमध्याहर्तव्यम् । विष्णुर्न जायते यतः अतस्तदीक्षणात्तज्ज्ञानात् कारणाद्विदुषोऽपि तौ भावाभावौ स्तः । ''यादृशो भावितस्त्वीशस्तादृशो जीव आभवेत्'(भा.ता.३.१०.११) इति वचनादित्यर्थः । मुक्तस्य जन्ममरणे न स्त इत्यत्र निमित्तान्तरमुच्यते । ''कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्'' इति । तद्व्याख्याति- **यस्मादिति ॥** यस्मात्कश्चन संसार्यपि जीवस्वरूपेण न जायते न म्रियते च । अपि तर्हि

जीवसम्बन्धेनैव जायते म्रियते च । मुक्तस्य देहसम्बन्धाभावान्न जननं मरणश्चेत्यर्थः । स्वरूपेण जीवो न जायते चेत्कथम्भूतश्च मे स्वरूपमित्यत आह- **अक्षय इति ॥** मुक्तानां जन्ममरणाभावे प्रमाणवचनोक्तां युक्तिं स्ववाक्येन विवृणोति- **अयमिति ॥** विपश्चितस्तु देहसम्बन्धाभावात्स विपश्चिन्न जायते न म्रियते चेत्यर्थः ॥१.२.१८॥

रा.खं- ब्रह्मलोकस्थः पुनः कथम्भूत इत्यतो जन्मादिहीनश्चेत्याह- **न जायत इति ॥** नेत्यग्रेऽप्यन्वेति । विपश्चित् ज्ञानी देहयोगवियोगलक्षण-जनिमृतियुक्तो न भवति । कुत इत्यतो हेतुद्वयमाह- **नायमिति न बभूवेति ॥** अयं भगवान् कुतश्चिदपि न जायते न म्रियत इत्यनुकर्षः । भगवतो जन्ममृतिहीनत्वात् तादृशभगवद्विपश्चितोऽपि देहयोगवियोगरूपजन्ममृती न स्त इति । स्वरूपतो जन्माद्यभावाच्च नोक्तरूपजन्ममृती ज्ञानिन इति भावेन हेतोरसिद्धिनिरासाय तत्साधयितुं स्वरूपेण जननं बन्धवेलायामपि नास्ति किमुत मुक्तावित्याह- **न बभूव कश्चिदित्यादि ॥** अयं जीवः पुराणः पुरं देहमणति गच्छतीति पुराणः देहबन्धयुक्तः सन्नपि अजो नित्यतः स्वरूपेण जन्ममृतिहीनः, शाश्वतश्च अविकारश्च, किमु मुक्तौ । कश्चिदपि न बभूव स्वरूपेण न जायत इति । न नश्यतीत्युपलक्ष्यते । जीवस्य कदाऽपि स्वरूपेण जन्ममृत्योरभावात् देहयोगादिनैव जन्मादेर्वाच्यत्वात् सर्वथा देहबन्धान्मुक्ति-दशायां कथं देहयोगादिरूपजन्ममृती विपश्चितः स्यातां इति न बभूव कश्चिदित्यनेनोक्तस्य स्वरूपतो जन्माद्यभावस्य न जायते न म्रियत इत्युक्तार्थे हेतुत्वं बोध्यम् । यद्वा, न बभूव कश्चिदित्यनेनैव कदाऽपि स्वरूपेण न बभूव न नश्यतीति न जायत इत्यादौ उक्तेऽर्थे स्वरूपाजननादिहेतुमुक्त्वोपसंहरति । स्वरूपस्यानादिनित्यत्वं ''अजो नित्यः'' इत्यादिना । प्राग्वदेवार्थः । ननु पुराणत्वे देहहानिरस्ति किमित्यतो नेत्याह- **न हन्यत इति ॥** १.२.१८ ॥

उपनिषत्

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१.२.१९॥

भाष्यम्

जीवस्यापि स्वतो मरणाभावादुभौ तौ न विजानीतः ॥

व्यास- ननु कथं जीवो देहे हन्यमानेऽपि न हन्यत इति यज्ञदत्तस्याहं हन्ता तेनाहं हतः इति तत्प्रतीतिसिद्धत्वाद्धननस्य इत्यतस्तौ भ्रान्तावित्याह- **हन्तेति ॥** हन्ता आत्मानं हन्तुं हन्तारं मन्यते चेद्धतश्चात्मानमनेनाहं हत इति मन्यते चेत् । तावुभौ न विजानीत इत्यादि योजना ॥१.२.१९॥

व्या.भा- "उभौ तौ न विजानीतः" इत्येतद्युक्तेरनुक्तत्वाद्युक्तिपूर्वं व्याचष्टे- **जीवस्यापीति ॥** अपिशब्देनेश्वरं समुच्चिनोति । स्वतः स्वरूपेण "अणोरणीयान्" इत्यस्य प्रकृतजीवपरत्वप्रतीतिं निवारयतेश्वरस्याप्रकृतत्व-शङ्का निवारिता ॥१.२.१९॥

वामन- नन्वेवमप्यहमहितं हनिष्यामि, अयमनेन हत इत्यादि-व्यवहारदर्शनात् स्वरूपोत्पत्तिनाशावपि तस्य स्यातामित्यत आह– **हन्ता चेदिति ॥** यौ तौ जीवस्वरूपापेक्षया तं हनिष्यामि अहं हतोऽस्मीति च मन्वानौ तावुभवपि तत्त्वं न जानीतः । नहि तत्स्वरूपस्य हन्यत्वं जन्यत्वं वा प्रमाणसिद्धम् । हननादिव्यवहारस्तु देहमात्रविषय एव ॥१.२.१९॥

वादि- हन्तुं हननशीलं हन्तारमित्यर्थः ॥१.२.१९॥

वे.भा- ननु "उभौ तौ न विजानीतः" इति हन्तृत्वहतत्वज्ञानस्य भ्रान्तित्वमुक्त्वा तत्र "नायं हन्ति न हन्यते" इत्यर्थाभावो हेतुरुच्यते । तदयुक्तम् । देहविनाशरूपहननकर्मत्वस्य तत्कर्तृत्वस्य च सत्त्वादित्यतो

हेतुहेतुमद्भावं स्फोरयन् हेतुवाक्यं व्याचष्टे- **जीवस्यापीति** ॥ देहविनाशाख्य-मरणवत्त्वेन प्रसिद्धस्यापीत्यपिशब्दः । स्वतः स्वरूपेण ॥१.२.१९॥

वे.खं- नन्वेतत्कथम्? जीवहननस्य अहं हन्ता तेनाहं हत इत्यादिप्रत्यक्ष-सिद्धत्वादित्यतस्तस्य भ्रान्तित्वमाह- **हन्तेति** ॥ हन्ता मैत्रदेहहननकर्ता चैत्रः स्वात्मानं हन्तुं हन्तारं मैत्रजीवस्वरूपहननकर्तारं मन्यते चेत् हतश्च मैत्रस्य स्वरूपं हतं मन्यते चेत् तर्हि तौ उभौ न विजानीतो न सम्यग्जानीतः भ्रान्ताविति यावत् । कुत इत्यतस्तत्रार्थभावं हेतुमाह- **नायमिति** ॥ अयं चैत्रो न हन्ति मैत्रस्वरूपं अयं मैत्रो वा स्वरूपेण न हन्यते, यतोऽतो देहविनाशनिमित्तकोऽयं भ्रम इत्यर्थः ॥१.२.१९॥

वरद- ननु "उभौ तौ न विजानीतः" इत्यनेन मुक्तस्यायं हन्ता अस्तीति मन्यमानो न जानातीति यदुच्यते तन्न युज्यते । मुक्तस्य हन्तास्तीत्यस्यैव केनाप्यनाशङ्कितत्वेन तद्वेत्तुरज्ञानिकत्वकथनासम्भवादित्यतः तदमुक्तविषय-मित्याह- **जीवस्येति** ॥ अमुक्तजीवस्यापि देहसम्बन्धेन निमित्तेन विना स्वतो मरणाभावात्तस्य कश्चिद्धन्तास्तीति ज्ञाता केनचिद्धत इति ज्ञाता च न विजानीत इत्युक्तविषयमेवैतद्वाक्यमित्यर्थः । न चामुक्तजीवस्य पूर्वमप्रकृतत्व-दोषः । "कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्" इत्यमुक्तजीवस्यापि प्रकृतत्वात् ॥१.२.१९॥

रा.खं- नन्वेवं हन्ता हतश्चाहमिति प्रतीतिः कथमित्यतो भ्रान्तिरित्याह- **हन्तेति** ॥ जीवस्वभावं हन्तुमिति योज्यम् ॥ **न विजानीत इति** ॥ जीवस्वरूपस्य नित्यत्वादिति भावः ॥१.२.१९॥

उपनिषत्

अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्माऽस्य
जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति
वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥

भाष्यम्

एवं नित्यस्य जन्तोर्गुहायां निहितः । ए विष्णौ क्रतुर्यस्य सोऽक्रतुस्तन्निश्चयः । आत्मनः सकाशान्महिमानं महामानम् ।

'जीवाद् गुणपरीमाणं यस्माद्विष्णोर्महत्तरम् ।
तस्माज्जीवात्स महिमा विष्णुरित्युच्यते श्रुतौ ॥''

इति च १.२.२०॥

व्यास- उपदेशप्रकारमेवाह- **अणोरणीयानिति** ॥ ''एतदालम्बनं ज्ञात्वा'' इत्युक्तब्रह्मज्ञानस्य प्रथमभाविसाधनमाह- **तमिति** ॥१.२.२०॥

व्या.भा- ''आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्'' इत्येतद्व्याचष्टे- **एवमिति** ॥ एवमुक्तप्रकारेण नित्यस्येति । अक्रतुः क्रतूपलक्षितकर्मरहितः तं पश्यतीति प्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **अ इति** ॥ एवं तर्हि कथं क्रतोः कर्मात्मकत्वात्तेन तं पश्यतीत्यत आह- **तन्निश्चय इति** ॥ तन्निश्चयः सम्यक् तत्परोक्षज्ञानम् । आत्मनः स्वस्य महिमानं पश्यतीत्यन्यथाप्रतीतिं निवारयन्व्याचष्टे- **आत्मन इति** ॥ आत्मनः सकाशान्महिमानं महामानम् । उक्तमर्थं दृढीकुर्वन्नात्मनो जीवाद्विष्णुः कस्मान्महिमेत्युक्त इति शङ्काञ्च परिहरति- **जीवादिति** ॥१.२.२०॥

वामन- साक्षान्मुख्यस्य विष्णोरणोरणीयस्त्वादिविधिवाक्यं दर्शयति– **अणोरणीयानित्यादि ॥ एवं नित्यस्येति** ॥ एवं स्वरूपापेक्षया नित्यस्य जन्तोः हृदयगुहायां निहितः परमनित्यः परमात्मा । एवं उक्तलक्षणसाहित्येन तस्मिन्नकाराख्ये विष्णौ निश्चयज्ञानवान् अक्रतुः तं भगवन्तं पश्यति तस्यैव धातुः प्रसादात् । अथ तत्प्रसादात् वीतशोकश्च भवति । महीति महदुच्यते । ''महि शर्म यच्छ'' इत्यादिवत् । अतः स्वस्य सकाशान्महापरिमाण-मनन्तगुणपरिमाणमित्यर्थः । अत्रापि ''जीवात्'' इत्यादिकं महावराहवचन-

प्रमाणमाह । अणुपरिमाणात् जीवात् विष्णोर्गुणपरिमाणं आनन्त्येन महत्त्वात् महत्तरमित्युक्तम् । परीमाणमिति मात्राधिक्याच्चैतदवगम्यते । "आधिक्ये अधिकम्" इति सूत्रात् ॥१.२.२०॥

वादि- अक्रतुः अकारवाच्यपरमात्मविषयक्रतुः निश्चयो यस्य सः अक्रतुरित्यर्थः । "विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इति श्रुतेः । यथाश्रुतार्थस्य बाधितत्वादुक्त एवार्थ इति भावः । महिमानं "माङ् माने" इति धातोः महि महत् मा मानं यस्य सः महिमा, तं महिमानमित्यर्थः । सकलजीवेभ्योऽप्युत्तमत्वेनैवापरोक्षज्ञानं न त्वैक्येनेत्यर्थसूचनायेदं विशेषणम् ॥१.२.२०॥

वे.भा- ननु "अणोरणीयान्" इति मन्त्रो जीवपर एव । "हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्" इति जीवस्यैव प्रकृतत्वात् । अन्यथा मध्ये जीवनित्यत्व-कथनस्यासङ्गतत्वादित्यतस्तस्योपयोगं दर्शयन् "अस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्" इति वाक्यं व्याचष्टे- **एवमिति** ॥ अस्येत्यस्यैवार्थः- **एवं नित्यस्येति** ॥ तथाच परमात्मनो नित्यभूतजीवहृद्गतत्वं वक्तुं जीवस्य नित्यत्वमुक्तमिति नासङ्गतिरिति भावः । नच जीवस्याणोरणीयस्त्वं महतो महीयस्त्वं वा युज्यते । तस्याणुत्वात् । नचाणु महद्वा यल्लेकेऽस्ति तत्तदात्मकत्वेन तथा व्यवहारः । तर्हि अणुर्महानित्येव वक्तव्यत्वापातात् । "अणोरणीयान्महतो महीयान्" इति अणुमहद्भिन्नत्वस्यैवावगमाच्च । नचाणोः श्यामाकादेरणीयानिति श्यामाकाद्यपेक्षया सूक्ष्मवस्त्वात्मकत्वं महतः पृथिव्यादेरपि महानिति पृथिव्याद्यपेक्षया स्थूलवस्त्वात्मकत्वमुच्यत इति वाच्यम् । पञ्चम्यन्ताणु-महच्छब्दयोः सामान्यशब्दत्वेन सर्वाणुमहद्विषयत्वात् । नच बाधकं विना सामान्यशब्दो विशेषपरोऽङ्गीकर्तुमुचितः । नचैकस्यात्मनो विरुद्धपरिमाण-द्वयासम्भवादेवमङ्गीकारः । अणुमहत्पदार्थात्मकत्वस्य सुतरां विरुद्धत्वात् । यथाच न विरोधस्तथोपपादितमन्यत्राचार्यैः । वक्ष्यते च विरुद्धधर्मघटकमैश्वर्य

भगवतः । ''अक्रतुः अकामः दृष्टादृष्टविषयोपरतः'' इति व्याख्यानमसत् । दृष्टादृष्टविषयवैराग्यस्य साक्षाद्दर्शनहेतुत्वाभावादिति भावेन तद्व्याचष्टे- **ए विष्णाविति** ॥ अ इत्यस्य सप्तमी ए इति । अशब्दो ब्रह्मवाची । ''अ इति ब्रह्म'' इति श्रुतेरिति भावः । अनेन अक्रतुः क्रतूपलक्षितकर्मरहित इति यथाश्रुतप्रतीतिरप्यपास्ता । तर्हि विष्णुविषयक्रतुमान् पश्यतीति कथम् । क्रतोः कर्मात्मकत्वेन तस्य साक्षादपरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावादित्यत आह- **तन्निश्चय इति** ॥ श्रवणादिरूपनिश्चय एव क्रतुशब्दार्थ इति भावः । आत्मनः स्वस्य महिमानं माहात्म्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय महिमानमात्मन इत्येतद्व्याचष्टे- **आत्मन इति** ॥ षष्ठीभ्रमवारणाय सकाशादित्युक्तम् । जीवादित्यर्थः । अन्यथा ''वीतशोको भवति'' इत्यस्यानुपपत्तिः । प्रमाण-विरोधाच्च नान्यथाव्याख्यानं युक्तमिति भावेन तदर्थनिश्चायकं प्रमाणमाह- **जीवादिति** ॥ श्रुतौ ''महिमानमात्मनः'' इत्यस्याम् ॥१.२.२०॥

वे.खं- उपदेशप्रकारमेवाह- **अणोरिति** ॥ आत्मा भगवानणोरणीयान् सूक्ष्मादपि सूक्ष्मतरः । महतो महीयान् स्थूलादपि स्थूलतरः । स्थूलस्यैवाणुप्रतियोगित्वात् अणोरणीयस्त्वमेव लेशेन दर्शयति । अस्यैवं नित्यस्य जन्तोर्जीवस्य परमसूक्ष्मस्यापि गुहायां हृदये निहित इति । ''एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा'' इत्यत्र न ज्ञानमात्रं विवक्षितं किन्त्वपरोक्षज्ञान-मेवेति भावेन तत्साधनं दर्शयन् तस्य फलमाह- **तमिति** ॥ अक्रतुः अशब्दो विष्णुवाची । ए विष्णौ क्रतुः निश्चयो यस्यासौ अक्रतुस्तन्निश्चयवानधिकारी आत्मनो जीवात् महिमानं महि महत् मानं गुणपरिमाणं यस्य स महिमानस्तं परमात्मानम् । धातुः धारकस्य परमात्मनः प्रसादात् पश्यति । ततश्च धातुः प्रसादादेव वीतशोको भवतीत्यर्थः ॥१.२.२०॥

वरद- ''आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्'' इत्यत्रैव नित्यो यो जीवः योऽस्य जन्तोर्गुहायां निहित इत्येवमर्थो विवक्षित इति प्रतीतिनिरासायार्थ-

माह- **एवमिति** ॥ अक्रतुरिति कर्मरहित इति प्रतीतिनिरासायार्थमाह- **एवमिति** ॥ इदमपि व्याख्यानं न युक्तम् । साक्षात्कर्मणो ज्ञानसाधनत्वाभावादित्यत आह- **तदिति** ॥ क्रतुशब्दस्य निश्चयार्थत्वाङ्गीकारात् नैतच्चोद्यावकाश इति ॥१.२.२०॥

रा.खं- एवमुपदिश्यमानब्रह्मज्ञानिनः फलमुक्त्वा प्रेतजीवनियन्तृब्रह्मोपदिशति- **अणोरणीयानिति** ॥ अस्य न बभूवेत्यादिनोक्तदिशा अनादिनित्यस्य जन्तोर्जीवस्य गुहायां हृदि प्रेरकतया निहितो नितरां स्थित इति । एतदालम्बनं ज्ञात्वेत्युक्तौ तज्ज्ञानस्य प्रथमभाविसाधनमाह- **तमिति** ॥ तं अणीयस्त्वाद्युक्तगुणयुक्तं आत्मनः स्वस्मात् महिमानं महान्तं महागुणपरिमाणं अक्रतुः अकारवाच्यविष्णुविषयकक्रतुशब्दितनिश्चयवान् धातुः हरेः प्रसादात् पश्यति ध्यानद्वारा साक्षात्करोति । ततश्च वीतशोको भवति ॥१.२.२०॥

उपनिषत्

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥१.२.२१॥

भाष्यम्

ऐश्वर्यादेव "आसीनो दूरं व्रजति" इत्यादि ।

'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
ऐश्वर्याद्भगवान्विष्णुर्विरुद्धं घटयत्यसौ ॥" इति च ॥

१.२.२१ ॥

॥ इति काठकभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीया वल्ली ॥

व्यास- पुनश्च महिमानमेवाह- **आसीन इत्यादिना** ॥ मदश्चामदश्च यस्माद्भवतः असौ मदामदः । तं मदामदम् ॥१.२.२१॥

व्या.भा- विरोधादासीनत्वं तत्त्वम् । दूरव्रजनं तु भ्रान्तमित्यन्यथाप्रतीतिं निवारयंस्तद्धटकमाह- **ऐश्वर्यादिति ॥** युज्यत इति शेषः । आसीनस्य दूरव्रजनं व्याहतेरयुक्तमित्यतो घटकमुक्तम् । तत्कुत इत्यतस्तत्प्रमाणं पठति- **आसीन इति** ॥१.२.२१॥

वामन- 'आसीनः'' इत्यादिलोकविलक्षणानपि धर्मान् विष्णोरुपदिशति । तत्र युक्तिं भगवानाह– **ऐश्वर्यदेवेति ॥** नहीदं मायाशक्त्येति मथितार्थः । तदपि ''आसीनः'' इत्यादि महावराहवचनेन दृढयति । स्वभक्तान् मदयति स्वाभक्तान् न मदयतीति भगवान् मदामदः । मदन्यः प्राकृतपुरुषः ॥

वे.भा- नन्वासीनस्य दूरव्रजनादिकं विरुद्धम् । नहि भगवान् मायावी । येनैन्द्रजालिकक्रियावदुपपत्तिः स्यादित्यत आह- **ऐश्वर्यदेवेति ॥** तत्र प्रमाणमाह- **आसीन इति ॥** अनेन ''अणोरणीयान् महतो महीयान्'' इत्येतद्विरुद्धमिति परास्तम् ॥१.२.२१॥

वे.खं- पुनरपि तन्माहात्म्यमाह- **आसीन इति ॥** आसीनः उपविष्ट एव दूरं व्रजति । शयान एव सर्वतो याति परमैश्वर्यात् । तं मदामदं मदः सुखं अमदो दुःखं मदसहितोऽमदो येनासौ मदामदस्तं विबुधासुरसुख-दुःखकारणमिति यावत् । भगवन्तं मदन्यः को वा मद्वत् ज्ञातुमर्हति न कोऽपीत्यर्थः । यो मदन्यस्तं मदामदं को वा साकल्येन ज्ञातुमर्हति । न कोऽपीति वा योज्यम् । यद्वा मदन्यः कः ब्रह्मैव तं मदामदं देवं सकलवेदोक्तप्रकारेण ज्ञातुमर्हति नत्वन्य इत्यर्थः ॥१.२.२१॥

वरद- ''महिमानमात्मनः'' इति स्वस्य माहात्म्यश्चेत्यर्थ इति प्रतीतिनिरासायाह- **ऐश्वर्यादिति ॥** अस्मिन्नेव व्याख्याने संवादश्चाह- **आसीन इति** ॥१.२.२१॥

वरद.खं- मदामदमिति ॥ सुजनानां सुखकारणत्वात् मदम्, दुर्जनानां दुःखकारणत्वादमदम् ॥१.२.२१॥

रा.खं- पुनश्च भगवतो महिमानमेवाऽऽह- **आसीन इति ॥** सामर्थ्यातिशयादेवाऽसीन इत्यादिविरुद्धधर्मवत्त्वं तस्य ज्ञेयम् । मदामदं मदश्चामदश्च सुखमसुखं ततो भवतीति मदामदं सुखासुखहेतुं तं देवं मदन्यः कः ज्ञातुमर्हति ॥१.२.२१॥

उपनिषत्

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥१.२.२२॥

व्यास- अनवस्थेषु नश्वरेषु ॥१.२.२२॥

वामन- अवस्थानशक्तिरहितेष्ववस्थापकत्वेनावस्थितम् ॥१.२.२२॥

वे.खं- अशरीरं प्राकृतशरीरशून्यं अनवस्थेषु नश्वरेष्वपि शरीरेषु अवस्थितं महान्तं विभुं व्याप्तमात्मानं धीरो मत्वा न शोचति ॥१.२.२२॥

वरद.खं- अशरीरं स्वयं शरीररहितम् । अनवस्थेषु अनित्येषु शरीरेष्ववस्थितं आत्मानं मत्वा न शोचति ॥१.२.२२॥

रा.खं- पुनस्तन्महिमोक्तिपूर्वकं तज्ज्ञानिनः फलमाह- **अशरीरमिति ॥** अनवस्थेषु नश्वरेषु शरीरेषु प्राणिदेहेषु अशरीरं तच्छरीरनिमित्तकविकाररहिततयाऽवस्थितं महान्तं देशकालगुणतो महान्तं विभुं समर्थमात्मानं स्वामिनं मत्वा धीरो न शोचति मुक्तो भवति ॥१.२.२२॥

उपनिषत्

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न
बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष
आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥१.२.२३॥

व्यास- श्रवणादिना तज्ज्ञानोत्पत्तेस्तत्प्रसादात् "तमक्रतुः पश्यति" इत्युक्तिः कथमित्यत आह- **नायमात्मेति** ॥१.२.२३॥

वादि- "यमेवैष वृणुते" इत्यत्र एष परमात्मा यं वृणुते मदीयोऽयमित्यङ्गीकरोति, प्रसन्नो भवतीति यावत्, तेनैव लभ्य इत्यर्थः ॥१.२.२३॥

वे.खं- धातुः प्रसादो ज्ञानमोक्षहेतुरित्युक्तमयुक्तम् । प्रवचनादिनैव ज्ञानमोक्षयोरुपपत्तेरित्यत आह- **नायमिति** ॥ अयमात्मा भगवान् प्रवचनेन वेदव्याख्यानेनैव लभ्यो ज्ञेयः प्राप्यश्च न, मेधयैव लभ्यो न, नापि बहुना श्रुतेनैव, किन्तु एष आत्मा प्रसन्नः सन् मदीयोऽयमिति यं वृणुते तेन लभ्यो ज्ञेयः प्राप्यश्च । ततश्चैष आत्मा तस्याधिकारिणः स्वां तनुं स्वस्वरूपं पूर्वमविद्यावृतं विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः । यद्वा ज्ञानमोक्षहेतुः प्रसादोऽपि न प्रवचनादिमात्रसाध्यः किन्तु भक्त्येकसाध्य इत्याह- **नायमिति** ॥ लभ्यः प्रसन्नो भवति । वृणुत इत्यनेन भक्तत्वं सूचितम् । ततश्च तस्याधिकारिण एष आत्मा स्वस्वरूपं तद्योग्यतानुसारेण विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः ॥१.२.२३॥

वरद.खं- दर्शनञ्च भक्त्यैव भवतीत्याह- **नायमात्मेति** ॥१.२.२३॥

रा.खं- ननु श्रवणाद्युपायेनापि तज्ज्ञानसम्भवात् धातुः प्रसादात् तं पश्यतीत्यनुपपन्नमित्यत आह- **नायमिति** ॥ प्रवचनेन व्याख्यानेन लभ्यो दर्शनीयो न भवति । न मेधया स्वकीयप्रज्ञाबलेन न लभ्यः । बहुना श्रुतेन श्रवणेन न लभ्यः । किन्तु यं एष भगवान् वृणुते स्वीकरोति, यस्मै प्रसीदतीति यावत्, तेनैव लभ्यो दर्शनीयः । कथम् ? तस्य प्रसादविषयस्य एष आत्मा स्वां तनुं विवृणुते प्रदर्शयतीति । कथमन्यथा अव्यक्तैकस्वरूपस्य तत्प्रसादेन विना अपरोक्षतेति भावः । तथा च सूत्रं "अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्" (ब्र.सू.३.२.२७) इति ॥१.२.२३॥

उपनिषत्

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमनसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥१.२.२४॥

व्यास- तत्प्रसादात्तत् ज्ञानं चेत् श्रवणादिवैयर्थ्यमित्यत आह- **नाविरत इति ॥** अशान्तो भगवन्निष्ठारहितः । असमाहितोऽस्थिरमनाः ॥१.२.२४॥

वामन- दुश्चरितविरतिवर्जित एनं न प्राप्नुयात् । किन्तु सदाचार-भगवन्निष्ठासमाधानादिमानेव प्रकृष्टज्ञानेन भगवन्तमाप्नुयात् । भक्त्यभावे प्रवचनादिनाऽपि प्रयोजनाभावात् ॥ १.२.२४ ॥

वे.खं- शमदमादिसाधनैरेव भगवत्प्राप्त्युपपत्तौ किं तज्ज्ञानेनेत्यत आह- **नेति ॥** यो दुश्चरितात् इन्द्रियाणां दुष्टविषयेषु चरणादविरतोऽनिवृत्तो न किन्तु सर्वात्मना निवृत्त एव निगृहीतेन्द्रिय एवेति यावत् । अशान्तो भगवन्निष्ठबुद्धिरहितो न, किन्तु तन्निष्ठबुद्धिरेव असमाहितो यथावस्तु-ज्ञानादिशून्यो न, किन्तु यथावस्तुज्ञानादिमानेव अशान्तमानसो विषया-लम्बुद्धिशून्यो न, किन्तु विषयालम्बुद्धिमानेव सोऽपि प्रज्ञानेनैव भगवदपरोक्षज्ञानेनैव एनं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १.२.२४ ॥

वरद.खं- नचैवमन्यसाधनानां वैयर्थ्यमित्याह- **नाविरत इति ॥** १.२.२४

रा.खं- तद्दृष्टेः प्रसादैकलभ्यत्वे किं वैराग्यादिसाधनैरित्यतः ज्ञानद्वारा प्रसादहेतुतया तदप्यावश्यकमिति भावेनाह- **नाविरत इति ॥** दुश्चरितात् दुराचारात् अविरतः अनिवृत्तः, दुराचारीति यावत्, प्रज्ञानेन प्रज्ञानद्वारा एनं भगवन्तं तत्प्रसादं नाऽप्नुयादित्यन्वयः । एवमग्रेऽपि । अशान्तः श्रवणमननध्यानैर्भगवन्निष्ठारहितः । असमाहितः यथा वस्तु तथा ज्ञानहीनः । अशान्तमनसः विषयभोगे अलम्बुद्धिहीनः, विषयलम्पट इति यावत् ॥
॥१.२.२४॥

उपनिषत्

[1]यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ १.२.२५ ॥

॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्यायस्य द्वितीया वल्ली ॥

व्यास- पुनश्च महिमानमेवाह- **यस्येत्यादिना ॥** उपसेचनं शाकम्, उपरि सेचनं घृतं वा । इत्था एवं गुणविशिष्टत्वेन । यत्र स प्रतितिष्ठति तच्च को वेदेति ॥१.२.२५॥

वामन- अथ मुच्यमानानामितरेषां च विष्णुरेव प्रवेश्यत्वान्महाश्रय इत्याह- **यस्येति ॥** हरेः ब्रह्मक्षत्रे ब्रह्मवायू प्रळयावस्थायामद्यत्वात् ओदनो भवतः । मुक्तामुक्तत्वविशेषणात् द्वैविध्यज्ञापनार्थमुभे इति विशेषणम् । यस्य ओदनस्य मृत्युरहमुपसेचनमात्रं भवामि । क एवेत्थं मुक्तामुक्तनियामकं विष्णुं वेद । क इति काक्वाक्षेपः । अथवा ब्रह्मा वायुर्वा कशब्दितः । यत्र सः यस्मिन् स भगवान् विशेषेण स्थितः । एवं तावत् ब्रह्म च क्षत्रं चेति चशब्दात् चराचरं सर्वमप्यन्नमस्येत्युक्तं भवति ॥ १.२.२५ ॥

वादि- "यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च" इत्यत्र ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । क्षत्रं क्षत्रियजातिः । उपलक्षणं चैतत् । देवर्षिपितृगन्धर्वमनुष्यपशुपक्ष्यादि-नानाजातिविशिष्टः जीवसमुदाय इत्यपि ग्राह्यम् । सर्वमारकमृत्योरास्वादने प्रीतिविशेषो भवतीत्यतः मृत्योः पृथग्ग्रहणम् ॥ १.२.२५ ॥

वे.खं- भगवतः सर्वसंहारकत्वरूपं माहात्म्यं वदंस्तस्य दुर्ज्ञेयत्वमाह- **यस्येति ॥** यस्य भगवतो ब्रह्म च क्षत्रञ्च इत्युभे ओदनः अशने भवतः तत्र

---

१. रुद्रं प्रजापतिञ्चैव ग्रसत्येको जनार्दनः ।
नान्योऽस्ति विष्णोः संहर्ता नियन्ता रक्षकस्सदा ॥ भारद्वाजसंहिता.२.८.११॥

ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणजात्यभिमानी स्वयं ब्राह्मणश्चतुर्मुखाख्यो ग्राह्यः क्षत्रशब्देन क्षत्रजात्यभिमानी स्वयं क्षत्रियो वायुः यथोक्तं ''विष्णोर्ब्राह्मणजातिः सन् ब्रह्मा जज्ञे चतुर्मुखः'' (बृ.भा.३.५.५) इत्यादि। मृत्युर्मारणात् मृत्युनामा रुद्रः। ''मृत्युनामा तु संहाराद्रुद्रः'' इति वचनात्। यस्य भगवत उपसेचनं व्यञ्जनं धृतं वा तं भगवन्तं इत्था उक्तप्रकारेण को वेद ? न कोऽपि। यत्र वैकुण्ठादौ स तिष्ठति तच्च को वेदेति योजना। यद्वा कश्चतुर्मुख एवेत्था वेदोक्तप्रकारेण तं वेद सोऽपि किं स्वसामर्थ्येन नेत्याह- **यत्र स इति** ॥ यत्र के ब्रह्मणि स परमात्मा तिष्ठति नियामकतया स इत्यन्वयः। एवञ्च स्वान्तर्गतभगवत्प्रसादादेव वेदेति लभ्यते। यद्वा क इति किंशब्दो यच्छब्दार्थः। य इत्था वेद स यत्र स भगवान् यत्र तिष्ठति तत्र तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १.२.२५ ॥

रा.खं- पुनस्तन्महिमोक्तिपूर्वकं तज्ज्ञानं दुर्लभमित्याह- **यस्येति** ॥ यस्य भगवतः ब्रह्म ब्राह्मणत्वजात्याक्रान्तं वस्तु, क्षत्रं क्षत्रियत्वजात्याक्रान्तं च, इतरेतरसमुच्चये चशब्दौ, उभे ब्रह्मक्षत्रे ओदनः अन्नं भवतः, यस्य ब्रह्मक्षत्राख्योदनवतः मृत्युः प्राणिनां मारकः उपसेचनं अद्यमानत्वे सत्यन्नादन-साधनम्, व्यञ्जनरूपमित्यर्थः, स एवं जगत्संहर्तृत्वगुणको महाबलः यत्र तिष्ठति इत्था इत्थं एवं प्रकारेण, तदिति शेषः, तस्यावस्थानं को वेद न कोऽपीति ॥ १.२.२५ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीया वल्ली ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीया वल्ली

उपनिषत्

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिनाचिकेताः ॥

भाष्यम्

[१]आत्माऽन्तरात्मेति विभुरेक एव [२]द्विधा स्थितः ।
स विष्णुः परमे वायौ परेभ्योऽप्यृद्धरूपके ॥

शुभान् पिबति भोगान् स च्छायेव विदुषां प्रभुः ।
आतपः पापिनां नित्यं ....॥ १.३.१ ॥

व्यास-'अध्यात्मयोगेन'' इति भगवतो ध्यानमुक्तम् । स कुत्र ध्येय इत्यत आह- **ऋतमिति** ॥ सुकृतस्य पुण्यस्य कार्ये शरीरे । पञ्चाग्नयो देवयजनादयो येषां ते तथोक्ताः ॥ १.३.१ ॥

व्या.भा- ''ऋतं पिबन्तौ'' इत्येतत्कैश्चिद्बुद्धिजीवपरत्वेन अन्यैर्जीवेश्वर-विषयत्वेन व्याख्यातम् । तन्न । सुखभोक्तृत्वानुपपत्तेः । सुखस्यैव भोक्तृत्वानुपपत्तेश्चेत्याशयवान् यथावद्व्याचष्टे- **आत्मेति** ॥ आत्मा देहहृदये स्थितः । अन्तरात्मा जीवहृदये स्थितः । आ ऋद्धः अर्द्धः परेभ्योऽप्यर्धः परार्धः तस्मिन् परेभ्योऽप्यृद्धरूपके परमे गुहां प्रविष्टे वायौ विभुर्विष्णुः स एक एवात्मान्तरात्मेति द्विधा स्थितः असौ । भुज्यन्त इति भोगाः विषयाः

---

१. एकशब्दैर्द्विशब्दैश्च बहुशब्दैश्च केशवः ।
एक एवोच्यते वेदैस्तावता नास्य भिन्नता ॥ (सू.भा.३.१.१८)

२. ....द्वित्वं नैकस्य युज्यते ।
यस्सेतुरिति चैकत्ववचनेन विशेषणम् ॥ अनु.१.२.११ ॥

शुभानेव भोगान् पिबत्यनुभवति । ऋतं पिबन्तावुभावपि परमात्मानौ चेत्कथं छायातपत्वमित्यतस्तद्व्याचष्टे- **छायेति** ॥ १.३.१ ॥

वामन- अथेदानीमेतददन् किम्वन्वत्तीत्याकाङ्क्षायामाह– **ऋतं पिबन्ताविति** ॥ अत्र ऋतं शुभकर्मफलरसम् । तदेवायं पिबति नान्यत् । द्विवचनमेकस्यैव विष्णोर्द्वैरूप्येण द्विधावस्थानात् । अस्य खण्डस्याभिप्रायं ''आत्मा'' इत्यादिना पुराणवचनेन व्याख्याति । उभौ पिबन्तौ जीवपरौ किं न स्यातामित्यत आह– **''एक एव द्विधा स्थितः विष्णुः सः'' इति** ॥ सुकृतानामास्पदभूतमुख्यप्राणे द्विधा स्थित्वा तत्फलरसं पिबन्तौ ब्रह्म इति वदन्ति ब्रह्मविदः । विदुषां छायेव आह्लादकौ, पापिनामातप इव तापकौ । ये च त्रिःकृत्व आधेयत्वेन नचिकेतसे प्रोक्ताः पञ्चाग्नयः तांश्च ब्रह्मेति वदन्ति । गार्हपत्यादयस्त्रयः प्रणीताग्निराग्नीध्रश्चेति पञ्चाग्नयः । तेषु नियामकत्वेन स्थितपरमाग्नय एवात्रोदिताः । ''नाचिकेताग्निस्थो भगवानत्रोच्यते'' इति प्रागेव निगमनात् ॥ १.३.१ ॥

वादि- पञ्चाग्नयः देवयजनपितृयजनभूतयजनमनुष्ययजनब्रह्मयजनभेदेन पञ्च अग्नयो येषां ते तथोक्ताः । अग्न्यकर्मरूपत्वादेतत्पञ्चकमप्यग्निपदेनोच्यते । त्रिनाचिकेताः त्रिवारं कृतनाचिकेताख्याग्निपूजाः । सुकृतस्य कार्ये लोके शरीरे । परार्द्धे आ ऋद्धः आर्द्धः परेभ्यो रुद्रादिभ्योऽप्यतिशयितमहिम्नि परमे मुख्यप्राणे स्थित्वा गुहां प्रविष्टौ ऋतं पुण्यकर्मफलभूतं सुखं पिबन्तौ आत्माऽन्तरात्मेतिपदवाच्यौ भगवतो मूर्तिविशेषौ । जीवान्तर्याम्यन्तरात्मा, देहान्तर्याम्यात्मेति विवेकः । छायातपौ भक्तानां सन्तापहारित्वेन छायारूपौ, दैत्यानां सन्तापकारित्वेनाऽऽतपरूपौ च ब्रह्मविदो वदन्तीति योजना । सुकृतपदमहिम्ना ऋतमपि सुकृतरसभूतं पूज्यमेवेति लभ्यते । ''तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे'' (ऋ.सं.१.१६४.२२) इति श्रुतेः । अत एवास्वाद्वपि स्वादुत्वेन भुञ्जानो जीव इव भगवान्नाश्नुत इति भावेन

प्रागनश्नन्नित्युक्तम् । न तु सर्वथाऽशनाभावात् । "तस्येदाहुः पिप्पलम्" इत्युक्तत्वात् । एवञ्च "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इत्यत्राप्यस्वाद्वेव स्वादुत्वेनात्तीत्यर्थो ग्राह्यः ।। १.३.१ ।।

वे.भा- अध्यात्मयोगाधिगमेनेति भगवतो ध्यानमुक्तम् । स कुत्र ध्येय इत्यतस्तन्निरूपयन् पुनरपि भगवन्माहात्म्यमाह- **ऋतमित्यादिना ।।** केचित्तु "ऋतं पिबन्तौ" इत्यत्र बुद्धिजीवावुच्येते द्विवचनश्रुतेः । नच बुद्धौ कर्मफलभोक्तृत्वानुपपत्तिः । जीवस्य भोक्तृत्वेन तत्सहितबुद्धौ छत्रिन्यायेनोपचारोपपत्तेरित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । अन्यतरस्य पातृत्वेन जीवत्वे सिद्धे द्वितीयस्य चेतनतयैव भाव्यत्वात् । "अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यः" इत्यादौ सजातीयग्रहणस्यैव लोके दर्शनात् । नचैवं जीवान्तरं ग्राह्यम् । एकस्मिन् शरीरे भोक्तृजीवद्वयायोगात् । तस्माज्जीवेश्वरावेवात्रोच्येते । नचेशस्य कर्मफलभोगायोगः । छत्रिन्यायेन पातृजीवसम्बन्धात्पिबन्तावित्युपचारादिति । तदसत् । पिबतोर्बुद्धिजीवत्वजीवेश्वरत्वयोर्हानिलाभादर्शनात् । पातृत्वस्य जीवनिष्ठत्वस्य तेनाप्यङ्गीकारात् । बुद्धाविवौपाचारिकत्वस्येश्वरे त्वयाप्यङ्गीकारात् । तस्मादयं मन्त्रः ईश्वरमात्रपर एव । तथासति द्विवचनानुपपत्तिरिति चेन्न । तस्य द्विरूपत्वाभिप्रायेण सावकाशत्वादिति भावेन मन्त्रं प्रमाणेनैव व्याचष्टे- **आत्मेति ।।** आत्मा देहहृदये स्थितः अन्तरात्मा जीवहृदये स्थित इत्याहुः । तत्त्वप्रकाशिकायां तु द्विरूपतया विष्णुर्देहनिविष्ट इत्युक्तम् । स्थितो हृदय इति शेषः । तेन गुहां प्रविष्टावित्येतद्व्याख्यातम् । परमे परार्ध इत्यस्य बाह्याकाशस्थानापेक्षया परमं परस्य ब्रह्मणः स्थानं परार्द्धं हार्दाकाशः । तत्र परब्रह्मोपलभ्यते । तस्मिन् परमे परार्धे हार्दाकाशे प्रविष्टाविति व्याख्यानमसत् । हार्दाकाशस्य परमत्वाभावात् । बाह्याकाशापेक्षयान्तराकाशस्य परमत्वे नियामकाभावात् । नच तत्र परब्रह्मोपलब्धिर्नियामिका । बाह्याकाशेऽपि योग्यानां परब्रह्मोपलब्धेः ।

"गुहां प्रविष्टौ" इत्यनेनैव हार्दाकाशस्थितिलाभाच्च । प्रमाणविरोधाच्चेति भावेन व्याचष्टे- **परम इति** ॥ सर्वजीवोत्तमे इत्यर्थः । परेभ्योऽपि रुद्रादिभ्यः ऋद्धरूपकेऽतिपरिपूर्णस्वरूप इत्यर्थः । स विभुर्विष्णुरेक एवात्मान्तरात्मेति द्विधा हृदये तत्रापि परमे परेभ्योऽपि ऋद्धरूपके वायौ स्थित इत्यन्वयः । विष्णुशब्दव्याख्यानम्- **विभुरिति** ॥ तथापि कथमयं मन्त्रः ईश्वरपरः । तस्य कर्मफलपातृत्वायोगादिति चेन्न । "रसं पिबति कर्मजम्' (सू.भा.१.२.११) इत्यादिवचने नश्वरस्यापि कर्मफलपातृत्वश्रवणात् । तथासति दुःखभोगो "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति'(आ.उ.३.१.१) इत्यादिश्रुतिविरोधश्च स्यादित्यतः "ऋतं पिबन्तौ" इत्येतद्व्याचष्टे- **शुभानिति** ॥ सावधारणमेतत् । पिबति अनुभवति । भुज्यन्त इति भोगाः विषयाः । "ऋतं सत्यं तथा धर्मः'(गी.भा.७.९) इति स्मृतेः ऋतशब्दस्य धर्मवाचकत्वाच्छुभानित्युक्तम् । प्रत्युत जीवपक्ष एवेदमनुपपन्नम् । तस्याधर्मफलं प्रत्यपि भोक्तृत्वात् । नचापूर्णानन्दत्वप्रसङ्गः । अचिन्त्यैश्वर्यबलेन सुखभोगोपपत्तेः । अशुभभोगाभावविषयं तद्वाक्यमिति भावः । नन्वेवमस्येश्वरपरत्वे छायातपत्व-विरोधः । तयोर्विद्वदविद्वत्परत्वेन जीवेश्वरपरत्वावगमादित्यत आह- **छायेवेति** ॥ छायेव सुखकारणमित्यर्थः । आतप इत्यत्रापि इवशब्दोऽनुवर्तते । दुःखकारणमित्यर्थः । नचैवमौपचारिकत्वं दोषः । त्वन्मतेऽपि छायातपा-वित्यस्य विद्वद्वाचकत्वाभावेनामुख्यार्थस्य ग्राह्यत्वात् । नन्वेवं किं बलाद्विष्णु-मात्रपरत्वेन व्याख्यायत इति चेत् । गुहाप्रविष्टत्वलिङ्गादेव । तच्च विष्णुमात्रनिष्ठमित्युक्तम् ॥ १.३.१ ॥

वे.खं- सुकृतस्य लोके सुकृतनिर्मितशरीरे । गुहां हृदयगुहां प्रविष्टौ । तत्रापि परमे सर्वजीवोत्तमे परार्धे आ ऋद्धः अर्धः परेभ्योऽर्द्धः परार्धः । परेभ्योऽप्यृद्धरूपके अतिपरिपूर्णे वायौ प्रविष्टौ ऋतं सुकृतफलं पिबन्तौ भुञ्जानावात्मान्तरात्माख्यभगवद्रूपविशेषौ । ये पञ्चाग्नयः पञ्चमहायज्ञवन्तो

द्युपर्जन्यादिपञ्चाग्निविद्यानिष्ठा वा त्रिनाचिकेताः त्रिवारकृतनाचिकेताश्च ब्रह्मविदस्ते छायातपौ विद्वदविदुषोः सुखदुःखकारणीभूतौ वदन्ति ॥

॥१.३.१ ॥

वरद- ''ऋतं पिबन्तौ'' इत्यत्र जीवेश्वरौ प्रतिपाद्याविति व्याख्यानिरासाय व्याचष्टे- **आत्मेति** ॥ १.३.१ ॥

वरद.खं- अध्यात्मयोगाधिगमेत्युक्तोऽध्यात्मयोगो निरूप्यते- **ऋतं पिबन्तावित्यादिना ॥** यौ परमात्मानौ सुकृतस्य लोके शरीरे परमे उत्तमे परार्धे परेभ्योऽप्यासमन्तात् ऋद्धरूपे प्राणे हृदयगुहायां प्रविष्टौ वर्तेते । ब्रह्मविदो ब्रह्मज्ञानिनस्तावात्मानौ छायातपौ वदन्ति ॥ १.३.१ ॥

रा.खं- अध्यात्मयोगाधिगमेनेति भगवतो ध्यानमुक्तम् । स कुत्र ध्येय इत्यतोऽधिष्ठानमाह- **ऋतमिति ॥** यौ सुकृतस्य लोके पुण्यसम्बन्धिनि लोके पुण्यनिर्मितशरीरे हृदयगुहायां प्रविष्टौ तत्रापि परमे सर्वजीवोत्तमे परार्द्धे परमत्यन्तं, परेभ्य इति वा, आ समन्तात् ऋद्धे अभिवृद्धे ज्ञानादिपूर्णे मुख्यवायौ प्रविष्टौ ऋतं सुकृतफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ आत्मान्तरात्माख्य-विष्णुरूपविशेषौ ब्रह्मविदः ब्रह्मज्ञानिनः पञ्चाग्नयः देवयज्ञपितृयज्ञभूतयज्ञ-मनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञरूपपञ्चमहायज्ञवन्तः ''द्युपर्जन्यपृथिवीपुंस्त्रीरूपपञ्चाग्नि-विद्यानिष्ठा वा'' त्रिनाचिकेताः त्रिवारकृतनाचिकेताग्नयः ये ते छायातपौ ''साध्वसाध्वोः'' छायातपाविव सुखदुःखौ वदन्तीति । तथा च सूत्रं ''गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्'' (ब्र.सू.१.२.१२) इति । हृदय-गुहास्थवायौ ध्येय इति भावः ॥ १.३.१ ॥

उपनिषत्

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् ।
अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमसि ॥ १.३.२ ॥

भाष्यम्

.... मर्यादा विष्णुयाजिनाम् ।
संसारस्य च पारस्थस्स विष्णुर्द्विस्वरूपकः ॥ १.३.२ ॥

व्यास- भगवद्ध्यानस्याहत्य साधनं किमित्यतो भगवन्तं स्तुवन् तद्वक्तुं शकुम इत्याह- **यस्सेतुरिति** ॥ सेतुत्वादिगुणकं ध्यातुं साधनं वक्तुं शकुम इत्यर्थः ॥ १.३.२ ॥

व्या.भा- "यः सेतुरीजानानाम्" इत्येतद्व्याचष्टे- **मर्यादेति** ॥ १.३.२ ॥

टीका- मर्यादा इत्यादिना यः सेतुः इत्यादेरभिप्रायमाह । अत्र एकवचनेन परब्रह्मत्वादिभिश्च विशेषणात् विष्णुरेव पिबन्ताविति भावः । संसारनदीं तितीर्षतां अभयं पारं विष्णवाख्यं ब्रह्म । एवं सङ्ग्रहेणोक्तं नाचिकेताग्निस्थं हरिं किञ्चिद्विस्तरेण च वक्तुं वयं तथा किञ्चित् शकुमः । नहि श्रोतुं शक्नोषीत्युपरम्यते ॥ १.३.२ ॥

वादि- ईजानानां "एजृ कम्पने" इति धातोः पापाद्भीतानां भक्तिनम्रतया विष्णुयाजिनां सेतुर्मर्यादा आधार इति यावत् । नाचिकेतं नाचिकेताग्निस्थं तं परमात्मानं शकेम वक्तुं शकुमः । त्वं सि असि, त्वं श्रोतुं शक्नोषीत्यर्थः । नेदमपूर्वम् । "तव वयं स्मः, त्वमस्माकमसि" इत्यैतरेयोपनिषदिस्थं प्रागुक्त्वा "तदप्येतदृषिणोक्तम्, त्वमस्माकं तव स्मसि" इति तदुत्तरवाक्येऽस्यार्थस्य स्पष्टीकृतत्वात् । अन्यथा शकेमेत्येतावतैव पूर्तेः सीति व्यर्थं स्यादिति ज्ञेयम् ॥ १.३.२ ॥

वे.भा- किञ्च "यस्सेतुः" इति पिबतोरेकवचनेन विशेषणादेक एव पाता । अत एव श्रुतौ द्विवचनप्रयोगेऽपि भाष्ये एकवचनप्रयोगः । स च याजकसेतुत्वादिविशेषणाच्च विष्णुरिति भावेन "यः सेतुरीजानानाम्" इति वाक्यं सर्वेषां याजिनामित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **मर्यादेति** ॥ स

द्विस्वरूपको विष्णुर्विष्णुमुद्दिश्य याजिनां मर्यादा आश्रय इत्यर्थः । एतेन यत्परैरुक्तं यः सेतुरीजानानां तं नाचिकेतमग्निं यच्चाक्षरं परं ब्रह्माभयं पारं संसारपारं तीतिर्षतामाश्रयश्च तच्च शकेमसि परापरब्रह्मणी कर्मब्रह्मविदाश्रये वेदितव्ये इति वाक्यार्थ इति तदपि परास्तम् । यः सेतुरीजानानां यच्चाक्षरं परं ब्रह्म तं नाचिकेतमग्निं शकेमसीत्येकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदाश्रयणायोगात् । त्वत्पक्षे जीवेश्वरस्वरूपनिरूपणावसरेऽग्निस्वरूपनिरूपणस्यासङ्गतत्वाच्च । अपरब्रह्मभूताग्नेः कर्मविदाश्रयस्य ज्ञातव्यत्वस्य प्रागेवोक्तत्वाच्चेति । संसारपारं तितीर्षतामिति व्याख्यानमसत् । पारमित्यस्य पृथग्विशेषणत्वे गुणान्तरलाभात् । मुमुक्षूणां संसारपारमोक्षतितीर्षाया अभावाच्चेतिभावेन पारमित्येतत्सोपस्करं व्याचष्टे- **संसारस्येति** ॥ संसारस्य पारो मोक्षस्तस्मिंस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १.३.२ ॥

वे.खं- यत्पूर्वं ''अनन्तलोकाप्तिम्'' इत्यादिना अग्निस्थभगवत्स्वरूपमुक्तं यच्च ''ओमित्येतत्'' इत्यादिना मुक्तनियामकभगवत्स्वरूपमुक्तं तदुभयमेकमेव तद्ध्याने चाहमेवाधिकारीत्याह- **यः सेतुरिति** ॥ यः पूर्वोक्तो द्विरूपको विष्णुरीजानानां विष्णुयाजिनां सेतुर्मर्यादा यच्च संसारभयं तितीर्षतामभयं अभयप्रदं पारं संसारस्थं मुक्तनियामकमितियावत् । अक्षरं परं ब्रह्म तं नाचिकेतमग्निं अग्निस्थं भगवन्तं शकेमसि ध्यातुं शक्ताः स्मः ॥ १.३.२ ॥

वरद.खं- तस्य महिमानमाह- **यस्सेतुरिति** ॥ ''नाचिकेतं शकेमसि'' इति नाचिकेताग्निस्थितं हरिं ज्ञातुं शक्तोऽस्मीत्यर्थः ॥१.३.२ ॥

रा.खं- धानस्याभ्यर्हितं प्रत्याहाररूपं साधनं ''विज्ञानसारथिः'' इत्यादिना विवक्षुः भगवन्तं स्तुवन् प्रतिजानीते-**यः सेतुरिति** ॥ ईजानानाम्, यजतेः कानच् सम्प्रसारणम्, विष्णुयाजिनां यः सेतुः मर्यादा तदक्षरं ब्रह्म परं उत्तमं तितीर्षतां संसारार्णवं तर्तुमिच्छतां अभयं पारं अभयप्रदं तीरम्, ध्यातुं नाचिकेतं नचिकेतसं प्रति साधनं वक्तुं शकेमसि शक्नुम इति योज्यम् । ''शक्लृ शक्तौ'' शब्विकरणं छान्दसम् । ''इदन्तो मसि''(सि.कौ.३५६८) इति मसिः ॥

उपनिषत्

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ १.३.३ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ १.३.४ ॥

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ १.३.५ ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ १.३.६ ॥

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत् पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ १.३.७ ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते ॥ १.३.८ ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान् नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १.३.९ ॥

व्यास- अभ्यर्हितं प्रत्याहारं निरूपयति- **आत्मानमित्यादिना** ॥ प्रग्रहं दाम ॥ १.३.३ ॥

अश्वादीनां ग्रामादीनिव तेषु तेषां गोचरान्विषयानाहुः । आत्मा आत्मानम् ॥ १.३.४ ॥

सन्त्वात्मादयो रथ्यादिरूपाः । तथाच किमित्यत आह- **य इति** ॥ विज्ञानवान् बुद्धियुतः ॥ १.३.६ ॥

ध्यानस्य प्रत्याहारोऽभ्यर्हितं साधनं कुत इत्यतस्तद्रहितस्य तद्वतश्च क्रमेणानर्थफले आह- **यस्त्विन्त्यादिना** ॥ १.३.७-८ ॥

"स तु तत्पदम्" इति तच्छब्देनोक्तं किमित्यत आह- **विज्ञानेति** ॥

॥१.३.९ ॥

वामन- अथ यथाश्रुतस्य ध्यानप्रकारमपि सङ्ग्रहेण वक्तुमुपक्रमते– **आत्मानमिति** ॥ उपासकजीवो रथिवत् अध्यवसायगामी स्यादित्यर्थः ॥

॥१.३.३ ॥

स्वरूपभूतैरिन्द्रियैर्मनसा च ध्यानयोगे संस्थितं नित्यसुखभोक्तेत्याहुः ॥ ४ ॥

तस्य च योगस्यार्थे विशिष्टज्ञानादिनेन्द्रियाणां स्वावश्येन भाव्यम् । अविज्ञानवतो नित्याशुचेर्योगाभावात् तत् विष्णुपदं नाप्नोति ॥ १.३.५-७ ॥

यस्मात् यत्प्राप्तिनिमित्तात् भूयो न जायते ॥ १.३.८ ॥

एतदेव विशिनष्टि– **विज्ञानेति** ॥ विज्ञानसारथिः बुद्धिसारथिः । संसाराध्वनः पारं विष्णुपदम् ॥१.३.९॥

वादि- 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम्" इत्यत्र आत्मेन्द्रियमनोभिः, "आत्मा देहे धृतौ यत्ने" इत्यनुशासनात् आत्मशब्दवाच्यरथभूतदेहेन इन्द्रियाख्याश्वैः प्रग्रहरूपमनसा च युक्तं रथिनं जीवं भोक्तारं विद्धीत्यर्थः । भवतु भोक्ता जीवः प्रकृते किमित्यतो मनोजयरहितानामकुशलतां मनोजयवतः कुशलतां मन्त्रद्वयेन प्राक् प्रदर्श्य पुनर्मन्त्रद्वयेन मनोजयरहितो ज्ञानी इन्द्रियजयशक्त्यभावा-दिन्द्रियलालसो भूत्वा संसार एव क्लिश्यते । परमात्मज्ञानबलेन मनोजयवांस्तु इन्द्रियाणि विषयेभ्य उपसंहृत्य परमात्मानं ध्यात्वाऽपुनरावृत्ति-स्थानमाप्नोतीति भावेन तयोरुभयोरपि योग्यं फलमाह-**यस्त्वित्यादिना** ॥ स तु तत्पदमाप्नोतीत्यत्र पदं विष्णुपदमेव, न तु रुद्रादिपदम् । मुक्तिश्च

विष्णुपदप्राप्तिरेव न तु तदैक्यमिति भावेनाऽह- **विज्ञानेति** ॥ ''भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्''(भाग.१.१८.१६) इति हि स्मृतिः । ''यस्माद्भूयो न जायते'' ''सोऽध्वनः पारमाप्नोति'' इति वदताऽयमेव परमो मोक्षो, न तु पुनरितोऽन्यः कोऽपि परमो मोक्षोऽस्तीति च सूचितः ॥ १.३.३-९ ॥

वे.खं- इन्द्रियनियमनमवश्यं सम्पाद्यमिति वक्तुं तदुपयुक्तत्वेन किञ्चिदुपदिशति- **आत्मानमिति** ॥ आत्मानं शरीरिणमेव रथिनं रथस्वामिनं विद्धि, शरीरं तु रथं विद्धि, अश्वस्थानीयैरिन्द्रियैर्विकृष्यमाणत्वात् । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि शरीरप्रवर्तकत्वात्, बुद्ध्या विचार्य हि किञ्चित्करोति । मनः प्रग्रहमेव रशनामेव विद्धि । चशब्दस्तुशब्दार्थः । मनसा प्रगृहीतानां श्रोत्रादीनां प्रवर्तनात् ॥ १.३.३ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुः शरीराख्यरथाकर्षकत्वात् । तेषु तेषामिन्द्रियाणां गोचरान् शब्दादीन् विषयान् । अश्वसञ्चारदेशानाहुः तेष्विन्द्रियाणां सञ्चारात् । सन्त्वात्मादयो रथ्यादिरूपाः किं तत इत्यतो यथा सारथिशून्यो रथी दुःखभोक्तैवं बुद्धिशून्य आत्मापीत्याह- **आत्मेति** ॥ आत्मेति द्वितीयार्थे । आत्मानं शरीरिणं इन्द्रियमनोयुक्तं तन्मात्रयुक्तं बुद्धिशून्यं दुःखभोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । यद्वात्र बुद्धिरपि ग्राह्या । तथाच प्रसिद्धरथिवत्सुखभोक्तेत्याहुः इति व्याख्येयम् ॥ १.३.४ ॥

इदानीमश्वस्थानीयेन्द्रियनियमनं कार्यमिति भावेन मनोनियमनं विज्ञानं च तत्साधनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह- **यस्त्विति** ॥ यस्तु अविज्ञानवान् । शास्त्रादिजनितविशेषबुद्ध्याख्यविवेकिसारथिशून्योऽत एवायुक्तेनानिगृहीतेन मनसा सदा युक्तो भवति तस्य पुरुषस्येन्द्रियाण्यवश्यानि भवन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह- **दुष्टाश्वा इति** ॥ अनिगृहीताश्वा इत्यर्थः ॥ १.३.५ ॥

वे.खं- प्राधान्याद्व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह- **यस्त्विति** ॥ १.३.६ ॥

वे.खं- अस्त्वेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां इन्द्रियनियमने मनोनियमनादि-साधनम् । तदेव किमर्थमिति चेन्न । तस्य परम्परया मोक्षोपयोगित्वादिति भावेनेन्द्रियनियमनाद्यभावे मोक्षाभावं तावदाह- **यस्त्विति** ॥ अमनस्कः अगृहीतमनस्कः । अत एवेन्द्रियाणां दुष्टविषयेषु यथेष्टं प्रवृत्त्या निरन्तरमशुचिः ॥ १.३.७ ॥

वे.खं- इदानीमन्वयमाह- **यस्त्विति** ॥ यस्मात् यत्पदं प्राप्य ॥ १.३.८ ॥

वे.खं- तदेव विवृणोति- **विज्ञानेति** ॥ अध्वनः संसाराध्वनः ॥१.३.९ ॥

वरद.खं- ''आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम्'' इति इन्द्रियमनोयुक्तमात्मानं भोक्तेत्याहुरित्यर्थः ॥१.३.४ ॥

वरद.खं- योगैकदेशं प्रत्याहारं निरूपयति- **यस्त्वविज्ञानवानिति** ॥ अविज्ञानवत्त्वेनावशीकृतेन्द्रियस्य विज्ञानवत्त्वेन वशीकृतेन्द्रियस्य च किं फलं भवेदित्यतः तयोः क्रमेण फलमाह- **यस्त्वविज्ञानवान्भवति इत्यादिश्लोकद्वयेन** ॥ १.३.७-८ ॥

वरद.खं- तत्पदमाप्नोतीत्युक्तं पदं किमित्यत आह- **विज्ञानसारथिरिति** ॥ ॥ १.३.९ ॥

रा.खं- उपोद्घातं श्लोकद्वयेनाह- **आत्मानमिति** ॥ आत्मानं शरीरान्तर्व्यापिनं जीवमेव रथिनं विद्धि । शरीरं च रथं विद्धि जानीहि । प्रग्रहं रज्जुं मनस्त्वित्यन्वयः ॥ १.३.३ ॥

रा.खं- इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि हयानश्वानाहुः प्राज्ञाः । तेषु तेषाम्, व्यत्ययात्, हयरूपेन्द्रियाणां गोचरान् विषयभूतान् शब्दादीन् विषयान् अश्वसञ्चारानु- कूलदेशानाहुः इत्यर्थः । आत्मा आत्मानं इन्द्रियमनोभिर्युक्तं

भोक्तेति सुखदुःखानुभवकृतोच्चत्वनीचत्वभाजमाहुः, मनीषिणः ज्ञानिन इत्यर्थः ॥१.३.४॥

रा.खं- अश्वभूतेन्द्रियाणां प्रत्याहारः कस्य भवति, कस्य नेत्यतो रथित्वाद्युक्तेरुपयोगोक्तिपूर्वमाह- **यस्त्विति** ॥ यस्सदा अयुक्तेन अनिगृहीतेन मनसा अविज्ञानवान् विवेकहीनो भवति तस्येत्यादि व्यक्तम् ॥१.३.५॥

रा.खं- युक्तेन निगृहीतेन । विज्ञानवान् सारथिस्थानीयबुद्धिमान् । सारासार-विवेकवान् तस्येत्यादि व्यक्तम् ॥१.३.६॥

रा.खं- वशीकृतेन्द्रियत्वरूपप्रत्याहाराभावभावयोः को विशेषः ? येन स आवश्यक इत्यतः तदभावे तद्भावे च विशेषमाह- **यस्त्वित्यादिना मन्त्रद्वयेन** ॥ अविज्ञानवान् विवेकाख्यबुद्धिरूपसारथिहीनो भवति । अमनस्कः अवशीकृतमनस्कः ॥ **अशुचिरिति** ॥ विषयलम्पटत्वादिति भावः । इष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्ती च आह- **न स इति** ॥ तत्पदं "सर्वे वेदाः" इत्युक्तं ब्रह्मस्वरूपम् ॥ १.३.७ ॥

रा.खं- विज्ञानवान् बुद्धिरूपसारथियुक्तः । समनस्कः वशीकृतमनस्कः ॥ **शुचिरिति** ॥ विषयालम्पटत्वादिति भावः । भूयः पुनरित्यर्थः ॥ १.३.८ ॥

रा.खं- एवं प्रत्याहाराभावभावयोः अनर्थप्राप्तीष्टप्राप्ती निरूप्य प्रत्याहाररूपं साधनं फलोक्त्या निर्धारयति- **विज्ञानेति** ॥ वशीकृतेन्द्रियवान् इत्यपि ज्ञेयम् । सारथिप्रग्रहवत्त्वोक्त्यैव वशीकृतेन्द्रियत्वं लब्धमिति तदनुक्तिः । अध्वनः संसारपदव्याः पारं तीरभूतं तद्विष्णोः परमं पदं स्वरूपमाप्नोतीति

॥१.३.९॥

उपनिषत्

[1]इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १.३.१० ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ १.३.११ ॥

भाष्यम्

देवेभ्य इन्द्रियात्मभ्यो ज्यायांसोऽर्थाभिमानिनः ।
सोमवित्तपसूर्याप्पा अश्व्यग्नीन्द्रेन्द्रसूनवः ॥

यमो दक्षश्चेन्द्रियेशास्सुपर्णी वारुणी तथा ।
उमेति चार्थमानिन्यस्तिस्रो द्विद्व्येकदेवताः ॥

मनोऽभिमानिनो रुद्रवीन्द्रशेषास्त्रयोऽपि तु ।
ते श्रेष्ठा अर्थमानिभ्यस्तेभ्यो बुद्धिः सरस्वती ॥

तस्या ब्रह्मा महानात्मा ततोऽव्यक्ताभिधा रमा ।
तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वान्नैव तत्समः ।
कश्चित्कुतश्चिच्छ्रेष्ठस्तु नास्तीति किमु सा कथा ॥ १.३.१०-११

---

१. इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥३४०.२४॥
मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान्परः ॥
महतस्तु परमव्यक्तं त्वव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ ३४०.२५॥
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥
एतत्परतरं गुह्यमेतदक्षरमुत्तमम् ॥३४०.२६॥
ओङ्कारवाचकं ह्येतद्गुणातीतं सनातनम् । अशब्दमरसस्पर्शमरूपं गन्धवर्जितम् ॥२७॥
निर्दुःखमसुखं ... तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, तृतीयः खण्डः ॥

व्यास- भगवद्ध्यानञ्च तारतम्यान्तर्गतत्वेन कार्यमित्याह- **इन्द्रियेभ्य इत्यादिना ॥**

व्या.भा- ''इन्द्रियेभ्यः परा:'' इत्यादिवाक्यं प्रसिद्धेन्द्रियपरत्वप्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **देवेभ्य इति ॥** के ते इन्द्रियदेवा इति जिज्ञासायामाह- **सोमेति ॥** श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणवाग्घस्तपादपायूपस्थानामिन्द्रियाणां क्रमात्सोमादयो देवा ईशा इत्यर्थः । अर्थदेवता आह- **सुपर्णीति ॥** ननु रूपादयः पञ्चार्थाः सौपर्ण्याद्यास्तु तिस्रः । अतः कथं तासामर्थविभाग इत्यत उक्तम्- **द्विद्व्येकदेवता इति ॥** द्वौ च द्वौ च एकश्च द्विद्व्येके तेषां देवताः द्विद्व्येकदेवताः । सुपर्णीवारुण्यौ द्वयोर्द्वयोरभिमानिन्यौ उमात्वेकस्येत्यर्थः । काष्ठा अवसानं परा गतिः परमप्राप्यम् । ''पुरुषान्न परम्'' इत्यादेस्तात्पर्यार्थमाह- **नैवेति ॥** १.३.१०-११ ॥

वामन- अथ तत्परिवारभूतानामिन्द्रियदेवतानां ध्यानमपि तत्तारतम्यानुसारेण कार्यमित्यभिप्रायेणाह– **इन्द्रियेभ्य इति ॥** एतद्वाक्याभिप्रायं ''देवेभ्यः'' इत्यादिना पुराणवाक्येन व्यक्तं व्याख्याति । सोमाद्याः श्रोत्राद्यभिमानिनः । इन्द्रसूनुर्यज्ञनामा जयन्त इति चोच्यते । अत्र श्रोत्रादीनां शब्दादयो वागादीनामभिजल्पादयश्चेति इन्द्रियविषया अपि दशैव भवन्ति । तेषामर्थानां सुपर्णी वारुण्युमा चेति तिस्रोऽभिमानिन्य उच्यन्ते । एवञ्चेदियतामिति विभागः कथमित्याकाङ्क्षायामाह- **तिस्रो द्विद्व्येकदेवता इति ॥** द्वयोरर्थयुग्मयोः एकार्थस्य चेति पञ्चार्थानां द्विर्भावेन दशार्थानां तिस्रो देवताः । इदमुक्तं भवति शब्दस्पर्शयोः सुपर्णी, रूपरसयोर्वारुणी, गन्धस्योमेति ज्ञानेन्द्रियविषयाणाम् । अथ कर्मेन्द्रियविषयाणामप्येवमेव । तथाहि अभिजल्पशिल्पयोः सुपर्णी, गतिविसर्गयोर्वारुणी, भोगस्योमेति । मनोऽभिमानिनो वीन्द्रादयस्तद्भर्तारस्ततः श्रेष्ठाः । तेभ्यो बुद्धिमानिन्यौ सरस्वती भारती च । ताभ्यां महादात्मानौ ब्रह्मवायू । ताभ्यामव्यक्तदेवता

रमा श्रेष्ठा । तस्याः पूर्णत्वात् पुरुषाख्यो विष्णुः, तस्मादुत्तमः कश्चिन्नास्ति । यद्यपि पुरुषशब्देन पूर्णत्वं सकृदुक्तम् । तथाऽपि काष्ठाशब्देन पुनस्तद्वचनमन्ययोगव्यवच्छेदाय । अतः स एव पूर्णो नान्यस्तत्सम इत्यर्थः । एवं समाधिकराहित्याद्विष्णुरेव जीवानामुत्तमगतिः ॥ १.३.१०–११ ॥

वादि- ''इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः'' इत्यत्रेन्द्रियपदेन श्रोत्रादिदशेन्द्रियाभिमानिनः सोमादिदशदेवता गृह्यन्ते । अर्थपदेन साक्षाज्ज्ञानेन्द्रियविषयभूतरूपरसगन्धस्पर्शशब्दाभिमानिन्यः सुपर्णीवारुणीपार्वत्यख्याः तिस्रो देवता गृह्यन्ते । तत्र रूपरसयोः सुपर्णी, गन्धस्पर्शयोर्वारुणी, शब्दस्योमेति विवेकः । तदिदमुक्तं भाष्यकृता- **द्विद्व्येकदेवता इति** ॥ द्वयोरेका पुनर्द्वयोरेका- अवशिष्टस्यैकेत्यर्थः । सुपर्णीवारुण्योः प्राप्तनिजपदत्वाद्द्वयोर्द्वयोर्देवतात्वम् । उमायास्त्वप्राप्तनिजपदत्वादेकदेवतात्वमिति विवेकः ॥ १.३.१०- ११ ॥

वे.भा- ''इन्द्रियेभ्यः'' इति मन्त्रं जडानामेव तारतम्यमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **देवेभ्य इति** ॥ इन्द्रियात्मभ्यः इन्द्रियाभिमानिभ्य इत्यर्थः । अनेन श्रुताविन्द्रियार्थादिशब्दा अभिमान्यधिकरणन्यायेन तदभिमानिपरा इत्युक्तं भवति । के ते इन्द्रियाभिमानिनो देवा इत्यत आह- **सोमेति** ॥ दक्षश्चेत्येते दशेन्द्रियेशाः । तत्र श्रोत्रस्य सोमः, त्वचो वित्तपः, चक्षुषः सूर्यः, रसनस्याप्पः वरुणः, घ्राणस्याश्विनौ, वाचोऽग्निः, पाण्योरिन्द्रः, पादयोरिन्द्रसूनुर्जयन्तः, पाय्वोर्यमः, गुह्यस्य दक्ष इति विवेकः । श्रोत्राद्यभिमानिनो बहव इति अन्यत्रान्यथोक्तावप्यविरोधः । के ते अर्थाभिमानिनो येषामिन्द्रियदेवेभ्य उत्तमत्वमित्यत आह- **सु(सौ)- पर्णीति** ॥ ननु शब्दादयः पञ्चार्थाः सौपर्ण्याद्यास्तु तिस्रः । अतः कथं तासां तदभिमानित्वमित्यत आह- **द्विव्येकदेवता इति** ॥ द्वौ च द्वौ चैकश्च द्विव्येके द्विव्येकेषां देवता द्विव्येकदेवताः । सुपर्णीवारुण्यौ द्वयोर्द्वयोरभिमानिन्यौ, उमा त्वेकस्येत्यर्थः । तत्र सुपर्णीशब्दस्पर्शयोः, वारुणी रूपरसयोः, उमा

गन्धस्येति विवेकः । ''अर्थेभ्यश्च परं मनः'' इति वाक्यं व्याख्यातुं मनोऽभिमानिदेवता आह- **मनोऽभिमानिन इति** ॥ अपिरभिव्याप्तौ, इन्द्रकामादिव्यावृत्त्यर्थम् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । इदानीं तद्वाक्यं व्याचष्टे- **ते इति** ॥ ''मनसस्तु परा बुद्धिः'' इति वाक्यं व्याचष्टे- **तेभ्य इति** ॥ मनोऽभिमानिभ्यः । लिङ्गवचनव्यत्ययेन श्रेष्ठेत्यनुवर्तते । ''बुद्धेरात्मा महान्'' इति वैयधिकरण्यप्रतीतिनिरासाय तद्व्याचष्टे- **तस्या इति** ॥ वायुरपि ग्राह्यः । महान् महत्तत्त्वाभिमानी । आत्मा सर्वजीवस्वामी । ''महतः परमव्यक्तम्'' इत्येतद्व्याचष्टे- **तत इति** ॥ ''अव्यक्तात्पुरुषः परः'' इत्येतद्वाक्यं व्याचष्टे- **तस्यास्त्विति** ॥ पुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह- **पूर्णत्वादिति** ॥ पूर्णषड्गुणत्वादित्यर्थः । ''पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः'' इति पुरुषाच्छ्रेष्ठो नास्तीत्युक्तम् । तत्कैमुत्येन साधयति- **नैवेति** ॥ कुतश्चित्कुत्रापि देशे काले वा । ननु रमासमाभावेऽपि तदधिकवत् भगवदधिकोऽपि किन्न स्यादिति चेन्न । भगवत एव रमासमस्य सत्त्वात् । नहि तदधिकः तत्सदृशगुणवान्नेति युक्तम् । पुरुषादुत्तमस्य पाशुपतादिशास्त्रेषु कथनात् कथमेतदित्यत उक्तम्- **सा कथेति** ॥ किम्वित्यनुवर्त्तते । सा कथा श्रेष्ठोऽस्तीति कथा किमु कथमुपपन्ना, उक्तयुक्तिविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥

॥१.३.१०-११ ॥

वे.खं- भगवज्ज्ञानं तारतम्यान्तगत्वेन सम्पाद्यमिति भावेन देवता-तारतम्यमाह- **इन्द्रियेभ्य इति** ॥ इन्द्रियेभ्यः श्रोत्रादीन्द्रियाद्यभिमानि-देवेभ्यः इन्द्रादिभ्योऽर्थाः अर्थाभिमानिन्यः देवताः सौपर्णी वारुण्युमा च परा उत्तमाः । अर्थेभ्यश्च परं मनः मनोऽभिमानिदेवता रुद्रादय उत्तमाः । मनसस्तु परा बुद्धिस्तदभिमानिनी सरस्वती । बुद्धेर्महानात्मा । महत्तत्त्वाभिमानी ब्रह्मा परः ॥१.३.१०॥

वे.खं- महतः परमव्यक्तं तदभिमानि श्रीतत्त्वम् । अव्यक्तात्पुरुषः पूर्णषड्गुणो भगवान् परः । पुरुषादप्युत्तममस्ति किमित्यत आह- **पुरुषान्न परमिति ॥** पुरुषात्किमपि परं न । यतः सा काष्ठा स एवावधिः । कुतः सा परागतिः गम्यत इति गतिः ॥ १.३.११ ॥

वरद- वशीकृतेन्द्रियाश्वस्य मनोनियमयुक्तस्य पुरुषस्य ध्यातव्यमुच्यते "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः" इत्यादिना । तदभिप्रायं प्रमाणवचनेनैवाह- **देवेभ्य इति ॥** सोमः श्रोत्रस्य, वित्तपः स्पर्शस्य, सूर्यश्चक्षुषः, आपो रसनस्य, अश्विनौ घ्राणस्य, अग्निर्वाचः, इन्द्रः पाण्योः, इन्द्रसूनुः पादयोः, यमः पाय्वोः, दक्षो गुह्यस्य । द्वौ च द्वौ च एकश्च द्विद्व्येके तेषां देवता द्विद्व्येकदेवता इति विग्रहः । तत्र सुपर्णी शब्दस्पर्शयोरुभयोरभिमानिनी, वारुणी रूपरसयोः, उमा गन्धस्येति तद्विवेकः ॥ १.३.१०-११ ॥

वरद.खं- एवं प्रत्याहारं निरूप्य ध्यानार्थं ध्येयं वस्तु निरूपयति- **इन्द्रियेभ्य इति ॥** १.३.१० ॥

रा.खं- भगवद्ध्यानं च तारतम्यान्तगत्वेन कार्यमिति भावेन देवतातारतम्यमाह- **इन्द्रियेभ्य इति ॥** इन्द्रियेभ्यः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसन-घ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थेभ्यः ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियनियन्तृतया तत्तन्नामभ्यः क्रमात् तत्तदभिमानदेवेभ्यः सोमकुबेरसूर्यवरुणाश्व्यग्नीन्द्रजयन्तयमदक्षेभ्यः अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धरूपाः श्रोत्रादिविषयाः तदभिमानिन्यः सुपर्णी, वारुणी, पार्वतीति तिस्रो देव्यः परा उत्तमा इत्यर्थः । अभिमानिनयन्यायेन इन्द्रियादिशब्दानां अभिमानिषु मुख्यत्वात् । शब्दादीनां पञ्चत्वेऽपि सौपर्णीवारुण्यौ द्वयोर्द्वयोर्देवते, पार्वती त्वेकस्येति विवेकः । अर्थेभ्यः अर्थाभिमानिनीभ्यः तिसृभ्यो देवीभ्यः मनः मनोऽभिमानिनो रुद्रवीन्द्रशेषाः पराः । तेभ्यः बुद्धिः बुद्धितत्त्वाभिमानिनी सरस्वती परा । तस्याः महान् महत्तत्वाभिमानी आत्मा विरिञ्चः परः ॥ १.३.१० ॥

रा.खं- महतः चतुर्मुखात् अव्यक्तं प्रकृत्यभिमानिनी श्रीः परा । अव्यक्तात् श्रीतत्त्वात् पुरुषः पूर्णत्वहेतुना पुरुषनामा विष्णुः परः । पुरुषात् परं किञ्चिन्नास्ति । सा पुरुषः काष्ठा अवधिः देवतातारतम्यविश्रान्तिभूमिः । सेति विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गोक्तिः । परा गतिः परमप्राप्यः ॥१.३.११॥

उपनिषत्

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १.३.१२ ॥

व्यास- सर्वगः कश्चिदस्ति चेत्कस्मात्स न दृश्यत इत्यत आह- **एष इति ॥** न दृश्यते चेदलं तद्दर्शनार्थं प्रयासेनेत्यत आह- **दृश्यत इति ॥** १.३.१२ ॥

वामन- एष आत्मा प्रकृत्या गूढः । अप्राकृतबुद्ध्या गृह्यते ॥१.३.१२॥

वे.खं- "सुकृतस्य लोके" इति भगवतः शरीरस्थत्वमुक्तम् । तर्हि जीववत्कुतो न दृश्यत इति चेन्न । किं सर्वेषां दर्शनमापाद्यते उत योग्यानामेव । आद्य आह- **एष इति ॥** द्वितीये त्वाह- **दृश्यत इति ॥** अग्र्यत्वमेव विशदयति- **सूक्ष्मयेति ॥** सूक्ष्मवस्तुविषयया ॥ १.३.१२ ॥

वरद.खं- पुरुषस्य माहात्म्यमाह- **एष इति ॥** य एष पुरुषशब्दोक्त आत्मा स सर्वेषु जीवेषु भूतनामकेषु वर्तते । तर्हि दृश्येतेत्यत आह- **गूढ इति ॥** परमात्मा न प्रकाशते चेदनिर्मोक्ष इत्यत आह- **दृश्यत इति ॥** १.३.१२ ॥

रा.खं- एवंविधः कश्चिदस्ति चेत् कुतो नोपलभ्यत इत्यत आह- **एष इति ॥** गूढोऽत्मा अन्तर्हितस्वरूपः सन् न प्रकाशते । तर्हि किं दर्शनार्थं प्रयत्नेनेत्यत उक्तम्- **दृश्यत इति ॥** तुः भगवत्प्रसादरूपहेतुद्योतकः । अग्र्यया श्रवणादिजनितया भगवत्प्रसादसध्रीचीनया सूक्ष्मया बुद्ध्या सूक्ष्मदर्शिभिर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ १.३.१२ ॥

उपनिषत्

यच्छेद् वाङ्मनसि प्राज्ञस्तद् यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति तद् यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥१.३.१३॥

भाष्यम्

'तस्माद्वागात्मिका देवीरुमाद्यास्तु शिवादिषु ।
शिवादीन् ब्रह्मवाय्वोस्तु नियच्छेन्महदात्मनोः ॥

तौ रमायां परानन्दे तां विष्णौ परमात्मनि ।
तद्वशत्वेन तद्ध्यानं नियमो नाम नापरः ॥

कुतस्तु मानुषो देवान्नियच्छेद्विनियामकान्'' ॥ इति च
॥१.३. १३ ॥

व्यास- इन्द्रियादिभ्योऽर्थादय उत्तमत्वेन ध्येया इत्युक्तम् । न केलमुत्तमत्वेन । किन्तु पूर्वपूर्वेषां उत्तरोत्तरनियतत्वञ्च ध्येयमित्याह- **यच्छेदिति ॥** इन्द्रियाणि वाचि नियच्छेत्, वाचं मनसि, मनश्च ज्ञाने बुद्धौ शान्ते अतिशयितसुखरूपे ॥ १.३.१३ ॥

व्या.भा- यच्छेदित्यादि व्यचष्टे- **तस्मादिति ॥** तस्मादुक्तप्रकारेण तारतम्याभावादिति । वागात्मिकाः वागभिमानिनीः । इन्द्रियाणि वाचि नियच्छेत् इत्यादौ ग्राह्यम् । इन्द्रियादीनामर्थादिषु नियमनं नाम किमित्यत आह- **तद्वशत्वेनेति ॥** नापरो नियमनरूपः । प्रसिद्धनियमनार्थत्वे बाधकमाह- **कुत इति ॥** १.३.१३ ॥

वामन ''यच्छेत्'' इत्युपदेशोपसंहारवाक्यं ''तस्मात्'' इत्यादिना व्याख्याति । यद्यपि वागिन्द्रियदेवताऽग्निरिति पुरस्तादुक्तम् । तथाऽप्यत्र वागात्मकत्वमुमादीनाम् । अविरुद्धं चेदम् । शब्दविवक्षया तदुक्तेः । एताः

शिवादिषु यच्छेत् । एतान् द्युदेवताद्वारेण ब्रह्मवाय्वोर्यच्छेत् । तावव्यक्तदेवताद्वारेण शान्ते सुखपूर्णे परमात्मनि यच्छेत् । नियम्यमानुषस्य नियन्तृदेवनियमनं कथमित्यत आह– **तद्वशत्वेनेति** ॥ विष्णुपरिवारतया वर्तमानानामुमादीनां शिवादिवशत्वेन ध्यानमेव हि तैर्नियम्यत्वमिति भावः ॥ ॥१.३.१३ ॥

वादि- ''यच्छेद्वाङ्मनसि'' इत्यत्र तद्यच्छेदिति नपुंसकैकवचनेन परामर्शादुभयोरपि यमधातुयोगाच्चेन्द्रियाणि वाचि यच्छेद्वाचं मनसि यच्छेदित्यर्थः । यच्छेदित्युक्तं स्वाधिकदेवतानियमनं कथं ध्यातुर्घटत इति चेन्न । नियमनं नाम तद्वशत्वेन ध्यानम्, न तु साक्षान्नियमनम् । तदुक्तं भाष्ये- **''तद्वशत्वेन तद्ध्यानं नियमो नाम नापरः''** इति ॥ १.३.१३ ॥

वे.भा- ''यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञः'' इत्यादिकमपि प्रसिद्धजडवागादिपरमिति प्रतीतिनिरासाय प्रमाणेन व्याचष्टे- **तस्मादिति** ॥ उक्तरीत्या उमादीनां परस्परनियम्यनियामकभावसत्वादित्यर्थः । वागात्मिकाः वागभिमानिनीः शिवादिषु नियच्छेदित्यन्वयः । यद्यपि प्राक् वागभिमान्यग्निरुक्तः तथापि तस्य साक्षान्मनोऽभिमानिरुद्रादिनियम्यत्वाभावादुमाद्या गृहीताः । अनेन ''यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञः'' इत्येतद्व्याख्यातम् । शिवादीन् ब्रह्मवाय्वोस्तु नियच्छेदित्यत्र सरस्वतीद्वारेति ग्राह्यम् । ''तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति'' इत्युक्तत्वात् । ''तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि'' इति महदभिमानिब्रह्मवाय्वोः साक्षाद्भगवन्नियतत्वमुच्यते । तदयुक्तम् । ''महतः परमव्यक्तम्'' इत्युक्तत्वादित्यत आह- **तौ रमायामिति** ॥ परानन्द इति शान्तशब्दार्थः । आत्मशब्दार्थः परमात्मनीति । यच्छेदित्यनेन वागादीनां मनआदौ नियमनकर्तृत्वं जीवस्योच्यत इति प्रतीतिनिरासाय तस्य विवक्षितमर्थमाह- **तद्वशत्वेनेति** ॥ प्रतीत एवार्थः किन्न स्यादित्यत आह- **कुतस्त्विति** ॥ तत्र हेतुर्विनियामकानिति ॥ १.३.१३ ॥

वे.खं- इन्द्रियादिदेवेभ्य अर्थादिदेवा उत्तमत्वेन ध्येया इत्युक्तम् । न केवलमुत्तमत्वेन किन्तु पूर्वपूर्वेषां उत्तरोत्तरनियतत्वञ्च ध्येयमित्याह- **यच्छेदिति ॥** इन्द्रियाभिमानिदेवान् वाचि वागभिमानिदेवतासु उमादिषु यच्छेदिति ग्राह्यम् । वाक् वाचं वागभिमानिनीं मनसि मनोऽभिमानिनि रुद्रादौ यच्छेत् । तद्यच्छेत् तत् मनोऽभिमानिरुद्रादिकं ज्ञानआत्मनि ज्ञानाभिमानिन्यां सरस्वत्यां यच्छेत् । ज्ञानं ज्ञानाभिमानिनीं सरस्वतीं महत्यात्मनि महदभिमानिनि ब्रह्मवाय्वोर्नियच्छेत् । महान्तं चाव्यक्ते श्रीतत्त्वे नियच्छेत् । इति ग्राह्यम् । तत् अव्यक्तश्रीतत्त्वं शान्ते परमानन्दे आत्मनि परमात्मनि नियच्छेत् इत्यर्थः ॥ १.३.१३ ॥

वरद- एवं ध्यातव्यस्वरूपमुक्तम् । ततश्च किमित्यत उच्यते- **यच्छेद्वाङ्मनसि इत्यादि ॥** तस्यार्थः- **तस्माद्वागात्मिका देवी इत्यादि ॥** शिवादीन् ब्रह्मवाय्वोर्नियच्छेदिति विज्ञानद्वारा उपनिषदि ''तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि'' इत्युक्तत्वात् । ननु देवानां नियमनं नाम किमित्यत आह- **तद्वशत्वेनेति ॥** किमर्थमेवम्? आज्ञाप्रधानमेव किं न स्यादित्यत आह- **कुत इति** ॥१३॥

वरद.खं- भवेदिन्द्रियादीनामेकैकस्मादेकैकस्योत्तमत्वं ततः किमित्यत आह- **यच्छेदिति ॥** वागिति प्रथमा द्वितीयार्थे । वागभिमानिनीं देवतां मनोऽभिमानिदेवे यच्छेत् अधीनत्वेन चिन्तयेदित्यर्थः ॥ १.३.१३ ॥

रा.खं- पूर्वत्र भगवतस्सर्वोत्तमत्वेन पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरेषां उत्तमत्वेन च ध्यानं कार्यमिति भावेन तारतम्यमुक्तम् । न केवलं तावदेव । किन्तु पूर्वपूर्वेषां उत्तरोत्तरनियतत्वं च ध्येयमिति भावेनाऽऽह- **यच्छेदिति ॥** प्राज्ञः ज्ञानी इन्द्रियाभिमानिनः प्रागुक्तान् सोमादीन् वाचि वागभिमानिनीषु पार्वती-वारुणीसौपर्णीषु यच्छेदिति आदौ योज्यम् । नियमनं नाम तदधीनत्व-चिन्तनम् । तन्नियतान् चिन्तयेदित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । वाङ्मनसीत्यत्र वाचं वागभिमानिनीः उमाद्यास्तिस्रो देवीः मनसि मनोऽभिमानिषु शिवशेषसुपर्णेषु यच्छेत् तन्नियतत्वेन ध्यायेत् । तत् मनो मनोऽभिमानिनः शिवशेषसुपर्णान्

त्रीन् ज्ञाने आत्मनि ज्ञानाभिमानिन्योः सरस्वतीभारत्योः यच्छेत् । ज्ञानं ज्ञानाभिमानिन्यौ सरस्वतीभारत्यौ महति महत्तत्त्वाभिमानिनोः आत्मनि आत्मशब्दोदितयोः विरिञ्चिवाय्वोः यच्छेत् । तत् महत्तत्त्वाभिमानिद्वयं शान्ते सुखरूपे आत्मनि परमात्मनि यच्छेत् । प्राज्ञ इति सर्वत्रानुषङ्गः । अत्र तद्यच्छेदव्यक्ते, तच्च शान्त आत्मनीति वक्तव्येऽपि अव्यक्ततत्त्वाभिमानिनः श्रीतत्त्वस्य स्वभर्तृनियतत्वं च सिद्धमेवेति नोक्तम् । अध्याहारो वा बोध्यः । तथा हि भाष्यं ''तौ रमायां परानन्दे तां विष्णौ परमात्मनि'' इति ॥१३॥

उपनिषत्

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य [1]वरान् निबोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं [2]पथः तत्
कवयो वदन्ति ॥१.३.१४॥

व्यास- वेदपुरुषः स्वयं साधूनां हितमुपदिशति- **उत्तिष्ठतेति** ॥ किमर्थं बोधः सम्पादनीयः संसृतिनिवृत्त्यर्थमिति चेन्न । तस्याः कारणान्तरेणानायासेन निवृत्तौ प्रयाससाध्यबोधवैयर्थ्यादित्यत आह- **क्षुरस्येति** ॥ संसृतिः क्षुरस्य धारेव निशिता । निशितत्वमेव विवरीतुमुक्तम्- **दुरत्ययेति** ॥ तन्निवर्तकं पथश्चार्चिरादिमार्गाद्गम्यं दुर्गमिति कवयो वदन्ति ॥ १.३.१४ ॥

वामन- एवं तावन्नचिकेतसे प्रतिज्ञातं तत्त्वोपदेशमुपसंहृत्यान्यानपि सभ्यानुद्दिश्येदमाह– **उत्तिष्ठतेति** ॥ अहो महाजनाः, संसारशयनात् उत्तिष्ठत । अविद्यानिद्राया जाग्रत । यूयमपि मत्तोऽभीष्टवरान् प्राप्य तत्त्वं निबोधत । क्षुरस्य धारा निशिता पदविन्यासे दुरत्यया । अतः एतेन पथा यथा तद् गम्यं सुदुर्गममेवमेव तद् ब्रह्माख्यतत्त्वं सर्वप्रकारमार्गेणापि सुदुर्गं वदन्ति । तथाहि प्रमातृशक्त्या प्रमेयशक्त्या चाज्ञेयं गन्तृशक्त्या च दुष्प्रापम्, किन्तु तत्प्रसादादेव हि तत् सुज्ञेयं सुप्रापं चेत्यर्थः ॥ १.३.१४ ॥

---

१. ''परान्'' इति राघवेन्द्रस्वामिपाठः । २. ''पथःस्थम्'' इति वादिराजतीर्थपाठः ।

वादि- "उत्तिष्ठत जाग्रत" इत्यत्र अज्ञानाख्यनिद्रापर्यङ्कात् संसारात् शीघ्रमुत्तिष्ठत । जाग्रत अज्ञानाख्यस्वापं बहिष्कुरुत । सद्गुरुं प्राप्य वरान् पूर्वोक्तरीत्या क्रमेणोत्तरोत्तरश्रेष्ठान् देवान्निबोधत । ननु किमर्थमिदं ज्ञानं सम्पादनीयमित्यत उक्तम्- **क्षुरस्य धारेति ॥** क्षुरस्य धारा यथा स्वोपरि गच्छतः पदे पदे दुःखदात्री एवं संसृतिरपि क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्व-शैश्र्याद्युपद्रवैः जननमरणनरकयातनाद्युपद्रवैश्च पदे पदे दुःखदात्री । अतः क्षुरधारासदृशी । अत एव निशिता दुरत्यया । संसारोत्तारकज्ञानाख्योपायं विना तर्तुमशक्येत्यर्थः । पथस्थं पथः अर्चिरादिमार्गस्य स्थं अन्ते गम्यतया स्थितं कैवल्यपदं च दुर्गं कवयो वदन्ति । गुरुदेवताप्रसादं विना गन्तुमशक्यं कवयो वदन्तीति योजना ॥ १.३.१४ ॥

वे.खं- वेदपुरुषः स्वयं साधूनां हितमुपदिशति- **उत्तिष्ठतेति** ॥ हे अधिकारिणः संसार एव निषण्णा यूयमुत्तिष्ठत अविद्यासुप्ताश्च जागृत कथं जागरणं वरान् उत्तमाचार्यान्प्राप्य निबोधत । भगवत्स्वरूपमिति शेषः । किमर्थं भगवद्बोधः सम्पादनीयः संसारनिवृत्तेः कारणान्तरेणापि सम्भवादित्यत आह- **क्षुरस्येति** ॥ इयं संसृतिः क्षुरस्य धारेव निशिता अत एव दुरत्यया ज्ञानं विना अत्येतुमशक्या । तत् तस्मात् पथः पन्थानं मोक्षमार्गं दुर्गं ज्ञानं विना गन्तुमशक्यमिति कवयो वदन्ति । भगवज्ज्ञानस्यापि प्रत्यक्षादिनापि सम्भवात्किमाचार्योपदेशेनेत्यत आह- **दुर्गमिति** ॥ तं पन्थानं सुखहेतुप्राप्तिमन्तम् । "तत्प्राप्तेः सुखहेतुत्वात्पन्था इति हरिः स्मृतः"(बृ.भा.शा.ब्रा.) इति वचनात् दुर्गं आचार्योपदेशमन्तरेण ज्ञातुमशक्यमिति कवयो वदन्ति ॥ १.३.१४ ॥

वरद.खं- वेदपुरुषः प्राणिनां हितमुपदिशति- **उत्तिष्ठेति** ॥ परान्पुरुषान्प्राप्य किमर्थं बोध आपादनीय इत्यत आह- **क्षुरस्येति** ॥ संसाराख्यक्षुरस्य धारा निशिता ज्ञानमन्तरेण दुरत्यया अत्येतुमशक्या तत्पथः तं पन्थानं कवयो दुर्गं वदन्ति । येन मार्गेण प्रकारेण भगवान्प्राप्यते तं मार्गं दुरधिगमं वदन्तीत्यर्थः ॥ १.३.१४ ॥

रा.खं- एवं यमनचिकेतसोः संवादमियता ग्रन्थेनानूद्य वेदपुरुषः स्वयं साधूनां हितमुपदिशति- **उत्तिष्ठतेति** ॥ हे साधवः, उत्तिष्ठत नानाविध-विषयचिन्तनान्निवृत्ता भवत । जाग्रत जागृत आलस्यं मुञ्चत । प्राप्य वरान् महद्भ्यो वरान् प्राप्य, परानिति पाठे महतः प्राप्य, भगवन्तं निबोधत नितरां बुद्ध्यध्वम्, शब्विकिरणं परस्मैपदं छान्दसम् । कुतोऽयं भगवद्बोधः सम्पाद्यः ? बन्धनिवृत्तेः भगवद्बोधादन्येनापि सम्भवादित्यत आह- **क्षुरस्येति** ॥ संसृतिरिति शेषः । संसृतिः क्षुरस्य केशनिकृन्तनसाधनस्य धारा धारेव निशिताऽतितीक्ष्णा बहुशः दुःखकारिणी दुरत्यया दुःखेन अत्येतव्या तर्तव्या, भगवद्बोधादन्येन अत्येतुमशक्येति यावत् । अस्त्वेवं संसृतिर्भगवद्बोधनिवर्त्या । भगवज्ज्ञानार्थं उत्थानादिकं कुतः ? तत्सुलभोपायान्तरेणापि स्यादित्यत आह- **दुर्गमिति** ॥ तत्=संसृतिनिवर्तकं ब्रह्म पथः=श्रवणमननध्यान-रूपाद्वैराग्यभक्त्याद्यङ्गसहितान्मार्गात् दुर्गं=अतिक्लेशेन ज्ञेयम् । तथा अर्चिरादिरूपादत्यायाससम्पाद्यान्मार्गात् दुर्गं अतियत्नेन गम्यं प्राप्यं चेति कवयो ज्ञानिनो वदन्ति । न च तस्य ज्ञानप्राप्ती सुलभोपायसाध्ये । न च तज्ज्ञानप्राप्ती विना निश्शेषबन्धनिवृत्तिर्भवति । अत उत्तिष्ठत जाग्रतेत्याद्युक्तिर्युक्तेति ॥ १.३.१४ ॥

उपनिषत्

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यम-
गन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ १.३.१५ ॥

भाष्यम्

स्वभार्यायाः परत्वं सिद्धमिति महतः परमित्येवोक्तम् ॥ १.३.१५ ॥

॥ इति काठकभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीया वल्ली ॥

व्या- दुर्गमत्वं ब्रह्मणः कथमित्यतः शब्दाद्यनात्मकत्वेन श्रोत्राद्य-विषयत्वादित्याह- **अशब्दमिति** ॥ संसारनिवृत्तिसाधनं तज्ज्ञानं केन साधनीयमित्यत आह- **अनादीति** ॥ श्रोत्राद्यगोचरमपि महतः परत्वादिरूपेण शास्त्रतो निचाय्य ज्ञात्वा मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १.३.१५ ॥

व्या.भा- अनाद्यनन्तमव्यक्तात्परमिति वक्तव्ये महतः परमित्युक्तेः कारणमाह- **स्वेति** ॥

वामन - अप्राकृतरूपत्वादेव प्राकृतेन्द्रियैरगम्यं तद् भवति । तथाऽपि भक्तिपूर्वकसेवया प्रसन्नः प्रकाशते । तज्ज्ञानेन जीवस्य न किञ्चित् प्रयोजनमित्याशङ्क्याह– **अनाद्यनन्तमिति** ॥ अत्र परमपुरुषस्य विष्णोः अव्यक्ताभिधाया रमायाः परत्वं स्वतः सिद्धमिति महतः परमित्येतावदेवोक्तम् । नतु मुख्यतस्तदभावात् ॥ १.३.१५ ॥

वे.भा- "अनाद्यनन्तं महतः परम्" इति वाक्येऽव्यक्तमेव प्रतिपाद्यते । महत्परत्वलिङ्गात् । "महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम्" इति वचनात् । "महतः परमव्यक्तम्" इति अव्यक्तस्यैव महतः परत्वेन प्रकृतत्वाच्चेति कश्चित् । तदसत् । तस्य मोक्षार्थं ज्ञेयत्वानुपपत्तेः । "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इति वचनात् । अस्य विष्णुप्रकरणत्वाच्च । अत्रोक्तरीत्या पितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मनां त्रयाणामेव प्रश्नेन तत्स्व-रूपस्यैवोपन्यासादव्यक्तकथनस्यासङ्गतत्वाच्च । तस्मात्प्राज्ञः परमात्मा हि तत्रोच्यते । नच महतः परत्वलिङ्गानुपपत्तिः । "महतो महीयान्" इति श्रुतेः । सर्वस्मात्परस्य महत्परत्वस्याप्युक्तत्वात् तर्ह्यव्यक्तपरत्वेन प्रकृते परमात्मनि विशिष्य महतः परत्वं कथमुच्यते । तथोक्तौ विशेषकारणाभावादित्यत आह- **स्वभार्याया इति** ॥ १.३.१५ ॥

वे.खं- कुतः शब्दाद्यनात्मकत्वेन श्रोत्राद्यविषयत्वादित्याह- **अशब्दमिति ॥** यद्वा दुर्गमत्वमुपपादयितुं तस्येतरवैलक्षण्यं वदन्नाचार्योपदेशेन भगवन्निश्चय एव मोक्षसाधनमित्याह- **अशब्दमिति ॥** शब्दो न भवतीत्यशब्दमित्यादिना पञ्चतन्मात्रावैलक्षण्यमुच्यते । अगन्धमित्यपि ग्राह्यम् । अगन्धमित्यनेनोपलक्षणया पञ्चमहाभूतवैलक्षण्यम् । तत्र हेतुरव्ययमिति । यद्वा न विद्यते शब्दो यस्य तदशब्दमित्यादिना शब्दादिगुणशून्यत्वमुच्यते । अशब्दमिति शब्दाविषयत्वञ्च । यच्छब्दस्य तमित्युत्तरेणान्वयः । न विद्यते आदिरुत्पत्तिः पराधीनप्राप्त्यादिलक्षणा यस्य सोऽनादिः । न विद्यतेऽन्तः परिच्छेदो देशतः कालतो गुणतो वा यस्य सोऽनन्तः । अनादिश्चासावनन्तश्च अनाद्यनन्तः तं महतश्चतुर्मुखात्परं तं विष्णुं निचाय्याचार्योपदेशेन निश्चित्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १.३.१५ ॥

वरद- ''अनाद्यनन्तं महतः परं धृवम्'' इत्यत्राव्यक्तादपि परत्वं भगवतो वक्तव्यं तत्किमिति नोक्तमित्यत आह- **स्वभार्याया इति ॥** १.३.१५ ॥

वरद.खं- परमेश्वरप्राप्तिमार्गस्य दुर्गमत्वे कथं तज्ज्ञानेन मोक्षः स्यादित्यत आह- **अशब्दमिति ॥** शब्दो न भवतीत्यशब्दम् । एवमस्पर्शमरूपमरसमित्यादावपि द्रष्टव्यम् । अनेन शब्दादिभ्यो भेद उक्तः । अथवा न विद्यन्ते शब्दस्पर्शरूपरसा यस्य तदशब्दास्पर्शारूपारसशब्देनोच्यते- **अगन्धवदिति ॥** यद्गन्धसमवायि पृथिव्याख्यं वस्तु तन्न भवतीत्यर्थः । अनेन पञ्चभूतेभ्यो भेद उक्तः । तेषां शब्दादिगुणवत्वात् **॥ निचाय्येति ॥** शास्त्रमुखतो निश्चित्येत्यर्थः ॥ १.३.१५ ॥

रा.खं- कुतो ब्रह्मणो दुर्गमत्वमित्यतः तस्य श्रोत्राद्यविषयत्वादित्याह- **अशब्दमिति ॥** तद् ब्रह्म अशब्दं शब्दगुणहीनम्, इत्थमिति शब्दावेद्यं च । अत्याश्चर्यवस्तुत्वात् । अस्पर्शं स्पर्शगुणहीनम् । अत एव त्वग्विषयत्वहीनम् ।

अरूपमत एव चक्षुर्गोचरत्वहीनम् । भौतिकरूपराहित्यादेवाव्ययं नाशहीनम् । "रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्" (ब्र.सू.२-२-१५) इति सूत्रे भौतिकरूपादिमत एवानित्यत्वोक्तेः । तथाऽरसं रसगुणवर्जितं च, अत एव रसनेन्द्रियाविषयः । अगन्धवत् नित्यं गन्धवन्न । अत एव घ्राणाविषयश्च । बन्धनिवर्तकं तज्ज्ञानं केन मार्गेण भवतीत्यतो दुर्गं पथ इत्युक्तमाह- **अनादीति ॥** अनाद्यनन्तं आद्यन्तवर्जितम् । महतो महत्तत्वाभिमानि-चतुर्मुखात् परम् । ध्रुवं शश्वदेकप्रकारं तं तारतम्यान्तगत्वेन प्रागुक्तं पुरुषं निचाय्य विचार्य श्रवणादिभिर्निश्चित्य तदपरोक्षजप्रसादद्वारा मृत्युमुखात् संसृतिबन्धात् प्रकर्षेण मुच्यते । शब्दाद्यवेद्योऽपि भगवान् सदाचार्यसहाय-लब्धश्रवणमननध्यानावृत्त्या प्रसन्नः स्वापरोक्षं दत्त्वा बन्धान्मोचयतीति भावः । तदाह सूत्रकारः "प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्" (ब्र.सू. ३.२.२६) इति । अत्र महतः परादव्यक्तात् परमिति वक्तव्येऽप्यव्यक्ताभिमानिन्याः स्वभार्यायाः श्रियःपरत्वं सिद्धमिति महतः परमित्येवोक्तम् । तेन महत्परत्वलिङ्गादव्यक्त-मेवात्र निचाय्यवाक्येन कथ्यत इति प्रत्युक्तम् । तदाह सूत्रे "वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि" (ब्र.सू. २.४.५) इति ॥ १.३.१५ ॥

उपनिषत्

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १.३.१६ ॥

व्यास- अत्राध्यायस्य समाप्तत्वादुक्तविद्यां श्रुत्वा वक्तुः फलमाह- **नाचिकेतमिति** ॥१.३.१६ ॥

वामन - अस्य श्रवणादिकमप्यभीष्टफलप्रदमित्याह – **नाचिकेतमिति ॥** नाचिकेताग्निस्थभगवद्विषयं नचिकेतसा सुकृतं च । तत्त्वज्ञानी विरिञ्चलोके । तत्त्वदर्शी चेद् विष्णुलोके ॥ १.३.१६ ॥

वे.खं- वेदपुरुषः पूर्वोक्तां विद्यां स्तौति- **नाचिकेतमिति ॥** सनातनं अनादिकालत इत्थमेवागतम् । श्रुत्वा उक्त्वा चेति योज्यम् ॥ १.३.१६ ॥

वरद.खं- अध्यायसमाप्तौ विद्यायाः फलमाह- **नाचिकेतमिति** ॥१६॥

रा.खं- एवं वेदपुरुषः यमनचिकेतस्संवादमनूद्य साधुशिक्षां च कृत्वा एतद्विद्याप्रवचनश्रवणयोः फलोक्तिपूर्वकमुपसंहरति- **नाचिकेतमिति ॥** नचिकेतसः सम्बन्ध्युपाख्यानं तच्चरितप्रतिपादकग्रन्थसन्दर्भम् । सलोपः छान्दसः । व्यक्तो मन्त्रद्वयार्थः ॥ १.३.१६ ॥

उपनिषत्

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि । प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १.३.१७ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य तृतीया वल्ली ॥

॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥

व्यास- स्थानविशेषे कालविशेषे वा स्तोत्रवदेतद्विद्यापठितुरानन्त्यं किल फलम् । किमु श्रुत्वा व्याख्यातुरुक्तं फलमित्याह- **य इति** ॥१.३.१७ ॥

टीका- यः पुनरिमं भगवन्तं ब्राह्मणे उपदिशति तस्य पूर्वोक्तादप्यनन्तगुणं फलम् । अतो यथाशक्ति प्रयत्नेन प्रवचनध्यानाद्युपासनं कार्यमित्यभिप्रायः ॥

वे.खं- देशकालविशेषे स्तोत्रवदेतद्विद्यापठितुरानन्त्यं फलम् । किमु श्रुत्वा व्याख्यातुरुक्तं फलमिति भावेनाह- **य इति ॥** तत् श्रावणम् । श्राद्धं वा । सर्वाध्यायार्थावधारणार्था अध्यायान्ते द्विरुक्तिः ॥ १.३.१७ ॥

रा.खं- द्विरुक्तिरादरार्था, प्रोक्तसर्वावधारणार्था च ॥१.३.१७॥

॥ इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

उपनिषत्

पराश्चि खानि [१]व्यतृणात् स्वयम्भूः तस्मात्
पराक् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद् धीरः
प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

भाष्यम्

'तृणु कात्करणे'' इति धातुः ॥ २.१.१ ॥

व्यास- पुनरपि ब्रह्मविद्यां वक्तुमध्यायान्तरत्वेनाधिकारार्थं दुस्सम्पाद्यमपि वैराग्यमवश्यं सम्पाद्यमित्याह- **पराश्चीति** ॥ खानि इन्द्रियाणि । आत्मनोऽन्तर्न पश्यति । प्रत्यक् अन्तः ॥ २.१.१ ॥

व्या.भा- केवलनिर्माणार्थप्रतीतिं निवारयन् ''व्यतृणात्'' इत्येतद्धातु-व्याख्यानेन व्याचष्टे- **तृण्विति** ॥ तृणु धातुः कात्करणे कुत्सितकरणे वर्तते इति धातुः धातुव्याख्यानमित्यर्थः ॥ २.१.१ ॥

वामन - अथैवम्भूतस्य तत्त्वज्ञानस्य दौर्लभ्यं सहेतुकमुपपादयति – **पराश्चि इत्यादिना** ॥ स्वयम्भूः पराश्चि खानि व्यतृणत् । पराश्चि स्वरूपतो बहिष्ठानि बाह्यवृत्तीनि वा । खानि इन्द्रियाणि व्यतृणत् व्यनिन्दत् । तृणुधातोः तदर्थत्वोक्तेः । तस्मात् प्राकृतपदार्थानेव पुरुषस्तैरिन्द्रियैः पश्यति नतु परमात्मानम् । तदग्राहकत्वात् तेषाम् । बाह्यार्थेभ्य आवृत्तचक्षुर्भूत्वा तदन्तर्यामिणं कश्चिदेव पश्यति । सुदुर्लभस्तद्द्रष्टेत्यर्थः ॥ २.१.१ ॥

वादि- पूर्वाध्यायान्ते गुरूपदिष्टज्ञानेन तुष्टस्य हरेः प्रसादात् संसारोत्तारः कर्तव्य इत्युक्तम् । स्वहृदि स्थितपरमात्मनो दर्शने स्वमनआदीन्द्रियैरेवालम् ।

१. ''व्यतृणत्'' इति वामनपण्डिताचार्यपाठः ।

किं गुरुप्रसादेनेति शङ्कावारणाय द्वितीयाध्यायस्यादाविन्द्रियाणां बहिर्मुखतया कुत्सिततया च स्वयम्भुवा सृष्टत्वात्तद्वशीकरणाय गुरुप्रसाद आवश्यक इति भावेनाऽऽह- **पराञ्चि खानीति ॥** खानीन्द्रियाणि पराञ्चि बहिर्मुखानि व्यतृणात्कुत्सितानि चकार । तृणु कात्करण इति धातुः । कश्चिद्धीरः हर्यनुग्रहात् प्रत्यगात्मानमैक्षदिति योजना ॥ २.१.१ ॥

वे.भा- ब्रह्मविद्याधिकारवैराग्यनिरूपणपूर्वं ब्रह्मस्वरूपं प्रपञ्चेनाह अनेनाध्यानेन । "पराञ्चि खानि व्यतृणात्" इत्यत्र व्यतृणादित्यस्य हिंसितवान् हननं कृतवानिति व्याख्यानमसदिति भावेन धातुं पठति- **तृण्विति ॥** धातुर्धातुव्याख्यानमित्यर्थः । कात्करणं नाम कुत्सितत्वेन करणम् । तृणुधातोर्हननार्थत्वस्याश्रुतत्वादिति भावः ॥ २.१.१ ॥

वे.खं- स्वयम्भूः ब्रह्मा पराञ्चि पराङ्मुखानि विषयासक्तानि । लोकेन्द्रियस्वरूपकथनमेतत् । खानि इन्द्रियाणि व्यतृणात् कात्कृतवान् । विषयव्यावृत्तान्यकरोत् । तस्माद्विषयव्यावृत्तेन्द्रियत्वात् पराङ् न पश्यति । विषयासक्तो न भवति किन्त्वन्तरात्मनि पश्यति । अन्तरात्मन्येवासक्तो भवतीत्यर्थः । यत एवमतः कश्चिद्धीरः अमृतत्वं मोक्षमिच्छन् आवृत्तचक्षुः विषयव्यावृत्तेन्द्रियः सन् प्रत्यगात्मानमन्तरात्मानमैक्षत् अपश्यत् पश्येदित्यर्थः ॥ २.१.१ ॥

वरद- एवं प्रथमाध्याये विषयविरक्तिप्रतिपादनपूर्वकं ब्रह्मस्वरूपं निरूपितम् । अस्मिन्नध्याये विषयाभिलाषनिराकरणपूर्वकं परब्रह्मनिरूपण-विशेषः क्रियते- **पराञ्चि खानि व्यतृणादित्यादिना ॥** तत्र व्यतृणादिति पदस्याप्रसिद्धार्थत्वात् तज्ज्ञापनाय धातुं पठति- **तृणु कात्कार इति ॥** कात्कारो नाम कुत्सितत्वेन करणम् । इन्द्रियाणां पराङ्मुखत्वापादनेन कुत्सितं कर्माकरोदित्यर्थः । नहीन्द्रियाणां विषयाभिमुखत्वापादनलक्षणं सत्कर्म मोक्षविरोधित्वादिति ॥ २.१.१. ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

उपनिषत्

पराञ्चि खानि [१]व्यतृणात् स्वयम्भूः तस्मात्
पराक् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद् धीरः
प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

भाष्यम्

'तृणु कात्करणे'' इति धातुः ॥ २.१.१ ॥

व्यास- पुनरपि ब्रह्मविद्यां वक्तुमध्यायान्तरत्वेनाधिकारार्थं दुस्सम्पाद्यमपि वैराग्यमवश्यं सम्पाद्यमित्याह- **पराञ्चीति** ॥ खानि इन्द्रियाणि । आत्मनोऽन्तर्न पश्यति । प्रत्यक् अन्तः ॥ २.१.१ ॥

व्या.भा- केवलनिर्माणार्थप्रतीतिं निवारयन् ''व्यतृणात्'' इत्येतद्धातु-व्याख्यानेन व्याचष्टे- **तृण्विति** ॥ तृणु धातुः कात्करणे कुत्सितकरणे वर्तते इति धातुः धातुव्याख्यानमित्यर्थः ॥ २.१.१ ॥

वामन - अथैवम्भूतस्य तत्त्वज्ञानस्य दौर्लभ्यं सहेतुकमुपपादयति – **पराञ्चि इत्यादिना** ॥ स्वयम्भूः पराञ्चि खानि व्यतृणत् । पराञ्चि स्वरूपतो बहिष्ठानि बाह्यवृत्तीनि वा । खानि इन्द्रियाणि व्यतृणत् व्यनिन्दत् । तृणुधातोः तदर्थत्वोक्तेः । तस्मात् प्राकृतपदार्थानेव पुरुषस्तैरिन्द्रियैः पश्यति नतु परमात्मानम् । तद्ग्राहकत्वात् तेषाम् । बाह्यार्थेभ्य आवृत्तचक्षुर्भूत्वा तदन्तर्यामिणं कश्चिदेव पश्यति । सुदुर्लभस्तद्द्रष्टेत्यर्थः ॥ २.१.१ ॥

वादि- पूर्वाध्यायान्ते गुरूपदिष्टज्ञानेन तुष्टस्य हरेः प्रसादात् संसारोत्तारः कर्तव्य इत्युक्तम् । स्वहृदि स्थितपरमात्मनो दर्शने स्वमनआदीन्द्रियैरेवालम् ।

---

१. ''व्यतृणत्'' इति वामनपण्डिताचार्यपाठः ।

किं गुरुप्रसादेनेति शङ्कावारणाय द्वितीयाध्यायस्यादाविन्द्रियाणां बहिर्मुखतया कुत्सिततया च स्वयम्भुवा सृष्टत्वात्तद्वशीकरणाय गुरुप्रसाद आवश्यक इति भावेनाऽऽह- **पराञ्चि खानीति ॥** खानीन्द्रियाणि पराञ्चि बहिर्मुखानि व्यतृणात्कुत्सितानि चकार । तृणु कात्करण इति धातुः । कश्चिद्धीरः हर्यनुग्रहात् प्रत्यगात्मानमैक्षदिति योजना ॥ २.१.१ ॥

वे.भा- ब्रह्मविद्याधिकारवैराग्यनिरूपणपूर्वं ब्रह्मस्वरूपं प्रपञ्चेनाह अनेनाध्यानेन । ''पराञ्चि खानि व्यतृणात्'' इत्यत्र व्यतृणादित्यस्य हिंसितवान् हननं कृतवानिति व्याख्यानमसदिति भावेन धातुं पठति- **तृण्विति ॥** धातुर्धातुव्याख्यानमित्यर्थः । कात्करणं नाम कुत्सितत्वेन करणम् । तृणुधातोर्हननार्थत्वस्याश्रुतत्वादिति भावः ॥ २.१.१ ॥

वे.खं- स्वयम्भूः ब्रह्मा पराञ्चि पराङ्मुखानि विषयासक्तानि । लोकेन्द्रियस्वरूपकथनमेतत् । खानि इन्द्रियाणि व्यतृणात् कात्कृतवान् । विषयव्यावृत्तान्यकरोत् । तस्माद्विषयव्यावृत्तेन्द्रियत्वात् पराङ् न पश्यति । विषयासक्तो न भवति किन्त्वन्तरात्मनि पश्यति । अन्तरात्मन्येवासक्तो भवतीत्यर्थः । यत एवमतः कश्चिद्धीरः अमृतत्वं मोक्षमिच्छन् आवृत्तचक्षुः विषयव्यावृत्तेन्द्रियः सन् प्रत्यगात्मानमन्तरात्मानमैक्षत् अपश्यत् पश्येदित्यर्थः ॥ २.१.१ ॥

वरद- एवं प्रथमाध्याये विषयविरक्तिप्रतिपादनपूर्वकं ब्रह्मस्वरूपं निरूपितम् । अस्मिन्नध्याये विषयाभिलाषनिराकरणपूर्वकं परब्रह्मनिरूपण-विशेषः क्रियते- **पराञ्चि खानि व्यतृणादित्यादिना ॥** तत्र व्यतृणादिति पदस्याप्रसिद्धार्थत्वात् तज्ज्ञापनाय धातुं पठति- **तृणु कात्कार इति ॥** कात्कारो नाम कुत्सितत्वेन करणम् । इन्द्रियाणां पराङ्मुखत्वापादनेन कुत्सितं कर्माकरोदित्यर्थः । नहीन्द्रियाणां विषयाभिमुखत्वापादनलक्षणं सत्कर्म मोक्षविरोधित्वादिति ॥ २.१.१. ॥

रा.खं- पुनरपि ब्रह्मविद्यां वक्तुं तदङ्गतया वैराग्यं दुःसम्पादमपि यत्नेन सम्पाद्यमिति भावेनाह- **पराञ्चीति ॥** स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः स्वतन्त्रो भगवान्, तत्पुत्रो ब्रह्मा वा। खानि इन्द्रियाणि पराञ्चि पराङ्मुखानि, अत एव व्यतृणात् कुत्सितान्यकरोत्, ''तृणु कात्करणे'' इति धातोः। तस्मात् कारणात् पराक् बाह्यान् विषयान् पश्यति जीवः। आत्मन् आत्मनः स्वस्य अन्तः न पश्यति। सदा बहिर्दृष्टिरेवाऽस्त इत्यर्थः। कश्चिद्धीरो ज्ञानी अमृतत्वं मुक्तिमिच्छन् आवृत्तचक्षुः, उपलक्षणमेतत्, विषयेभ्यः परावृत्तचक्षुरादिकरणः सन् प्रत्यगन्तः आत्मानं स्वान्तस्थं भगवन्तं ऐक्षत् ईक्षत इत्यर्थः। लडर्थे लङ्, परस्मैपदं छान्दसम् ॥ २.१.१ ॥

उपनिषत्

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति
विततस्य पाशम्। अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा
ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २.१.२ ॥

व्यास- विषयव्यावृत्तचक्षुरादिमान्न सर्वथा मुमुक्षुर्विषयादिप्रमादी स्यादिति भावेन पूर्वश्लोकोक्तमेव विशदमाह- **पराच इति ॥** बाला इव बालाः अविवेकिनः। पाशं जनिमृती। अमृतत्वं मोक्षम् ॥ २.१.२ ॥

वामन- बाह्यार्थकामिनो बाला मृत्युपाशेन बद्ध्यन्ते। अथ धीरा भगवद्दृष्टिफलं अमृतत्वं ध्रुवं विदित्वा स्वर्गादिषु अध्रुवफलेषु प्रार्थनं न कुर्वन्ति। तादर्थ्ये सप्तमी। अध्रुवफलार्थं न प्रार्थयन्तीत्यर्थः ॥ २.१.२ ॥

वादि- ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्त इत्यत्राध्रुवेषु न विद्यते ध्रुवो मोक्षो यैस्तान्यध्रुवाणि काम्यकर्माणि तेषु ध्रुवं न प्रार्थयन्ते। निमित्तसप्तमी चेयम्। काम्यकर्माख्यकरणैः मोक्षं न प्रार्थयन्ते इति भावः ॥ २.१.२ ॥

वे.खं- न सर्वथा मुमुक्षुर्विषयप्रमादी स्यादिति भावेनोक्तमेव विवृणोति- **पराच इति ॥** यद्वा विषयव्यावृत्तेन्द्रियाणां फलकथनेन तदेव समर्थयते- **पराच इति ॥** बाला अविवेकिनः पराचो बहिष्ठान् कामाननुयन्ति । अतस्ते विततस्य सर्वदेशकालेषु विस्तृतव्यापारस्य मृत्योर्यमस्य पाशं मरणमिति यावत् । यन्ति यान्ति । अथ तस्मात् धीरा अमृतत्वं मोक्षं ध्रुवं नित्यं विदित्वा इहाध्रुवेषु विषयेषु न प्रार्थयन्ते ॥ २.१.२ ॥

वरद.खं- पराञ्चि खानि व्यतृणात् इति श्लोकार्थं तत्फलञ्च विवृणोति- **पराच इति ॥** ये बाला अज्ञानिपुरुषाः पराचः पराग्भूतान् बहिष्ठानिति यावत् । अनुयन्ति प्राप्नुवन्ति ते पुरुषा विततस्य विस्तृतस्य मृत्योः संसारस्य पाशं यन्ति । अथ ये धीराः पुरुषास्ते अमृतत्वं मोक्षं धृवं पुरुषार्थं विदित्वा । नित्यमिति यावत् । अधृवेषु पुरुषार्थेषु न प्रार्थयन्ते । ''हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि'' इति वक्ष्यमाणं सार्धश्लोकत्रयमेतदनन्तरभावीति ज्ञातव्यम् । तथाचास्य श्लोकार्थस्यैवं पूर्वोक्तेनैव सङ्गतिः ॥ २.१.२ ॥

रा.खं- मुमुक्षुः सर्वथा न विषयप्रमादी स्यादिति भावेनाह- **पराच इति ॥** ये बालाः बाला इवाविवेकिनः पराचः बाह्यान् कामान् स्रक्चन्दनवनितादि-विषयान् अनुयन्ति अनुसृत्य तिष्ठन्ति, ते विततस्य बहुकालीनस्य मृत्योः अविद्याकामकर्मादिः पाशं बन्धं तत्कृतक्लेशं यन्ति प्राप्नुवन्ति । अथ तस्मादिह लोके धीरा विवेकिनः ध्रुवममृतत्वं मोक्षं विदित्वा ज्ञात्वा अध्रुवेषु वित्तादिषु विषये न प्रार्थयन्ते । तेन नचिकेतसः स्तुतिरर्थाद् गम्यते ॥ २.१.२ ॥

उपनिषत्

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद् वै
तत् ॥ २.१.३ ॥

भाष्यम्

इदं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामि । यथा मरणं प्राप्य जीवो भवति तच्च प्रवक्ष्यामि जीवेश्वरभेदज्ञापनाय । यः कर्मफलभोक्ता सुप्त्यादिमान् स जीवः । यः प्रलयादिषु जीवेषु सुप्तेषु जागर्ति स विष्णुः परं ब्रह्मेत्यर्थः । न हि जीवस्य योन्यादिगमनं ब्रह्म । जीवाद्भेदेन ज्ञातं हि ब्रह्म यथावज्ज्ञातं भवति ॥

व्यास- अविलम्बेन तत्त्वं निरूपयेति पुनः पृच्छति- **येनेति** ॥ येनैवैतेन संसारे रूपादीन् विजानाति, तदेतदत्र मोक्षेऽपि नियामकं परिशिष्यते किमिति प्रश्नवाक्यार्थः । यदेतन्नियामकं मोक्षेऽपि परिशिष्यते किमिति पृष्टं तदेतन्मोक्षेऽपि परिशिष्यते वै इति परिहारमाह- **एतद्वै तदिति** ॥ २.१.३ ॥

व्या.भा- ''हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि'' इत्येतत्पूर्वत्र सम्बध्यत इत्याशयवान् आत्मा जीवो मरणं प्राप्य यथा यद्भवति तद्ब्रह्मेत्यन्यथाप्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **इदमिति** ॥ जीवस्य मरणानन्तरं यद्भवति तच्च वक्ष्यामीति किमर्थमपृष्टार्थप्रतिज्ञा क्रियत इत्यत आह- **जीव इति** ॥ मुमुक्षोर्जीवेश्वर-वैलक्षण्यज्ञानमावश्यकम् । तज्ज्ञापनायापृष्टार्थप्रतिज्ञा कृतेत्यर्थः । जीवेश्वर-भेदज्ञापनाय प्रतिज्ञा चेदुत्तरत्र तयोर्वैधर्म्योक्तिः स्यादिति वदतः तटस्थस्योक्तं वैधर्म्यमित्याह- **य इति** ॥ यः कर्मफलभोक्तेति ''योनिमन्ये प्रपद्यन्ते'' इत्यस्यार्थः । ''य एषु सुप्तेषु'' इत्यस्यार्थः यः प्रलयादिष्विति । आत्मा मरणं प्राप्य यथा यद्भवति तद्ब्रह्मेति कस्मान्न स्यादित्यत आह- **नहीति** ॥ ननु जीवेश्वरभेदज्ञापनञ्च किमर्थम् । येन तत्प्रतिज्ञा सार्थकेत्यत आह- **जीवादिति** ॥ त्वया यथावद्ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यादावुपस्कर्तव्यम् । अतः प्रतिज्ञा सार्थकेति वाक्यशेषः ॥२.१.३॥

वामन - अहो तर्हि ध्रुवफले प्रार्थनीयमुत्तमत्वं किं तदित्याकाङ्क्षायामाह– **येन रूपमिति** ॥ अत्रायं विशेषः रूपरसादिज्ञापकत्वम्, स्वप्नादिप्रदर्शकत्वम्, जीवादत्यन्तभिन्नत्वम्, सूर्यादिनियन्तृत्वम्, स्वकीयरूपगुणक्रियादिभिरभिन्नत्वम्, भूतभव्येशानत्वं चेत्याद्यनेकधर्मविशिष्टं विवक्षितफलदमिति प्रथमत उक्त्वा तदपि साक्षात् परमगुह्यं विष्ण्वाख्यं ब्रह्मैवेति धर्मिस्वरूपं पश्चादाह– **हन्त त इदं प्रवक्ष्यामीत्यादिना** ॥ भाष्यकारभट्टारकस्तु एतद्वाक्यं पाश्चात्यमपि प्रथमतो व्याख्याय धर्मविधिवाक्यानि पश्चाद् व्याख्याति, धर्मिग्रहणपुरस्सरं धर्मग्रहणं सुखव्युत्पादनाय स्यादिति । इदं गुह्यमित्यादेर्भाष्यस्यार्थः "य इमं परमं गुह्यम्" इति पूर्वप्रस्तुतो भगवानेव "हन्त त इदम्" इत्यत्र इदं ब्रह्म प्रकर्षेण वक्ष्यामीति प्रतिज्ञायते । सनातनं ध्रुवम् । तदेव ध्रुवफलं च । अयं जीवसङ्घो मरणममृतत्वं च ततः प्राप्य यत्प्रकारेण प्रवृत्तो भवति तत्प्रकारं च वक्ष्यामि । तदनुक्तौ जीवेश्वरभेदज्ञानासिद्धेः । तदसिद्धौ तज्ज्ञानस्य यथार्थत्वासिद्धेश्च । जीवेशयोः विरुद्धधर्मदर्शनात् स्वरूपभेदो निश्चेतव्य इत्याह– **य इति** ॥ योऽयं पारतन्त्र्येण सुखदुःखभोक्ता सुप्तिमोहादिमांश्च स जीवः ईशाद् भिन्नः । यः प्रळये प्रत्यहं च जीवेषु सुप्तेषु जागर्ति स विष्णुः । स एवं च परं ब्रह्म इति श्रुत्यभिप्रायः । नह्यत्यन्तविलक्षणयोरनयोरभेदसम्भवः । नन्वस्ति सालक्षण्यं जीवेशयोः यथाकर्मादिजननमित्यत आह– **नहीति** ॥ नहि जीवस्य योन्यादिगमनं ब्रह्मधर्मः । नापि नित्यजागरणं जीवधर्मः । अतो जीवाद् भेदेन ज्ञातमेव ब्रह्म यथावत् ज्ञातं भवति । अपरथा तज्ज्ञानस्य जीवज्ञानत्वप्रसङ्गात् । स च भेदः सव्येतरविषाणयोरिव न पृथक्त्वमात्रम् । किन्तु नियम्यनियामकभावलक्षणत्वेन विलक्षणतयेत्याह– **येन रूपं रसं गन्धमित्यादिना** ॥ येन रूपरसादिकं जीवो विशेषेण जानाति शब्दस्पर्शादिकमपि एतेनैव विजानाति । किमत्र महति साम्पराये परिशिष्यत इति त्वत्प्रश्नस्येदमुत्तरम्, एतद् रूपादिज्ञापकं गुह्यं ब्रह्मैव तत् परिशिष्यमाणं हि ॥

वादि- अधुना यमेनोक्तं भगवतः सांसारिकजगन्नियामकत्वमनुवदन् प्रकृतप्रमेयं पृच्छति- **येनेति** ॥ येन एतेन जगत्स्रष्टृत्वेन्द्रियप्रेरकत्वादिना कथितेनैतेन प्रत्यगात्मनैव रूपरसादिकं पश्यति तदिदमीश्वराख्यं स्वतन्त्रतत्त्वं अत्र मुक्तजीवे नियामकतया परशिष्यते किमिति प्रश्नः । अतिगोप्यत्वादस्य प्रमेयस्य सङ्क्षेपेणैवोत्तरमाह- **एतद्वै तदिति** ॥ एतत् सांसारिकसकलजीव-प्रवर्तकतयोक्तं ब्रह्म, हेतुगर्भमिदं विशेषणम्, संसारे स्वनियम्यं जीवं मुक्तौ स्वतन्त्रं कर्तुं कथं प्रेक्षावानीश्वरो यतत इति भावः, तद्वै मुक्तनियामकतया मुक्तावपि परिशिष्यमाणम् । वा इत्यनेन ''उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनाति-रोहति'' (ऋ.सं.१०.९०.२) इति श्रुतिप्रसिद्धिं ''सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात्'' (भाग.२.६.१७) इति स्मृतिप्रसिद्धिं च सूचयति । स्मृतिसमाख्यया श्रुतावन्नेनेति तृतीया द्वितीयार्थे । यद्यस्मात्कारणादन्न-मन्नोपजीविनं मर्त्यमतिरोहति संसारेऽतिक्रम्य वर्तते उत तस्मात् कारणात् अमृतत्वस्य मुक्तसमूहस्येशान इति श्रुतेरर्थः । संसारे जीवनियामको देवो मुक्तस्यापीशो भवेदेव । यथा प्रेक्षावान् राजा स्वभृत्यं कदाऽपि स्वसमं न कुरुते तथा संसारे सकलजीवेशो भगवानपि कथं मुक्तौ सत्यां तदीशानत्वं त्यजेदिति भावः ॥ २.१.३ ॥

वे.भा- मायावादिनो ह्यस्मिन्नध्याये जीवेशाभेद एव प्रतिपाद्यते । ''य इदं मध्वदं वेदात्मानं जीवम्'' इति सामानाधिकरण्यात् । ''यदेवेह तदमुत्र'' इत्यादेश्चेति वदन्ति । तदसत् ।

'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम ॥

इत्युत्तरत्र जीवेशभेदस्यैवोक्तत्वेन तद्विरोधादिति भावेन तद्वाक्यमन्यथा-प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **इदमिति** ॥ ''स्वप्नान्तं च'' इत्यतः पूर्वं ''हन्त त इदं प्रवक्ष्यमि'' इति प्रतिज्ञावाक्यं द्रष्टव्यमिति भावेन तद्वाक्यव्याख्यानमत्र

क्रियत इत्यप्याहुः । जीवो मरणं प्राप्य यथा भवति तच्चेति सम्बन्धः । यद्यपि पूर्वं ''गुह्यं तत्परमं ब्रह्म म्रियमाणं शरीरिणम् । सम्प्राप्तमपि'' इति मरणशब्दं म्रियमाणपरमङ्गीकृत्यायं मन्त्रो भगवत्परतयैव व्याख्यातः । तथापि व्याख्यानान्तरमेतदित्यविरोधः । नन्विदं गुह्यं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञा असङ्गता । ब्रह्मस्वरूपस्य नचिकेतसाऽपृष्टत्वात् । जीवो मरणं प्राप्य यथा भवति तच्च प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञात्वसङ्गतैव । नचिकेतसा जीवस्वरूपस्यापृष्टत्वादित्यत आह- **जीवेश्वरेति** ॥ जीवेश्वरभेदज्ञापनश्च जीवेश्वरस्वरूपकथनं विना न भवतीति भावः । ननु यद्यत्र जीवेश्वरभेदज्ञापनाय जीवेश्वरस्वरूपनिरूपणं प्रतिज्ञातं स्यात्तर्ह्युत्तरत्र विरुद्धधर्मवत्तया तदुभयोक्तिः स्यादित्यतोऽस्त्येव तथा तदुभयोक्तिः ।

'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनु संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ।
'य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म..................॥''

इति जीवेश्वरयोस्तथोक्तत्वादिति भावेन तद्वाक्यं व्याचष्टे- **य इति** ॥ कर्मफलभोक्तेत्यनेन ''योनिमन्ये'' इत्यादिकं व्याख्यातम् । सुप्त्यादिमानित्यादिपदेन शोकमरणादिपरिग्रहः । जागर्तीत्यनन्तरं यः शोकराहित्याच्छुक्रः यश्च नित्यामृतो यश्च सर्वलोकाश्रयो यश्च कोऽपि नात्येतीति ग्राह्यम् । तेन सुप्त्यादीत्यादिपदोपपत्तिः । जीवेषु सुप्तेषु यो जागर्ति स विष्णुरिति न युक्तम् । देवदत्ते सुप्तेऽपि यज्ञदत्तस्य जागरणदर्शनेन तस्य विष्णुलिङ्गत्वासम्भावादित्यत उक्तं- **प्रलयादिष्विति** ॥ आदिपदेन सृष्टिस्थितिकालग्रहणम् । नन्वेतदयुक्तम् । तथासति ''कामं कामं निर्ममाणः'' इत्यस्यानुपपत्तिः । नच प्रलये निर्माणमस्ति । नच निर्माणमात्रमत्रोच्यते । नतु तत्कालीनमिति वाच्यम् । ''भुञ्जानो नोत्सृजेद्वाचम्'' इत्यादाविव प्रकरणप्राप्तत्वादित्युक्तत्वात् ।

अत एव सूत्रकारोऽपि ''निर्मातारं चैके'' इति स्वाप्नपदार्थनिर्मातृत्वमीश्वरस्यैतच्छ्रुत्यवष्टम्भेनोक्तवानिति चेन्न । प्रलयेऽपि ब्रह्मादिजीवमनोवृत्त्यादिनिर्माणस्य सत्वात् । कथमन्यथा तन्मनोवृत्तेः प्रवाहतोऽनादित्वम् । उक्तञ्च ''प्रलयेऽपि प्रतिभातपरावरः'' इति । उक्तञ्च तत्त्वप्रकाशिकायाम्- ''स्वरूपातिरिक्तज्ञाननित्यत्वाभिप्रायेण'' इति । सूत्रकृतेश्वरस्य स्वाप्नपदार्थनिर्मातृत्वे एतच्छ्रुतेरुपपादनादत्र च भाष्ये प्रलयादिष्वित्युक्तत्वात्संस्कारादेः सत्त्वाच्च प्रलयेऽपि स्वाप्नपदार्थनिर्माणमस्तीत्यप्याहुः । ननु प्रलये यदि ब्रह्मादिमनोवृत्तिनिर्माणं तर्हि कथं तेषां सुप्तिः । नच ब्रह्मादिव्यतिरिक्तानामेव सुप्तिरिति वाच्यम् । ''सुषुप्तिसंस्थान् ब्रह्मादिकान्'' ''सुप्तास्तत्र यतो जीवाः सर्वे ब्रह्मशिवादिकाः'' इत्यन्यत्रोक्तेरिति चेन्न । यतस्तेषां सावस्था अस्मत्स्वप्नावस्थासदृशी । मनोवृत्तेस्सद्भावात् । बहिर्व्यापाराभावाच्च । एवञ्च स्वप्नसुषुप्त्युभयसाधारणसुप्तिशब्दस्य तत्र गौण्या वृत्त्या प्रयोग इति । उक्तञ्च बृहदारण्यकभाष्ये । ''स्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेण कानि सुप्त इत्युक्तम्'' इति । उक्तञ्च षट्प्रश्नभाष्यटीकायाम् । ''स्वापोऽपि द्विविधः स्वप्नः सुषुप्तिश्चेति'' इति ।

ननु जीवः सुप्तिशोकादिमान् विष्णुस्तु तेषु सुप्तेषु जागर्ति शोकादिरहितश्चेत्यस्तु तयोर्भेदः, जीवस्य कर्मफलभोक्तृत्वेन कथं तयोर्भेदसिद्धिः । विष्णोरपि कर्मफलभोक्तृत्वाङ्गीकारादिति चेन्न, यतोऽत्र कर्मफलं श्रुत्युक्तं जीवस्य योन्यादिगमनमेव विवक्षितम् । नहि जीवस्य यद्योन्यादिगमनं तत् ब्रह्म प्राप्नोति । अतस्तयोर्भेदः सिद्ध इति भावेनाह- **नहीति ॥** प्राप्नोतीति शेषः । यद्यपि जीवनियामकतया योन्यादिगमनमपि प्राप्नोत्येव ब्रह्म तथापि न स्वकर्मार्जितशरीरप्राप्त्यर्थम् । अत एव श्रुतौ शरीरत्वायेत्युक्तमिति भावः । ननु ''हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि'' इत्यत्रेदं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामि । यथा मरणं प्राप्य जीवो भवति तच्च प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाद्वयं कृत्वा तदुभयं पश्चादभिधीयत

इति कुतोऽङ्गीकर्तव्यम् । ब्रह्म प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय पश्चात्तन्निरूपणमेव क्रियत इत्यर्थः किं न स्यात् । नचैवं "यथा मरणं प्राप्य" इत्येतद्व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तदिदं ब्रह्म प्रवक्ष्यामीति वाक्ययोजनोपपत्तेः । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदायोगाच्चेति चेन्न । तथासति "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते" इत्यादिना जीवस्य योन्यादिगमन-मुच्यमानमसङ्गतं स्यात् । नच जीवस्य योन्यादिगमनमपि ब्रह्मतयोच्यत इति नासङ्गतिरिति युक्तमित्याह- **नहीति** ॥ योन्यादिगमनस्य ब्रह्मत्वे तस्यानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थ इत्यप्याहुः । नन्वेवं प्रतिज्ञाद्वयमित्यङ्गीकारे जीवस्वरूपकथनं व्यर्थम् । तस्याजिज्ञासितत्वात् । नच जीवेश्वरभेदज्ञापनाय तत्कथनमित्युक्तमिति वाच्यम् । जीवेश्वरभेदस्याप्यजिज्ञासितत्वेन तज्ज्ञापनस्यापि व्यर्थत्वादित्यत आह- **जीवादिति** ॥ ब्रह्मणो यथावज्ज्ञानं च नचिकेतसा प्रार्थितमिति भावः ॥२.१.३॥

वे.खं- एवमुक्तो नचिकेताः स्वयं विषयव्यावृत्तेन्द्रियत्वात् पुनरपि जीवनियामकभगवत्स्वरूपं पृच्छति- **येनेति** ॥ येन "सर्वे वेदाः" इत्याद्युक्तमाहात्म्यवता । एतेनैव "ऋतं पिबन्तौ" इत्याद्युक्तमाहात्म्यवता विष्णुनैव । जीवो रूपादिकं विजानाति यच्चात्र मुक्तौ परिशिष्यते तदेतत्किं कैर्विशेषणैर्विशिष्टमित्यर्थः । परिहारमाह- **एतद्वै तदिति** ॥ तत् त्वत्पृष्टं जीवनियामकभगवत्स्वरूपं एतद्वक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टं वै प्रसिद्धमित्यर्थः ॥२.१.३॥

वरद- यत एवं धीरा अध्रुवेषु विषयेषु न प्रवर्तन्ते । किन्तु ध्रुवे मोक्षे एव प्रवर्तन्ते । त्वं च धीरो यतस्तस्मात् ते तुभ्यं ब्रह्म वक्ष्यामीति भावेनोच्यते-

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम ॥ इति ॥ काठक २.२.६

तद्व्याचष्टे- **इदमित्यादिना** ॥ इदं वाक्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञावाक्यत्वात् ''ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते'' इति वाक्यस्यानन्तरस्थं इति ज्ञातव्यम् । ननु ब्रह्मस्वरूपस्यैव नचिकेतसा पृष्टत्वात् तदेव तस्मै प्रतिपादनीयम् । मरणानन्तरं जीवगतिस्त्वपृष्टा किमर्थं कथ्यत इत्यत आह- **जीवेति** ॥ ब्रह्मस्वरूपजिज्ञासवे हि तत्स्वरूपं यथावन्निरूपणीयम् । यथावन्निरूपणञ्च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां वस्तुविवेचने सत्येव भवति अतस्तद्विवेचनार्थं जीवस्य मरणानन्तरावस्था कथ्यत इत्यर्थः । प्रतिज्ञातं ब्रह्मगतिश्च निरूप्यते । ''योनिमन्ये प्रपद्यन्ते'' इत्यारभ्य श्लोकद्वयेन । तद्व्याख्याति- **य इति** ॥ कर्मफलभोक्तेत्यनेन योनिमन्ये इति श्लोकार्थः सूचितः । सुप्त्यादिमानित्यनेन ''य एषु सुप्तेषु'' इत्यर्थ उक्तः । ''यः प्रलयादिषु'' इत्यनेनापि ''य एषु सुप्तेषु जागर्ति'' इत्यस्य ''हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि'' इत्यनेन ब्रह्म प्रवक्ष्यामि, यथा मरणं प्राप्य जीवो भवति तच्च वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाद्वयमभिधाय पश्चात्क्रमेण तदुभयमभिधीयत इति किमर्थमङ्गीकर्तव्यम् । किं तर्हि ब्रह्म प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय पश्चात्तन्निरूपणं क्रियत इत्येवार्थः किं न स्यादित्यत आह- **यदि हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं इति** ॥ प्रतिज्ञातं ब्रह्मैवोत्तरत्राभिधीयते तर्हि जीवस्य यद्योन्यादिगमनमुच्यते तदपि ब्रह्मेति स्यात् । अन्यवस्तुप्रतिपादनस्य त्वयाप्यनङ्गीकृतत्वात् योन्यादिगमनस्य च ब्रह्मत्वे तस्यानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु प्रतिज्ञाद्वयमित्यङ्गीकारेऽपि जीवस्वरूपस्य जिज्ञासितत्वात्तद्वर्णनं व्यर्थम् । नच जीवेशभेदज्ञापनाय जीववर्णनमिति वाच्यम् । तद्भेदस्याप्यजिज्ञासितत्वेन तज्ज्ञापनायोगादित्यत आह- **जीवादिति** ॥२.१.३॥

वरद.खं- यत एवमधीरा एवं विषयाभिरताः, धीरास्तु मोक्षाभिरता एव त्वञ्च धीरोऽसि अत उत्कृष्टपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं ब्रह्म ते प्रवक्ष्यामीति समाप्तो ब्रह्मोपदेश इति शङ्कया पुनरपि विशेषज्ञानार्थं पृच्छति नचिकेताः- **येनेति** ॥

यैनैतेन भगवता रूपादिविषयाननुभवति पुरुषस्स भगवानत्र मुक्तजीव-नियामकतयावशिष्यते किमिति चोद्यार्थः । परिहारमाह- **परिशिष्यत एतद्वै तदिति ॥** परिशिष्यत इति पदं चोद्यपरिहारयोः साधारणम् । तदेतद्ब्रह्म मुक्तजीवे नियामकतया परिशिष्यत एवेति परिहाराभिप्रायः । यथावज्जानीयामिति ॥ २.१.३ ॥

रा.खं- नचिकेता अर्थात्प्राप्तामात्मनः स्तुतिं मत्वा, अलं स्तुत्या क्षिप्रं तत्त्वं वदेति भावेन पृच्छति- **येनेति ॥** येन एतेनैव ब्रह्मणा प्रेरितो रूपादीन् विजानाति तदेतत् जीवप्रेरकं ब्रह्मात्र मोक्षे परिशिष्यते मुक्तजीवप्रेरकत्वेन आस्ते किमिति प्रश्नार्थः । इति पृष्टो यमः प्रत्युत्तरमाह- **एतद्वै तदिति ॥** तत् त्वया परिशिष्यते किमिति पृष्टं एतद्वै एतद्गुणकं सत् परिशिष्यते वै असंशयमित्यर्थे वैनिपातः । परिशिष्यत इत्येतदत्राप्यन्वेति ॥ २.१.३ ॥

उपनिषत्

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २.१.४ ॥

व्यास- नियामकं विस्तार्य ब्रूहीत्याकाङ्क्षायां स्वप्नान्तमित्यादिना नियामकं ब्रह्म विस्तरेणाह- **स्वप्नान्तमिति ॥** स्वप्नान्तमित्यतः पूर्वं "हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम्" इति प्रतिज्ञावाक्यं द्रष्टव्यम् । स्वप्नान्तं स्वप्नाख्यमन्तम् । स्वप्नसुषुप्ती इति यावत् ॥ २.१. ४ ॥

वामन - रूपादिज्ञापकत्वं ब्रह्मलक्षणं ह्यत्रोक्तम् । तत् त्रिविधमस्तीत्याह– **स्वप्नान्तमित्यादिना ॥** स्वप्नाद्यवस्थाद्वयमुक्त्वा उभाविति पृथग्वचनात् उभयात्मकावस्था च गृह्यते । इमास्तिस्रोऽपि येनैव पश्यति । "बहिः शब्दादिकं जानन् पश्यन् स्वप्नं तथैव च" (मां.भा.२.१) इति वचनात् समुच्चयपक्षोऽपि गम्यते । तं महान्तं विष्णुं स्वामिनं मत्वा जीवो न शोचति ॥४॥

वादि- पुनरपि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिप्रेरकत्वादिना भगवतो माहात्म्यातिशय-मुक्त्वा मुक्तेरपि नित्यजाग्रदवस्थारूपत्वात् प्रेरकत्वमपि हरेरावश्यकमिति भावेनाह- **स्वप्नान्तमिति ॥** स्वप्नान्तं जागरितान्तं जागरितस्थानं तत्रत्यव्यापारमिति यावत् । महान्तं सर्वोत्तमम् । मननानन्तरमात्मानं स्वस्वरूपं विशेषेण गोप्तुं रक्षितुं नेच्छति स्वतन्त्रभगवदिच्छयैव ममापि रक्षा भवेत् । अतोऽस्वतन्त्रेण मया मम रक्षणार्थं क्रियमाणो यत्नो व्यर्थ इति तत्रोदास्त इति भावः । एतत् स्वाप्नजाग्रदादिप्रवर्तकं जीवस्य हृदि स्थित्वा सुखसारस्यैव भोक्तृभूतभव्यसकलजगदीशानं व्याप्तं सर्वोत्तमं वस्तु तद्वै मुक्तनियामकतया मुक्तावपि परिशिष्यमाणम् । वैशब्देनेह जीवनियामकतया जीवहृदि स्थितो भगवान् तस्यैव जीवस्य मुक्तौ सत्यां कथं हृदि स्थितो न भवेत् ? तदाऽप्यस्वतन्त्रो जीवः स्वेष्टमुक्तेर्दातारं स्वतन्त्रं च स्वहृदिस्थं भगवन्तं कथं बहिष्कुर्यादिति युक्तिप्रसिद्धिं सूचयति । विभुपदेनापि व्याप्तस्य भगवतः कथं मुक्तौ हृद्यभाव इति युक्तिः सूचिता । सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं हि विभुत्वम् ॥ २.१.४ ॥

वे.खं- तदेवाह- **स्वप्नान्तमिति ॥** अत्र स्वप्नान्तशब्दः स्वप्नसुषुप्त्यु-भयाभिप्रायेण । येन प्रेरितो जीवः । उभौ तस्यैव विवरणं स्वप्नाख्योऽन्तः स्थानं स्वप्नान्तः तम् । "अन्तः स्थानं स्थलं वासः प्रदेश इति चोच्यते" (बृ.भा.६.३.११) इत्यभिधानात् । "जागरितान्तश्च" जागरितस्थानं च पश्यति तं महान्तं परममहत्त्वोपेतं अत एव विभुमात्मानं मत्त्वा धीरो न शोचति ॥ २.१.४ ॥

वरद.खं- माहात्म्यज्ञानपूर्वकं जानीयामिति नचिकेतसा प्रार्थितत्वात्त-न्माहात्म्यं निरूपयति- **स्वप्नान्तमित्यादिना ॥** स्वप्नान्ता स्वप्नावस्था, जागरितान्ता जागृदवस्था, स्वप्नान्तं जागरितान्तश्चेत्युभौ अन्तौ येन हरिणा पश्यति जीवः तं महान्तं विष्णुं ज्ञात्वा धीरो न शोचतीत्यर्थः ॥ २.१.४ ॥

रा.खं- मुक्तौ नियामकं ब्रह्मस्वरूपं विस्तरेण ब्रूहीति पृष्टो यमो विस्तरेणाह- **स्वप्नान्तमिति ॥**

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा मरणं प्राप्यऽऽत्मा भवति गौतम ॥

इति उत्तराध्यायगतं प्रतिज्ञावाक्यं अत्रादौ योज्यमिति वदन्ति । भाष्ये अत्रैव व्याख्यानात् । पूर्वार्धः स्पष्टार्थः । उत्तरार्धस्य तु आत्मा जीवः मरणं प्राप्य यथा भवति तच्च प्रवक्ष्यामि । जीवेशभेदज्ञापनायेत्यर्थः । स्वप्नान्तं सुषुप्तिम्, जागरितान्तं स्वप्नं चोभौ सुषुप्तिस्वप्नौ येन प्रेरितो जीवः पश्यति तं महान्तमित्यन्वयः ॥ २.१.४ ॥

उपनिषत्

य [1]इदं मध्वदं वेदाऽत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद् वै
तत् ॥२.१.५॥

भाष्यम्

जीवस्यान्तिके । न हि स्वस्य स्वयं जीवोऽन्तिके भवति । वस्त्वन्तरस्य हि दूरत्वमन्तिकत्वं वा ॥२.१.५॥

व्या- मध्वदं देहे स्थित्वा सारभोक्तारम् । जीवमन्तिकात् जीवस्य समीपे । तत आत्मनो ज्ञातत्वात् स्वात्मानं गोप्तुं नेच्छति ।

व्या.भा- आत्मानं जीवमिति सामानाधिकरण्यप्रतीत्या जीवस्यात्माभेदः प्रतीयते । स प्रकृतप्रतिज्ञा विरुद्धोऽतस्तां निवारयन् जीवमिति द्वितीयां षष्ठ्यर्थत्वेन व्याकुर्वन् तस्यान्वयश्च दर्शयति- **जीवस्येति ॥** जीवमिति

---

१. ''इमम्'' इति वामनतपण्डिताचार्यपाठः ।

द्वितीयायाः षष्ठ्यर्थत्वानङ्गीकारे बाधकमाह- **नहीति** ॥ हीति सूचितामुपपत्तिं स्फोरयन्नाह- **वस्त्वन्तरस्येति** ॥ २.१.५ ॥

वामन- ''तं स्वात्मानं मत्वा'' इत्यभेदार्थयोजनायां को दोष इत्याशङ्कायामाह– **य इममिति** ॥ जीवस्यान्तिक इति जीवमन्तिकादिति व्याख्याति । ''षट्सु द्वितीया'' इति सूत्रेण द्वितीयायाः षष्ठ्यर्थत्वात् । ''त्रिषु पञ्चमी'' इति च सूत्रम् । य इमं मध्वदं पूर्णानन्दभुजं स्वस्वामिनं जीवस्यान्तिके हृदये नियामकत्वेन स्थितं वेद स ततः परं स्वात्मानं गोप्तुं नेच्छति । भगवदिच्छयैव स्वगुप्तिसम्भवात् । जीवपरयोरैक्यपक्षे जीवस्यान्तिके पर इति न युज्यते । तस्य ततो भेदाभावात् । भिन्नयोरेव हि अन्योन्यमन्तिकत्वं दूरत्वं वा भवति । तदभिप्रायेण प्राह– **नहीति** ॥ तस्मात् जीवस्यान्तिक एव ध्येयो भगवान् नतु जीवैक्येनेति सन्मतम् ॥२.१.५॥

वे.भा- नन्वेवं तर्हि ''य इदं मध्वदं वेदात्मानं जीवमन्तिकात्'' इति वाक्यविरोधः । तत्र सामानाधिकरण्यव्यपदेशेन जीवेशाभेदप्रतीतेरित्यतः तद्व्याचष्टे- **जीवस्येति** ॥ अनेन जीवमिति द्वितीया षष्ठ्यर्था । अन्तिकादिति पञ्चमी सप्तम्यर्थेत्युक्तं भवति । ननु जीवमिति द्वितीया कुतः षष्ठ्यर्थत्वेन व्याख्येया । ''आत्मानं जीवं स्वान्तिके वेदेति यथाश्रुतार्थे बाधकाभावादित्यत आह- **नहीति** ॥ स्वयं जीवः स्वस्यान्तिके हि यस्मान्न भवेत्तस्माज्जीवस्यान्तिक इति व्याख्येयमित्यर्थः । स्वयं जीवः स्वान्तिके कुतो न भवतीत्यतस्तस्य भेदसापेक्षत्वादित्याह- **वस्त्वन्तरस्येति** ॥ हि यस्मात् वस्त्वन्तरस्य वस्त्वन्तरात् दूरत्वमन्तिकत्वं वा । नतु तस्यैव तस्मादेव । अतो जीवः स्वयं स्वस्यान्तिके न भवतीत्यर्थः ॥ २.१.५ ॥

वे.खं- किञ्च य इदं इमं मध्वदं सुखभोक्तारं ''मध्वित्यानन्द उद्दिष्टः'' इतिवचनात् । भूतस्य, भव्यस्य, वर्तमानस्य चेशानमात्मानं भगवन्तं

जीवमन्तिकात् जीवस्यान्तिके वेद स ततो भगवज्ज्ञानसामर्थ्येनान्यविषयक-भयाभावात् न विजुगुप्सते आत्मानं गोप्तुं नेच्छति ॥२.१.५॥

वरद.भा- यद्यपि जीवेशभेदस्त्वेन साक्षान्न जिज्ञासितः । तथापि यथावद्ब्रह्मज्ञानस्य जिज्ञासितत्वाद्यथावज्ज्ञानान्तर्भूतो जीवेशभेदोऽपि जिज्ञासित एवेति भावः । ''य इदं मध्वदं वेदात्मानं जीवमन्तिकात्'' इत्यत्रात्मानमेव जीवमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिनिरासार्थमाह- **जीवस्येति** ॥ अनेन जीवमिति द्वितीया षष्ठ्यर्थ इति सूचितम् । अन्यथा अन्तिक इत्यस्यान्वया-भाव इति आत्मानं जीवमिति सामानाधिकरण्यमेव किं न स्यादित्यत आह- **नहीति** ॥ कुतो न भवतीत्यत आह- **वस्त्वन्तरस्येति** ॥ २.१.५ ॥

वरद.खं- इदं मध्वदं सुखभोक्तारमात्मानं विष्णुं जीवमन्तिकात् जीवस्य समीपे यो वेद सः ततो विष्णोरन्यमात्मानं गोप्तुं नेच्छतीत्यर्थः ॥२.१.५॥

रा.खं- योऽधिकारी इदं इमं मध्वदं मधु सुखमत्तीति मध्वदः तम्, अत्तेरच्प्रत्ययः, देहे स्थित्वा सारभोक्तारमिति यावत्, जीवमन्तिकात् जीवसमीपे तन्नियामकतया स्थितं आत्मानं भूतभव्यस्य, द्वन्द्वैकवद्भावः, भूतभाविनोरीशानं प्रेरकं वेद जानाति स ततः आत्मनो नियामकतया ज्ञातत्वात् न विजुगुप्सते, गुपू रक्षणे, आत्मानं गोप्तुं रक्षितुं नेच्छति । भगवानेव सदा सर्वत्र रक्षकतयाऽऽस्त इति ज्ञात्वा स्वात्मरक्षणार्थं न प्रयतत इत्यर्थः । एतद्वै तत् यत् त्वया पृष्टं तत् एतद्वै प्रागुक्तगुणकं वै ॥२.१.५॥

उपनिषत्

यः पूर्वं तपसोऽजातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्
वै तत् ॥२.१.६॥

भाष्यम्

> 'अम्नामभ्यश्च भूतेभ्यस्तपोनाम्नः शिवादपि ।
> पूर्वं यो जनयामास पूर्वाजातं चतुर्मुखम् ॥
>
> [१]स्वात्मानं च गुहासंस्थं सर्वभूतैः सहाभिभूः ।
> यः पश्यति सदा विष्णुस्स एष हृदि संस्थितः ॥'इति च ॥

यथा "मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च" इत्यादिना जाता एवेन्द्रादयः कश्यपात् पुनर्जायन्ते न तथा भगवतो ब्रह्मा । किन्त्वजातमेवाद्भ्यः पूर्वमजायत जनयामास । अजायतेति "जज्ञे बहुज्ञम्" इतिवदन्तर्णीतणिच् ॥२.१.६॥

व्यास- यः पूर्वमिति वाक्यं दुर्गमार्थत्वाद्व्याचष्टे- **अम्नामभ्य इति** ॥ गुहां प्रविश्येति वाक्यं योजनाप्रतीतेर्व्याचष्टे- **स्वात्मानमिति** ॥ कस्मादपि पूर्वमजातं पूर्वाजातमिति सूचितमर्थं स्ववाक्येन विशदयति- **यथेत्यादिना** ॥ यथेन्द्रादिजनकस्य कश्यपस्य न तेभ्य उत्तमत्वं न तथा विष्णोः ब्रह्मणः । तस्य पूर्वाजाततज्जनकत्वादुत्तमत्वमेवेति भावार्थः । अजायतेत्यस्य स्वयमुत्पन्न इत्यर्थत्वात् कथं जनयामासेति णिजर्थतया व्याख्येत्यतः प्रयोगदर्शनेनोपपादयति- **अजायतेति** ॥ २.१.६ ॥

वामन - सोऽयं भूतभव्येशो देवान् ब्रह्मादीनसृजदित्यभिप्रायेणाह- **यः पूर्वमिति** ॥ एतदभिप्रायं "अम्नामभ्यश्च भूतेभ्यः" इत्यादिना महावराहवचनेन स्पष्टयति । "पञ्चम्यामाहुतावापः" (छं.५.२.११) इत्यादावम्नामकत्वं भूतानां प्रसिद्धम् ।

> **दशकल्पं तपश्चीर्णं रुद्रेण लवणार्णवे ।**
> **त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि क्लिष्टेन लवणाम्भसा ॥"**अनु.३.४.३७

---

१. सर्वेषामेव भूतानां हरिर्नित्यं हृदि स्थितः ॥ स्कन्दपुराणम् नागरखण्डम् ॥

'उग्रतपोनामा योग्यो रुद्रपदस्य यः'' (अनु.४.१.४) इत्यादिना महातपस्तत्त्वा धर्मधर्म्यभेदाच्च तपोनामकः शिवः । विष्णुना जायमानोऽपि तत्पूर्वमन्यस्मादजातत्वादजनामकश्चतुर्मुखः । ''स्वात्मानं च'' इत्यादिना ''गुहां प्रविश्य'' इत्यादिवाक्यशेषं व्याख्याति । अभिभूः सर्वाधिकशक्तिः । पूर्वाजातजननं यथावद् व्युत्पादयति । यथैव इन्द्रादयः पूर्वं विष्णोर्जाता एव कश्यपाज्जायन्ते तथैव ब्रह्मापि पूर्वमन्यस्माज्जात एव विष्णोः पुनर्जायत इति न मन्तव्यम् । किन्त्वन्यस्मादजात एवायमस्माज्जायते । कुतः ? अजातमेव हि भगवान् अबादिभ्यः पूर्वमिमं जनयामास । ''जज्ञे बहुज्ञम्'' इत्यत्र जनयामासेत्यर्थो गम्यते, तद्वदत्राप्यविरोधः ॥ २.१.६ ॥

वादि- ''यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः'' इत्यत्र अद्भ्यः आ समन्ताद्रक्षकत्वेनाप्पदवाच्येभ्यः पञ्चमहाभूतेभ्यः तपसः दिगम्बरत्वजटिलत्वादिना तपःप्रवर्तकाद्रुद्राच्च पूर्वमजातं प्राग् भगवदितरस्मात् कस्माच्चिदप्यजातं अभिनवपुत्रमित्यर्थः । ब्रह्माणमजायत अन्तर्णीतो णिच् । जनयामासेत्यर्थः । सकलजीवहृदयगुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं स्वात्मानं भूतेभिस्तैस्तैर्जीवैस्सह व्यपश्यत ॥२.१.६॥

वे.भा- ''यः पूर्वं तपसो जातम्'' इति मन्त्रस्य यो मुमुक्षुः पूर्वं तपसो ज्ञानरूपात् ब्रह्मणो जातं हिरण्यगर्भं किमपेक्षया पूर्वमित्यत आह- **अभ्द्यः पूर्वमजायतेति ॥** यः अभ्द्यः भूतेभ्यः पूर्वमजायत । तं प्रथमजं सर्वप्राणिहृदयगुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं भूतेभिर्भूतैः सह तिष्ठन्तं यः पश्यति एतद्वै तदिति व्याख्यानमसत् । एतद्वै तदिति वचनानुसारेण यः पूर्वमिति यच्छब्दस्य विष्णुपरत्वेन मुमुक्षुपरत्वाभावात् । नहि नचिकेतसा मुमुक्षुस्वरूपं पृष्टम् । तपश्शब्दस्य परब्रह्मपरत्वे एकस्य पूर्वमित्यस्य व्यर्थत्वाच्च । अभ्द्यः पूर्वं इत्येतावता पूर्तेः । अभ्द्यः पूर्वं जातमित्यन्वयोपपत्त्याऽजायतेत्यस्य व्यर्थत्वात् अयुक्तत्वाच्च । यच्छब्दाध्याहारेण योजनायां स एव दोषः । गुहाप्रविष्टत्वस्य

विष्णुलिङ्गत्वस्योक्तत्वेन चतुर्मुखविशेषणत्वायोगाच्च । भूतानां हृदये अवस्थानाभावेन तैः सह तिष्ठन्तमित्युक्त्ययोगाच्च । पूर्वमेकस्य यच्छब्दस्य विद्यमानत्वेन यो भूतेभिरिति यच्छब्दस्य व्यर्थत्वात् प्रमाणविरोधाच्चेति भावेन वाक्यभेदमङ्गीकृत्य प्रमाणेन मन्त्रं व्याचष्टे- **अम्नामभ्य इति** ॥ ननु भूतानामम्नामकत्वं कथम् । अम्नाम्नो भूतविशेषवाचकत्वादिति चेन्न । पञ्चीकरणपक्षे भूतविशेषस्यापि सर्वभूतात्मकत्वेनाम्नाम्नः सर्वभूतवाचकत्वं ज्ञायते । भूतेभ्यः तदभिमानिभ्यः । शिवादपि अहङ्कारतत्त्वाभिमानिनः । अजायतेत्यस्यार्थो जनयामासेति । पूर्वाजातमित्युक्त्या नास्मत्पक्षे पूर्वशब्दस्य वैयर्थ्यमित्युक्तं भवति । चतुर्मुखमिति विशेष्योक्तिः । गुहां प्रविश्येत्येतत् चतुर्मुखपरमिति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **स्वात्मानश्चेति** ॥ अभिभवति सर्वानित्यभिभूः । सर्वभूतैः सह पश्यतीत्यन्वयः । एतद्वै तदित्यस्यार्थमाह- **स एष इति** ॥ तथाच जीवमन्तिकादित्युक्तजीवसमीपस्थभगवत्स्वरूप-प्रतिपादनायायं मन्त्रः प्रवृत्त इति भावः । नन्वेवं व्याख्यानेऽपि पूर्वमजातमिति विशेषणं व्यर्थम् । व्यावर्त्याभावात् । नहि कश्चित् पूर्वं जातः पुनर्जायते । येन तत्सार्थकं स्यात् । यः पूर्वमजातं चतुर्मुखं तपसोऽद्भ्यः पूर्वमजायतेत्यनन्वय-श्चेत्यत आह- **यथेति** ॥ इत्यादिना वाक्येन जाताः भगवन्मुखादिना जातत्वेनावगता इत्यर्थः । न तथा भगवतो ब्रह्मा पूर्वं जात एव जायते । ननु हिरण्यगर्भस्याद्भ्यः पूर्वं जननाङ्गीकारे "अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भः" (म.ना.उ.१.१२) इति विरोध इति चेन्न । तद्वाक्यस्य ब्रह्माण्डान्तः-सृष्टिपरत्वात् । अस्य बाह्यसृष्ट्यपेक्षत्वादिति । अजायतेत्यस्य स्वयमुत्पन्न इत्यर्थत्वात् कथं जनयामासेति व्याख्यानमित्यतः अन्तर्णीतणिच्त्वान्नानुपपत्ति-रिति प्रयोगपूर्वमाह- **अजायतेति** ॥ "या प्राणेन संविशति" इति मन्त्रः प्रसिद्धादितिपर इत्यनुपपन्नम् । पितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मनां त्रयाणामेव नचिकेतसा पृष्टत्वेनादितिकथनस्यासङ्गतत्वात् । अतो विष्णुपर एवायं मन्त्रः ॥

वे.खं- जीवस्यान्तिके विद्यमानं हृद्गतं भगवत्स्वरूपं कीदृशमित्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपं वक्तुं पुनः प्रतिजानीते- **एतद्वै तदिति** ॥ तत् जीवस्यान्तिके विद्यमानं भगवत्स्वरूपं एतद्वै यः पूर्वमजातं चतुर्मुखं तपसस्तपोनाम्नः शिवात् अब्भ्योऽम्नामकभूतेभ्यश्च पूर्वमजायत जनयामास । यश्च हृद्गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं स्वात्मानं भूतेभिर्भूतैः सह व्यपश्यत पश्यति । एतच्छब्दस्य पूर्वेणान्वयः ॥२.१.६॥

वरद- "यः पूर्वं तपसो जातमब्भ्यः पूर्वमजायत" इत्येतद्व्याचष्टे- **अम्नामभ्य इति** ॥ पूर्वमजातमिति विशेषणस्य कृत्यमाह- **यथेति** ॥ अजायतेत्यस्य जनयामासेत्यर्थः कथमित्यत आह- **अजायतेति** ॥२.१.६॥

रा.खं- पुनर्भगवतो महिमोक्तिपूर्वकं त्वत्पृष्टमेवंरूपमिति बहुभिर्मन्त्रैराह- **य इति** ॥ यो भगवान् अजातं पूर्वमजातं चतुर्मुखं तपसः तपोनामकाच्छिवात् पूर्वं अब्भ्यः अम्नामकेभ्यो भूतेभ्यश्च पूर्वमजायत अजनयत्, अन्तर्णीतणिच्, यो भगवान् गुहां हृदयगुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं स्वात्मानं भूतेभिः भूतैस्सह व्यपश्यति विशेषेण पश्यति, अडागमः छान्दसः, एतद्वै तत् । यत् त्वया पृष्टं तत् एतद्वै उक्तगुणकं वै । अजातमिति विशेषणं तु भगवन्मुखाद्यवयवतो जाता एवेन्द्रादयः कश्यपात् पुनर्जायन्ते, न तथा भगवतो ब्रह्मा, किन्तु पूर्वमजात एव भगवतो जात इति वक्तुम् ॥ २.१.६ ॥

उपनिषत्

या प्राणेन संविशत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत ॥ एतद् वै तत् ॥ २.१.७ ॥

भाष्यम्

'अदनाददितिर्विष्णुर्यः प्राणसहितः स्थितः ।
उत्तमो देवताभ्यश्च सोऽत्मानं विविधात्मना ॥

मत्स्यकूर्मादिरूपेण गुहासंस्थमजीजनत् ।
भूतैस्सह महाविष्णुः परमात्मा युगे युगे ॥'' इति च ॥

देवतामयी देवतोत्तमा । प्राणेन सहितो भवति । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं स्वात्मानं भूतैस्सह विविधं जनयामास ॥ २.१.७ ॥

व्या.भा- या प्राणेनेत्येतत्स्त्रीलिङ्गात्, प्रसिद्धेश्च कश्यपभार्यादितिपरत्व-प्रतीतेः प्रमाणमुदाहृत्य स्ववाक्येन व्याचष्टे- **अदनादिति** ॥ उत्तमो देवताभ्यश्चेति व्याख्यातमपि देवतामयीतिपदं देवतात्मिकेतिप्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **देवतेति** ॥ या प्राणेनेति व्याख्यातमपि प्राणेन प्राणरूपेण संविशतीत्यन्यथाप्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **प्राणेनेति** ॥ ''गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीम्'' इत्यादिविशेष्याप्रतीतेर्व्याचष्टे- **गुहामिति** ॥ २.१.७ ॥

वामन- एवं ब्रह्मादिसृष्टिमुक्त्वा भगवतो मत्स्यादिरूपेण स्वरूपाभिव्यक्तिं च वक्ति– **या प्राणेनेति** ॥ तद्व्याख्याति– **अदनाददितिरित्यादिना** ॥ इति च महावराहे । देवतामयीत्यादिना स्ववचनेनैव पदार्थान् विवृणोति । ''विकारप्राचुर्यप्राधान्येषु मयट्'' इति सूत्रात् उत्तमार्थत्वं च मयटः प्रसिद्धम् । ''प्राणेन सम्भवति'' सह स्थितो भवति । सर्वप्राणिनां हृदयं प्रविश्य तिष्ठन्तीं स्वात्मानं मत्स्यादिरूपेण विविधं व्यक्तीचकार । ''अजायमानः'' इति श्रुतेः । भूतानि तु जनयामास । ''तान्यसृजत'' इति सर्वसृष्टिश्रुतेः । एषामदनाददितिः स उच्यते ॥ २.१.७ ॥

वादि- अदितिः अदनाददितिशब्दवाच्या देवतामयी सर्वदेवोत्तमा या परदेवता प्राणेन सह संविशन्ती सा अस्मिन् युगे इव युगे युगेऽपि भूतेभिः सह

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं स्वात्मानं व्यजायत मत्स्यकूर्मादिरूपेण जनयामास । युगे युगे प्रजाः सृष्ट्वा तद्धृदि अन्तर्यामितया स्वात्मानं सृष्ट्वा बहिर्ब्रह्मादीनामुपकाराय मत्स्यकूर्माद्यवताराश्च सृजतीति भावः ॥२.१.७॥

वे.भा- नन्वेतदप्ययुक्तम् । अदितिशब्दस्य देवमातरि रूढत्वेन विष्णौ स्त्रीलिङ्गान्तादितिशब्दप्रयोगायोगात् । देवतामयीत्युक्तदेवतास्वरूपत्वायोगात् । प्राणेन प्राणस्वरूपेणेत्युक्तमुख्यप्राणस्वरूपत्वस्यासम्भवाच्च । किञ्च "गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीम्" इत्युक्तो गुहासंस्थः किं विष्णुरन्यो वा । नाद्यः । तस्य "या भूतेभिर्व्यजायत" इति उक्तभूतजन्यत्वासम्भवात् । न द्वितीयः । प्रागुक्तविरोधादित्यतस्तं मन्त्रं प्रमाणेन व्याचष्टे- **अदनादित्यादिना** ॥ अदनाददितिरित्यनेनादितिशब्दो योगेन विष्णुपर इत्युक्तं भवति । नच स्त्रीलिङ्गानुपपत्तिः । भगवतः स्त्रीरूपत्वस्यापि भावात् । ननु स्मृतौ "उत्तमो देवताभ्यश्च" इत्येतत् कस्य व्याख्यानमिति न प्रतीयत इत्यतो देवतामयीति पदव्याख्यानमिति भावेन तदनूद्य व्याचष्टे- **देवतेति** ॥ मयटः प्राधान्यार्थकत्वादिति भावः । इदञ्च प्रसिद्धादितिपरत्वेऽनुपपन्नम् । नचानेन देवतास्वरूपत्वमुच्यत इति वाच्यम् । विशिष्टे विशिष्टाभेदस्य बाधात् । चैतन्यैक्यविवक्षायामदितिदेवताशब्दयोर्लाक्षणिकत्वापातात् । ननु प्राणेन संविशतीत्यस्य प्राणसहितः स्थित इति कथमर्थस्ततस्तस्याप्रतीतेरित्यतः प्राणेन संविशतीत्येतद्व्याचष्टे- **प्राणेनेति** ॥ सहयोगे तृतीया इति भावेन सहित इत्युक्तम् । अनेन प्राणरूपेणेति व्याख्यानमपास्तम् । अदितेः प्राणस्वरूपत्वस्य तेनाप्यनङ्गीकारात् । चैतन्यैक्यस्याप्रामाणिकत्वात् । संविशतीत्यस्यार्थः- **स्थितो भवतीति** ॥ ननु "मत्स्यकूर्मादिरूपेण गुहासंस्थमजीजनत्" इत्यनुपपन्नम् । मत्स्यकूर्मादिरूपस्य बहिष्ठत्वेन गुहासंस्थत्वाभावादित्यतो गुहां प्रविश्येति वाक्यं व्याचष्टे- **गुहामिति** ॥ स्वात्मानमिति विशेष्याध्याहारः । भूतैः सहेत्युक्त्या भूतेभिरिति तृतीया न

हेत्वर्थेत्युक्तं भवति । विविधं मत्स्यकूर्मादिरूपेण । तथाच स्मृतौ गुहासंस्थ-मित्येतत् आत्मानमित्यस्य विशेषणमिति नानुपपत्तिरिति भावः ॥२.१.७॥

वे.खं- किञ्च या देवतामयी देवतोत्तमा अदनाददितिः स्त्रीरूपा भगवती प्राणेन मुख्यप्राणेन सहिता संविशति देहादौ स्थिता भवति या च गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं स्वात्मानं भूतैः सह विविधं मत्स्यकूर्मादिरूपेण अजायत जनयामास । एतद्वै तदित्यन्वयः ॥२.१.७॥

वरद- "या प्राणेन संविशत्यदितिर्देवतामयी" इत्येतद्व्याचष्टे- **अदनादिति** ॥ एवं प्रमाणवचनेन व्याख्यातं श्लोकं स्ववाक्येन व्याख्याति- **देवतेति** ॥ २.१.७ ॥

रा.खं- या प्राणेनेति ॥ अदनात् सर्वजगद्भक्षणात् अदितिनाम्नी देवतामयी सर्वदेवोत्तमा, मयट् प्राधान्यार्थे, या भगवत्तनुः प्राणेन मुख्यवायुना सह संविशति तिष्ठति, या च भगवत्तनुः गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं स्वकीयामेव तनुं भूतेभिः भूतैः प्राणिभिस्सह व्यजायत विविधतया जनयामास, अन्तर्णीतणिच्, मत्स्यादिनानारूपतया स्वात्मानं प्रादुर्भावयामास, प्राणिनश्च देहयोगेन नानाविधानुत्पादयामासेति यावत् । एतद्वै तत् त्वया पृष्टं यत् तत् एतद्वै इति ॥२.१.७॥

उपनिषत्

[१]अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।
दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥२.१.८॥

---

१. आचार्योऽरणिराद्यस्स्यादन्तेवास्युत्तरारणिः ।
तत्सन्धानं प्रवचनं विद्यासन्धिः सुखावहः ॥ भाग. ११.१०.१२ ॥
यथा अरणिमथनजोऽग्निरेव स्वर्गादिहेतुर्नान्यः तद्वदाचार्यप्रवचनजन्यैव विद्या मोक्षहेतुर्नान्य इति भावः ॥ सुधीन्द्रतीर्थव्याख्यानम् ॥

भाष्यम्

'सर्वज्ञो भगवान् विष्णुररण्योर्गुरुशिष्ययोः ।
सुभृतः स्तूयते नित्यं जानद्भिः पुरुषोत्तमः'' इति च ॥

[1]अर्यते ण आभ्यामित्यरणी ॥२.१.८॥

व्यास- अरण्योर्गुरुशिष्ययोः । अदनादग्निः । जातं वेत्तीति जातवेदाः भगवान्निहितः ॥ २.१.८ ॥

व्या.भा- अरण्योर्निहित इति वाक्यं प्रसिद्धाग्निपरत्वप्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **सर्वज्ञ इति ॥** सर्वज्ञ इति जातवेदा इत्यस्यार्थः । जागृवद्भिः इत्येतस्य प्रतिपदम्- **जानद्भिरिति ॥** गुरुशिष्ययोररणीत्वं कथमित्यतः तद्व्युत्पाद्य दर्शयति- **अर्यत इति ॥** अर्यते ज्ञायते णः सुखरूपो भगवानाभ्यां गुरुशिष्याभ्यामित्यरणी गुरुशिष्यौ इत्यर्थः ॥ २.१.८ ॥

वामन- सोऽयं भगवान् ब्रह्मादिभिरीड्यः पूज्यश्चेत्याह- **अरण्योरिति ॥** ''सर्वज्ञः'' इत्यादिना तद्व्याख्याति । जातं जातं वस्तुजातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञ उच्यते । ब्रह्माद्यङ्गनेतृत्वादग्निनामकोऽयं भगवान् विष्णुः ।

यथैवाग्न्यादयः शब्दाः प्रवर्तन्ते जनार्दने ।
तथा निरुक्तिं वक्ष्यामोऽज्ञानिनां ज्ञानसिद्धये ॥ इति व्यासनिरुक्ते

स भगवान् अरणिशब्दितयोर्गुरुशिष्ययोः सूक्ष्मरूपेणाव्यक्ततया नित्यं सन्निहितो भवति । अथ जिज्ञासाख्यमथनसमये लिङ्गव्यक्ततया सुभृतो लक्ष्यते । यथा गर्भिणीभिः सुभृतो गर्भस्तद्वदेव । अथ मथनान्ते ध्यातः प्रसूत इव प्रादुर्भविष्यति । अत्र मनुष्यशब्देन जीवा उच्यन्ते । ''ततो मनुष्या अजायन्त'' (बृ.उ.३.४.३) इत्यादिवत् । नित्यं मननादिशीलत्वान्मनुष्य-शब्दितैर्देवादिभिः दिवसे दिवसे निरन्तरमीड्यः स भगवान् । हविष्मद्भिः

१. ''आर्यत रणः'' इति वामनपण्डिताचार्यपाठः ।

विष्णुयाजिभिः । ''यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः''(ऋ.सं.१०.९०.१६) इत्यादि श्रुतेः । जागृवद्भिः तमेतं पुरुषोत्तमं जानद्भिः । अरणिशब्दं गुरुशिष्यविषये निर्वक्ति– **आर्यत रण आभ्यामित्यरणी इति** ॥ आर्यत आ समन्तादध्यगम्यत रणः शब्दो वेदादिशब्दराशिः वेदान्तश्च आभ्यामित्यरणी इति गुरुशिष्यौ । ''ऋ गतौ'' ''रण शब्दे'' इति हि धातुः । आर्यत रणः सम्भरणमन्त्रात्मकः शब्दः आभ्यामिति हि प्रसिद्धारणी अप्युक्ते । ''यो अश्वत्थः शमीगर्भः''(का.सं.७.४८) इत्यादिको ह्यरणीसम्भरणमन्त्रः ॥२.१.८॥

वादि- तर्हि सर्वैरपि किमिति न दृश्यत इत्यत आह- **अरण्योरिति** ॥ गर्भिणीभिः सुभृतो गर्भ इव । ''ऋ गतौ'' इति धातोः अर्यत इति कर्मव्युत्पत्त्या अरण्योरिति शब्दनिष्पत्तिर्भवति । तथा च णं सुखरूपं परं ब्रह्म अर्यते ज्ञायते आभ्यामित्यरणी हरितत्त्वज्ञानिनौ गुरुशिष्यौ । तयोर्निहित इत्यर्थः । औपनिषदः पुरुषः उपनिषदभ्यासवतामेव ज्ञेयो न सर्वस्य । यथा गर्भिणीनिहितो गर्भः तद्वदिति भावः । दिवे दिवे दिने दिने जागृवद्भिः ज्ञानिभिः ईड्यः स्तुत्य इत्यर्थः ॥ २.१.८ ॥

वे.भा- ''अरण्योर्निहितो जातवेदाः'' इति मन्त्रः प्रसिद्धाग्निपर इत्यसत् । तत्कथनस्यासङ्गतत्वादिति भावेन तं मन्त्रं विष्णुपरतया प्रमाणेन व्याचष्टे- **सर्वज्ञ इति** ॥ जातवेदा इत्यस्यार्थः- **सर्वज्ञ इति** ॥ जातं वेत्तीति जातवेदाः । अरण्योरित्यनुवादेन गुरुशिष्ययोरिति व्याख्यानम् । निहित इत्यस्यार्थः- **सुभृत इति** ॥ जागृवद्भिरीड्य इत्यस्यार्थः- **जानद्भिः स्तूयत इति** ॥ नचैवं सत्यग्निशब्दानुपपत्तिः । तस्य प्रागेव भगवत्परतया व्याख्यातत्वात् । गुरुशिष्ययोः कथमरणीशब्दवाच्यत्वमित्यतस्तद्व्युत्पादयति- **अर्यत इति** ॥ अर्यते ज्ञायते ण आनन्दरूपो ''णश्च निर्वृतिवाचकः'' (म.भा.उद्योग.६९.५) इत्युक्तेः । बलरूपो वा ''णकारो बलम्'' (ऐ.उ.३.२.६) इति श्रुतेः ॥८॥

वे.खं- किञ्च जातं वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञो गर्भिणीभिः गर्भो यथा सुभृतः सुधृतः तथा अरण्योः अर्यते णः सुखरूपो बलरूपो वा भगवान् आभ्यामित्यरणी गुरुशिष्यौ तयोर्निहितः सुभृतो जागृवद्भिः जानद्भिः हविष्मद्भिः पूजासाधनद्रव्यवद्भिश्च मनुष्यैः दिवे दिवे प्रतिदिनं ईड्यः स्तुत्यः योऽग्निः अदनादग्निनामा भगवान् एतद्वै तत् ॥ २.१.८ ॥

वरद- ''अरण्योर्निहितो जातवेदाः'' इत्यस्यार्थः- **सर्वज्ञ इति ॥** कथं गुरुशिष्ययोररणीत्वमित्यत आह- **अर्यत इति ॥** ण इति सुखस्वरूपो हरिरुच्यते ॥ २.१.८ ॥

रा.खं- ॥ अरण्योरिति ॥ ''ऋ गतौ'' इत्यतः कर्मण्यकारे गुणे च अरेति रूपम् । अरः ज्ञायमानः णः सुखरूपो हरिः याभ्यां गुरुशिष्याभ्यां तौ गुरुशिष्यावरणौ । समासान्त इकारः । अरण्योः गुरुशिष्ययोः, जातवेदाः जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः, जातमित्युपलक्षणम्, सर्वज्ञो हरिः निहितः नितरां स्थितः । क इव ? गर्भिणीभिः स्त्रीभिः सुभृतः सम्यक् धृतः गर्भ इव, अग्निः अरण्योः गुरुशिष्ययोः निहितः । अदनादग्निनामा हरिः जागृवद्भिः भगवज्ज्ञानवद्भिः, न हि ज्ञानादितोऽन्यज्जागरणमस्ति, ''या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी'' (गीता.२.६९) इत्यादेः, हविष्मद्भिः यज्ञसाधनवद्भिः मनुष्येभिः मनुष्यैः दिवे दिवे प्रतिदिनं ईड्यः स्तुत्यो वर्तते ॥ २.१.८ ॥

उपनिषत्

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति । तं देवास्सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद् वै तत् ॥२.१.९॥

व्यास- सृष्टिप्रलययोः सूर्यो यत उदेति, अस्तमदर्शनं च यत्र गच्छति तं देवा अर्पिताः प्राप्ताः ॥२.१.९॥

वामन- तत्स्तोतॄणां देवादीनां स एव ह्याश्रयश्चेत्याह— **यतश्चेति** ॥ यदाश्रयात् सूर्यस्योदयादिस्तस्मिन्नेव सर्वे देवाः समाश्रिताः । नच तदाज्ञादिकं कश्चनात्येति भूतभव्येशानत्वात् तस्य ॥२.१.९॥

वे.खं- किञ्च सूर्यः सृष्टिकाले यत उदेति यत्र च प्रलयकाले अस्तं अदर्शनञ्च गच्छति तं सर्वे देवा अर्पिताः प्राप्ताः तद्भगवत्स्वरूपं कश्चन नात्येत्येव ॥२.१.९॥

वरद.खं- सूर्यो यतो विष्णोरुदयास्तमयावेति सर्वे देवास्तं विष्णुमर्पिताः प्राप्ताः । एतद्वै तदित्यस्य सर्वत्रापि यदेतत् ब्रह्म मुक्ते नियामकतया अवशिष्यत एवेत्यर्थः ॥ २.१.९ ॥

रा.खं- पुनश्च महिमोक्तिपूर्वकं त्वत्पृष्टमेतादृगित्याह- **यतश्चोदेतीति** ॥ सूर्यः सृष्टिकाले यतो यस्मादुदेति, यत्र च यस्मिंश्च हरौ प्रलयकाले अस्तमदर्शनं गच्छति तं सर्वे देवा अर्पिताः । तमाश्रित्य स्थिता इत्यर्थः । तत् तं सर्वदेवाश्रयं गुणतः स्वरूपतो वा कश्चन कोऽपि न उ नैवात्येति नातिक्रामति । एतद्वै तत् त्वया पृष्टमेतद्वै अरण्योरित्यादिनोक्तगुणकं वै ॥ ॥२.१.९॥

उपनिषत्

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥२.१.१०॥

भाष्यम्

यः प्रादुर्भावगो विष्णुर्देहादिषु च संस्थितः ।
स एव मूलरूपश्च साक्षान्नारायणाभिधः ॥

मूलरूपश्च यो विष्णुः प्रादुर्भावादिकश्च सः ।
गुणतः स्वरूपतो वाऽपि विशेषं योऽत्र पश्यति ॥

अत्यल्पमपि मृत्वा स तमोऽन्धं यात्यसंशयम् ।
भेदाभेदविदश्चात्र तमो यान्ति न संशयः ॥

तथैवावयवानां च गुणानां च परस्परम् ।
क्रियाणां तेन चैतेषां भेदविच्चोभयं विदुः ॥

यान्त्येवान्धन्तमो नात्र कार्या काचिद्विचारणा ॥

इति च ॥२.१.१०॥

व्यास- ''गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीम्'' इत्यत्र ब्रह्मादिभूतनियामकत्वेनात्मानं भूतेभिर्भूतैः सह व्यजायत जनयामासेत्युक्तं तत्र मूलरूपादवताररूपाणां भेदो नास्तीत्याह- **यदेवेहेति** ॥ उक्तं भेदाभावं भेददर्शिनो भेदाभेददर्शिनश्च अनर्थोक्त्या समर्थयते- **मृत्योरिति** ॥ २.१.१० ॥

व्या.भा- ''यदेवेह'' इत्येतद्यदस्मिन् शरीरे चैतन्यं तदेवामुत्र परदेहेऽपि इत्यन्यथाप्रतीतिं निवारयन्व्याचष्टे- **य इत्यादिना** ॥ ''मृत्योः स मृत्युम्'' इत्यादि पुनः पुनः जायते म्रियते चेति प्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **गुणत इति** ॥ अनेन ''नेह नाना'' इति व्याख्यातं भवति । इवशब्दार्थमाह- **अत्यल्पमपीति** ॥ इवशब्दस्यार्थान्तरमाह- **भेदाभेदेति** ॥ अत्र भगवति तद्रूपेषु च । करचरणाद्यवयवादीनां भेदभेदाभेददर्शिनोऽनर्थकथनं ''मृत्योः स मृत्युं गच्छति'' इति । तद्व्याचष्टे- **तथैवेति** ॥ २.१.१० ॥

वामन- ननु तदंशानां मत्स्यादीनां केवलतात्कालिकत्वात् भूतभव्येशानत्वं न युक्तमित्याशङ्क्याह– **यदेवेति** ॥ अस्य वाक्यस्याभिप्रायं ''यः प्रादुर्भावगः'' इत्यादिना महावराहवचनेन व्यक्तं वक्ति । यदेव अत्र प्रादुर्भावादिरूपं विष्णोः तदेवामुत्र क्षीरसमुद्रादिगतमूलरूपम् । यच्च तन्मूलरूपं तदेवात्राप्यनुवृत्तम् । नाणुरप्यनयोर्भेद इत्यर्थः । ''गुणतः'' इत्यादिना ''मृत्योः स मृत्युम्'' इत्यादेरभिप्रायमाह । य इह भगवतो रूपेषु गुणेषु वा नाना पश्यति

सर्वप्रकारेण भेदं पश्यति, इवशब्दादत्यल्पमेव वा भेदं पश्यति । ''विशेषं योऽत्र पश्यति'' इत्यत्रापि भेदं पश्यतीत्यभिप्रेतत्वात् । स उक्तभेदद्दक् मृत्यनन्तरं मृत्युनामकमन्धन्तमो याति । इवशब्दस्यार्थान्तरमप्याह भेदाभेदं च यः पश्यति सोऽपि तथा तमो याति । एवं तावदनन्तानां भगवद्रूपाणां न कश्चिद् भेद इत्युक्तम् ॥ २.१.१० ॥

वे.भा- मायावादिनस्तु यदेवेत्यादिकमेवं व्याचक्षते । ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वर्तमानं तत्तदुपाधिवशादब्रह्मवदवभासमानं संसारि परस्मात् ब्रह्मणोऽन्यदिति शङ्कापरिहारार्थमाह- **यदेवेति** ॥ यदेवेह कार्यकारणोपाधिसमन्वितं संसार-धर्मवदवभासमानं स्वात्मस्थं तदमुत्र नित्यं विज्ञानघनस्वभावं संसारधर्मवर्जितं ब्रह्म यच्चामुत्रामुष्मिन्नात्मनि स्थितं तदेवेह नामरूपकार्यकारणोपाधि-मननुभाव्यमानं नान्यत् । तत्रैवं सत्यविद्यया मोहितः सन् य इह ब्रह्मणि अनानाभूते परस्मादन्योऽहं मत्तोऽन्यत्परं ब्रह्मेति नानेव भिन्नमिव पश्यति स मृत्योः मृत्युं पुनर्जन्म मरणभावमाप्नोति । तस्मात्तथा न पश्येत् । विज्ञानैकरसं ब्रह्मैवाहमिति पश्येदिति वाक्यार्थः । प्रागेकत्वविज्ञानादाचार्यागमसंस्कृतेन मनसेदं ब्रह्माप्तव्यम् । आत्मैवास्ति नान्यदस्तीति आप्ते तु नानात्व-प्रत्युपस्थापिकाया अविद्याया निवृत्तत्वादिह ब्रह्मणि नाना नास्ति । किञ्च नाणुमात्रमपि वस्तु । य इह नानेव पश्यति स मृत्योः मृत्युं गच्छत्येव स्वयमपि भेदमध्यारोपयन्नित्यर्थ इति । तदसत् । चैतन्यैक्यस्याप्रामाणिकत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेति भावेन श्रुतिव्याख्यानरूपं प्रमाणमेवोदाहरति- **य इति** ॥ अनेन ''यदेवेह तदमुत्र'' इत्येतद्व्याख्यातम् । ''प्रादुर्भावगः'' इत्यनेनेहेत्यस्य भूम्यादावित्यर्थो वक्तव्य इति सूचितम् । तस्यैवार्थान्तरम्- **देहादिषु चेति** ॥ स एवेत्युक्त्या श्रुतावेवकारो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति । चशब्दोऽवधारणार्थः । साक्षादित्यनेन सम्बध्यते । ''यदमुत्र तदन्विह'' इत्येतत् व्याचष्टे- **मूलरूपश्चेति** ॥ आद्यश्चशब्दः प्रकृतत्वानुसन्धानार्थः, द्वितीयोऽवधारणार्थः

स इत्यनेन सम्बध्यते । नन्ववतारादिरूपस्य मूलरूपाभेदे मूलरूपस्यावतारा-भेदः सिद्ध एव । नहि यद्येनाभिन्नं तत्तेन भिन्नमिति शङ्कार्हम् । अतो ''यदमुत्र तदन्विह'' इत्येतद्व्यर्थमिति चेन्न । तथा सति त्वत्पक्षेऽपि वैयर्थ्यापातात् । सङ्घातस्य चैतन्यस्य निर्विशेषचैतन्याभेदे निर्विशेषचैतन्यस्यापि तदभेदस्य सिद्धत्वात् । अस्मत्पक्षे तु इन्द्रार्जुनादिवत्सर्वविशेषाभावज्ञापनार्थत्वेन सार्थक्यात् । अत एवात्यल्पविशेषदर्शिनामप्यनर्थः कथ्यते ''मृत्योः स मृत्युम्'' इत्युत्तरवाक्येनेति भावेन तद्वाक्यं व्याचष्टे- **गुणत इति** ॥ नानेत्यस्यार्थः- **विशेषमिति** ॥ ''क्वचिदन्तरशब्दश्च विशेषस्यैव वाचकः'' इति नानाशब्द-पर्यायान्तरशब्दस्य विशेषवाचकत्वस्मरणात् । गुणतः स्वरूपत इत्यस्य योग्यतया सम्बन्धः । इवशब्दार्थः- **अत्यल्पमिति** ॥ अनेन परमते इव शब्दो व्यर्थः स्यादित्युक्तं भवति । अपिशब्देनाधिकविशेषदर्शिनस्तमो यान्तीति किं वक्तव्यमिति सूचयति । मृत्योर्मृत्युमित्यस्य तात्पर्यम्- **तमोऽन्धमिति** ॥ पुनर्जन्ममरणभावमात्रस्य मिथ्याज्ञानफलत्वायोगात् । एवं यदेवेहेत्यनेना-वतारादिरूपस्य मूलरूपस्य च विशेषशून्यतयाऽत्यन्ताभेदेऽभिहिते किमत्यन्ताभेदेन भेदाभेदः किन्न स्यादित्यतस्तज्ज्ञानिनामनर्थोक्तेरिति भावेन भेदाभेदज्ञानिनामनर्थोक्तिपरतयापि ''मृत्योः स मृत्युम्'' इति वाक्यं व्याचष्टे- **भेदेति** ॥ नानेवेत्यस्यार्थः- **भेदाभेदेति** ॥ अत्रावतारमूलरूपयोः । इदानीं ''मृत्योः स मृत्युं गच्छति'' इति वाक्यं व्याचष्टे- **तथैवेति** ॥ यथा स्वरूपेषु भेदाभेददर्शिनस्तमःप्राप्तिस्तथैवेत्यर्थः । अनेन नानेवेति इवशब्द उपमार्थतयापि व्याख्यातः । तेन विष्णुना एतेषामत्रयवादीनां भेदविच्चेत्यनेन ''एवं धर्मान् पृथक्पश्यन्'' इत्येतदुक्तार्थम् । उभयविदः भेदाभेदविदः ॥२.१.१०॥

वे.खं- ''गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिः व्यपश्यत'' ''गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिः व्यजायत'' इत्यनेन भगवद्रूपाणां भगवता सह भेदप्राप्तावाह- **यदेवेति** ॥ इह भूम्यादौ देहादौ च यद्रूपं वर्तते तदेवामुत्र

वैकुण्ठादावप्यस्ति । अभेदेऽपि इन्द्रार्जुनादाविव ज्ञानादौ विशेषो न मन्तव्य इति भावेनाह- **यदमुत्रेति ॥** यद्रूपं वैकुण्ठादावस्ति । तदेव भूम्यादावस्ति । न तत्र ज्ञानादावत्यल्पेऽपि विशेषो ज्ञेय इति भावः । कुतो न ज्ञेय इत्यतस्तज्ज्ञानिनामनर्थमाह- **मृत्योरिति ॥** य इह मूलरूपावताररूपादौ नानेव अत्यल्पमपि विशेषं पश्यति स मृत्योरनन्तरं मृत्युं नरकमन्धन्तमः प्राप्नोति । ''यदेवेह तदमुत्र'' इतिभगवद्रूपाणामत्यन्ताभेदोक्तिरयुक्ता । भेदाभेदस्यापि सम्भवादित्यतो भगवत्स्वरूपेषु भेदाभेदनिषेधाय तद्दर्शिनां वानर्थमाह- **मृत्योरिति ॥** य इह भगवत्स्वरूपेषु । नानेव नानाशब्दो भेदवाची । ''मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्''(ब्र.सू.१.३.२) इत्यादाविव भावप्रधानत्वात् । इवशब्दस्तु तद्विरुद्धाभेदाभिधायकः । तस्य यद्वाचकशब्द-शिरस्कत्वं तद्विरुद्धाभिधायकत्वस्वाभाव्यात् । तथाच भेदाभेदं पश्यति । स मृत्योर्मृत्युं तमः प्राप्नोति । अतो न तत्र भेदाभेद इत्यर्थः ।। २.१.१० ।।

वरद- ''या भूतेभिर्व्यजायत'' इत्यनेन भगवतो नानारूपेण सृष्टिकर्तृत्व-मुक्तम् । न च तेषां रूपाणां परस्परभेदः शङ्कनीय इत्युच्यते- **यदेवेह तदमुत्र इत्यादिना ॥** तद्व्याचष्टे- **य इति ॥** गुणतः स्वरूपत इति अस्य रूपस्यायं गुणोऽस्ति अस्य तु नास्तीति विशेषं पश्यति रूपयोरेव वा विशेषं भेदं पश्यतीत्यर्थः ।। २.१.१० ।।

रा.खं- पूर्वं ''गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीम्'' इत्यत्र उक्तमत्स्याद्यवताराणां ब्रह्मादिभूतप्रेरकाणां मूलरूपेण गुणकर्मादिना वा भेदो भेदाभेदो वा नेति महिमान्तरमाह- **यदेवेति ॥** इह देहादिषु यदेवावतारजातमस्ति तदेवामुत्र वैकुण्ठादिलोकेषु मूलरूपतया आस्ते । तयोः कश्चिदपि भेदो नास्ति । इन्द्रार्जुनादाविवावान्तरविशेषोऽपि नेति भावेनाह- **यदमुत्रेति ॥** यदमुत्र मूलरूपमस्ति तदनु तदेवेह देहादिषु स्थितमवतारजातम् । गुणतः स्वरूपतो वा नाणुमात्रं विशेषोऽस्तीति भावः । एतच्चोपलक्षणम् । इहस्थानामपि

रूपाणां नियम्याख्यस्थानभेदेऽपि न भेद इत्यपि ध्येयम् । तथा च सूत्रम्- ''न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि'' (ब्र.सू.३.२.११) इति । कुत एतदित्यतस्तथा पश्यतोऽनर्थस्य सद्भावादित्याह- **मृत्योरिति** ॥ य इह भगवन्मूलरूपावताररूपेषु नाना, भावप्रधानम्, नानात्वं भेदम्, इवशब्दाद् भेदाभेदं वा पश्यति जानाति स मृत्योः मारकात् मृत्युं मरणं तमोलक्षणं प्राप्नोति ॥ २.१.१० ॥

उपनिषत्

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।
मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ २.१.११ ॥

भाष्यम्

भवेदेकत्र संयोग इवशब्दो विरुद्धयोः ।
धर्मयोरुपमायां वा स्वल्पत्वे वा विवक्षिते ॥ इति शब्दनिर्णये ॥

अतो ''नानेव'' इतीवशब्दोऽत्यल्पविषयो भेदाभेदविषयश्च । प्रथमं ''य इह नानेव पश्यति'' इति स्वरूपभेदनिषेधार्थम् । ''नेह नानाऽस्ति किञ्चन'' इति किञ्चनशब्दादवयवानां गुणानां क्रियाणां च परस्परं तद्वतां च भेदनिषेधार्थम् । भेदाभेद एव निषिध्यते न तु भेद इत्याशङ्कां निवर्तयितुम् ''एवं धर्मान् पृथक् पश्यन्'' इति भगवद्धर्माणामवयवगुण-कर्मणां भेददर्शने पृथग् दोषमाह ॥ २.१.११ ॥

व्यास- करचरणाद्यवयवादिभेदोऽपि नास्तीत्याह- **मनसेति** ॥ इदं तेषां भेदराहित्यं मनसैवाप्तव्यम् । गुणानां भगवता भेदाभावं भेददर्शिनो भेदाभेददर्शिनश्चानर्थोक्त्या समर्थयते- **मृत्योरिति** ॥ २.१.११ ॥

व्या.भा- इवशब्दोऽल्पार्थोऽभेदार्थश्च व्याख्यातः । तत्कुत इत्यतः प्रमाणमुदाहृत्य समर्थयते- **भवेदिति** ॥ ''य इह नानेव पश्यति'' ''नेह

नानास्ति किञ्चन'' ''एवं धर्मान् पृथक् पश्यन्'' इति त्रयाणां वाक्यानाम् एकार्थत्वप्रतीतिनिरासायाह- **प्रथममिति ॥** भेदाभेद एव निषिद्ध्यते नतु भेदः । भगवद्धर्माणां भगवता भेददर्शनेनानर्थानुक्तेरित्याशङ्कां निवर्तयितुमिति शेषः ॥२.१.११॥

वामन - अथ तदवयवादीनामपि नैव भेदस्तस्येत्याह – **मनसैवेति ॥** इदं भगवद्रूपादिकं मनसैव वेदार्थं विचार्य ज्ञातव्यम् । अतिसूक्ष्मत्वात् । ''तथैवावयवानां च'' इत्यादिना ''नेह नाना'' इत्यादेरभिप्रायं स्पष्टयति । अत्रायं विशेषः ''भेददर्श्यधरं तमः । भेदाभेदप्रदर्शी च तम एवोत्तरं व्रजेत्'' इति श्रुत्यन्तरात् तमस्यपि विशेषो बोद्धव्यः । इवशब्दस्तु एवमर्थं कथं वक्तीत्याशङ्क्याऽऽह- **भवेदेकत्रेति ॥** विरुद्धयोः धर्मयोः एकत्र वस्तुनि संयोगेन स्थितौ इवशब्दः तद्वाचकः भवेत् । एवमुपमास्वल्पत्वयोरपि भवेत् । इवशब्दार्थं निगमयति- **अत इति ॥** ''य इह नानेव पश्यति'' इत्यत्र पठ्यमान इवशब्दः भेदाभेदविषयः, चशब्दात् अत्यल्पार्थविषयश्च भवति । ''य इह नानेव पश्यति'' इति मत्स्यादिस्वरूपभेदनिषेधः पूर्वत्र क्रियते । ''यदेवेह तदमुत्र'' इति तन्मात्रप्रस्तावात् । उत्तरत्र किञ्चनेति विशेषणात् अवयवाद्यशेषभेदनिषेध इति विषयविभागः । विधान्तरेण पुनरुक्तिमुद्भाव्य परिहरति- **भेदाभेद एवेति ॥** नानेवेत्युक्त्या भेदाभेदपक्ष एव निषिद्ध्यते नतु भेदपक्षोऽपीत्यतिशङ्का स्यात् । तामपि निवर्तयितुं ''एवं धर्मान्'' इत्युत्तरवाक्ये भगवद्धर्मादीनां भेददर्शनेऽपि समुच्चयपक्षात् पृथग् दोषमाह ॥ ॥ २.१.११ ॥

वे.भा- एवं नानेवेतीवशब्दोऽल्पार्थ उपमार्थो भेदाभेदार्थश्च व्याख्यातः । तत्कुत इत्यतः सप्रमाणकं तत्समर्थयते- **भवेदिति ॥** विरुद्धयोर्धर्मयोः संयोगे विवक्षिते एकविरोधिवाचकशब्दस्योपरि इवशब्दो भवेदित्यर्थः । उपमायां विवक्षितायां नानेवेतीवशब्दः नानाशब्दशिरःस्थ इवशब्द इत्यर्थः ।

चशब्दादुपमाद्यर्थश्चेति समुच्चिनोति । किञ्च यदेवेहेत्यनेनैव जीवब्रह्मभेदस्य निषिद्धत्वात्तत्पक्षे "नेह नाना" इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । ननु भवत्पक्षेऽपि व्यर्थं "यदेवेह" इत्यनेनात्यन्ताभेदमुक्त्वा तत्र भेदाभेददर्शिनामनर्थोक्त्या भेदनिषेधस्य प्रागेव जातत्वादित्यतः पूर्वोत्तरवाक्यतात्पर्यमाह- **प्रथममिति** ॥ भगवत्स्वरूपाणां मूलरूपावतारादिरूपाणां भेदनिषेधार्थमित्यर्थः । तदवयवादीनां भेदनिषेधोऽत्र क्रियत इति कुतः ज्ञापकाभावादित्यत उक्तम्- **किञ्चनशब्दादिति** ॥ किञ्चनशब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रकृतवाचित्वात् । "आसीनो दूरं व्रजति शयानः" इत्यादिनावयवानां "महान्तं विभुमात्मानम्" इत्यादिना गुणानां "यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत" इत्यादिना कर्मणाञ्च प्रकृतत्वादिति भावः ॥ **भेदनिषेधार्थमिति** ॥ इह ब्रह्मणि किञ्चन प्रकृतमवयवादिकं नाना भिन्नं नास्तीत्युक्तेऽवयवादीनां भेद एव निषिध्यते । "सविशेषणे हि..." इति न्यायात् । "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति" "न जीर्णमलवद्वासाः स्नातकः स्यात्" इत्यादौ दर्शनाच्च । अन्यथा धर्माणां स्वरूपत एव निषेधे नानेति व्यर्थं स्यादिति भावः ॥

ननु यदि "नेह नाना" इति वाक्यं भगवदवयवादिधर्माणां भेदनिषेधार्थं तर्हि "एवं धर्मान्" इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । तत्राप्यवयवादिधर्माणां भेददर्शिनामनर्थोक्त्या तन्निषेधादित्यत आह- **भेदेति** ॥ अवयवानामित्यारभ्य तद्वतां चेत्यन्तमत्रानुवर्तते । "मृत्योस्स मृत्युं गच्छति" इत्यत्रावयवादीनां भेदाभेद एव निषिध्यते । तद्दर्शिनामेवानर्थोक्तेः । नतु भेदः । तद्दर्शिनामनर्थानुक्तेः । तथाच "नेह नाना" इति भेदनिषेधप्रतिज्ञा अनुपपन्नेत्याशङ्कां निवर्तयितुमित्यर्थः ॥ २.१.१०-११ ॥

वे.खं- इदञ्च स्वमनस्येव स्थापनीयं नान्यस्मै ब्रूयादित्याह- **मनसैवेति** ॥ यद्वा "तं देवाः सर्वे अर्पिताः" इत्युक्तभगवत्प्राप्तिसाधनं किमित्यत आह- **मनसेति** ॥ श्रवणादिसंस्कृतेन मनसेत्यर्थः । न केवलं भगवदवतारादीनामेव

भगवता भेदाभावः किंनाम प्रागुक्तभगवदवयवगुणकर्मादीनामपि परस्परं भगवता च भेदो नास्तीत्याह- **नेति** ॥ इह ब्रह्मणि किञ्चन अवयवगुणकर्मादिकं परस्परं भगवता च नाना भिन्नं नास्तीत्यर्थः । इह ब्रह्मणि किञ्चन अवयवादिप्रयुक्तं नाना नानात्वं भेदो नास्तीत्यर्थः । ननु कुत एवं भगवदवयवादीनां परस्परं भगवता च भेदाभावः घटादाविवाभेदेऽपि भेदः किन्न स्यादित्यतो भेदाभेदज्ञानिनामनर्थमाह- **मृत्योरिति** ॥ इवशब्द उपमायामपि वर्तते । यथा भगवत्स्वरूपेषु भेदाभेदज्ञानी तमः प्राप्नोति तथैव य इह भगवदवयवगुणकर्मादिषु परस्परं भगवता च नानेव भेदाभेदं पश्यति स मृत्योः मृत्युं तमो गच्छति । अतो न तत्र भेदाभेद इत्यर्थः ॥२.१.११॥

वरद- एवं भगवद्रूपाणां परस्परभेदं निषिद्ध्य तद्गुणकर्मादीनामपि तेन सह भेदो निषिद्ध्यते- **मनसैवेदमाप्तव्यमिति** ॥ तद्व्याचष्टे- **तथैवेति** ॥

"अत्यल्पमपि मृत्वा स तमोऽन्धं यात्यसंशयम्" इत्यत्राल्पं नानात्वं भेदाभेदश्चेत्युभयं "य इह नानेव पश्यति" इत्यत्र एवशब्देन विधीयते इत्युक्तम् । इदानीमिवशब्दस्य तदर्थत्वं कुत इत्यतस्तत्र नियामकमाह- **भवेदिति** ॥ इवशब्दस्यास्तु भेदाभेदाद्यर्थत्वं तथा च किन्नु प्रकृत इत्यत आह- **अत इति** ॥ ईषद्भेदविषयश्चेति चशब्दस्यार्थः । "मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्यादिस्थानत्रयेऽप्यनर्थ उच्यते स किं भेददर्शिन एव उतान्यस्यापीत्यतः तद्विविच्य दर्शयति- **प्रथममित्यादिना** ॥ रूपाणां भेदनिषेधानन्तरमपि किञ्चन नाना नास्तीति किञ्चनशब्द-प्रयोगात्तेन परमात्मना गुणक्रियादीनां भेदो निषिद्ध्यत इति ज्ञायत इत्यर्थः । एवञ्चेत् "एवं धर्मान्पृथक्पश्यन्" इत्यत्रोक्तोऽनर्थः कस्येत्यत आह- **भेदाभेदेति** ॥ २.१.११ ॥

रा.खं- भगवद्रूपाणां भेदादिर्नेत्युक्त्वा स्वावयवगुणकर्मभिः भेदादिर्नेत्याह- **मनसैवेति** ॥ इह मूलरूपे अवताररूपेषु वा किञ्चन गुणकर्मादिकं नाना

भिन्नं नास्ति । तदाह उभयव्यपदेशादिति नये ''प्रतिषेधाच्च (ब्र.सू.३-२-३१)'' इति सूत्रकारः । इदं रूपादिषु भेदादिकं नेत्येतत् प्रमेयं मनसैव मननसमर्थेनैव अन्तःकरणेनैवाऽऽप्तव्यं ज्ञातव्यम् । न तु भेदकार्यव्यवहारादि-हेतुबलेनापलपनीयम् । कुत एवमित्यतोऽन्यथा पश्यतोऽनर्थसत्त्वादित्याह- **मृत्योरिति ॥** नानेवेतिभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा । इह गुणकर्मादिषु । अतो न पूर्वेण पौनरुक्त्यम्, तस्य स्वरूपविषयत्वादस्य च गुणकर्मावयवविषयत्वात् ॥ ॥२.१.११॥

उपनिषत्

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद् वै
तत् ॥ २.१.१२ ॥

व्यास- गुहास्थितिप्रकारमेव विवृण्वन् गुणान्तरमाह- **अङ्गुष्ठेति ॥** २.१.१२ ॥

वामन - एवं निर्भेदानन्तगुणक्रियादिस्वरूपो भगवानङ्गुष्ठमात्रतया जीवात्मनि हृदयमध्ये तिष्ठति ॥ २.१.१२ ॥

वादि- एतत् सूर्यपदोपलक्षितसकलदेवसृष्टिसंहारकारकं भूतभव्येशानं सकलजीवहृदि अङ्गुष्ठमात्रतया स्थितं प्रागुक्तरीत्या सर्वेभ्यः पूर्वं चतुर्मुखस्यैव स्रष्टृ ब्रह्मस्वरूपं तद्वै मुक्तजीवहृदि स्थित्वा मुक्तनियामकं वै । अत्रापि वैशब्दः पूर्ववद्युक्तिसूचनार्थः । ''नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्'' (म.भा.अनु.१६१.१७) इतिवत् ''इह नानेव पश्यति'' इत्यपि मूलावताररूपादीनां भेददर्शिनो निन्दैव क्रियते, न तु भेदाभावेऽपि तात्पर्यमिति शङ्कावारणाय श्रुतिः स्वयमेव ''नेह नानाऽस्ति किञ्चन'' इत्याह । इह ब्रह्मणि किञ्चन अवतारावयव-धर्मादिकं नाना नानाभूतं नास्ति हीत्यर्थः । तस्मात् सूर्योदयदर्शनादीनामिव निषिद्धत्वादेव न दर्शनमात्रनिन्दा । किन्त्वविद्यमानशुक्तिरजतादिदर्शनस्य

भ्रान्तित्वेन निन्दावदियमपि मिथ्याज्ञानत्वादेव निन्देत्युक्तं भवति ॥२.१.११-१२ ॥

वे.खं- किञ्च अङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठपरिमाणः । हृद्यवकाशापेक्षया अङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तिः । पुरुषः पूर्णषड्गुणः आत्मनि मध्यदेहे हृद्गुहायां तिष्ठति । ईशान इत्याद्युक्तार्थम् ॥२.१.१२॥

रा.खं- ''गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीम्'' इत्यत्रोक्तनियामकरूपाणां नियम्य-भूतस्थानभेदप्रसक्तं भेदं निरस्य इदानीं गुहास्थस्योपासनार्थं परिमाणविशेषमाह- **अङ्गुष्ठमात्र इति** ॥ कथमपरिच्छिन्नस्य तन्मात्रत्वमित्यत आह- **मध्य आत्मनीति** ॥ आत्मनो देहस्य जीवस्य वा मध्ये हृदये तिष्ठतीत्युक्त्या हृदयस्य तत्तदङ्गुष्ठपरिमितत्वात्तत्रस्थोऽपि तथोपचर्यते । स्थानैक्येन ''गोष्ठे गावः एकीभूताः'' इतिवदिति वा, तन्मात्रपरिमाणाभिव्यक्त्या वा तथोच्यत इति भावः । तदुक्तं सूत्रे- ''हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्'' (ब्र.सू.१-३-२५) इति । पुरुषो जीव इति भ्रमनिरासाय गुणान्तरमाह- **ईशान इति** ॥ भूतभव्यस्येत्यत्र द्वन्द्वैकवद्भावः । भूतभाविनोः प्रेरकः । ततः हृदयस्थस्य प्रेरकत्वादेव तज्ज्ञानी न विजुगुप्सते आत्मानं गोप्तुं नेच्छति । आत्मरक्षार्थं न प्रयतते । एतद्वै तत् त्वया पृष्टं वस्तु एतद्वै । यदेवेहेत्यादिनोक्तगुणकं वै इति ॥ ॥२.१.१२॥

उपनिषत्

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः । एतद् वै
तत् ॥ २.१.१३ ॥

व्यास- उक्तमनुवदन् गुणान्तरमाह- **अङ्गुष्ठेति** ॥ श्वोऽपि स उ स एव नित्य इत्यर्थः ॥ २.१.१३ ॥

वामन - अधूमक इति ज्योतिर्मयस्य हरेः सर्वदोषहीनत्वोपलक्षणम् । भूतभव्येशानत्वं तु "स एवाऽद्य स उ श्वः" इति मुख्यत एव अनाद्यनन्त-नित्यत्वाद्युज्यते । अङ्गुष्ठमात्रः सर्वेशानश्चेति पूर्वोक्तविशेषणमनूद्य उत्तरत्र ज्योतिर्मयत्वं नित्यत्वं चास्य विधीयत इत्यपुनरुक्तिः ॥२.१.१२–१३॥

वे.खं- धूमानावृताग्निरिव प्रकाशस्वरूप इत्यर्थः । स एवाद्य वर्तते स एव श्वोऽपि वर्तिष्यते । अनाद्यनन्तकालेऽपि सदा वर्तत इत्यर्थः ॥ २.१.१३ ॥

रा.खं- उक्तानुवादेन गुणान्तरमाह- **अङ्गुष्ठेति** ॥ अधूमकः निर्मलः । स एवाद्य, स उ श्वः स एव श्वः । अनादिनित्य इत्यर्थः । एतद्वै तदिति प्राग्वत् ॥ ॥२.१.१३ ॥

उपनिषत्

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानु विधावति ॥२.१.१४॥

भाष्यम्

पर्वतेषु दुर्गे शिखरे वृष्टमधो विधावति । एवं विष्णोर्धर्मान् पृथक् पश्यन्नन्धन्तमो विधावति ॥२.१.१४ ॥

व्यास- भगवद्गुणानां भगवता भेदाभेददर्शिनोऽनर्थमाह- **यथोदकमिति** ॥

व्या.भा- "यथोदकम्" इति वाक्यमन्वयाप्रतीतेः व्याचष्टे- **पर्वतेष्विति** ॥ शिखरे वृष्टमुदकं यथेति पूरणीयम् । एवं विष्णोः धर्मान् ततः पृथक् पश्यन् तानेव पृथग्दृष्टान् तानन्वेव अनन्तरमेव अध इति च पूरणीयम् ॥२.१.१४॥

वामन - यथोदकमित्येतद् व्याख्याति– **पर्वतेष्विति** ॥ अत्युच्चतया दुरारोहतया दुर्गमिति विवक्षितम् । तानेवानु विष्णुधर्मान् पृथग्दृष्टानन्वेव । तथा दृष्ट्यनन्तरमेवेत्यर्थः ॥ २.१.१४ ॥

वादि- ''एवं धर्मान् पृथक्पश्यन् तानेवानुविधावति'' इत्यत्र एवं पूर्वोक्तमिथ्याज्ञानिवत् धर्मान् पृथक् पश्यन् पुरुषस्तान्मिथ्याबोधाननु अनुसृत्य विधावति विविधतया अन्धन्तमसि धावति । कलिमारभ्य मनुष्याधमपर्यन्तं मिथ्याज्ञानेऽपि तारतम्यसद्भावादन्धन्तमसि तारतम्येन दुःखमनुभवतीति भावः । मिथ्याज्ञानमतिदृढं चेदन्धे तमस्येव धावति । मिश्रजीववददृढं चेत्, कदाचिदस्ति कदाचिन्नास्ति चेत् अधमजीवाद्विलक्षणं मध्यमगतौ धावति ।

अधुना मुक्तजीवानां ब्रह्मण्यैक्यमिति मतं स्पष्टं निषेद्धुमाह- **यथोदकमिति** ॥ यथा शुद्धमुदकं शुद्धे आसिक्तं तादृगेव भवति । नतु तदेव भवति । पङ्किलोदकस्य तादृशत्वाभावाच्छुद्धमित्युक्तम् । प्रत्यक्षत एव वृद्धेः दृश्यमानत्वात् । ब्रह्मकमण्डलुस्थगङ्गागोदाकावेर्युदकानां मेलनेऽपि भेददर्शनाच्च । एवं विजानतो मुनेरात्मा स्वमी चतुर्मुखात्मा मुख्यप्राणः लिङ्गशरीरभङ्गेन स्वयमपि शुद्धः सन् शुद्धे ब्रह्मणि सायुज्यमोक्षभोक्तृतया शुद्धे ब्रह्मणि संसक्तोऽपि तादृगेव भवति । नतु तदेव भवति । तत्रापि ''ऋचां त्वः पोषमास्ते'' (ऋ.सं.१०.७१.११) इत्यादिना भेददर्शनात् । अथवा विजानतो मुनेः, जात्येकवचनम्, आत्मा स्वरूपमपि लिङ्गदेहभङ्गानन्तरं शुद्धे ब्रह्मणि विमिश्रमपि तादृगेव भवति, नतु तदेव भवतीत्यर्थः ॥२.१.१४॥

वे.भा- एवं धर्मान् इति वाक्यस्योक्ततात्पर्यकत्वाप्रतीतेः कथमेतदित्यतः ''यथोदकम्'' इति दृष्टान्तवाक्यव्याख्यानपूर्वकं तद्व्याचष्टे- **पर्वतेष्विति** ॥ अनेन धर्मदर्शिनामनर्थोक्त्या धर्मनिषेध एवात्राभिप्रेत इत्यसदित्युक्तं भवति । पृथगित्यस्य वैयर्थ्यापातात् ॥२.१.१४॥

वे.खं- ननु ''मृत्योः स मृत्युं गच्छति'' इत्यनेन भगवदवयवादीनां भगवता परस्परञ्च भेदाभेद एव निषिध्यते । नतु भेदः । तद्दर्शिनामनर्थानुक्तेः । अतो ''नेह नाना'' इति कथं भेदाभाव उक्त इत्यतो भेददर्शिनामप्यनर्थं वक्तुं

प्रतिजानीते- **यथेति** ॥ यथा पर्वतेषु दुर्गे शिखरे वृष्टमुदकं अधो विधावति । एवं विष्णोः धर्मान् पृथक् विष्णुना परस्परञ्च भेदेन पश्यन् तानेव पृथग्दृष्टधर्मानेव धर्मपार्थक्यदर्शनानन्तरमेवेति यावत् । विधावति अन्धन्तम इत्यर्थः ॥२.१.१४॥

वरद- "मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति" इत्यत्रानर्थकथनेन गुणक्रियादीनां भगवता भेदाभेद एव निषिद्ध्यते । नतु गुणादीनां भगवत्प्रतियोगिकभेददर्शने कश्चिदनर्थ उक्तः । अतो गुणादीनां भगवता भेद एवेत्ययं पक्षः साधीयानेवेति कस्यचिच्छङ्का स्यात्तन्निवर्तयितुं "एवं धर्मान्" इति तृतीयानर्थकथनमित्यर्थः । एवं "एवं धर्मान्" इत्यस्य सङ्गतिमुक्त्वा अथ तद्व्याचष्टे- **पर्वतेष्विति** ॥

रा.खं- किञ्चनेति वाक्यशेषे नानेति नानाशब्देन भेदस्य, इव शब्देन तद्विरुद्धस्याभेदस्य प्रतीत्या भेदाभेददर्शिन एवानर्थोक्तेर्भेददर्शिनस्तदनुक्तेः भेद एवास्तु धर्माणामित्यतो धर्माणां भेदज्ञाने अनर्थं स्पष्टयति- **यथेति** ॥ पर्वतेषु दुर्गे ऊर्ध्वभागे शिखरे वृष्टमुदकं यथा अधो विविधतया धावति गच्छति एवं विष्णोर्धर्मान् पृथक् आश्रयादन्योन्यं वा भेदेन पश्यन् जानन् तानेव भेदेन दृष्टाननु तद्दर्शनानन्तरमेव विधावति तमः प्राप्नोति ॥ २.१.१४ ॥

उपनिषत्

[1]यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ २.१.१५ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमा वल्ली ॥

---

१. उदकं तूदके सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत् ।
नचैतदेव भवति यतो वृद्धिः प्रदृश्यते ॥
एवमेव हि जीवोऽपि तादात्म्यं परमात्मना ।
प्राप्तोऽपि नासौ भवति स्वातन्त्र्यादिविशेषणात् ॥
ब्रह्मेशानादिभिर्देवैः यत्प्राप्तुं नैव शक्यते ।
तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हरे ॥ इति च स्कान्दे ॥ सू.भा. २.१.१४ ॥

भाष्यम्

विजानतो मुनेरात्मा वायुरपि तादृगेव भवति न तु स एव भवति । किम्वन्ये जीवाः ॥

'सर्वेषां ज्ञानिनामात्मा देवानां च विशेषतः ।
मुक्तो वायुश्च सादृश्यमेवं विष्णोस्तु गच्छति ॥

न तु तद्रूपतां याति किम्वन्ये देवमानुषाः ।
आभासाभासरूपास्तु वायोर्देवस्य सर्वशः ॥

इति भविष्यत्पर्वणि ॥ २.१.१५ ॥

॥ इति काठकभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमा वल्ली ॥

व्यास- मुक्तस्येश्वरो नियामक इत्ययुक्तम्, तस्य ब्रह्मणि प्रवेशेनैक्यादित्यतः कैमुत्यमाह- **यथोदकं शुद्ध इति** ॥ २.१.१५ ॥

व्या.भा- विजानतो मुनेरात्मा स्वामी क इति न ज्ञायतेऽतो व्याकरोति- **विजानत इति** ॥ अवधारणार्थं व्यनक्ति- **नत्विति** ॥ वायुः सर्वेषां ज्ञानिनां स्वामी विमुक्तोऽपि स भगवत्सादृश्यमेव यातीति च कुत इत्यत आह- **सर्वेषामिति** ॥ वायोर्भगवदैक्याभावेऽन्येषां भगवदैक्याभावः कस्मादित्यतः परम्परया तदधीनप्रतिबिम्बत्वादित्याह- **आभासाभासरूपा इति** ॥२.१.१५॥

वामन - मुक्तजीवस्यापि परमात्मन्येकीभावोक्तेः पृथङ् न स द्रष्टव्य इत्यत आह– **यथोदकमिति** ॥ ‘‘तादृगेव भवति’’ तत्सदृशमेव भवति । एवं मुक्तसङ्घोऽपि निर्दोषत्वादिधर्मैः विष्णुसदृश एव भवति । नतु तदभिन्नो भवति । एकीभावोक्तिः स्थानैक्यादिविवक्षयैव । ‘‘ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः’’(भाग.३.३३.१०) इति वचनात् । ‘‘उपसङ्क्रामति’, ‘‘साम्यमुपैति’’ इत्यादिभिश्च । एतमर्थं ‘‘सर्वेषाम्’’ इत्यादिना भविष्यत्पर्ववचनेन दृढयति ॥
॥२.१.१५॥

वे.भा- विजानतो मुनेरात्मा स्वरूपमेवं ब्रह्माभिन्नं भवतीति निरासाय ''एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति'' इत्येतद्व्याचष्टे- **विजानत इति ॥** आत्मा स्वामीत्यर्थः । तादृगेवेत्यनेन दृष्टान्तवाक्यस्थं तादृगिति पदमत्र अनुवर्तत इत्युक्तं भवति । एवकारव्यावर्त्यमाह- **नत्विति ॥** वायुरपीत्यध्याहृतापिशब्दसूचितकैमुत्यमाह- **किम्वन्य इति ॥** अन्ये जीवास्तादृशा एव भवन्ति । नतु स एव भवतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । वायोः संसारितया सादृश्यमात्रप्राप्तावपि मुक्तस्य तदैक्यप्राप्तिः किन्न स्यादित्याशङ्कां परिहरन् श्रुतेः स्वकृतं व्याख्यानं प्रमाणेन दृढयति- **सर्वेषामिति ॥** अत्र बहुवचनश्रवणाद्विजानत इत्येकवचनं समुदायाभिप्रायम् । वायुर्ब्रह्मा । चशब्दोऽपिशब्दार्थः । वायोस्तद्रूपत्वाभावेऽपि अन्येषां तत्किन्न स्यादित्यत आह- **आभासेति ॥** केचन साक्षादाभासाः केचनाभासाभासा इत्यर्थः॥

॥२.१.१५॥

वे.खं- ननु यथा भगवत्स्वरूपाणां भगवता भेदाभावस्तथा मुक्तानामपि भगवता भेदाभावः किन्नेत्याह- **यथेति ॥** हे गौतम यथा शुद्धे उदके आसिक्तं शुद्धमुदकं तादृगेव भवति नतु तदेव । अन्यथा वृद्धिदर्शनासम्भवात् । एवं विजानतो मुनेरात्मा स्वामी वायुरपि मुक्तः सन् तादृगेव भगवत्सदृश एव भवति । नतु स एव । किमन्ये जीवा इत्यर्थः ॥२.१.१५॥

वरद- ननु मुक्त्यनन्तरं मुक्तानां भगवत्प्रतियोगिकभेदाभावान्मुक्तावपि भगवन्नियामकत्वेनावशिष्यते इत्येवं न युज्यत इत्याशङ्क्योच्यते- **यथोदकमिति ॥** तत्र विजानतो मुनेरात्मा क इत्यत आह- **विजानतो मुनेरिति ॥** अत्रैव प्रमाणश्चाह- **सर्वेषामिति ॥** आत्मा स्वामी । वायोरैक्याभावे अन्येषामैक्यं कुतो न भवेदित्यत्राह- **आभासेति ॥**

॥२.१.१५॥

रा.खं- ननु ईश्वरस्य कथं प्रेरकत्वम् ? मुक्तस्य तदनुप्रवेशेन तेनैक्यादित्यतो नैवमित्याह- **यथेति** ।। यथा शुद्धमुदकं शुद्धोदके सिक्तं स्थापितं सत् तादृगेव भवति, नतु तदेव, वृद्धिदर्शनात् । विजानतो मुनेः विजानतां मुनीनामात्मा स्वामी मुक्तश्चतुर्मुखः एवं भवति भगवत्सदृश एव भवति । न तु तदैक्यमाप्नोति । जीवास्तु नाऽप्नुवन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । अत उक्तं युक्तमिति भावः । गौतमेति नचिकेतसः सम्बोधनम् ।।२.१.१५।।

।। इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमा वल्ली ।।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीया वल्ली

उपनिषत्

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद् वै तत् ॥ ॥२.२.१॥

भाष्यम्

इदं पुरं भगवदधीनमित्यधिष्ठाय अजस्येदं पुरमिति स्थितिं कृत्वा ।

विमुक्तो निरभीमानात् पूर्वमेवापरोक्षवित् ।
मुख्यतो मुच्यते पश्चाद् दुःखाद्याभासहानतः ॥

इति च ॥ २.२.१ ॥

व्या- मुमुक्षुर्देहादिषु ममत्वं जह्यात् तेषां भगवदधीनत्वादित्याह- **पुरमिति** ॥ एकादशद्वारं पुरमधिष्ठाय न शोचति चेदस्माकमपि तदधिष्ठितत्वाच्छोकाभावः स्यादिति शङ्कानिरासायापेक्षितं प्रक्षिप्य योजयति- **इदमिति** ॥ ननु तत्र भगवद्वाचकपदाभावात्कथमेवं व्याख्येति शङ्कां ज्ञापकोक्त्या परिहरन् अधिष्ठायेत्यस्यार्थमाह- **अजस्येति** ॥ स्थितिं निश्चयम् । एवं निश्चयेऽपि कथं शोकाभाव इत्यत आह- **विमुक्तश्च विमुच्यत इति** ॥ बन्धस्यापरमार्थत्वात्पूर्वमपि विमुक्त एव विद्यया तत्प्रतिभासनिवृत्तौ विमुच्यत इति प्रतीतिनिरासाय तद्व्याचष्टे- **विमुक्त इति** ॥ अपरोक्षवित् देहादौ निरभिमानात् पूर्वमपि विमुक्तः पश्चान्मुच्यते इत्यादि योज्यम् ॥२.२.१॥

वामन- हृदिस्थस्य विष्णोरित्थम्भावान्तरमप्याह– **पुरमित्यादिना** ॥ एतद् वाक्यं व्याख्याति– **इदं पुरमिति** ॥ अभिप्रायं वक्ति– **अजस्येति** ॥ अजस्य हरेः निवासार्थं इदं शरीरं स्थितमिति मानसस्थितिं कृत्वा, मनसा निश्चित्य, उपास्येत्यर्थः । न शोचतीत्यन्वयशेषः । सुषुम्नानाडीसहितमेकादशद्वारम् । पूर्वं

विमुक्तस्य पश्चाद् विमुक्तिः कथं स्यादित्यत आह– **विमुक्त इति** ॥ अपरोक्षविवक्षया मुक्तेः पूर्वमेव भगवदधीनत्वेन निर्णीते देहादौ निरभिमानत्वात् अनिष्टकर्मापक्षयाच्च जीवन्मुक्त्यपेक्षया विमुक्तो भवति । पश्चात् लिङ्गशरीरभङ्गे दुःखाद्याभासहानेन मुख्यत एव मुच्यते । इति च भविष्यत्पर्वणि ॥२.२.१॥

वादि- अवक्रचेतसः अजस्य पुरमधिष्ठाय जीवो न शोचति चेत् सर्वस्यापि शोको न स्यात् । तादृशदेहाधिष्ठितत्वस्य सकलजीवसाधारणत्वादिति शङ्कावारणाय शेषं पूरयित्वा व्याख्याति- **इदं पुरमिति** ॥ इदं परिदृश्यमानम् । अहरहः स्वानपेक्षितनानाविधक्लेशदायकत्वेनानुभूयमानमिति यावत् । पुरं शरीरं भगवदधीनमित्यधिष्ठाय दिने दिने नियमेनानुचिन्त्य एकादशद्वारं एकादशेन्द्रियस्थानाख्यद्वारयुक्तं पुरं शरीरमवक्रचेतसः अजस्य वशे अधिष्ठाय स्थितमिति निश्चित्य न शोचति । अत एव ममायं देह इत्यभिमानाद्विमुक्तो जीवः विमुच्यते मुक्तो भवति । एवं पराधीनजीवनियामकतया निश्चितं यत् परं ब्रह्म एतत् तद् वै मुक्तनियामकतया तस्मिन्नपि स्थितं वै । तर्ह्यजस्य वशे स्थितमित्यधिष्ठाय निश्चित्येत्यर्थ एव वक्तव्यः । अध्याहारः किमर्थ इति चेत् सत्यम् । स्वाधीनतयाऽभिमन्यमानदेहस्येश्वरवशत्वनिश्चय एव कथं स्यादित्यध्याहार इति परिहारसम्भवात् ॥२.२.१॥

वे.भा- "पुरमेकादशद्वारम्" इत्यस्यैकादशद्वारमिदं शरीराख्यं पुरमवक्रचेतसः अजस्य ब्रह्मण एव । यस्येदं शरीरं तं पुरस्वामिनं परमेश्वरं अनुष्ठाय ध्यात्वा न शोचतीति व्याख्यानमसत् । शरीरस्य जीवाभिमततया जीवपुरत्वेन ब्रह्मपुरत्वाभावात् । जीवब्रह्मैक्यस्य बाधितत्वात् । यस्येदं शरीरं तं पुरस्वामिनमित्यध्याहारप्रसङ्गाच्च । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदकल्पनायोगाच्चेति भावेन तद्वाक्यमितिशब्दाध्याहारेण यथावद्व्याचष्टे- **इदमिति** ॥ ननु भगवदधीनमित्यस्यार्थस्य श्रुतावदर्शनात्कथमेवं व्याख्यानमित्यतस्त-

त्प्रदर्शनपूर्वकमनुष्ठायेत्युक्तं विवृणोति- **अजस्येति** ॥ तथाच अजस्येति षष्ठ्यर्थ एव भगवदधीनमित्यनेन वर्णित इति भावः । स्थितिं कृत्वेत्यनेनानुष्ठायेत्यस्य ध्यात्वेति व्याख्यानमपदार्थत्वादसदित्युक्तं भवति । अविद्याकामकर्मादिबन्धनैर्विमुक्तो भवति । विमुक्तश्च सन् विमुच्यते पुनश्च शरीरं न गृह्णातीति व्याख्यानमसत् । शरीराग्रहणस्य विमोचनपदार्थत्वा-भावात् । अतः पूर्वं विमुक्त एव पश्चान्मुच्यत इति व्याख्येयम् । नन्वेतदप्ययुक्तम् । संसारदशायां मुक्तत्वाभावात् । मुक्तस्य मोचनासम्भवा-च्चेत्यतः प्रमाणेन तद्यथावद्व्याचष्टे- **विमुक्त इति** ॥ पूर्वं मुक्तेः । मुख्यत इत्युक्तं विवृणोति- **दुःखेति** ॥२.२.१॥

वे.खं- "पुरमेकादशद्वारम्" चक्षुषी, श्रोत्रे, नासिके, मुखं चेति सप्त शीर्षण्यानि, नाभिरासनं गुह्यं चेति त्रीणि, शिरस्येकमिति एकादशद्वारमिदं पुरं शरीरमजस्य जननादिरहितस्यावक्रचेत्तसः ऋजुज्ञानिनो भगवत अधीनमित्य(धि)नुष्ठाय स्थितिं कृत्वा न शोचति । शरीराभिमानकृतो हि शोकः । शरीरस्य भगवदधीनत्वस्थितिकरणे तदभिमानाभावान्न शोक इति भावः । एवं निरभिमानात्पूर्वमेव विमुक्तोऽपरोक्षज्ञानी पश्चाद्विशेषेण मुच्यते । पुनर्भगवत्स्वरूपमाह- **एतदिति** ॥२.२.१॥

वरद- प्रकारान्तरेण भगवतो माहात्म्यं निरूप्यते- **पुरमेकादशद्वारमिति** ॥ तत्र अवक्रचेतसः अजस्य परमेश्वरस्य यदेकादशद्वारं तदधिष्ठानमात्रेण जीवस्य शोको न भवतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **इदमिति** ॥ अत्र पुरस्य भगवदधीनत्वं केन पदेनोच्यते । भगवदधीनत्वेन पुरस्यानुष्ठानञ्च कथमित्यत आह- **अजस्येदमिति** ॥ अनेन अजस्येति षष्ठ्यन्तं पदमेव पुरस्य भगवदधीनत्वज्ञापकमित्युक्तं भवति । अनुष्ठानञ्च मत्या भावनमेव । बन्धस्य मिथ्यात्वात् "विमुक्तश्च विमुच्यते" इति वचनमित्यत आह- **विमुक्त इति** ॥२.२.१॥

रा.खं- देहादेः भगवदधीनत्वं ज्ञात्वा ममतां जह्यादिति भावेन तत्त्यागिनः सौख्यमाह- **पुरमिति** ॥ एकादशद्वारं-श्रोत्रद्वयम्, चक्षुर्द्वयम्, नासाद्वयम्, मुखम्, पायूपस्थे, मनोबुद्धी चेत्येकादशद्वारं पुरं देहं अवक्रचेतसोऽजस्य भगवतः सम्बन्धिनं तदधीनमनुष्ठाय भगवदधीनतया निश्चित्य ममतात्यागी न शोचति । एवं निश्चयेऽपि कथं शोकाभाव इत्यत उक्तं- **विमुक्तश्चेति** ॥ देहाभिमानाभावेन पामरवत् तत्कृतक्लेशशून्यतया प्रागेव विमुक्तोऽपरोक्षज्ञानी दग्धपटायमानदेहादिमान् प्रारब्धावसाने निश्शेषतो विमुच्यते । मुख्य-विमुक्तिमान् भवति । एतद्वै तत् त्वया पृष्टं तत् एतद्वै देहेन्द्रियादि-नेतृत्वमुक्तिप्रदत्वगुणकं वै इति ॥२.२.१॥

उपनिषत्

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिष-
दतिथिर्दुरोणसत् । नृषद् वरसदृतसद् व्योमसद-
ब्जागोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥२.२.२॥

भाष्यम्

'नित्यं हीनोऽखिलैर्दोषैस्सारुपो यतो हरिः ।
हंस इत्युच्यते तस्माद् वायुस्थः शुचिषत्स्मृतः ॥

वसुर्वसुरित्युक्तस्स एवाप्यन्तरिक्षगः ।
होता सर्वेन्द्रियादिस्थो वेद्यां पूज्यश्च वेदिषत् ॥

अत्यन्नश्चातिथिः प्रोक्तो यस्मादन्नं थमुच्यते ।
स द्रोणकलशे सोमे स्थित उक्तो दुरोणसत् ॥

नृषु स्थितश्च देवेषु वरेष्वपि स एव तु ।
ऋतरूपे तथा वेदे व्योमाख्यप्रकृतावपि ॥

व्योतं जगदिदं यस्यां सा व्योम श्रीरुदाहृता ।
अब्जगोजाद्रिजेष्वेवमास्ते सोऽब्जादिकस्ततः ॥

तथैवर्तेषु मुक्तेषु गतास्ते विष्णुमित्यृताः ।
वेदैर्मुख्यतया प्रोक्त ऋतमित्येव चोच्यते ॥
बृहत् पूर्णगुणत्वाच्च स एव पुरुषोत्तमः ॥२.२.२॥

व्या- हंस इत्यादिभगवन्महिमप्रतिपादकं दुर्गमार्थत्वाद्व्याचष्टे- **नित्यमित्यादिना ॥** अनेन जहातीति हम्, स एव सारत्वात्स इति हंस इति विग्रहः सूचितो भवति । शुचौ सीदतीति शुचिषत् । तस्य प्रतिपदम्- **वायुस्थ इति ॥** वरसुः श्रेष्ठसुखः । जुहोतीति होता । वेद्यां मुख्यपूज्यः सन् तिष्ठतीति वेदिषत् । अत्यन्नः अतिशयेनान्नवान् । प्रकृतिर्व्योमेति कस्मादुक्तेत्यत उक्तम्- **व्योतमिति ॥** यस्मादस्यामिदं जगद्व्योतं तस्मात्सा व्योमेति योज्यम् । तथैव ऋतेषु मुक्तेषु जातेषु तज्ज्ञानादिष्वास्ते तत ऋतजा इति योज्यम् । मुक्ताः केन निमित्तेन ऋता इत्यत उक्तम्- **गता इति** ॥२.२.२॥

वामन - अथापि हंस इत्यादिना विशेषोपास्तये विष्णुविशेषणं यदुक्तं तच्च "नित्यं हीनः" इत्यादिना महाकौर्मवचनेन व्याख्याति । हीनश्चायं दोषैः सारश्चेति हंसः । पाप्मभिरविद्धत्वान्मुख्यवायुः शुचिः । तस्मिन् निषीदतीति शुचिषत् । वरं सुखमस्येति वरसुः वसुनामा । ऋत्विजामिन्द्रियादिषु स्थित्वा होतृत्वात् होता । उत्तरवेद्यां पूज्यत्वेन स्थितत्वात् वेदिषत् ।

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥(म.भा.शान्ति.४६.४७)

इति वचनात् स एव हि उत्तरवेद्यां यज्ञैः पूज्यः । अत्यन्नवानतिथिः । थकारस्यान्नवाचकत्वात् । "अन्नं थम्" इति च्छान्दोग्ये (१.३.३) । द्रोणकलशस्थे सोमे स्थितत्वात् दुरोणसत् । हंसादिनामकः शुच्यादिषु स्थित

इत्यर्थः । मर्त्येषु स्थितत्वात् नृषत् । मर्त्योत्तमेषु देवेषु स्थितत्वात् वरसत् । ऋतव्योमाख्ययोर्वेदप्रकृत्योरपि स्थितत्वादृतसत्, व्योमसत् । विशेषादोतं हि जङ्गमादिकं जगत् प्रकृतिदेव्याम् । "अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भः" (म.ना.उ.१.१२) इति श्रुतेरब्जो ब्रह्मा तस्मिन्नास्त इति अब्जाः । सरस्वत्यां जातत्वाद् गोजो गरुडादिः । तत्स्थत्वाद् गोजाः । आदिशब्दादद्रिजाश्च । आदरणीयत्वाददद्रिरिति रुद्रो गद्यते । तज्ज इन्द्रः । तत्स्थः अद्रिजाः भगवान् । ऋतशब्दितेषु मुक्तेष्वास्त इति ऋतजाश्च स उक्तः । ते मुक्ता विष्णुं गतास्तिष्ठन्तीति हि ऋतशब्दिता भवन्ति । मुख्यत एव वेदा गच्छन्ति वाचकत्वेनेति भगवान् मुख्यतः ऋतम् । उक्तानुक्तगुणैः पूर्णत्वात् बृहदिति च स एवोच्येते ॥ २.२.२ ॥

वादि- "हंसः शुचिषत्" इत्यत्र दोषान् जहातीति हम्, सारत्वात् स इत्यर्थस्याभिप्रेतत्वे हं चासौ सश्चेति हस इत्येव स्यात् । हंस इति कथमिति चेन्न । निरुक्तमहिम्नाऽनुस्वारागमसम्भवात् । शुचौ सीदतीति शुचिषत् । षट्लृधातोः "धात्वादेः षः सः" (सि.कौ.२२६४) इति सकारादेशमनपेक्ष्य यथास्थितधातुप्रयोगे सदितिवत् षदित्यपि शब्दो निष्पन्न इति ज्ञेयम् । होता इन्द्रियेषु विषयहोता । दुरोणसदित्यत्र दुरोणपदस्य संसृष्टोच्चारणे सति द्रोणकलश इति सिद्ध्यति अर्शवानर्श इतिवत् द्रोणवान् सोमरसः द्रोणपदेनोच्यत इति भावेनोक्तम्- **द्रोणकलशे सोम इति ॥** अब्जादिपदात् "आस उपवेशने" इति धातोः सकारस्य रुत्वे विसर्गे च अब्जाः अब्ज आसीन इति सोमपाशब्दवदयं शब्दो निष्पन्नः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गोजं क्षीरम् । अद्रिजं रत्नादि ॥२.२.२॥

वे.भा- "हंसः" इति मन्त्रमप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिनिरासाय प्रमाणेन व्याचष्टे- **नित्यमिति ॥** आधिक्यार्थकानुस्वारार्थः नित्यमिति । हेत्यस्यार्थो हीन इति । "ओहाक् त्यागे" इति धातोः । अखिलैर्दोषैरित्यस्य योग्यतया

सम्बन्धः । स इत्यस्यार्थः साररूप इति । एतेन हन्ति गच्छतीति हंस इति व्याख्यानं प्रमाणविरुद्धत्वादपास्तम् । दिवि आदित्यात्मना सीदतीति शुचिषत् इति व्याख्याननिरासायाह- **वायुस्थ इति** ॥ शुचिः वायुः तत्र सीदतीति शुचिषत् । वसुः वाय्वात्मना अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसदिति व्याख्याननिरासायाह- **वरसुरिति** ॥ उत्तमसुखरूप इत्यर्थः । ''स्वित्यानन्दः समुद्दिष्टः'' (बृ.भा.७.७.१) इत्युक्तेः । वशब्दो वरत्ववाची । होताग्निरिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह- **होतेति** ॥ सर्वेन्द्रियविषयहोतृत्वादित्यर्थः । वेद्यां सीदतीति वेदिषदिति पदार्थमभिप्रेत्य तात्पर्यमाह- **वेद्यामिति** ॥ अतिथिः सोमः सन् द्रोणकलशे सीदतीति दुरोणसदिति व्याख्याननिरासाय अतिथिशब्दार्थं तावदाह- **अत्यन्न इति** ॥ अतिशयितान्न इत्यर्थः । चशब्द एवार्थः । कथमस्माच्छब्दादयमर्थो लभ्यत इत्यतस्तच्छब्दार्थमाह- **यस्मादिति** ॥ उच्यते ''अन्नं थम्'' इति छन्दोगश्रुताविति शेषः । अतिशब्दश्चातिशयार्थकः प्रसिद्ध एवेति भावः । इदानीं दुरोणसदित्यस्यार्थ-माह- **स इति** ॥ द्रोणकलशे स्थित इति शेषः । स्थित इत्यस्य सप्तम्यन्ततया अत्रापि सम्बन्धो वा । द्रोणे स्थितं दुरोणम् । तच्च योग्यतया सोम एव तत्र सीदतीति दुरोणसदित्यर्थः । नृषद्वरसदित्यस्यार्थमाह- **नृष्विति** ॥ वरेष्वित्यनुवादेन देवेष्विति व्याख्यानम् । अपिशब्दात् स्थित इत्यनुकर्षः । तुशब्दो नरापेक्षया विशेषद्योतकः । ऋतसदित्यस्यार्थः- **ऋतरूप इति** ॥ याथार्थ्यनियमादित्यर्थः । स्थित इत्यनुवर्तते । व्योमसदित्यस्यार्थमाह- **व्योमाख्येति** ॥ प्रकृतौ व्योमशब्दं निर्वक्ति- **व्योतमिति** ॥ अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा इत्यनेन ब्रह्मणः शङ्खशुक्तिमकरादिसर्वात्मकत्वमुच्यत इति व्याख्याननिरासाय अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा इत्यभेदोक्तौ निमित्तमाह- **अब्जेति** ॥ अब्जाः शङ्खादयः, गोजाः व्रीहियवादयः, अद्रिजा नद्यादयः आस्ते यत इति शेषः । अब्जादिकः अब्जा इत्यादिनामकः ।

शुचिषदित्यादिना सर्वत्रावस्थितभगवत्स्वरूपकथनादत्रापि तत्तत्स्थितत्वेनैव तदभेदोक्तिरिति व्याख्येयमिति भावेनैवमित्युक्तम् । ऋतजा इत्यस्यार्थमाह- **तथैवेति** ।। ऋतेषु मुक्तेषु नियामकतया जात इति ऋतजा इति शेषः । अर्थविशेषकथनायैव क्रमोल्लङ्घनम् । कथं मुक्तानां ऋतत्वमित्यत आह- **गता इति** ।। ''ऋ गतौ'' इति धातोरित्यर्थः । विष्णुमित्यस्य योग्यतया सम्बन्धः । ''अब्जादिरूपेण सर्वात्मापि सन् ऋतं अवितथस्वभावः'' इति व्याख्याननिरासाय ऋतमित्यस्यार्थमाह- **वेदैरिति** ।। ऋतशब्दो वेदवाचीत्युक्तम् । वेदाभेदस्य बाधितत्वात् वेदैः प्रोक्त इत्युक्तम् । वाच्यवाचकयोरभेदव्यपदेशस्य ''अयं वै लोकः प्रथमा महानाम्नी'' इत्यादौ दृष्टत्वात् । अब्जा इत्यादिवत् वेदस्थत्वात् वेदाभेदोक्तिरित्यङ्गीकारे ऋतसदित्यनेन पुनरुक्त्यापातः । देवताधर्मादिनिरासाय मुख्यतयेत्युक्तम् । एवशब्देन परोक्तार्थव्यावृत्तिः । चशब्दः पूर्वोक्तविशेषणसमुच्चायकः । बृहत् महत् सर्वोपादानत्वादिति व्याख्याननिरासायाह- **बृहदिति** ।। बृहच्चेति चशब्दान्वयः । पूर्णगुणत्वादेवेत्येवशब्दान्वयः । तेन परोक्तहेतुनिरासः । नन्वादित्यपर एवायं मन्त्रः । ''असौ वै दूरोहो योऽसौ तपति'' इत्युक्त्वा ''हंसः शुचिषदित्येष वै हंसः शुचिषत्'' इत्यादि श्रुतावुक्तत्वात् । हंस इति हंसाः सूर्यस्य रश्मय इत्युक्तत्वाच्चेति चेन्न । आदित्यान्तर्गतभगवत्परत्वेनाविरोधात् ।।२.२.२।।

वे.खं- नित्यं दोषैर्हीनत्वात् हम् । साररूपत्वात् सः । हं चासौ सश्चेति हंसः । शुचौ वायौ सीदतीति शुचिषत् । वरसुखरूपत्वाद्वसुः । अन्तरिक्षे सीदतीति अन्तरिक्षसत् । सर्वेन्द्रियादिस्थः सन् इन्द्रियविषयादिहोतृत्वाद्धोता । वेद्यां पूज्यतया सीदतीति वेदिषत् । अतिशयितं थं अन्नं अस्यास्तीत्यतिथिः । द्रोणकलशे स्थितः सोमो दुरोणशब्देनोच्यते । तत्र सीदतीति दुरोणसत् । नृषु स्थित इति नृषत् । वरेषु देवेषु सीदतीति वरसत् । ऋते वेदे सीदतीति ऋतसत् । व्योमाख्यप्रकृतौ सीदतीति व्योमसत् । अब्जाः अब्जेषु स्थितः ।

बहुवचनं बहुरूपत्वाभिप्रायेण । गोजाः पृथिवीजन्येषु स्थितः । विष्णुं प्रति गतत्वात् ऋताः मुक्ताः तेषु नियामकतया जातत्वादृतजाः । अद्रिजेषु स्थितः अद्रिजाः । वेदैर्मुख्यतः प्रोक्तत्वादृतम् । पूर्णगुणत्वात् बृहत् ॥२.२.२॥

वरद.भा- ''हंसः शुचिषत्'' इति मन्त्रं दुर्गमत्वाद्व्याचष्टे- **नित्यमिति ॥** अनेन हश्चासौ सश्चेति हंस इत्युक्तं भवति । ''ओहाक् त्यागे'' इति धातोः हशब्दो दोषत्यागवाची । वरश्चासौ सुखरूपश्चेति वसुरित्यर्थः । अद्भ्यो जाताः पदार्था अब्जाः, गवि पृथिव्यां जाताः गोजाः, अद्रेर्जाताः पदार्थाः अद्रिजाः, तेष्वब्जादिपदार्थेषु स्थितत्वादब्जादिनामक इत्यर्थः । ऋतेषु मुक्तेषु नियामकतया जात इति ऋतजाः । कथमुक्तानाममृतत्वमित्यत आह- **गता इति** ॥२.२.२॥

वरद.खं- अब्जा गोजा इत्यादि ॥ ''गोषा इन्द्रो नृषा अस्य श्वसा वाजसा उत'' इत्यादिवत् प्रथमैकवचनान्तम् । ''जनसनखनक्रमगमो विट्'' (सि.कौ.३४१३) इति विट्प्रत्ययान्तत्वात् ॥२.२.२॥

रा.खं- हरेर्महिमान्तरमाह- **हंस इति ॥** ''ओहाक् त्यागे'' इत्यस्माड्डमु-प्रत्यये टिलोपे हमिति रूपम् । सारपदस्यान्तलोपे विसर्गे ह्रस्वे च स इति रूपम् । हश्चासौ दोषहीनश्चासौ सश्च साररूपश्चेति हंसः । ''नित्यं हीनोऽखिलैर्दोषैः'' इत्यादिस्मृत्या निरुक्तत्वेन यथायोगं प्रकृतिप्रत्यया ऊह्याः । शुचौ वायावस्तीति शुचिषद् वायुस्थः । शुचिशब्दोपपदादस्तेः शतृप्रत्यये ''श्नसोरल्लोपः'' (सि.कौ.२४६९) इत्यकारलोपे षत्वे च शुचिषदिति रूपम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । वं वरं सु सुखं यस्य सः वसुः । पूर्वपदे रशब्दलोपः । अन्तरिक्षसत् अन्तरिक्षगः । होता ''हु दानादानयोः'' इत्यतः कर्तरि तृच् । जुहोति शब्दादिविषयानत्ति अनुभवतीति इन्द्रियादिस्थः । वेद्यां पूज्यतयाऽस्तीति वेदिषत् । अति अतिशयितं थमन्नं यस्य सोऽतिथः स एवातिथिः । सोमरसपात्रे द्रोणकलशे तिष्ठतीति दुरोणसत् । नृष्वस्तीति नृषत् ।

वरेषु ब्रह्मादिदेवेषु अस्तीति-वरसत् । ऋते यथार्थरूपे वेदे अस्तीति-ऋतसत् व्योमसत् प्रकृतिस्थः । व्योतमस्यां जगदिति जगदाधारभूता श्रीः-व्योमेत्युच्यते । विपूर्वात् ''ऊयी तन्तु सन्ताने'' इति धातोरधिकरणे मन्प्रत्यये गुणेऽन्तलोपे व्योमेति सिद्धेः । अप्सु जायन्त इत्यब्जानि तेष्वास्त-इत्यब्जाः । अब्जशब्दोपपदादस्तेः क्विप् प्रत्यये सकारस्य रुत्वे विसर्गे सवर्णदीर्घे च अब्जा इति भवति । एवमग्रेऽपि । गोजाः गोषु जातेष्वास्त इति-गोजाः । ऋतेषु भगवन्तं प्राप्तेषु, मुक्तेष्विति यावत्, तेषु जातानि ज्ञानादीनि तत्राऽस्त इति ऋतजाः । अद्रिषु जातेषु आस्त इत्यद्रिजाः । ऋतं मुख्यतो-वेदप्रतिपाद्यम् । पूर्णगुणत्वाद् बृहत् । एतद्वै तदिति अत्र उत्तरत्र चानुषञ्जनीयम् ।।२.२.२।।

उपनिषत्

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नमयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ।। २.२.३ ।।

व्या- अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः आत्मनि मध्ये तिष्ठतीत्युक्तस्य व्यापारमाह- **ऊर्ध्वमिति ।।** अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः जीव इति प्रतीतिनिरासायोक्तं ''ईशानः'' इत्यादि पूर्वत्र । निरासकान्तरमाह- **मध्य इति ।।** २.२.३ ।।

वामन- ''न केवलम्'' इत्यादिना ''ऊर्ध्वं प्राणम्'' इत्यस्याभिप्रायं दर्शयति । पूर्वोक्ताशेषविशेषं वामनं मुख्यप्राणस्यापि प्रेरकत्वेन सर्वप्राणिहृदि स्थितं ब्रह्मादयो देवाः सर्वे हि उपासते ।।२.२.३।।

वे.खं- किञ्च यः प्राणरूपं वायुं मुख्यप्राणस्वरूपमूर्ध्वमुन्नयति । अपानं मुख्यवायुरूपमेव प्रत्यगस्यति अधःक्षिपति । मध्ये हृदयस्येति शेषः । आसीनं वामनं वामं सौन्दर्यं, तत्प्रधानत्वात् स्त्रियो वामशब्दशब्दिताः । तन्नेता वामनस्तं विश्वे सर्वे देवा उपासते ।। २.२.३ ।।

वरद- ननु प्राणापानग्रन्थजीवनहेतुत्वमनेकप्रमाणसिद्धमतः कथं ''न प्राणेन नापानेन'' इत्यादि युज्यत इत्यतो विरोधेन व्याख्याति- **न केवलमिति** ॥२.२.३॥

रा.खं- ''अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति'' इत्युक्तो जीव इति चोद्यं ईशान इत्युत्तरार्धे निरङ्कुशभूतभव्यसर्वप्रेरकत्वभगवल्लिङ्गेन निरस्तं प्राक् । अधुना अङ्गुष्ठमात्रतया मध्ये स्थितस्य व्यापारविशेषं वदन्नेव निरवकाश-वामनश्रुत्यादिना च जीव इति चोद्यं निराह- **ऊर्ध्वमिति** ॥ यत्तच्छब्दावत्र ग्राह्यौ । योऽङ्गुष्ठमात्रत्वादिना प्रागुक्तः प्राणं प्राणवायुं ऊर्ध्वमुन्नयति ऊर्ध्वगतिमत्तया प्रेरयति । अपानं च वायुं प्रत्यगधः विण्मूत्रादिनिष्कासन-हेतुतया अस्यति प्रेरयति । तं मध्ये हृदि आसीनं वामनं विश्वे सर्वे देवा उपासत इति । एतेन प्राणापानप्रेरकत्वलिङ्गेन प्रागुक्तेशानो मुख्यप्राण इत्यपि चोद्यं निरस्तम् । निरवकाशवामनश्रुत्यादेः, सर्वप्रेरके हरौ शते पश्वाशन्यायेन प्राणापानप्रेरकत्वस्यापि सम्भवात् । तथा च सूत्रम्- ''शब्दादेव प्रमितः'' इति (ब्र.सू.१-३-२४) ॥२.२.३॥

उपनिषत्

अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्
वै तत् ॥ २.२.४ ॥

व्या- कांश्चिद्भगवद्गुणानुक्त्वा तूष्णीं स्थितं पुनस्तद्गुणान्वक्तुं पृच्छति- **अस्येति** ॥ विस्रंसमानस्य स्थूलदेहं परित्यजतः । एतदेवंगुणकं तत्परिशिष्यते वै ॥२.२.४॥

वामन - एवमुपासकस्य मुक्तिः फलमिति दर्शयति – **अस्येति** ॥ अस्य वाक्यस्याभिप्रायः प्रागेव प्रसङ्गात् प्रकटितः । ''देहाद्विशेषेण मोचनं नाम

मुक्तिः'' इत्यादौ । विस्रंसनं स्थूलदेहपरित्यागः । देहाद्विमुक्तिः लिङ्गमोक्ष इति हि तत्राभिप्रायः ॥ २.२.४ ॥

वे.खं- कांश्चिद्गुणानुक्त्वा तूर्ष्णीं स्थितं यमं पुनर्विशेषविवित्सया ''येयं प्रेते'' इत्यनेन पृष्टमेव पृच्छति नचिकेताः- **अस्येति** ॥ शरीरस्थस्य स्थूलशरीरस्थस्य अतो विस्रंसमानस्य स्थूलशरीरं त्यजतो देहिनः सूक्ष्मशरीरवतो देहात् सूक्ष्मदेहाद्विशेषेण मुच्यमानस्य मुक्तस्यात्र मुक्तौ नियामकतया यत्परिशिष्यते तत् किंलक्षणकम् । पुनर्विशेषतो ब्रूहीत्यर्थः । उत्तरमाह- **एतद्वै तदिति** ॥ २.२.४ ॥

रा.खं- कांश्चिद्भगवद्गुणानुक्त्वा तूर्ष्णीं स्थितं यमं पुनस्तद्गुणान् वक्तुं पृच्छति नचिकेताः- **अस्येति** ॥ शरीरस्थस्य अस्य देहिनो जीवस्य विस्रंसमानस्य स्थूलं देहं त्यजतः, देहात् सूक्ष्मदेहात् विमुच्यमानस्य तदपि त्यजतः, अत्र मुक्तौ नियामकं किं कीदृशं परिशिष्यत इति प्रश्नः, उत्तरमाह- **एतद्वै तदिति** ॥ त्वया पृष्टं तद्वस्तु एतद्वै वक्ष्यमाणगुणकतया परिशिष्यमाणं वै इत्यर्थः ॥२.२.४॥

उपनिषत्

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥२.२.५॥

भाष्यम्

न केवलं प्राण एव चेतनानां विधारकः ।

किन्तु विष्णुं समाश्रित्य प्राणो जीवान् बिभर्त्ययम् ।
अतो मुख्याश्रयो विष्णुश्चेतनानां स्वतन्त्रतः ॥ २.२.५ ॥

व्या- गुणान् ब्रवीति- **न प्राणेनेति** ॥ तत्र प्राणापानयोः सर्वथा जीवजीवनदत्वं नास्तीति प्रतीयते । तत्प्रमाणविरुद्धम् । अतस्तस्य तात्पर्यमाह- **न केवलमिति** ॥ २.२.५ ॥

वामन - प्राणापानरूपी मुख्यप्राणो हि जीवं जीवयति । अतः स एव मुख्यत उपास्य इत्यत आह– **न प्राणेनेति** ॥ अस्यार्थः "न केवलम्" इत्यादिना पूर्वतनवाक्येन मुख्यत एव विवृतः । अतो न पृथग् व्याख्यातः ॥ ॥२.२.५॥

वे.भा- "न प्राणेन" इत्यस्य प्राणेनापानेन चक्षुरादिना वा मर्त्यो न जीवति । अतस्तदितरेण जीवो जीवति । यस्मिञ्जीवे एतावुपाश्रिताविति व्याख्यानमसत् । प्राणापानादिवत् जीवस्यापि जीवनहेतुत्वाभावात् । यथाश्रुतोपपत्तौ चक्षुराद्युपलक्षणायोगाच्च । अतोऽत्र प्राणापानात्मकमुख्य-वायोरेव जीवनहेतुत्वं निषिद्ध्य विष्णोरेव तद्धेतुत्वमुच्यते । नन्वेतदप्ययुक्तम् । मुख्यप्राणस्य जीवनहेतुत्वस्य "यत्प्राप्तिर्यत्परित्याग उत्पत्तिर्मरणं तथा" इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वादित्यतस्तद्व्याचष्टे- **न केवलमिति** ॥ केवलैव-शब्दाभ्यामन्यनिरपेक्षतामाह । तथाच श्रुतौ स्वातन्त्र्येण जीवनहेतुत्वं निषिध्यत इति भावः । तर्हि कीदृशश्चेतनविधारक इति भावेन पृच्छति- **किन्त्विति** ॥ तदुत्तरत्वेन "यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" इति वाक्यतात्पर्यमाह- **विष्णुमिति** ॥ यस्मिन्नेतावित्येतत् इतरेण जीवन्ति इत्यत्र हेतुरिति भावेन इतरेण त्विति वाक्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे- **अत इति** ॥२.२.५॥

वे.खं- सकलजीवनहेतुप्राणापानप्रेरकत्वं भगवतः कथमित्यतस्तयोरपि न जीवनहेतुत्वमित्याह- **न प्राणेनेति** ॥ तर्हि केन जीवतीत्यत आह- **इतरेणेति** ॥ प्राणापानाभ्यां सकलजीवजडेभ्यो वा इतरेण भगवतैव जीवन्ति सर्वे जीवाः । प्राणापानयोर्जीवनहेतुत्वाभावे प्रमाणान्तरविरोधः स्यादित्यत

आह्- **यस्मिन्निति** ॥ जीवनहेतू इति शेषः । ततश्च स्वातन्त्र्येण जीवनहेतुत्वं प्राक् निषिद्धमिति भावः । यद्वा "न प्राणेन" इत्यत्र स्वातन्त्र्येणेति शेषः । "इतरेण तु" इत्यत्र हेतुमाह्- **यस्मिन्निति** ॥

रा.खं- सर्वजीवनहेत्वोः मुख्यवायुरूपयोरपि प्रेरकत्वगुणं परिशिष्यमाणस्याह- **नेति** ॥ मुख्यप्राणरूपाभ्यां प्राणापानाभ्यां न जीवति चेतनराशिः, किन्त्वितरेण । स कः ? यस्मिन्नेतौ प्राणापानौ उपाश्रितौ तेनेतरेणेति भगवत्प्रेरिताभ्यां एताभ्यां जीवति । न स्वतन्त्राभ्यामिति यावत् । एतद्वै तदिति पूर्वेणान्वयः । सर्वजीवनदमुख्यप्राणप्रेरकत्वगुणयुक्तं वै तदिति ॥ ॥२.२.५॥

उपनिषत्

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा मरणं प्राप्याऽत्मा भवति गौतम ॥ २.२.६ ॥

वामन - "येन रूपं रसं गन्धम्" इत्यारभ्य एतत्पर्यन्तं यदीयधर्मा उपदिष्टास्तदेवात्र "हन्त त इदं प्र वक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म" इत्याह । एषां वाक्यानामभिप्रायः प्रागेव न्यगद्यत प्रथमत एव धर्मिज्ञानसिद्ध्यर्थम् ॥२.२.६॥

वे.खं- पुनरपि भगवत्स्वरूपं वक्ष्यामीति प्रतिजानीते यमः- **हन्तेति** ॥ हन्तेत्यास्वादने । अहं ते तुभ्यं इदं गुह्यं गोप्यं सनातनं ब्रह्म प्रवक्ष्यामि । कथमात्मा परमात्मा, म्रियत इति मरणं म्रियमाणं जीवं प्राप्य, यथात्मा नियामको भवति तथा प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥२.२.६॥

वरद.खं- अत्र "स्वप्रान्तं जागरितान्तश्च" इत्यारभ्य "हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि" इत्यन्तं वाक्यजातं विष्णुमाहात्म्यप्रतिपादनपरमिति परस्परसम्बन्धोऽन्वेषणीयः । विष्णोरपि पुरुषत्वाविशेषात् ॥२.२.६॥

रा.खं- ''हन्त ते'' इति प्रतिज्ञावाक्यद्वयं स्वप्रान्तमिति मन्त्रात् प्रागेवाऽकृष्य व्याख्यातम् ॥ २.२.६ ॥

उपनिषत्

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ २.२.७ ॥

व्या- आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवतीति प्रतिज्ञातमाह- **योनिमिति ॥** शरीरत्वाय शरीरवत्त्वाय ॥ २.२.७ ॥

वे.खं- एतदेवाह- **योनिमिति ॥** अन्ये केचित् देहिनः मृताः सन्तः शरीरत्वाय शरीरवत्त्वाय मनुष्यादियोनिं प्रपद्यन्ते । तन्नियामकतया भगवानपि योनिं प्रपद्यते इति भावः । अन्ये केचित् स्थाणुं अनुसंयन्ति । तन्नियामकतया भगवानपि । केषाञ्चित् योनिप्राप्तिः केषाञ्चित् स्थाणुप्राप्तिरिति कुत इत्यत आह- **यथेति ॥** तत्तज्ज्ञानकर्मानुसारेण तत्तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ २.२.७ ॥

रा.खं- तत्र ब्रह्मगुणान् इयता निरूप्योत्तरत्रापि जीवभेदकगुणान् ब्रह्मणो विवक्षुरितरेणेति पूर्वमन्त्रे भेदस्य प्रस्तुतत्वात् तत्प्रकटनाय मरणं प्राप्य आत्मा जीवो यथा भवति तच्च वक्ष्यामीत्युक्तम् । ब्रह्मण्ययुक्तं धर्मं जीवस्याऽऽह- **योनिमिति ॥** देहिनो देहधारणयोग्याः अन्ये केचन जीवाः शरीरत्वाय, अर्श आद्यच् प्रत्ययान्तात् त्वप्रत्ययः, शरीरवत्त्वाय योनिं प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । कथम् ? यथाकर्म यथाश्रुतम्, स्वस्वविद्याकर्मानतिक्रमेण । अन्ये देहिनः स्थाणुं स्थावरं देहं संयन्ति स्वकीयकर्माद्यनुसारेणेति ॥ २.२.७ ॥

उपनिषत्

य [१]एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः । तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥२.२.८॥

व्या- अन्तस्थस्य प्राणादिनियन्तृत्वमुक्तम् । व्यापारान्तरमाह- **य एष्विति** ॥ कामं कामं स्वेच्छानुसारेण स्वाप्नपदार्थान् निर्ममाणः ॥२.२.८॥

वे.खं- म्रियमाणजीवनियामकस्य शोकमरणादिकं न शङ्कनीयमिति भावेन तस्य माहात्म्यमाह- **य इति** ॥ यः पुरुषः पूर्णषड्गुणः पुरि शयो वा एषु जीवेषु लयादौ सुप्तेषु सत्सु तदा कामं कामं स्वेच्छानुसारेण रथपथादीन् निर्ममाणो जागर्ति तदेव शुक्रं शोकरहितं नत्वन्यत् तदेव ब्रह्म पूर्णगुणं तदेवामृतं नित्यमुक्तमुच्यते श्रुत्यादौ । तस्मिन् सर्वलोका आश्रिताः । तद्ब्रह्म कोऽपि नात्येति ।

यद्वा ''इतरेण तु जीवन्ति'' इत्यत्र ब्रह्मणः सर्वजीवेभ्यो भेद उक्तः । तमेव जीवेश्वरभेदं ज्ञापयितुं तदुभयस्वरूपं वक्ष्यामीति प्रतिजानीते- **हन्तेति** ॥ अहं ते तुभ्यं इदं गुह्यं सनातनं ब्रह्म प्रवक्ष्यामि । आत्मा जीवो मरणं प्राप्य यथा भवति तच्च वक्ष्यामि । जीवब्रह्मणोर्भेदज्ञापनायेत्यर्थः ।

तत्र यः कर्मफलभोक्ता स जीव इत्याह- **योनिमिति** ॥ नहि जीवस्य योन्यादिगमनं ब्रह्म प्राप्नोति । अतस्तयोर्भेद इति भावः ।

पुनरपि जीवेश्वरस्वरूपमाह- **य इति** ॥ अनेन सुप्तिमान् जीवः । यस्तेषु सुप्तेषु जागर्ति स विष्णुरिति तयोर्भेदः स्पष्टमुक्तः । शुक्रं शोकरहितम् । ''शुक्रं तच्छोकराहित्यात्'' (ई.भा.८) इति वचनात् । जीवस्तु शोकयुक्तः ।

---

१. ''एषः'' इति राघवेन्द्रस्वामिपाठः ।

तदेव ब्रह्म पूर्णम्, न जीवः । तदेव नित्यमुक्तम्, जीवस्त्वनेवंविधः । तस्मिन् सर्वे लोका आश्रिताः, नहि जीवे आश्रिताः । तदेव कोऽपि नात्येति, जीवं तु ब्रह्मैवात्येति । अतस्तयोर्भेदः सिद्ध इति भावः । पुनरपि प्रतिजानीते- **एतद्वै तदिति ॥२.२.८॥**

रा.खं- जीवभेदकगुणयुक्तत्वेन भगवतो महिमानमाह- **य एष इति ॥** य एष पुरुषो भगवान् सुप्तेषु जीवेषु कामं कामं स्वेच्छानुसारेणेति वा काम्यमानं स्वाप्नपदार्थजातमिति वाऽर्थः, निर्ममाणः उत्पादयन् जागर्ति । तदाह सूत्रे "निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च" (ब्र.सू.३-२-२) इति । तदेवेति विधेयापेक्षया नपुंसकत्वम् । शुक्रं शोकरहितं तद्ब्रह्म तदेवामृतमनश्वरमुच्यते । वेदादिषु प्राज्ञैरिति वा । तस्मिन्निति महिमान्तरम् । एतद्वै तत् त्वया पृष्टं तत् य एष इत्यादिनोक्तगुणकं वै ॥ २.२.८ ॥

उपनिषत्

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥२.२.९॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥२.२.१०॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥२.२.११॥

भाष्यम्

अग्निर्यथैको लोकेषु प्रविष्टोऽन्यो न विद्यते ।
पाकादिकर्ताऽथाप्यस्य देवस्य प्रतिरूपकाः ॥

रूपं रूपं प्रति ह्येते सन्त्यचेतनवह्नयः ॥२.२.९॥
एवं देवो वायुरपि धारकोऽन्यो न विद्यते ॥

रूपं रूपं तथाऽप्यस्य प्रत्यभूत्प्रतिरूपकः ।
अचेतनः स्पर्शगम्यो योऽयमेवं जनार्दनः ॥

एकः स्वतन्त्रो नान्योऽस्ति सर्वजीवान्तरस्थितः ।
रूपं रूपं प्रति ह्यस्य प्रतिबिम्बाश्च चेतनाः ॥

बाह्याश्च ते ततो नास्य स्वरूपं ते कथञ्चन ।
अनादिप्रतिबिम्बाश्च बभूवुस्ते ह्यनन्तकाः ॥२.२.१०॥

सूर्यो यथाऽऽन्तरं चक्षुः प्रतिबिम्बोऽस्य बाह्यकः ।
बाह्यचक्षुर्गतैर्दोषैरन्तश्चक्षुर्न लिप्यते ॥

अन्तश्चक्षुर्देवता तु बाह्यचक्षुरचेतनम् ।
एवं बाह्यः (स्वतन्त्रत्वाज्जीवेभ्यः पुरुषोत्तमः ॥

अस्वतन्त्रस्य जीवस्य दुःखैर्नैव हि लिप्यते ।
चेतनाभासको जीवः परमश्चेतनो हरिः ।
स्वतन्त्रत्वात् स्वतन्त्रो हि नैव दोषेण लिप्यते'' इति कौर्मे ॥'

स एक एव सर्वभूतान्तरात्मा । तस्य रूपं रूपं प्रतिरूपाख्यो जीवो बभूव । बहिश्चासौ परमात्मनः, नितरां भिन्नः । परतन्त्रत्वात् । ''आत्मैवेदमग्र आसीत्'' इत्यादिवदनादित्वापेक्षया) ॥२.२.११॥

व्यास- न प्राणेनेत्यत्रोक्तं सर्वजीवनियन्तृत्वं बुद्ध्यारोहार्थं दृष्टान्ताभ्यामाह- **अग्निरिति ॥** भुवनं प्रविष्टश्चेतनाग्निर्यथैकः यथा च तस्य रूपं रूपं प्रति जडाग्निः प्रतिरूपो बभूव ॥२.२.९॥

भुवनं प्रविष्टश्चेतनवायुर्यथैको यथाच अचेतनवायुस्तस्य रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपो बभूव । तथा सर्वभूतान्तरात्मा एकः । तथा जीवोऽपि अस्यान्तरात्मनो रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपो बभूव ॥२.२.१०॥

व्यास.भा- वाक्यद्वयमैक्यार्थत्वप्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **अग्निरित्यादिना ॥** एते बुद्धिस्थाः प्रसिद्धा वा । स्पर्शगम्यः स्पर्शगुणानुमेयः । अरूपिद्रव्यत्वेन बाह्यप्रत्यक्षागोचरत्वस्य स्थितत्वात् । प्रतिबिम्बो बिम्बान्न भिद्यत इति केचित्, तन्निरासायोक्तम्- **बहिश्चेति ॥** तद्व्याचष्टे- **बाह्याश्च ते तत इति ॥** ननु विष्णोर्विभुत्वात्कथं जीवानां तद्बाह्यत्वमित्यतस्तद्वाक्यं विशदयति- **नास्येति ॥**

नन्वनादित्वाज्जीवस्य कथं प्रतिबिम्बो बभूवेत्युक्तिरिति शङ्कां निवारयन् एकवचनादेकत्वप्रतीतिश्च निवारयन्नाह- **अनादीति ॥**

ननु क्लिश्यमानजगदन्तर्गतत्वे भगवतः क्लेशः स्यादिति शङ्कां सूर्यदृष्टान्तेन परिहरति- **सूर्यो यथेति ॥** तद्वाक्यं व्याचष्टे- **सूर्यो यथेति ॥** लेपालेपयोर्हेतुत्वेनोभयचक्षुःस्वरूपं निरूपितम्- **अन्तश्चक्षुरिति** ॥२.२.९-११॥

वामन - अथापि अस्य ब्रह्मणः परमज्योतिष्ट्वात् अग्न्यादिदृष्टान्तेन जीवभेदं सर्वोत्कर्षं च दृढयति ''अग्निर्यथैकः'' इत्यादिवाक्यैः । यथाऽग्निदेवस्त्वेक एव लोकेषु पचनादिकर्ता, यथा वायुदेव एक एव सर्वधारको भवति, तयोः प्रतिबिम्बभूता अचेतना वह्निवायवः तद्भिन्नाः तन्नियताश्च गम्यन्ते । तथा भगवानेक एव स्वतन्त्रः सर्वजीवान्तर्यामी भवति । ते च ततः केवलभिन्ना अनुभूयन्ते तत्प्रतिबिम्बत्वात् । नहि बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यं सम्भवति । नच

तावताग्र्यादिप्रतिबिम्बवत् अनित्यत्वं जीवानां शङ्क्यम् । यावदात्मभावित्वोक्तेः । तदाह- **अनादिप्रतिबिम्बाश्चेति ॥**

जीवानां परमात्मनो भेद उक्तः । तथाऽपि तेभ्यस्तस्य न कश्चिद् भेद इति न शङ्क्यम् । तस्यापि तेभ्यो बाह्य इति विस्पष्टं भेदोक्तेः । नच जीवजडत्वादयः प्रतिबिम्बधर्माः विम्बे जायन्ते । प्रत्युत बिम्बधर्मा एव यथायोगं प्रतिबिम्बेषु भवन्ति । अतो ब्रह्मणि दुःखादिदोषा न भवेयुः । जीवेषु च ज्ञानादिगुणा युज्येरन् । जीवेशयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावः कीदृश इत्याकाङ्क्षायामाह- **चेतनाभासक इति ॥** स्वतन्त्रत्वं तु ''एको वशी'' इति पठ्यते । एकस्तथेत्यादेः शब्दयोजनां करोति- **स एक एवेत्यादिना ॥**

॥२.२.९–११॥

वादि- ''रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव'' इत्यत्र रूपं रूपं नियामकचेतनाग्नेः रूपं रूपं प्रति स्थितं रूपं यस्य सः प्रतिरूपो जडाग्निः यथा बभूव तथा योऽयमेकः सर्वभूतान्तरात्मा सर्वजीवहृदि स्थितः तस्य रूपं रूपं प्रति रूपं यस्य सः प्रतिरूपः तत्तद्देहस्थितो जीवो बभूवेति योजना ॥२.२.९॥

वादि- ''एवं बाह्यः स्वतन्त्रत्वात्'' इत्यत्र बाह्यः जीवाद्विलक्षणः ॥

॥२.२.११॥

वे.भा- अग्निर्यथैक एव प्रकाशात्मा सन् भुवनमिमं लोकं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रति दार्वादिदाह्यभेदं प्रति प्रतिरूपस्तत्र स्वयं प्रतिरूपवान् दाह्यभेदैर्बभूव । तथा सर्वभूतान्तरात्मा एक एव दार्वादिष्विव सर्वदेहं प्रति प्रविष्टत्वात्प्रतिरूपो बभूव । बहिश्च स्वेनाविकृतेन रूपेणाकाशवत् । तथान्यो दृष्टान्तो ''वायुर्यथैकः'' इत्यादि । प्राणात्मना देहेष्वनुप्रविष्टः । ''रूपं रूपं प्रतिरूपः'' इत्यादिसमानमित्यस्मिन् मन्त्रद्वये आत्मैकत्वमुच्यत इत्यसत् । ''यदेवेह तदमुत्र'' इत्यादिना बहुशस्तस्योक्तत्वेन पुनरुक्त्यापातात् ।

नचानेकतार्किकबुद्धिविचालितान्तःकरणानां प्रमाणोपपन्नमप्यात्मैकत्वविज्ञानं असकृदुच्यमानमपि ऋजुबुद्धीनां चेतसि नाधीयत इति तत्प्रतिपादने आदरवती श्रुतिः पुनःपुनराहेति युक्तम् । आत्मैकत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । न तावत् तत्र प्रत्यक्षम् । चेष्टालिङ्गेन परात्मसिद्धौ ततो भेदस्यैव स्वस्मिन् ग्रहणेन तदेकत्वग्राहिप्रत्यक्षाभावात् । विमतानि शरीराणि देवदत्तस्यैव भोगायतनानि शरीरत्वादित्यनुमानम् । विमतानि कलत्राणि देवदत्तस्यैव भोगायतनानि कलत्रत्वादित्युपहासास्पदाभाससमानयोगक्षेमत्वादुपेक्ष्यम् । आगमाश्चान्यथा व्याख्याता इति भावेन ''अग्निर्यथैकः'' इति मन्त्रद्वयं प्रमाणेनैवान्यथा व्याचष्टे- **अग्निरिति** ।। अग्निर्देवतारूपः । लोकेष्वित्यनेन भुवनमिति जात्येकवचनमित्युक्तं भवति । तेन भुवनमिमं लोकमिति व्याख्यानमपास्तम् । एक इत्यस्य सावधारणत्वमभिप्रेत्यान्यो न विद्यत इत्याह । पाकादिकर्तेति शेषोक्तिः । अनेन ''अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टः'' इत्येतद्व्याख्यातां पूर्वोक्ताग्निरेव बभूवेत्यत्र कर्तेति प्रतीतिं निवारयन् ''रूपं रूपम्'' इत्येतद्व्याचष्टे- **अथापीति** ।। प्रतिरूपकाः प्रतिबिम्बभूताः । श्रुतावेकवचनप्रयोगो जात्यभिप्रायेणेति बहुवचनप्रयोगः । ''वायुर्यथैकः'' इति दृष्टान्तवाक्यं व्याचष्टे- **एवमिति** ।। एवंशब्दो दृष्टान्तान्तरत्वज्ञापकः । यथेत्यनुवर्तते । अपिशब्दो लोकेषु प्रविष्ट इत्यस्यानुकर्षणार्थः । वायुरेक एवेति शेषः । नन्वचेतनवायुरेव नास्ति । प्रमाणाभावादित्यत उक्तम्- **स्पर्शगम्य इति** ।। एतच्छङ्कापरिहारार्थमेव प्राक् एते प्रत्यक्षसिद्धा इत्युक्तम् । स्पर्शगुणानुमेय इत्यर्थः । त्वगिन्द्रियव्यापारानन्तरमुपलभ्यमानः स्पर्शः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपवदित्यनुमानात् सामान्यतः स्पर्शाश्रयद्रव्यसिद्धौ न तत्पृथिव्यादित्रयं रूपरहितत्वात् नाप्याकाशादिकं तस्यास्पर्शवत्त्वादिति यद्रूपरहितं स्पर्शवद्द्रव्यं सिध्यति स एव वायुरिति भावः । ननु कुत एवं वायोः स्पर्शगुणानुमेयत्वम् । बाह्यप्रत्यक्षत्वं किन्न स्यादिति चेन्न । अरूपिद्रव्यत्वेन

बाह्यप्रत्यक्षागोचरत्वस्यास्थितत्वात् । नचानुमितस्य वायोः प्रतिवादिनाऽनङ्गीकृतत्वेनाश्रयासिद्धिः । अध्यक्षस्य पक्षीकारे धर्मिग्राहकमानविरोध इति वाच्यम् । वायोरेवात्र पक्षत्वेनानुमितत्वादेः पक्षतावच्छेदकत्वेनानुपादानात् । स चास्माकमनुमानेन परस्य प्रत्यक्षेण सिद्ध इत्यदोषः । नच पञ्चीकरणपक्षेऽसिद्धिः । प्रत्यक्षरूपरहितद्रव्यत्वस्य हेत्वर्थत्वात् । तथाच श्रुतिः । ''यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतत्सत्'' इति वायुरन्तरिक्षं चासदिति सत्त्वासत्त्वव्यपदेशस्य प्रत्यक्षाप्रत्यक्षनिमित्तकत्वात् । तथाचोक्तं सुधायाम्- ''प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपञ्चमहाभूतपरत्वात्'' इति । मूर्तत्वामूर्तत्वं चेदमेव । अन्यथा पञ्चानामपि परिच्छिन्नपरिमाणत्वेन विभागानुपपत्तेः । तथाच स्मृतिः-

आकाशवायू त्वव्यक्ते इतरेऽण्डे प्रकाशिताः ।
तथात्वाद्बाह्यभूतानामण्डस्थानाञ्च सा गतिः ॥ इति ॥

(भा.ता.२.५.३३)

किञ्च ''भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टिगोचरमेव तु'' इत्यनुव्याख्याने भूताकाशस्याप्रत्यक्षत्वोक्तिरपि वायोरप्रत्यक्षत्वसूचिका । द्वयोरेककोटित्वेन व्यवहारात् । उक्तञ्च मात्स्ये-

आकाशवायू त्वव्यक्ते इतरेऽण्डे प्रकाशिताः ।
तथात्वाद्बाह्यभूतानामण्डस्थानाञ्च सा गतिः ॥ इति ॥

अत एव पद्धतौ वायुस्पर्शोऽपि त्वचो विषय इति वायुस्पर्शस्यैव त्वगिन्द्रियविषयत्वमुक्तं न वायोः । एतेन वायोः प्रत्यक्षत्वं वदन्तो निरस्ताः । तथाहि । न वायोः प्रत्यक्षत्वं वक्तुं युक्तम् । तत्प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षम् । वायुर्वातीति ज्ञानस्य वायुगोचरत्वेऽपि तत्प्रत्यक्षत्वागोचरत्वात् । नच तस्यैव साक्षात्काररूपत्वेन तद्विषयत्वेनैव वायोः प्रत्यक्षत्वसिद्धिः । तस्य साक्षत्कारत्वे विवादात् । नचेयं प्रतीतिस्त्वगिन्द्रियजन्या । तद्व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति तत्सिद्धिरिति वाच्यम् ।

त्वगिन्द्रियव्यापारस्य स्पर्शग्रहोपक्षीणत्वेनानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकयोः अभावात् । साधारणयोस्तु व्यभिचारित्वात् । वायुं स्पृशामीत्यनुभवोऽस्तीति चेन्न । पुष्पाणि जिघ्रामीत्यनुभववदुपपत्तेः । नचैवं घटोऽपि स्पार्शनो न स्यादिति वाच्यम् । तस्य वक्ष्यमाणनियामकविशिष्टतया स्पार्शनत्वकल्पनात् । अत्र तु तदभावात् । नाप्यनुमानम् । वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वा-दित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधित्वात् । अत एव महत्त्वे सत्युद्भूतस्पर्शवत्त्वादि-त्यपास्तम् । परैरुद्भूतत्वानङ्गीकारेण वाद्यसिद्धेश्च । नचोद्भूतपदं प्रत्यक्षपरम् । महत्त्वविशेषणवैयर्थ्यात् । तत्त्यागे पूर्वभेदात् । ऊष्मणि व्यभिचाराच्च । नच तस्य पक्षसमत्वान्न व्यभिचारः । ऊष्मवत्परं ब्रह्म "यन्न जिघ्रन्ति न पश्यन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति" (सू.भा.४.२.११.सौपर्णश्रुतिः) इति श्रुत्या ब्रह्मणो प्रत्यक्षत्वे ऊष्मणो दृष्टान्तत्वकथनेन च तदप्रत्यक्षत्वस्य सुदृढनिश्चित-त्वात् । प्रत्यक्षशब्दाश्रयस्याप्याकाशस्याप्रत्यक्षत्ववत् प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयस्यापि वायोः अप्रत्यक्षत्वोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वात् । वायुः स्पार्शनः उद्भूतरूपानधि-करणत्वे सत्युद्भूतस्पर्शाधिकरणत्वात् घटवदित्यपि न । परमाण्वादौ व्यभिचारात् । नचोद्भूतपदं प्रत्यक्षपरम् । उक्तन्यायेनाप्रयोजकत्वात् । द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकचाक्षुषत्वस्योपाधित्वाच्च ।

ननु द्रव्यस्पार्शनत्वेन चाक्षुषत्वं प्रयोजकम् । किन्तु महत्त्वे सत्युद्भूतस्पर्शवत्त्वमेव । अतः कथं न वायुः प्रत्यक्ष इति चेन्न । परमाणुष्वपि महत्त्वसद्भावस्यान्यत्रोपपादितत्वेन तेषामपि स्पार्शनत्वप्रसङ्गात् । त्वन्मतेऽपि (त्रुटेः)त्र्यणुकस्य महत्त्वे सत्युद्भूतस्पर्शवत्त्वाङ्गीकारेण स्पार्शनत्वप्रसङ्गाच्च । नहि जालसूर्यमरीचिस्थमतिसूक्ष्मतममुपलभ्यमानं वस्तु त्वचा केनचित् गृह्यते । गृह्यत एव । विविच्य तु न गृह्यते सूक्ष्मत्वात् इति वदन् देवानां प्रियोऽसावुपेक्षणीयः । अनुभवविरोधात् । महत्त्वविशेषसमानाधिकरणोद्भूत-स्पर्शवत्त्वं प्रयोजकमिति चेन्न । ऊष्मणो वायूपनीतशीतोष्णद्रव्यस्यापि

स्पार्शनत्वापातात् । नच तत्रानुमितिः । उदाहृतश्रुतिविरोधात् । तत्सङ्ख्या-परिमाणसंयोगविभागकर्मणां स्पार्शनत्वापाताच्च । योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेन तेषां योग्यत्वात् । नह्यूष्मादिजातीये कचिद्धटादाविव करपरामर्शे कदापि केनापि सङ्ख्या गृह्यते ।

ननु द्रव्यस्पार्शनत्वे चाक्षुषत्वमपि न प्रयोजकम् । आलोकादीनामपि स्पार्शनत्वापातादिति चेन्न । विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् । केचित्तु महत्त्व-समानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं बाह्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वे तन्त्रमिति, न वायुः प्रत्यक्ष इत्याहुः । तन्न । वर्णद्रव्यत्वस्यान्यत्र व्यवस्थापितत्वेन तत्रोक्तप्रयोजकाभावात् । अन्ये तु द्रव्यस्पार्शन एवेदं प्रयोजकमिति वायुर्न स्पार्शन इत्याहुः । तदपि न । तमस आलोकस्य नयनगतपित्तद्रव्यस्य च स्पार्शनत्वप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु । श्रोत्रभिन्नबाह्येन्द्रियजन्यास्मदादिद्रव्यप्रत्यक्षत्वे महत्व विशेषसमानाधि-करणोद्भूतरूपवत्त्वं प्रयोजकमिति वायुर्न प्रत्यक्षः । एके तु महत्त्वविशेष-समानाधिकरणोद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वं द्रव्यस्पार्शनत्वे प्रयोजकम् । एकैकस्य व्यभिचारात् । विनिगमनाविरहेणोभयोरपि प्रयोजकत्वात् । अत एव घटादिः स्पार्शनः । अत एवोक्तं सुधायाम्, ''द्रव्यस्य हि अस्मदादि-प्रत्यक्षत्वं महत्त्वे सति उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वेन व्याप्तम्'' इति (सुधा. वैशेषिकाधिकरण. ३३९२) । एवञ्च वायुर्न प्रत्यक्ष इत्याहुः । एवं मन्त्रद्वयगतं दृष्टान्तवाक्यं व्याख्यायेदानीं ''एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा'' इति दार्ष्टान्तिकवाक्यं व्याचष्टे- **एवमिति** ॥ जनार्दन इति विशेष्याध्याहारः । एक इत्यस्य सावधारणत्वमभिप्रेत्याह- **नान्य इति** ॥ सर्वभूतान्तरात्मा इत्यस्यार्थः- **सर्वेति** ॥ एक एव सर्वजीवान्तरस्थित इत्यस्यार्थलब्धमर्थमाह- **स्वतन्त्र इति** ॥ बाह्याश्च ते तत इत्यत्र हेतुकथनार्थमेतत् । ''रूपं रूपम्'' इत्येतदपेक्षिताध्याहारेण व्याचष्टे- **रूपं रूपमिति** ॥ प्रतिरूप इत्यस्यार्थः- **प्रतिबिम्बा इति** ॥ बभूवुरिति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । एकवचन-

प्रयोगादेकस्यैव प्रतिबिम्बत्वमुच्यते इति शङ्कापरिहाराय बहुवचनप्रयोगः । चेतनाः अस्य जनार्दनस्य रूपं रूपं प्रति प्रतिबिम्बा बभूवुरित्यन्वयः । ननु चेतनानां भगवत्प्रतिबिम्बत्वे बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यात् तयोरभेदः स्यादित्याशङ्कापरिहाराय श्रुतौ बहिश्चेत्युक्तमिति भावेन तद्व्याचष्टे- **बाह्याश्चेति** ॥ ततो जनार्दनात् । ननु चेतना भगवतो बाह्या इत्ययुक्तम् । भगवतो विभुत्वेन चेतनानां तदनधिष्ठितप्रदेशवृत्तित्वासम्भवादित्यतो बाह्या इत्युक्तं विवृणोति- **नास्येति** ॥ ननु ''प्रतिरूपो बभूव'' इति लिट्प्रयोगात्प्रतिबिम्बत्वस्य कादाचित्कत्वमुच्यत इति प्रतीयते । विचित्रानन्तजीवानाञ्च कथमविचित्रैकभगवत्प्रतिबिम्बत्वमित्यत आह- **अनादीति** ॥ चशब्दोऽपिशब्दार्थः । अनन्तं अनन्तप्रकारं कं सुखं येषां ते अनन्तकाः । विचित्रस्वभावा अनन्ता अपि ते चेतना अविचित्रस्यैकस्यैव भगवतः अनाद्यनन्तप्रतिबिम्बा बभूवुरित्येतत् श्रुत्यादिप्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । सूर्यकान्तर्गतसूर्यप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वेऽपि जलगतस्य तदभावदर्शनात् बिम्बैक्येऽपि प्रतिबिम्बभेदस्तदवैचित्र्येऽपि तद्वैचित्र्यमुपपन्नमिति भावः । ''सूर्यो यथा'' इति मन्त्रस्य सूर्यः सकललोकस्य चक्षुषि पुरीषाद्यशुचिप्रकाशनेन चक्षुष उपकारं कुर्वन्नपि तद्दर्शिनः सर्वलोकस्य चाक्षुषैरशुच्यादिदर्शननिमित्तैराध्यात्मिकैर्दोषैर्बाह्यैश्च शुच्यादिसंसर्गदोषैश्च न लिप्यते इति व्याख्यानमसत् । सूर्यस्य पुरीषाद्यशुचिप्रकाशनेन चाक्षुषदोषलेपप्रसक्तेरेवाभावेन तन्निषेधायोगात् । अन्यथा दीपप्रभादेरपि जडस्य तत्प्रसक्तिः स्यात् । सर्वस्यापि दोषस्यान्तरत्वेन बाह्यत्वायोगाच्च । नच दोषनिमित्तस्य बाह्यत्वेन दोषे बाह्यत्वोपचारः । क्लिष्टत्वात् आध्यात्मिकैर्दोषैरित्यश्रुतकल्पनापाताच्चेति भावेन तद्दृष्टान्तवाक्यं व्याख्यातुं तदुपयुक्तं तावदाह- **सूर्य इति** ॥ अस्य सूर्यस्य प्रतिबिम्बो बाह्यकं चक्षुरित्यन्वयः । किं तत इत्यतो दृष्टान्तवाक्यं व्याचष्टे- **बाह्येति** ॥ अनेन बाह्यदोषैरित्यत्र बुद्ध्या विवेकेन बाह्यत्वं चक्षुषो

स्पार्शनत्वापातात् । नच तत्रानुमितिः । उदाहृतश्रुतिविरोधात् । तत्सङ्ख्या-परिमाणसंयोगविभागकर्मणां स्पार्शनत्वापाताच्च । योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेन तेषां योग्यत्वात् । नह्यूष्मादिजातीये कचिद्धटादाविव करपरामर्शे कदापि केनापि सङ्ख्या गृह्यते ।

ननु द्रव्यस्पार्शनत्वे चाक्षुषत्वमपि न प्रयोजकम् । आलोकादीनामपि स्पार्शनत्वापातादिति चेन्न । विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् । केचित्तु महत्त्व-समानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं बाह्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वे तन्त्रमिति, न वायुः प्रत्यक्ष इत्याहुः । तन्न । वर्णद्रव्यत्वस्यान्यत्र व्यवस्थापितत्वेन तत्रोक्तप्रयोजकाभावात् । अन्ये तु द्रव्यस्पार्शन एवेदं प्रयोजकमिति वायुर्न स्पार्शन इत्याहुः । तदपि न । तमस आलोकस्य नयनगतपित्तद्रव्यस्य च स्पार्शनत्वप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु । श्रोत्रभिन्नबाह्येन्दियजन्यास्मदादिद्रव्यप्रत्यक्षत्वे महत्व विशेषसमानाधि-करणोद्भूतरूपवत्त्वं प्रयोजकमिति वायुर्न प्रत्यक्षः । एके तु महत्त्वविशेष-समानाधिकरणोद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वं द्रव्यस्पार्शनत्वे प्रयोजकम् । एकैकस्य व्यभिचारात् । विनिगमनाविरहेणोभयोरपि प्रयोजकत्वात् । अत एव घटादिः स्पार्शनः । अत एवोक्तं सुधायाम्, ''द्रव्यस्य हि अस्मदादि-प्रत्यक्षत्वं महत्त्वे सति उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वेन व्याप्तम्'' इति (सुधा. वैशेषिकाधिकरण. ३३९२) । एवञ्च वायुर्न प्रत्यक्ष इत्याहुः । एवं मन्त्रद्वयगतं दृष्टान्तवाक्यं व्याख्यायेदानीं ''एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा'' इति दार्ष्टान्तिकवाक्यं व्याचष्टे- **एवमिति** ॥ जनार्दन इति विशेष्याध्याहारः । एक इत्यस्य सावधारणत्वमभिप्रेत्याह- **नान्य इति** ॥ सर्वभूतान्तरात्मा इत्यस्यार्थः- **सर्वेति** ॥ एक एव सर्वजीवान्तरस्थित इत्यस्यार्थलब्धमर्थमाह- **स्वतन्त्र इति** ॥ बाह्याश्च ते तत इत्यत्र हेतुकथनार्थमेतत् । ''रूपं रूपम्'' इत्येतदपेक्षिताध्याहारेण व्याचष्टे- **रूपं रूपमिति** ॥ प्रतिरूप इत्यस्यार्थः- **प्रतिबिम्बा इति** ॥ बभूवुरिति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । एकवचन-

प्रयोगादेकस्यैव प्रतिबिम्बत्वमुच्यते इति शङ्कापरिहाराय बहुवचनप्रयोगः । चेतनाः अस्य जनार्दनस्य रूपं रूपं प्रति प्रतिबिम्बा बभूवुरित्यन्वयः । ननु चेतनानां भगवत्प्रतिबिम्बत्वे बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यात् तयोरभेदः स्यादित्याशङ्कापरिहाराय श्रुतौ बहिश्चेत्युक्तमिति भावेन तद्व्याचष्टे- **बाह्याश्चेति** ॥ ततो जनार्दनात् । ननु चेतना भगवतो बाह्या इत्ययुक्तम् । भगवतो विभुत्वेन चेतनानां तदनधिष्ठितप्रदेशवृत्तित्वासम्भवादित्यतो बाह्या इत्युक्तं विवृणोति- **नास्येति** ॥ ननु ''प्रतिरूपो बभूव'' इति लिट्प्रयोगात्प्रतिबिम्बत्वस्य कादाचित्कत्वमुच्यत इति प्रतीयते । विचित्रानन्तजीवानाञ्च कथमविचित्रैकभगवत्प्रतिबिम्बत्वमित्यत आह- **अनादीति** ॥ चशब्दोऽपिशब्दार्थः । अनन्तं अनन्तप्रकारं कं सुखं येषां ते अनन्तकाः । विचित्रस्वभावा अनन्ता अपि ते चेतना अविचित्रस्यैकस्यैव भगवतः अनाद्यनन्तप्रतिबिम्बा बभूवुरित्येतत् श्रुत्यादिप्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । सूर्यकान्तर्गतसूर्यप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वेऽपि जलगतस्य तदभावदर्शनात् बिम्बैक्येऽपि प्रतिबिम्बभेदस्तदवैचित्र्येऽपि तद्वैचित्र्यमुपपन्नमिति भावः । ''सूर्यो यथा'' इति मन्त्रस्य सूर्यः सकललोकस्य चक्षुषि पुरीषाद्यशुचिप्रकाशनेन चक्षुष उपकारं कुर्वन्नपि तद्दर्शिनः सर्वलोकस्य चाक्षुषैरशुच्यादिदर्शननिमित्तैराध्यात्मिकैर्दोषैर्बाह्यैश्च शुच्यादिसंसर्गदोषैश्च न लिप्यते इति व्याख्यानमसत् । सूर्यस्य पुरीषाद्यशुचिप्रकाशनेन चाक्षुषदोषलेपप्रसक्तेरेवाभावेन तन्निषेधायोगात् । अन्यथा दीपप्रभादेरपि जडस्य तत्प्रसक्तिः स्यात् । सर्वस्यापि दोषस्यान्तरत्वेन बाह्यत्वायोगाच्च । नच दोषनिमित्तस्य बाह्यत्वेन दोषे बाह्यत्वोपचारः । क्लिष्टत्वात् आध्यात्मिकैर्दोषैरित्यश्रुतकल्पनापाताच्चेति भावेन तद्दृष्टान्तवाक्यं व्याख्यातुं तदुपयुक्तं तावदाह- **सूर्य इति** ॥ अस्य सूर्यस्य प्रतिबिम्बो बाह्यकं चक्षुरित्यन्वयः । किं तत इत्यतो दृष्टान्तवाक्यं व्याचष्टे- **बाह्येति** ॥ अनेन बाह्यदोषैरित्यत्र बुद्ध्या विवेकेन बाह्यत्वं चक्षुषो

विशेषणमित्युक्तं भवति । नन्वाकाशे 'परिवर्तमानस्य सूर्यस्य कथमान्तर-चक्षुष्ट्वम् । सूर्यप्रतिबिम्बभूतबाह्यचक्षुश्च किमित्यत आह- **अन्तश्चक्षुरिति ॥** चक्षुरभिमानिसूर्याख्यदेवतेत्यर्थः । ''एकस्तथा'' इति दार्ष्टान्तिकवाक्यं व्याचष्टे- **एवमिति ॥** बाह्योऽत्यन्तभिन्नः । तत्र हेतुः- **स्वतन्त्रत्वादिति ॥** सर्वभूतान्तरात्मत्वोक्त्या लब्धमेतत् । जीवेषु व्यभिचारशङ्कापरिहाराय अस्वतन्त्रस्येति जीवविशेषणम् । दुःखेनेति एकवचनप्रयोगो जात्यभिप्रायेणैव नत्वेकत्वाभिप्रायेणेति बहुवचनप्रयोगः । ननु चेतनत्वात् विष्णोरपि जीववत् दुःखलेपः किन्न स्यात् । नहि चेतनत्वाविशेषेऽपि विष्णोः दुःखालेपे विशेषहेतुरस्तीत्यत आह- **चेतनाभासक इति ॥** अनेन ''चेतनश्चेतनानाम्'' इत्यस्य तात्पर्यमुक्तं भवति । चेतनत्वं न दुःखलेपप्रयोजकम् । किन्तु चेतनाभासकत्वमेव । हरिस्तु परमचेतन इति न दुःखलेप इति भावः । हरेः परमचेतनत्वे हेतुमाह- **स्वतन्त्रत्वादिति ॥** परमचेतनत्वेऽपि दोषलेपः किन्न स्यादित्यत आह- **स्वतन्त्रो हीति ॥** परमचेतनः स्वतन्त्र एव । स्वतन्त्रस्य नैव दोषलेपः । अन्यथा स्वातन्त्र्यभङ्गप्रसङ्गादिति भावः । दुःखे प्रकृतेऽपि दोषेणेति वदता श्रुतौ दुःखपदमज्ञानाद्युपलक्षणमित्युक्तं भवति । ''एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च'' इत्यस्य परोक्तार्थे न प्रमादेनापि मतिः कर्तव्येति भावेन प्रमाणेन व्याकृतमपि तद्वाक्यं स्ववचनेन स्पष्टयति- **स इति ॥** स इत्यध्याहारः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेनैक एवेत्युक्तम् । प्रकृतपरमात्मन एवोत्तरत्र कर्तृत्वेनान्वय इति भ्रान्तिनिवारणाय ''रूपं रूपम्'' इत्येतद्योजयति- **तस्येति ॥** जीव इति कर्त्रध्याहारः । जीवः प्रतिरूपाख्यो बभूवेति सम्बन्धः । अनेन दृष्टान्तवाक्याद्बभूवेति पदमनुवर्तनीयमित्युक्तं भवति । बहिश्चेत्येतदवधिप्रदर्शनेन व्याचष्टे- **बहिश्चेति ॥** कथं सर्वगतस्य परमात्मनो बहिर्जीव इत्यतस्तद्विवृणोति- **नितरामिति ॥** भेदाभेदव्यावृत्त्यर्थं- **नितरामिति ॥**

अनेन बहिःशब्दो भिन्नार्थः चशब्द एवार्थ इत्युक्तं भवति । तत्र हेतुः- **परतन्त्रत्वादिति** ॥ अनादिप्रतिबिम्बाश्चेत्युक्तमयुक्तम् । तथा सति बभूवेति भूतार्थकलिट्प्रत्ययानुपपत्तेरित्यतस्तत्र प्रयोगं दर्शयति- **आत्मैवेति** ॥ यथात्मसत्तायाः सार्वकालिकत्वेनासीदिति प्रयोगः सार्वकालिको व्याख्येयस्तथात्रापीति भावः । यथोक्तम्-

> **"प्रयोग एककालीनः सर्वकालेऽनुषज्यते ।**
> **ददर्श विष्णुरित्यादौ नित्यचिद्रूपतो हरेः" इति ॥**
> **(ऐ.भा.२.३.३)९-१०-११ ॥**

वे.खं- तमेव जीवेश्वरभेदं सदृष्टान्तमाह उत्तरमन्त्रद्वयेन- **अग्निरिति** ॥ यथा यद्यपि अग्निर्देवतारूप एक एव भुवनं लोकं प्रविष्टः सन् पाकादिकर्ता नान्योऽस्ति । तथाप्यस्याग्नेः देवस्य रूपं रूपं प्रत्यचेतनोऽग्निः प्रतिरूपः प्रतिबिम्बो बभूव । तथा स एक एव सर्वभूतानां जीवानामन्तरात्मा तन्नियामकः । तथापि तस्य रूपं रूपं प्रति जीवः प्रतिरूपः प्रतिबिम्बो बभूव । नच बिम्बप्रतिबिम्बत्वोक्त्याऽभेदः शङ्कनीयः । बहिश्चासौ परमात्मनः नितरां भिन्न इति यावत् । परतन्त्रत्वादिति भावः ॥ २.२.९ ॥

यथा यद्यपि वायुर्देवतारूप एक एव भुवनं प्रविष्टः सन् धारको नान्योऽस्ति । तथाप्यस्य वायोर्देवस्य रूपं रूपं प्रति अचेतनो वायुः प्रतिरूपो बभूव । इतरत्समानम् ॥ २.२.१० ॥

ननु सर्वभूतान्तरात्मेति सर्वजीवान्तरत्वमुक्तम् । तथा सति जीववत् दुःखं स्यादित्यत आह- **सूर्य इति** ॥ यथा सूर्यः सर्वलोकस्यान्तश्चक्षुरपि चक्षुरभिमानिदेवतापीति यावत् । चाक्षुषैर्बाह्यदोषैरचेतनरूपबाह्यचक्षुर्गतैर्दोषैर्न लिप्यते । तथा स एक एव सर्वभूतान्तरात्मापि लोकस्य दुःखेन न लिप्यते । ननु सर्वजीवात्मकत्वे कथं दुःखेनालेप इत्यत उक्तम्- **बाह्य इति** ॥ जीवेभ्यो भिन्न इत्यर्थः । स्वतन्त्रत्वादिति भावः ॥ २.२.११ ॥

वरद- "य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः" इति जीवानां यद्ब्रह्मनियम्यत्वमुक्तं तदेव दृष्टान्तेनोपपाद्यते- **अग्निर्यथैक इति** ॥ तद्याख्याति- **अग्निरिति** ॥ जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वे तदभेदः स्यात् बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यादित्यत उच्यते- **बहिश्चेति** ॥ ततः परमेश्वरस्य सर्वगतत्वात् कथं जीवो बहिरित्यत आह- **बाह्या इति** ॥ "प्रतिरूपो बभूव" इति लिटो प्रयोगबलेन प्रतिबिम्बस्य कादाचित्कत्वं एकवचनप्रयोगाच्चैकस्यैव जीवस्य प्रतिबिम्बत्वं न सर्वजीवानामिति शङ्का स्यादेतदाशङ्काद्वयं निवर्तयितुमाह- **अनादीति** ॥ २.२.९ ॥

वरद- परमेश्वरस्य सर्वभूतेष्ववस्थितत्वे तत्तद्दोषेण दोषित्वं स्यादित्यत उच्यते- **सूर्य इति** ॥ तद्याचष्टे- **सूर्य इति** ॥ दुःखकारणे सत्यपि दुःखालेपस्य किं कारणमित्यत उक्तम्- **स्वतन्त्रत्वादिति** ॥ २.२.११ ॥

रा.खं- "न प्राणेन" इत्युक्तं सर्वजीवनियन्तृत्वं दृष्टान्ताभ्यां व्यनक्ति- **अग्निर्यथेत्यादिना मन्त्रद्वयेन** ॥ भुवनं प्रविष्टः चेतनोऽग्निः यथैकः पाकादिकर्ता नान्यः तथाऽप्यस्य चेतनाग्नेः, रूपं रूपं प्रतीति शेषः, प्रतीत्यस्याऽवृत्तिर्वा, रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपः प्रतिबिम्बो बभूव जीवः । द्वयोरपि योनिमित्यादिना प्रकृतत्वात् । तदाह सूत्रे- "आभास एव च" (ब्र.सू.२-३-४९) इति । प्रतिबिम्बत्वं च तदधीनत्वे सति किञ्चित्तत्सदृशत्वं ज्ञेयम् । किं तयोरभेदः ? नेत्याह- **बहिश्चेति** ॥ बिम्बस्वरूपाद् बहिर्भूतश्च, न तत्स्वरूपात्मेत्यर्थः ॥२.२.९॥

॥ **वायुर्यथेति** ॥ यथा चेतनवायुरित्यादिरूपेण प्राग्वद्योजना ॥२.२.१०॥

रा.खं- क्लिश्यमानजगदन्तःप्रविष्टस्यापि क्लेशः स्यादिति चोद्यं सदृष्टान्तं निराह- **सूर्यो यथेति** ॥ चक्षुर्द्विविधं बाह्यमान्तरं चेति । बाह्यं जडम् । आन्तरं तु तदभिमानिसूर्यचेतनरूपम् । "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी

प्राविशत्'' (ऐ.उ.२.३.२) इत्यादेः । तथा च यथा सूर्यः सर्वलोकस्य चक्षुः चक्षुर्नियन्तृतया चक्षुर्नामकः चक्षुरन्तस्थः सन्नपि चाक्षुषैः बाह्यदोषैः बाह्यचक्षुस्सम्बन्धिभिः दोषैर्न लिप्यते तथैकः स्वतन्त्रः बाह्यो जीवस्वरूपानात्मकः बहिर्भूतस्सन्न लिप्यते, स्वतन्त्रत्वादिति भावः । तदाह सूत्रे- ''सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्''(ब्र.सू.१-२-८)इति ॥२.२.११॥

उपनिषत्

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ २.२.१२ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् एको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ २.२.१३ ॥

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति न भाति वा ॥
॥२.२.१४॥

भाष्यम्

.........स्वतन्त्रत्वाज्जीवेभ्यः पुरुषोत्तमः ।
अस्वतन्त्रस्य जीवस्य दुःखैर्नैव हि लिप्यते ॥२.२.१२॥

चेतनाभासको जीवः परमश्चेतनो हरिः ।
स्वतन्त्रत्वात् स्वतन्त्रो हि नैव दोषेण लिप्यते'' इति कौर्मे ॥'

स एक एव सर्वभूतान्तरात्मा । तस्य रूपं रूपं प्रतिरूपाख्यो जीवो बभूव । बहिश्चासौ परमात्मनः, नितरां भिन्नः । परतन्त्रत्वात् । "आत्मैवेदमग्र आसीत्" इत्यादिवदनादित्वापेक्षया ॥

आत्मनिस्थं हरिं जानन् मुच्यते नात्र संशयः ।
जीवैक्येन तु तं ध्यायन् तमस्यन्धे पतेद् ध्रुवम् ॥" इति च ॥

एतदेव भगवद्रूपं परमं सुखम् । ज्ञानिसुखं तु तद्विप्रुण्मात्रम् ॥

ब्रह्मादीनां च मुक्तानां सुखं विष्णुसुखस्य तु ।
प्रतिबिम्बस्तु विप्रुट्को विष्णोरेव परं सुखम् ॥

सम्यग् भाति न भातीति जानीयां तत्कथं न्वहम् ।
तत्प्रसादमृते दिव्यमनिर्देश्यं परं सुखम् ॥

इति च महावाराहे ॥२.२.१३-१४ ॥

॥ इति काठकभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीया वल्ली ॥

व्यास- जीवदोषलेपाभावे हेतुरुक्तः- **एको वशीति** ॥ तस्यार्थः- **स्वतन्त्रत्वादिति** ॥ नन्वेकस्य कथं बहुजीवेषु स्थित्वा नियामकत्वमित्यतः स्वयमपि बहुरूपो भवतीत्याह- **एकं रूपमिति** ॥ भगवतो जीवदोषलेपाभावे हेत्वन्तरमाह- **तमिति** ॥ ये आत्मस्थं तं पश्यन्ति तेषां सर्वदोषविधूननेन शाश्वतं सुखं किल । तस्य कथं दोषलेप इत्यर्थः ॥ २.२.१२ ॥

व्यास- दोषलेपाभावे एको वशीत्युक्तं स्वातन्त्र्यहेतुं समर्थयते- **नित्यो नित्यानामिति** ॥ तद्व्याचष्टे- **चेतनेति** ॥ परमचेतनत्वात् स्वतन्त्रः स्वतन्त्रत्वाद्धि दोषेण नैव लिप्यत इत्यर्थः । एक एव सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रति शरीरं प्रतिरूपाख्यो जीवो बभूवेति अन्यथाप्रतीतिं प्रमाणेन निवारितामपि कर्हिचिदत्र न प्रमाद्येदित्याशयवान् निवारयन् स्ववाक्येनापि

व्याकरोति- **स एक एवेति** ॥ बहिरित्यस्य प्रतिपदम्- **भिन्न इति** ॥ भेदाभेदौ च निवारयितुमुक्तम्- **नितरामिति** ॥ जीवः परमात्मनो भिन्न इति कुत इत्यत उक्तम्- **परतन्त्रत्वादिति** ॥ प्रतिरूपो बभूवेत्येतदनादितः प्रतिबिम्बा बभूवुरिति व्याख्यातम् । तत्प्रयोगेणापि समर्थयते- **आत्मेति** ॥ इदमग्रे अस्य जगतोऽग्रे प्रलयकाले । आत्मैवासीदभूदित्यादिवदनादित्वा-पेक्षया प्रतिरूपो बभूवेति प्रयोग इत्यर्थः । सर्वभूतान्तरात्मैव प्रतिशरीरं प्रतिरूपो बभूवेत्यर्थः किन्न स्यादित्यतो व्याख्यातं प्रमाणं बाधकम् । बाधकान्तरमप्याह- **आत्मनीति** ॥

तदेतदित्यादिनापि भगवन्महिमानमाह- **एतदेवेति** ॥ निर्देष्टुमशक्यमनि-र्देश्यम् । तत्र ''तदेतत्'' इति ''तेषां सुखं शाश्वतम्'' इति प्रकृतज्ञानिसुखं परामृश्यत इत्यन्यथाप्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **एतदिति** ॥ एतदेव तमात्मस्थमिति प्रकृतं भगवद्रूपमेव । ज्ञानिसुखमेव परामृश्यत इति कुतो न स्यात् । न स्यात् । परमत्वविशेषणात् । ''तस्य चैतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति'' इत्यादिना जीवसुखेऽयोगादित्याह- **ज्ञानीति** ॥ विष्णोरेव सुखं परमं, ज्ञानिसुखं तु विप्लुट्कमिति कुत इत्यत आह- **ब्रह्मादीनामिति** ॥ कथं नु तद्विजानीयां केनोपायेन विजानीयामित्यन्यथा-प्रतीतिं निवारयन्व्याचष्टे- **सम्यगिति** ॥ तदनिर्देश्यं परमं सुखं तत्प्रसादमृते सम्यक् भाति न भाति वेत्यस्य निश्चयं कथं न्वहं विजानीयां न केनापीत्यर्थः ।

॥२.२.१३-१४॥

वामन- योऽयमित्थं स्वातन्त्र्याद्दुःखलेशवर्जित इत्युक्तः, तद्दर्शनं मोक्षसाधनमित्यभिप्रायेणाह-- **एको वशीति** ॥ यस्तु स्वावश्यातिरेकात् एकमेव स्वकीयमूलरूपं मत्स्यादिरूपेण बहुधा करोति तमात्मस्थमनुपश्यतां शाश्वतं सुखं नेतरेषामात्माभेदज्ञानिनाम् । तदेवाऽह ''आत्मनिस्थम्'' इत्यादिना कौर्मवचनेन । शाश्वतं सुखं मोक्षगं हि ॥२.२.१२॥

वामन- एवं बहुरूपत्वोपासनमुक्तम् । अथ सर्वकामप्रदत्वोपासनमाह– **नित्यो नित्यानामिति ॥** एको नित्यः चेतनः बहूनां नित्यानां चेतनानां कामान् विदधाति । तद्दर्शिनां शाश्वाती सुखपरिपूर्तिर्भवति ॥२.२.१३॥

यदेकं ज्ञानिनां शाश्वतसुखप्रदं परमात्माख्यं ब्रह्म तत् स्वयं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह- **तदेतदिति ॥** चेतनादिभिरत्यन्तविलक्षणत्वात् एतद् रूपं भगवतः परमं सुखम् । अत एव अनिर्देश्यं च । ज्ञानिसुखं तु तत्सुखापेक्षया विप्रुण्मात्रम् । भगवद्रूपं परमं सुखमिति भाष्योक्त्या गुणगुण्यभेदाभिप्रायोऽपि प्रकटितः । अत्र "ब्रह्मादीनां च" इत्यादिकं महावराहवचनं चाऽह ॥२.२.१४॥

वे.भा- "तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति" इत्यस्य तमात्मस्थं स्वशरीरहृदयाकाशे बुद्धौ चैतन्याकारेणाभिव्यक्तमिति व्याख्यानमसदिति भावेन प्रमाणेनैव व्याचष्टे- **आत्मनिस्थमिति ॥** परोक्त एवार्थः किन्न स्यादित्यत आह- **जीवैक्येनेति** ॥२.२.१२॥

वे.खं- ननु भूतान्तरात्मा भूतदुःखेन न लिप्यत इति कथम् । अन्यथा जीवस्यापि तदभावप्रसङ्गात् । नहि दह्यमानगेहान्तर्गतयोरन्यतरस्यैव दाह इति युक्तमित्यतो जीवापेक्षयेश्वरस्य सामर्थ्यवैशेष्येण अग्निस्तम्भनवतो दाहाभाववत् दुःखालेपोपपत्तिरिति भावेनेश्वरसामर्थ्यमाह- **एक इत्यादिना ॥** यः सर्वभूतान्तरात्मा एकः समाभ्यधिकरहितः सर्वमस्य वशे वर्तत इति वशी । एकं स्वात्मरूपं बहुधा करोति । नियम्यानन्त्यात् । तमात्मनि तिष्ठतीति आत्मस्थं भगवन्तं ये धीरा अनुपश्यन्ति तेषामेव शाश्वतं नित्यमभिव्यक्तं सुखं नेतरेषाम् ॥२.२.१२॥

किञ्च यो नित्यानां नित्यः परमनित्यः । अनित्यत्वादिचतुर्विधनाशरहित इति यावत् । नित्यानां नित्यत्वप्रदो वा । चेतनानां चेतनः परमचेतनः ।

चेतनानां चेतनत्वप्रदो वा । यश्च स्वयमेक एव बहूनां पुरुषाणां कामान् काम्यान् विदधाति तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषामेव शाश्वती पुनरावृत्तिशून्या शान्तिः मोक्षो नेतरेषाम् । ''मोक्षः शान्तिश्च शरणं निर्वाणश्चाभिधीयते''(भा.ता.२.६.६) इति ब्राह्मे ॥२.२.१३॥

वे.भा- ''तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्'' इत्यत्र ज्ञानिसुखमेवोच्यते । परमं सुखमिति सुखश्रुतेः । नचासौ विष्णावपि सावकाशा । तेषां सुखं शाश्वतम्'' इति ज्ञानिसुखस्यैव प्रकृतत्वेन तस्यैव तदेतदिति परामर्शात् । नच भगवतोऽपि प्रकृतत्वात्तत्परामर्शोऽयमस्त्विति वाच्यम् । तस्य नपुंसकसुखशब्देनाप्रकृतस्य तदित्यादिपरामर्शायोगादित्यतः तद्व्याचष्टे- **एतदेवेति** ॥ एवकारेण ज्ञानिसुखव्यवच्छेदः । तथाच तदेतदिति नपुंसकशब्देनैकं रूपमिति प्राक् प्रकृतभगवद्रूपं परामृश्यत इति नानुपपत्तिरिति भावः । ननु किं दूरस्थभगवद्रूपपरामर्शग्रहणेन । समीपस्थज्ञानिसुखपरामर्श एवायमिति किन्न स्यादिति चेन्न । सुखस्य परमत्वविशेषणात् ज्ञानिसुखस्य च परमत्वायोगादिति भावेनाह- **ज्ञानिसुखमिति** ॥ भगवत्सुखविप्रुण्मात्रमित्यर्थः । अनेन तदेतदित्यस्य यदात्मस्वरूपं सुखमनिर्देश्यं परममप्राकृतं वाङ्मनसयोरगोचरमपि तत् ब्रह्मण एतत् प्रत्यक्षमेवेति मन्यन्त इति व्याख्यानं चापास्तम् । परमात्मस्वरूपसुखस्य प्रत्यक्षत्वायोगात् । जीवब्रह्माभेदस्तु बाधित इत्युक्तम् । नन्वेतदित्यस्यानुवादतया व्याख्याने तच्छब्दो व्यर्थः स्यादिति चेन्न । ''रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव'' इति दूरे, एकं रूपमिति सन्निधाने च भगवद्रूपस्य प्रकृतत्वेन तथैव परामर्शार्थत्वात् । तदित्यस्यापि ततत्वार्थकत्वेन परमसुखत्वादिवत् विधेयत्वाद्वा । नचैवं वाक्यभेदप्रसङ्गः । अवान्तरवाक्यभेदस्यादोषत्वात् । महावाक्यभेदस्याभावात् । अन्यथा ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'' इत्यत्र का गतिः । अस्तु वा त्वदुक्तरीत्या एतदित्यस्य विधेयत्वम् । तथापि यद्ब्रह्म अनिर्देश्यं सुखमिति वदन्ति । तदेतत्

प्रकृतपरमात्मनो रूपमिति वाक्ययोजनोपपत्तिः । उक्तञ्च न्यायविवरणे- ''यद्ब्रह्मानिर्देश्यं सुखमिति वदन्ति तदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्ते''(१.३.२२) इति । विष्णोरेव परमं सुखं ज्ञानिसुखं तु विप्लुट्कमित्यत्र प्रमाणमाह- **ब्रह्मादीनामिति** ।। चशब्दः अपिशब्दार्थतया कैमुत्यसूचकः । विष्णुसुखस्य विप्लुट्कमिति शेषः । ब्रह्मादीनां विष्णुसुखैकदेशसुखवत्त्वे तदभेदः स्यादित्यत आह- **प्रतिबिम्ब इति** ।। ''किमु भाति न भाति वा'' इत्येतत्प्रश्नवाक्यं कृत्वा तत्रोत्तरमिदं भाति न भाति चेति व्याचक्षते । तदसत् । उत्तरवाक्यस्याश्रुतस्यैव कल्प्यत्वात् । नच किमुशब्दपरित्यागेन तदेवोत्तरमिति वाच्यम् । आवृत्तिप्रसङ्गात् । मन्यन्त इति भानस्यैवोक्तत्वेन ''किमु भाति न भाति वा'' इति प्रश्नस्यैवायोगाच्च । भाति न भातीति परिहारस्य व्याहतत्वाच्च । तस्मात्किमु भातीति प्रश्ने न भाति वेति परिहार इत्याश्रयणीयम् । नन्वेतदप्ययुक्तम् । मन्यन्त इति भानस्यैवोक्तत्वेन प्रश्नोत्तरयोरनुपपत्तेरित्यत आह- **सम्यग्भातीति** ।। श्रुत्यनुसारादत्रापि किमुशब्दो योज्यः । सम्यक् साकल्येन । किमु सम्यग्भातीति प्रश्ने न भातीत्युत्तरमिति योज्यम् । अत एवोक्तं तत्त्वप्रकाशिकायाम्- ''न भातीत्युक्ताज्ञेयत्वञ्च'' (१.३.२२) इति । इतिशब्दः श्रुत्यनुसाराद्वा शब्दार्थो वा । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । तत् ज्ञानिसुखं कथं केन प्रकारेण विजानीयामिति व्याख्यानमसत् । यमस्य ज्ञानितया तत्सुखस्य प्रत्यक्षत्वेन तज्ज्ञानप्रार्थनायोगात् । तच्छब्देनाव्यवहितपरमसुखभगवद्रूपपरामर्शोपपत्तौ व्यवहितज्ञानिसुखग्रहणायोगाच्च । ननु तच्छब्देन भगवद्रूपपरामर्शेऽपि कथं विजानीयामिति नोपपद्यते । यमस्य भगवज्ज्ञानित्वात् । अन्यथा तदुपदेशासम्भवात् । नच कथं साकल्येन जानीयामित्यर्थः । अयोग्यप्रार्थना-प्रसङ्गादित्यत आह- **जानीयामिति** ।। कथमित्याक्षेपे । न कथमपीत्यर्थः । मन्यन्त इति ज्ञानोक्तौ तत्र भगवत्प्रसाद एव मुख्यहेतुर्नान्य इति यमः

स्वानुभवेन समर्थयत्यनेनेति नासङ्गतिरिति भावः । तच्छब्दार्थः ''अनिर्देश्यं परमं सुखम्'' इति । दिव्यमिति तल्लब्धार्थोक्तिः ।।२.२.१४।।

वे.खं- एवं यज्ज्ञानाच्छाश्वतसुखादिरूपो मोक्षस्तस्य कथं दुःखलेपः स्यादित्युक्तम् । इदानीं परमसुखरूपत्वाच्च न तत्प्राप्तिरिति भावेन प्रकृतभगवत्स्वरूपमेवाह- **तदिति** ।। तत् ''रूपं रूपम्'' इत्यत्र प्रकृतं एतत् ''एकं रूपम्'' इति प्रकृतं भगवद्रूपमनिर्देश्यं साकल्येन निर्देष्टुमशक्यं परमं सुखमिति मन्यन्ते ज्ञानिनः । तज्ज्ञाने च भगवत्प्रसाद एव मुख्यहेतुरिति स्वानुभवेन समर्थयते यमः- **कथमिति** ।। अहं तदनिर्देश्यं परमं सुखं भगवद्रूपं तत्प्रसादमृते इदानीं कथं विजानीयां न कथमपि । अतो भगवत्प्रसाद एव तत्र हेतुरिति भावः । भगवत्प्रसादादपि किं साकल्येन तज्ज्ञानं भवतीति नचिकेताः पृच्छति- **किमु भातीति** ।। किं सम्यगिति शेषः । उत्तरमाह- **न भाति वेति** ।। सम्यक् न भात्येवेत्यर्थः ।।२.२.१४।।

वरद.खं- कथं लोकदुःखेन लेपाभाव इत्यत आह- **एको वशीति** ।।
।।२.२.१२।।

वरद- परमेश्वरस्य स्वातन्त्र्यमेव कुत इत्यत उच्यते- **नित्यो नित्यानामिति** ।। तद्व्याचष्टे- **चेतनाभासक इति** ।। हरिः परमश्चेतनो यतोऽतः स्वतन्त्र इति शेषः । स्वतन्त्रत्वादसौ विष्णुः दोषैर्न लिप्यते । तत्कुत इत्यतः स्वतन्त्रदोष-लेपाभावयोर्व्याप्तिरित्याह- **स्वतन्त्रो हीति** ।। ''एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा'' इत्यनेन सर्वशरीरेष्वेक एव जीव इति प्रतिपाद्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय प्रमाणवचनेनोक्तमप्यर्थं स्ववाक्येन विशदयति- **स एक इति** ।। जीवस्य परमात्मनो नितरां भिन्नत्वे युक्तिमाह- **परतन्त्रत्वादिति** ।। बभूवेति लिट्प्रयोगे प्रतिबिम्बस्य कादाचित्कत्वं न भवतीत्यत्र प्रयोगं दर्शयति- **आत्मैवेदमिति** ।। यथा ''आत्मैवेदमग्र आसीत्'' इत्यत्र लङ्प्रयोगेन

सत्तायाः कादाचित्कत्वप्रतीतावपि सार्वकालिकत्वं तस्याङ्गीक्रियते एवं बभूवेत्यत्रापीत्यर्थः । ननु किमर्थमेवं व्याख्यायते । सर्वाद्वैतं प्रतिपाद्यत इत्येवार्थः किं न स्यादित्यत आह- **आत्मनिस्थमिति** ॥ ''तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्'' इत्यत्र ''तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्'' इति पूर्वप्रस्तुतं ज्ञानिसुखं परामृश्यत इति प्रतीतिनिरासायाह- **एतदिति** ॥ ननु किमर्थमेवं ज्ञानिसुखमेव परामृश्यत इति किं न स्यादित्यत आह- **ज्ञानीति** ॥ तत्कुत इत्यत्राह- **ब्रह्मादीनामिति** ॥२.२.१३॥

वरद.खं- ''तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः'' इत्युक्तं फलं विशदयति- **नित्यो नित्यानामिति** ॥ चतुर्विधानां भावानां नित्यानां नित्यः । तच्चोक्तं-

अनित्यत्वं देहहानिः दुःखप्राप्तिरपूर्णता ।
नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेस्सदा ॥ इति ॥
सर्वज्ञत्वात् चेतनानां चेतनः ॥ (गी.ता.२.१७)२.२.१३ ॥

रा.खं- एकपदोक्तं स्वातन्त्र्यं व्यञ्जयन् एकस्य नानाजीवनियन्तृत्वं कथमिति चोद्यं बहुरूपत्वोक्त्या निराह- **एको वशीति** ॥ कैमुत्येनापि भगवतो दुःखास्पृष्टत्वमाह- **तमिति** ॥ ये आत्मस्थं पश्यन्ति तेषामपि सर्वदुःखप्रहाणेन शाश्वतं सुखं किल । तस्य हरेः कथं दुःखस्पर्श इति भावः ॥ ॥२.२.१२॥

''एको वशी'' इत्युक्तं स्वातन्त्र्यं समर्थयते- **नित्य इति** ॥ नित्यानां वस्तूनां नित्योऽतिशयेन नित्यः । चेतनानां चेतनो मुख्यचेतनः । अन्ये चेतनाभासाः, तदधीना इति यावत् । परमचेतनत्वात्स्वतन्त्रः । स्वतन्त्रत्वाद् दुःखाश्लेष इति भावः । बहूनां चेतनानां शान्तिः सुखम् ॥२.२.१३॥

रा.खं- भगवतो महिमान्तरमाह- **तदेतदिति** ॥ तत् ''गुह्यं ब्रह्म'' इत्युपक्रान्तं एतत् एकं रूपं इति मध्ये चोक्तं ब्रह्मण रूपमनिर्देश्यमिदमित्थ-

मिति" निर्देष्टुमशक्यं परमं सुखं अनिर्देश्यपरमसुखात्मकमिति एनं ज्ञानिनः मन्यन्ते । तत्तादृक् सुखात्मकं भगवद्रूपं कथं नु जानीयां तत्प्रसादमृते ? किमु भाति न भाति वेति । टीकायां तु यदनिर्देश्यं सुखं कथं नु तद्विजानीयामित्यानुकूल्येन गृह्णन्ति । तदनिर्देश्यं सुखं एतत्प्रकृतमात्मनो रूपमिति मन्यन्त इति योजनोक्ता । जानीयामिति प्रार्थनायां लिङ् । ज्ञानार्थं प्रार्थितत्वमानुकूल्येन ग्रहणम् ॥२.२.१४॥

उपनिषत्

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ २.२.१५ ॥

॥ इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य द्वितीया वल्ली ॥

वामन - न केवलं परमसुखमेव भगवद्रूपम् । किन्तु परञ्ज्योतिश्चेत्याह– **न तत्रेति ॥** यथैवात्र प्रद्योतने खद्योतो न द्योतते तथा परमज्योतिषि विष्णौ सूर्यादयो न भासन्ते । तथापि तद्भासा जगद् भातीत्याह– **तमेवेति ॥** तस्य विष्णोर्भासैव सर्वं भातीत्यर्थः । चन्द्रश्च तारकाश्चेति चन्द्रतारकम् ॥२.२.१५॥

वे.खं- तत्कुत इत्यतस्तस्य सूर्याद्यप्रकाश्यत्वादित्याह- **न तत्रेति ॥** तत्र तत् । भाति भासयते । चन्द्रतारकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । "न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः" इति स्मृतिः (गीता.१५.६) । न केवलं सूर्यादीनां भगवत्स्वरूपप्रकाशकत्वाभावः । किन्तु घटादिप्राकाशनेऽपि न स्वातन्त्र्यमित्याह- **तमेवेति ॥** सर्वं सूर्यादितेजो भान्तं प्रकाशयन्तं तमेव भगवन्तमनुभाति प्रकाशते । सूर्यादिप्रकाशोऽपि भगवदधीन इति भावः । तथाहि स्मृतिः । "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते" (गीता.१५.१२)

इत्यादिका । तर्हि कस्य प्रकाशेन इदं सर्वं जगत्प्रकाशत इत्यत आह- **तस्येति** ॥ २.२.१५ ॥

रा.खं- तस्य महिमान्तरमाह- **न तत्रेति** ॥ तत्र ''कथं नु तद्विजानीयाम्'' इत्यत्र तत्पदोक्ते ज्ञानार्थं प्रार्थिते वस्तुनि सूर्यादिर्न भाति न भासयते । चन्द्रतारकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । तमेव भान्तमनु तद्भानमनुसृत्य सर्वं सूर्यादितेजोजातं भाति । तस्य भासा सर्वमिदं जगत् विभातीति । तथा च सूत्रं ''अनुकृतेस्तस्य च'' (ब्र.सू.१.३.२२) इति ॥२.२.१५॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीया वल्ली ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीया वल्ली

उपनिषत्

ऊर्ध्वमूलोऽवाङ्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिंल्लोका श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ।
एतद् वै तत् ॥२.३.१॥

भाष्यम्

'सर्वोच्चो भगवान् विष्णुर्मूलं भूमिवदस्य तु ।
जगदाख्यस्य वृक्षस्य शाखा देवास्ततोऽवमाः ॥
वृक्षमूलं रमादेवी सोऽश्व आशुगतेर्हरिः ।
तद्व्याप्तत्वात् तदन्नत्वादश्वत्थोऽयं प्रकीर्तितः ॥
प्रवाहतस्त्वनादिश्च मुख्यतस्त्वमृतो हरिः ।
मुख्यामृतस्स एवैको जगन्नित्यं प्रवाहतः ॥२.३.१॥

व्या- अतृप्तत्वाद्भूयोऽपि भगवतोऽन्यानपि जगदाश्रयत्वादीन् गुणानाह- **ऊर्ध्वमूल इति** ॥ तदर्थाप्रतीतेर्व्याचिष्टे- **सर्वोच्च इत्यादिना** ॥ भूमिवद्भूमिः यथा वृक्षस्याश्रयः तथा जगतो भगवानपि मूलाश्रयः । जगद्वृक्षोऽश्वत्थ इति कस्मादुक्त इत्यत आह- **सोऽश्व इति** ॥ अश्वः अस्मिंस्तिष्ठतीति अश्वत्थः अश्वस्य थमन्नमश्वत्थ इत्यर्थद्वयमभिप्रेत्योक्तम्- **तद्व्याप्तत्वात्तदन्नत्वादिति** ॥ व्यक्तित एवानादिनित्यत्वप्रतीतिं निवारयन् सनातनपदं व्याचष्टे- **प्रवाहत इति** ॥ चशब्दान्नित्य इत्यपि ग्राह्यम् । व्यक्तित एव सनातनत्वं कुतो न स्यादित्यत आह- **मुख्यत इति** ॥ "मुख्यतस्त्वमृतो हरिः" इत्यनेन तदेवामृतमिति व्याख्यातं भवति । उक्तमेवावधारयितुमाह- **मुख्यामृत इत्यादिना** ॥ जगतो मुख्यामृतत्वे श्रुत्यादौ "स एवैको मुख्यामृतः" इत्युक्तेर्जगत्प्रवाहत एव नित्यमित्यर्थः ॥१॥

---

१. "आदितश्च" इति वामनपण्डिताचार्यपाठः ।

वामन - अथ ''सर्वोच्चः'' इत्यादिना महावराहवचनेन ''ऊर्ध्वमूलः'' इत्यादेरभिप्रायमाह । अत्र तु भगवान् विष्णुः सर्वोत्तमः सर्वजगतो मूलकारणं मूलाधारश्चेत्यादिकमुपास्यमित्यभिप्रेयते । ऊर्ध्वशब्देन सर्वोत्तमो विष्णुः प्रमदोत्तमा रमा च क्रमादुच्येते । ते एव च मूलकारणं मुख्यममुख्यं चेति ऊर्ध्वमूलो जगद्वृक्षः । अत्रायं विशेषः । भूमिवदचिरेणोत्पत्तिस्थानं हि मुख्यकारणम् । तद् भगवानेव । तद्बीजवत् परिणामि प्रधानम् । तदभिमानिनी रमैवामुख्यकारणमिति । अतो नात्र प्रकृतिविकारभावो देवदेव्योराशङ्कनीयः । अवाञ्चः ताभ्यामधमाः ब्रह्मादिदेवाः शाखा अस्येति अवाक्शाखश्चायम् । ब्रह्मा तु महदहङ्कारात्मा शाखासन्निकृष्टत्वात्, तदाश्रयत्वाच्च शाखाशब्देन लक्ष्यते । रुद्रादयस्तूच्यन्ते । देवास्तु उपशाखा इति स्वतः सिद्धम् । आशु ''यातीत्यश्वनामको भगवांस्तत्र ततश्चायं तस्यान्नभूतश्चेति अश्वत्थनामायं वृक्षः । थकारस्यान्नवाचकत्वात् । ''अन्नं थम्''(छा.उ.१.३.५)इति हि श्रुतिः । सनातन इत्येतत्पदं ''प्रवाहतश्चादितश्च'' इति वाक्येन व्याख्याति । आदिकालादारभ्य वर्तमानोऽपि उत्पत्तिनाशवत्त्वात् प्रवाहतो नित्य इत्यर्थः । शुक्रं शुद्धम् । तदेव मुख्यामृतमुच्यते । ''मुख्यतस्त्वमृतो हरिः'' इति विवरणात् । ''मुख्यामृतः स एवैकः'' इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाय । ''जगन्नित्यं प्रवाहतः'' इत्युत्तरकालापेक्षया । तस्मान्नात्र पुनरुक्तिः ।। २.३.१ ।।

वादि- ऊर्ध्वमूल इत्यत्र ऊर्ध्वः सर्वोत्तमो हरिः मूलं भूमिवदाधारो यस्य, ऊर्ध्वा प्रकृत्यभिमानिनी लक्ष्मीः वृक्षाधारालवालवदाधारो यस्य, ऊर्ध्वा उपादानतया कार्यप्रपञ्चादुत्कृष्टा गुणत्रयात्मिका प्रकृतिः वृक्षपादभूतमूलवदा-धारो यस्यासौ ऊर्ध्वमूल इति त्रेधाऽपि विग्रहो ज्ञेयः । अवाक्शाखः अवागुक्तत्रितयाधस्तादेव विद्यमानानि ब्रह्मादिदेवैरभिमन्यमानानि महदहङ्कारादिचतुर्विंशतितत्त्वानि शाखा स्थूलशाखा यस्य सोऽवाक्शाखः ।

अवाक् ततोऽपि अवाक् ब्रह्माण्डान्तः मनुष्यपशुपक्ष्यादिशरीराख्याः अग्रशाखाश्च यस्य सोऽवाक्शाखः । तदेव मूलतया मूलीभूतं परब्रह्मैव शुक्रं शोकरहितम् । वृक्षोत्पत्तौ भूमिवदुत्पत्तिशून्यत्वात्, वृक्षापाये अपायशून्यत्वात्, वृक्षवृद्धिह्रासे वृद्धिह्रासशून्यत्वाच्च वृक्षशाखाद्यभिमानिब्रह्मादिवच्छोकरहितं इत्यर्थसङ्ग्रहाय शुक्रमित्युक्तम् ॥ २.३.१ ॥

वे.भा- पुनरपि भगवन्माहात्म्यमाह- **ऊर्ध्वमूल इत्यादिना** ॥ तदन्यथा-प्रतीतिनिरासाय प्रमाणेनैव व्याचक्षाणास्तावदूर्ध्वमूल इत्येतद्व्याचष्टे- **सर्वोच्च इति** ॥ ऊर्ध्वशब्दार्थः- **सर्वोच्च इति** ॥ उच्च ऊर्ध्व उच्यते । सर्वेत्यस्य योग्यतया सम्बन्धः । वृक्षमूलवन्मूलत्वेऽन्याश्रयत्वशङ्का स्यादित्यतो भूमिवदित्युक्तम् । एषोऽश्वत्थ इति प्रसिद्धाश्वत्थ उच्यत इति प्रतीतिनिरासाय जगदाख्यस्येत्युक्तम् । अवाक्शाख इत्येतद्व्याचष्टे- **शाखा इति** ॥ यदि भूमिरिव विष्णुर्मूलं तर्हि वृक्षमूलं किमित्यत आह- **वृक्षमूलमिति** ॥ अनेनोर्ध्वमूल इत्येतत् प्रकारान्तरेण व्याख्यातम् । ननु वृक्षमात्रसाम्यमभि-दधता अश्वत्थत्वं कथमस्योच्यत इत्यत आह- **स इति** ॥ आशुशब्दोपपदात् ''वा गतिगन्धनयोः'' इत्यस्मात्कः । उपपदोकारलोप आकारस्य ह्रस्वत्वं छान्दसमिति भावः । अस्तु हरिरश्वनामकः किं तत इत्यत आह- **तद्व्याप्तत्वादिति** ॥ अश्वोऽस्मिंस्तिष्ठतीत्यश्वत्थ इत्यर्थः ॥ **तदन्नत्वादिति** ॥ अश्वस्य थमन्नमश्वत्थम् । ''अन्नं थम्'' (छा.उ.१.३.५) इति श्रुतेः । लिङ्गव्यत्यासः छान्दसः । जगत्स्वरूपस्यैवानादिनित्यत्वमुच्यत इति प्रतीतिनिरासाय सनातनपदं व्याचष्टे- **प्रवाहत इति** ॥ तुशब्द एवार्थः । अश्वत्थत्वसमुच्चयार्थश्चशब्दः । नित्यत्वसमुच्चयार्थो वा । ननु मुख्यत एवानादिनित्यत्वं किन्न स्यादित्याशङ्कां परिहर्तुं ''तदेवामृतमुच्यते'' इति वाक्यं व्याचष्टे- **मुख्यत इति** ॥ उच्यत इति शेषः । श्रुतावुच्यत इत्युक्तत्वात् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । हरिरेवेति सम्बन्धः । अन्यस्याप्यमृतत्वात्

''तदेवामृतमुच्यते'' इति कथमुक्तमित्यतो मुख्यत इति शेषोक्तिः । ननु हरिरेव मुख्यतोऽमृत इत्युक्तत्वेऽपि तस्य मुख्यामृतत्वं कुतः । नह्युक्तमस्तीति नियमोऽस्तीत्यत आह- **मुख्येति** ॥ यतो मुख्यतो हरिरेवामृत उच्यते श्रुत्यादावतः स एक एव मुख्यामृत इति व्याख्येयम् । उक्तमस्तीति नियमाभावेऽपि श्रुत्याद्युक्तमस्तीति नियमोऽस्तीति भावः । किं तत इत्यत आह- **जगदिति** ॥ यतः स एक एव मुख्यामृतस्ततो जगत् प्रवाहत एव नित्यम् । न मुख्यतः । अवधारणविरोधादित्यर्थः ॥२.३.१॥

वे.खं- एष जगद्वृक्ष ऊर्ध्वमूलः ऊर्ध्वः सर्वोच्चो विष्णुर्मूलं भूमिवत् यस्य स ऊर्ध्वमूलः । ऊर्ध्वा ब्रह्मादिसर्वोच्चा रमा मूलं वृक्षमूलवत् यस्य स ऊर्ध्वमूलः । अवाक् शाखः अवाक् ततोऽवमा देवाः शाखा यस्य सोऽवाक्शाखः । अश्वत्थः आशुगमनादश्वनामको हरिस्तद्व्याप्तत्वात्तदन्नत्वाद्वाऽश्वत्थः । सनातनः प्रवाहतोऽनादिनित्यः । जगन्मूलभूतभगवन्माहात्म्यमेवाह- **तदेवेति** ॥ व्याख्यातम् । एतद्वैतत् ॥२.३.१॥

वरद- सर्वस्यापि परमेश्वराधीनत्वं प्रकारान्तरेण निरूप्यते- **ऊर्ध्वमूलमित्यादिना** ॥ तद्दुर्गमार्थत्वाद्व्याचष्टे- **सर्वोच्च इति** ॥ ननु जगद्वृक्षस्याश्वत्थत्वं कथमित्यत आह- **सोऽश्व इति** ॥ ननूत्पत्तिविनाशवतः प्रपञ्चस्य सनातनत्वं कथमित्यत आह- **प्रवाहत इति** ॥ कुतः प्रवाहतोऽनादित्वमङ्गीकर्तव्यं मुख्यत एव किन्न स्यादित्यत आह- **मुख्यामृत इति** ॥ तदेव विवृणोति- **जगदिति** ॥ यदि जगतो मुख्यामृतत्वं तर्हि विष्णोरेव मुख्यामृतत्वमिति वेदादिप्रसिद्धिर्विरुद्धा स्यात् । अतः प्रवाहत एव जगतो नित्यत्वं न मुख्यत इत्यर्थः ॥२.३.१॥

वरद.खं- सर्वस्यापि हर्यधीनत्वं प्रकारान्तरेण निरूप्यते- **ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख इत्यारभ्य यथादर्शे तथात्मनि इत्यन्तेन प्रबन्धेन** ॥

एष सनातनोऽवाक्शाखोऽश्वत्थो यदूर्ध्वमूलः यद्विष्ण्वाख्योत्तमवस्तुमूलवान् तद्वस्तु शुक्रमित्यादिशब्दैरभिधीयत इत्यर्थः ॥२.३.१॥

रा.खं- साधूनां भगवन्महिम्नो बुद्ध्यारोहाय लोकप्रसिद्धार्थसाम्येन तन्महिमानमाह- **ऊर्ध्वेति ॥** ऊर्ध्वः सर्वोच्चो भगवान् मूलं वृक्षमूलं भूतलमिव मूलं यस्य जगदाख्यवृक्षस्य स ऊर्ध्वमूलः । अवाक् अर्वाञ्चः अधमाः देवाः शाखाः यस्यासौ अवाक्शाखः । भूमिगतवृक्षमूलं तु श्रीतत्त्वं ज्ञेयम् । एषः प्रमाणप्रमितो जगदाख्योऽश्वत्थः । अश्वत्थतरुरिव स्थितः । आशु गतिमत्त्वादश्वो हरिः । आशूपपदात् वाधातोः कप्रत्यये उपपदान्तलोपे ह्रस्वत्वे च अश्व इति सिद्धेः, अश्वः अस्मिंस्तिष्ठतीति वा, अश्वस्य थमन्नमिति वाऽश्वत्थः । सनातनः प्रवाहतोऽनादिः । तदेव ऊर्ध्वाख्यं मूलमेव शुक्रम् । व्याख्यातानि पदानि । एतद्वै तत् त्वया पृष्टं एतादृशगुणकं वै इति ॥२.३.१ ॥

उपनिषत्

यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥२.३.२॥

भाष्यम्

प्राणाख्ये तु [1]हरौ सर्वमेजत्यस्माच्च निःसृतम् ।
वज्रवद्भयदं चैव स्वधर्मस्यातिलङ्घने ॥२.३.२॥

व्या- ''यदिदं किञ्च'' इत्यत्र तत्प्रसिद्धप्राणवज्रार्थत्वप्रतीतेर्व्याचष्टे- **प्राणाख्य इति ॥** निमित्तसप्तमीयम् । प्राणान्निमित्तादेजति चेष्टत इत्यर्थः ॥ ॥२.३.२ ॥

---

१. ''गतौ'' इति वामनपण्डिताचार्यपाठः ।

वामन- 'प्राणाख्ये तु'' इत्यादिना ''यदिदम्'' इत्येतद्व्याख्याति । यदिदमुक्तलक्षणं जगत् सर्वं प्राण एजति । प्रकृष्टचेष्टकत्वात् प्राणाख्ये गतौ आश्रयभूते विष्णौ स्थित्वा कम्पते चेष्टत इत्यर्थः । ''एजृ कम्पने'' । अस्मात् ऊर्ध्वतो मूलात् निःसृतम् । य एतत् प्राणाख्यं महद् भयं वज्रं विदुस्ते मुक्ता भवन्ति । वज्रवन्महाभयङ्करं ब्रह्मेत्यभिप्रायः ॥ २.३.२ ॥

वे.भा- ''यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्'' इति वाक्ये मुख्यप्राणस्य सर्वजगच्चेष्टकत्वादिकमुच्यत इत्यसत् । अस्य पितृसौमनस्यादि-त्रयाणामेव प्रश्ने तदनुपन्यासेन मुख्यप्राणकथनस्यासङ्गतत्वात् । अत एव ''महद्भयम्'' इत्युत्तरवाक्ये वज्रशब्दादुद्यतत्वलिङ्गाच्च इन्द्रायुधमेवोच्यत इत्यप्ययुक्तमिति भावेन तद्वाक्यद्वयं व्याचष्टे- **प्राणाख्य इति** ॥ निमित्त-सप्तमीयम् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । नतु मुख्यप्राण इत्यर्थः । चशब्दोऽप्यव-धारणार्थः । निःसृतश्चेति वा चशब्दसम्बन्धः । अस्मादिति श्रुतौ शेषोक्तिः । वज्रवद्भयदमित्यनेन वज्रशब्दो गौण्या वृत्त्या विष्णावपि सावकाश इत्युक्तं भवति । अत एव श्रुतौ महद्भयमित्यनेन वज्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणयोगो दर्शितः । सूत्रभाष्ये तु ''वर्जनाद्वज्रमुच्यते'' (१.३.३९) इति वज्रशब्दो यौगिक इत्युक्तम् । स्वधर्मस्येत्यादिशेषोक्तिः । चशब्देनोद्यमित्वेनोद्यतं चेति ग्राह्यम् । भयदमित्यस्य ''ये विदुरमृतास्ते भवन्ति'' इति श्रुत्या सम्बन्धः । अनेन प्रसिद्धवज्रज्ञानान्मोक्षायोगेन न तत्परत्वमुपपन्नमित्युक्तं भवति । यद्वा वज्रवद्भयदमित्यनेन श्रुतौ महद्भयमित्युक्तभयप्रदत्वे वज्रमुद्यतमिति लुप्तोपमा उच्यत इति व्याख्यातमिति प्रतिभाति । अस्मिन्पक्षे वज्रमुद्यतमित्येतत् प्रसिद्ध-वज्रपरमेव । तथापि वाक्यस्य भगवत्परत्वाविरोधात् । यद्यपि तत्त्वप्रकाशिकायां ''कम्पनात्''(१.३.३९)इति सूत्रभाष्याद्यनुरोधेन ''यदिदं किञ्च'' इत्यादि ''अमृतास्ते भवन्ति'' इत्यन्तमेकवाक्यं कृत्वा व्याख्यातम् । तथापि व्याख्यानान्तरमेतदित्यविरोधः ॥२.३.२॥

वे.खं- यदिदं किञ्च तत्सर्वं जगत् प्राणाख्ये हरौ एजति कम्पते । तस्मादेव निःसृतम् । एतत् ब्रह्मोद्यतं वज्रं तदुपपादनायोक्तं महद्भयमिति, उद्यतवज्रवन्महाभयप्रदम् । स्वधर्मातिलङ्घन इति शेषः । ये विदुस्ते मुक्ता भवन्ति ॥२.३.२॥

वरद- ''यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम्'' इत्यस्यार्थः- **प्राणाख्य इति** ॥ हराविति निमित्तसप्तमी ॥२.३.२॥

रा.खं- यदिदमिति ॥ यदिदं किञ्च सर्वं जगत् प्राणाख्ये हरौ स्थितं प्राणान्निस्सृतं तदिदं जगत् यस्मादेजति यत्प्रेरणया चेष्टते तत् वज्रं वज्रवत् महद्भयं महद्भयदम्, उद्यतं उत्कृष्टयत्नवन्तं एतत् एतं ये विदुः ते अमृताः मुक्ता भवन्ति । भाष्यटीकयोस्तु, प्राणः सर्वमिदम्, किञ्च जगच्च यस्मान्निस्सृतं एजति चेष्टते च, सर्वं जगद्यस्मान्निस्सृतं स प्राणो यस्माच्चेष्टत इति वाऽर्थः । वज्रपदस्य तु ''वर्जनाद्वज्रमुच्यते'' इति स्मृत्या योगरूढिभ्यां च वज्रशब्दार्थो भगवानित्युक्तम् । तदाह सूत्रकारः ''कम्पनात्''(ब्र.सू.२.३.३९)इति ॥२.३.२॥

उपनिषत्

भयादस्याग्निस्तपति भयात् तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ २.३.३ ॥

व्या- उद्यतवज्रवद्भयप्रदत्वं कुत इत्यत आह- **भयादिति** ॥ इन्द्रादयो वर्षादिस्वकार्ये धावन्ति ॥२.३.३॥

वामन - एतदेव विशिनष्टि– **भयादस्येति** ॥ २.३.३ ॥

वे.खं- भयप्रदत्वमेव दर्शयति- **भयादिति** ॥ इन्द्रश्च वर्षति । वायुश्च पवते ॥ २.३.३ ॥

रा.खं- वज्रवद् भयदत्वं कुत इत्यत आह- **भयादिति ॥** इन्द्रः, वायुः, पञ्चमो मृत्युः वर्षणादिस्वकार्येषु धावति व्याप्रियते । "धावु गतिशुद्ध्योः"॥

उपनिषत्

इह चेदशकद् बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः ।
ततः स्वर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥२.३.४॥

व्या- बाल्येऽविलम्बेन ज्ञानमापादितवन्तं नचिकेतसं दृष्ट्वा विस्मितः अन्योऽप्येवमेव कुर्यादित्याशयवांस्तथाकर्तुः फलमाह- **इह चेदिति ॥** विस्रसः विस्रंसनात् शरीरस्य पतनात्प्रागित्यर्थः ॥ २.३.४ ॥

वामन - भयादपि स्वाधर्मानुष्ठाने कथञ्चिद् ब्रह्मवेत्तुः अमृतभाव-प्रकारमाह– **इह चेदिति ॥** इह जन्मनि अचिच्छरीरविरहात् पूर्वं कथञ्चिद् ब्रह्म बोद्धुमशकच्चेत् तद्विरहानन्तरं चिदात्मा स्वयमेव स्वशरीरत्वाय कल्पते । कदा तदिति चेत् सर्वलोकेषु तत्तत्पदार्थसर्गेषु क्रियमाणेषु सत्सु ॥२.३.४॥

वे.खं- एतद्भगवद्वेदनं मनुष्यजन्मप्राप्तावेव सम्पादनीयमन्यत्रालाभादिति भावेन तस्य फलमाह- **इह चेदिति ॥** यदीह मनुष्यजन्मनि शरीरस्य विस्रसो विस्रंसनात्प्राक् बोद्धुं भगवत्तत्वादिकं ज्ञातुमशकत् समर्थो जातस्तर्हि स्वर्गेषु स्वरूपभूतरमणज्ञानात्मकेषु वैकुण्ठानन्तासनश्वेतद्वीपेषु शरीरत्वाय चिन्मयशरीरत्वाय कल्पते समर्थो भवति । अतः शरीरपातात्पूर्वमेव भगवज्ज्ञानाय यत्नः कार्य इति भावः ॥ २.३.४ ॥

वरद.खं- एतच्च विष्णुज्ञानं मनुष्यजन्मप्राप्तावेव सम्पादनीयमन्यत्रा-लाभादिति भावेन तस्य फलमाह- **इहेति ॥** इह मनुष्यजन्मनि शरीरस्य विस्रसः प्राक् शरीरविस्रंसात्पूर्वमेव बोद्धुं हरितत्त्वं ज्ञातुमशक्तश्चेत् समर्थो भवेच्चेत् ततस्तस्मादेव ज्ञानात् ज्ञानसामर्थ्यात् स्वर्गेषु लोकेषु वैकुण्ठादिलोकेषु शरीरत्वाय दिव्यशरीरत्वाय कल्पत इत्यर्थः ॥ २.३.४ ॥

रा.खं- बाल्य एव सम्पादितज्ञानं नचिकेतसं दृष्ट्वा विस्मितोऽन्योऽप्येवं कुर्यादित्याशयवान् तथा कर्तुः फलमाह- **इह चेदिति ॥** इह मनुष्यदेहे शरीरस्य भौतिकदेहस्य विस्रसः विस्रंसनात् पतनात् प्राक् बोद्धुमशकत् शक्तश्चेत् सः स्वर्गेषु लेकेषु वैकुण्ठादिषु शरीरत्वाय अप्राकृतचिदानन्दात्मक-देहवत्त्वाय कल्पते, मुक्तो भवतीति यावत् ॥२.३.४ ॥

उपनिषत्

यथादर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके । यथाप्सु परीव दृश्यते तथा गन्धर्वलेके । छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥२.३.५॥

भाष्यम्

जीवे स्थितस्तु भगवान् दृश्यते ज्ञानदृष्टिभिः ।
आदर्शे मुखवत् सम्यङ् न तथा पितृलोकगः ॥
ततः किञ्चित् स्पष्टतया गान्धर्वे दृश्यते हरिः ।
नात्यातपे न च्छायायां यथैवाहनि दृश्यते ।
स्पष्टं तथा ब्रह्मलोके दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ इति च ॥२.३.५ ॥

व्या- स्वर्गे वैकुण्ठादिषु चिन्मयशरीरित्वाय, प्रकृतो बोधोपदेशः पुरुषापेक्षयानेकप्रकार इत्याह- **यथादर्श इत्यादिना ॥** परीव सम्यगिव । सम्यगर्थाप्रतीतेस्तद्वाक्यजातं व्याचष्टे- **जीवे स्थित इत्यादिना ॥** पितृलोकगोऽपि यथा स्वप्ने तथा दृश्यते ॥२.३.५॥

वामन- अथ "जीवे स्थितः" इत्यादिना "यथाऽदर्शे" इत्यादेरभिप्राय-माह । अत्र तावदमृतत्वसाधने ब्रह्मदर्शने स्थानविशेषाद्विशेष उच्यते । तथाहि आत्मशब्दिते जीवे स्थितो भगवानादर्शे मुखवत् विस्पष्टं दृश्यते । पितृलोके तु स्वप्ने घटादिवदल्पाभिव्यक्त्यैव दृश्यते । गन्धर्वलोके तु स्वप्ने दृश्यमानात्

किञ्चित् स्पष्टतया दृश्यते । यथाप्सु परिवृतः पाषाणादिस्तथैव । अथ ब्रह्मलोके स्वप्नजलादर्शगतेभ्योऽपि स्पष्टतया दृश्यते । "छायातपयोरिव" इत्युक्तत्वात् । सर्वत्रापि ज्ञानदृष्ट्यैव भगवान् दृश्यते न प्राकृतदृष्ट्या ॥२.३.५॥

वादि- "आदर्शे मुखवत् सम्यक् न तथा पितृलोकगः" इति वदतोऽयमभिसन्धिः । पितृलोकगो भगवान् यथा बहुधा सम्यग् दृश्यते तथाऽऽत्मनि मनुष्यरूपस्थे जीवे न दृश्यते । किन्तु आदर्शे मुखवत् स्वात्मन्येव दृश्यते । यद्वा, मनुष्यलोकस्थैरादर्शे मुखमिव आत्मनि स्वस्मिन्नेव बिम्बभूतः परमात्मा यथा दृश्यते तथा पितृलोके न । किन्तु स्वप्न इव बहुधा दृश्यत इति । "यथाऽप्सु परीव" इत्यत्र यथाऽप्सु प्रतिबिम्बिताः सूर्यचन्द्रादयः परीव परितः प्रकाशवन्त इव ददृशे सम्यक् परितश्च दृश्यन्ते तथा गन्धर्वलोकेऽपीत्यर्थः । छायातपयोः ईषच्छायासहितातपे वस्तु यथाऽतिस्पष्टं दृश्यते तथा ब्रह्मलोकेऽपीति भावः । केवलं छायायां चेन्न स्पष्टं दृश्यते । केवलमातपे चेदपि नयनघातान्न स्पष्टं दृश्यते । सूर्यातपशबलित-वृक्षादिच्छायायां तु रेखोपरेखासहितया सम्यग् दृश्यत इति भावेनोक्तम्-**नात्यातप इति** ॥२.३.५॥

वे.भा- "यथादर्शे तथात्मनि" इत्येतदन्यथाप्रतीतेः किञ्चिदध्याहारेण व्याचष्टे- **जीव इति** ॥ आत्मनीत्यस्यार्थः- **जीव इति** ॥ स्थितो भगवानिति शेषोक्तिः । सम्यक् दृश्यत इति सम्बन्धः । अनेन श्रुतौ परिदृश्यत इत्यस्यैव पूर्वत्रापि सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । अनुपलम्भबाधपरिहाराय ज्ञानदृष्टिभिरि-त्युक्तम् । ऋषिभिरित्यर्थः । "ऋषयोऽन्तःप्रकाशाः" इति श्रुतेः । मुखवदित्युक्त्या श्रुतौ मुखमिति शेष इति सूचितम् । यथा स्वप्ने तथा पितृलोके इत्यस्य तात्पर्यमाह- **न तथेति** ॥ अत एव यथा स्वप्ने इति दृष्टान्तः । स्वाप्नपदार्थस्यादर्शस्थमुखवत्स्पष्टमप्रतिभानादिति भावः । न तथा सम्यक् दृश्यत इत्यनेन श्रुतौ दृश्यत इत्यस्यैवात्र सम्बन्ध इति सूचितम् । यथाप्सु

परीव दृश्यत इत्येतद्व्याचष्टे- **तत इति** ॥ अनेन इवशब्दोऽल्पार्थ इत्युक्तं भवति । अत एवाप्स्विति दृष्टान्तः । वारिस्थप्रतिबिम्बस्य स्वाप्नपदार्थापेक्षया स्पष्टत्वात् । आदर्शमुखापेक्षया चास्पष्टत्वात् । गन्धर्वलोके स्थित इति शेषोक्तिः । उत्तमगन्धर्वापेक्षयैतत् । तेन पित्रपेक्षया गन्धर्वाणां नीचत्वोक्त्या न विरोधः । छायातपयोरिति तयोरेवोपादानाभिप्रायं वदंस्तद्वाक्यं व्याचष्टे- **नात्यातप इति** ॥ अत्यातपे वस्तु स्पष्टं न दृश्यते । तेन दृष्टिप्रतिहतेः । नाप्यतिच्छायायाम् । विषयसंस्कारकालोकाभावात् । किन्तु यथैवाहनि छायातपयोः स्पष्टं दृश्यत इत्यर्थः ॥ २.३.५ ॥

वे.खं- बोद्धुमित्युक्तो बोधो न सर्वेषामेकप्रकार इति भावेनाह- **यथेति** ॥ परिदृश्यत इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । यथाऽऽदर्शे मुखं परिदृश्यते सम्यक् दृश्यते तथात्मनि स्थितो भगवान् ज्ञानदृष्टिभिर्ऋषिभिः परिदृश्यते सम्यक् दृश्यत इत्यर्थः । यथा स्वप्ने स्वप्नावस्थायां स्थितः पदार्थो दृश्यते तथा पितृलोके स्थितो भगवान् दृश्यते । पूर्वं परिदृश्यत इत्यस्याकर्षणमत्र तु दृश्यत इत्यस्यैव । तेन ऋषिज्ञानात् पितृज्ञानस्यासम्यक्त्वं लभ्यते । अत एव यथा स्वप्न इति दृष्टान्तोक्तिः । स्वाप्नपदार्थस्यादर्शस्थमुखवत्स्पष्टत्वाभावात् । यथाप्सु स्थितः पदार्थः परीव दृश्यते स्वाप्नपदार्थात्किञ्चित्स्पष्टतया दृश्यते तथा गन्धर्वलोके स्थितो भगवान् परीव दृश्यते । ततः किञ्चित्स्पष्टतया दृश्यते । छायातपयोरिव नात्यातपे न च्छायायां किन्तु अहनि छायातपयोर्विद्यमानं वस्तु यथा स्पष्टं दृश्यते तथा ब्रह्मलोके स्थितः पुरुषोत्तमो दृश्यते ॥२.३.५॥

वरद- परमेश्वरज्ञानञ्च नानाविधमित्युच्यते- **यथादर्श इत्यादिना** ॥ तस्यार्थः- **जीवे स्थितस्तु भगवान् इति** ॥ २.३.५ ॥

वरद.खं- अशकद्बोद्धुं इत्यत्र बोधः प्रसक्तः स च नानाविध इत्याह- **यथादर्श** इति ॥ **यथाप्सु परीव दृश्यत इति** ॥ यथा जले प्रतिबिम्बं परि

परितः सर्वात्मना दृश्यते । गन्धर्वलोके स्थितैः पुरुषैः तथा ददर्श भगवान् । छायातपयोः इति सप्तमीद्विवचनान्तम् ॥२.३.५॥

रा.खं- उक्तोपायैर्जायमानोऽपि भगवद्बोधो नैकविध इत्याह- **यथेति** ॥ आत्मनि जीवेऽवस्थितो भगवान्, आदर्शे दर्पणे मुखं यथा दृश्यते सम्यक् तथा ज्ञानदृष्टिभिः दृश्यते । यथा स्वप्ने पदार्थो दृश्यते तथा पितृलेके दृश्यते न सम्यगित्यर्थः । यथाऽप्सु परीव सम्यगिव, प्रतिमुखादिकं दृश्यते तथा गन्धर्वलोके किञ्चित्स्पष्टतया दृश्यते । ब्रह्मलोके तु छायातपयोः छायातपमिलितप्रदेशे वस्तु यथाऽहनि दृश्यते तथा हरिर्दृश्यत इत्यर्थः ॥

॥२.३.५॥

उपनिषत्

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥२.३.६॥

व्या- किं बोद्धुमशकच्चेत्तत्र स्वर्गलोके महीयत इत्यतो बोद्धव्यमाह- **इन्द्रियाणामित्यादिना** ॥ इन्द्रियाणां पृथग्भावं वैचित्र्यं तारतम्यमित्यर्थः । उदयास्तमयौ उत्पत्तिविनाशौ । पृथगुत्पद्यमानानां सत्तादि ज्ञात्वा ॥६॥

वामन- ब्रह्मदर्शनस्याङ्गदेवतापरिज्ञानेनापि भाव्यमित्याह । स्वयोग्यता-तारतम्येन पृथक्पृथगुत्पद्यमाना हि इन्द्रियदेवताः । तासां भगवतः पृथग्भावं तत एव उदयादिप्रवृत्तिं च ज्ञात्वा धीरो ब्रह्मदृङ् न शोचति ॥२.३.६॥

वादि- "इन्द्रियाणां पृथग् भावम्" इत्यत्र इन्द्रियाणां दशेन्द्रियाभिमानि-देवानां पञ्चविधमनोरूपेन्द्रियाभिमानिदेवानां च पृथग्भावं पृथक्स्वभावं यद् यस्मादुदयास्तमयौ च मत्वा न शोचतीत्यर्थः ॥ २.३.६ ॥

वे.खं- न केवलं भगवज्ज्ञानमेव मोक्षहेतुरपि तु देवतातारतम्यादि-ज्ञानमपीत्याह- **इन्द्रियाणामिति** ॥ पृथक् उत्पद्यमानानां विलक्षण-

तयोत्पद्यमानानां पृथग्व्यापारोत्पादकानां वा । इन्द्रियाणामिन्द्रियदेवानाम् । प्रागुक्तोपलक्षणमेतत् । पृथग्भावमन्योन्यविलक्षणत्वं तारतम्यमिति यावत् । यत् या उदयास्तमयौ उत्पत्तिविनाशौ तौ च मत्वा धीरो न शोचति ॥

॥२.३.६॥

वरद.खं- यज्ज्ञानं मोक्षसाधनत्वेनोक्तं तन्निरूपयति- **इन्द्रियाणामिति ॥** पृथग्भावो नामान्योन्यविलक्षणता । उदयास्तमयावुत्पत्तिनाशौ पृथगुत्पद्यमानत्वं नाम विषये पृथक्पृथग्वर्तमानत्वम् । यदित्यस्य यावित्यर्थः । धीरः पुरुषः इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां यदुत्पत्तिनाशौ तौ च तेषां पृथग्भावश्च मत्वा ज्ञात्वा स्थितो न शोचतीत्यर्थः ॥ २.३.६ ॥

रा.खं- ''इह चेदशकद्बोद्धुम्'' इत्युक्तम् । तत्र कस्य बोधात् स्वर्गलोको भवतीत्यतो बोद्धव्यमाह- **इन्द्रियाणामिति ॥** पृथग्भावं तारतम्यम्, यच्च जगदुदयास्तमयौ भवतः, पृथक् नानाप्रकारेणोत्पद्यमानानां इन्द्रियाणां सत्ताप्रतीत्यादिकमिति शेषः, मत्वा भगवदधीनं ज्ञात्वा, न शोचति ॥२.३.६॥

उपनिषत्

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥२.३.७॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
तं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥२.३.८॥

भाष्यम्

पुनः ''इन्द्रियेभ्यः परं मनः'' इत्यादि देवतातारतम्यज्ञानपूर्वकं भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञान एव सर्ववाक्यानां महातात्पर्यमिति ज्ञापयितुम् ॥

'तारतम्यपरिज्ञानपूर्वकं सर्वतो हरेः ।
आधिक्ये सर्ववाक्यानां तात्पर्यं महदिष्यते ॥''

इति च २.३.७.८ ॥

व्या.खं- ननु कथमिन्द्रियादीनां पृथग्भावादिज्ञानाच्छोकत्यागः तस्या-भगवज्ज्ञानत्वादित्यस्तद्वाक्याभिप्रायं विशदमाह- **इन्द्रियेभ्य इत्यादिना ॥** सत्त्वं बुद्धिः । अलिङ्गः प्राकृतभौतिकशरीररहितः । इन्द्रियादितारतम्यज्ञानपूर्वकं जगदुत्पत्तिनाशादिकर्तृत्वेन तं ज्ञात्वा मुच्यतेऽतो नोक्तदोषः ॥२.३.७-८॥

व्या.भा- ननु ''इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः'' इत्यादिना तारतम्यपूर्वं भगवदाधिक्यस्य ज्ञापितत्वात् ''गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत'' इत्यादिना जगत्सृष्ट्यादेर्भगवदधीनत्वस्य च ज्ञापितत्वत् पुनः ''इन्द्रियेभ्यः परं मनः'' इत्यादिना भगवदाधिक्यज्ञापनं व्यर्थमिति शङ्कामभ्यासस्य प्रयोजनोक्त्या वारयति- **पुनरिति ॥** ज्ञानपूर्वं ज्ञापनपूर्वम् । ज्ञाने ज्ञापने । तारतम्यज्ञापन-पूर्वकं भगवतः सर्वाधिक्यज्ञापने सर्वागमानां तात्पर्यमित्यस्य प्रमितत्वे भवेदिदं तात्पर्यकल्पनं तदेव कुत इत्यतस्तत्र प्रमाणमाह- **तारतम्येति** ॥२.३.७-८॥

वामन - नचोक्तदेवतानां तारतम्यमात्रमिहाभिप्रेतम् । किन्तु तारतम्यज्ञानमेवेत्याह– **इन्द्रियेभ्य इति ॥** ननु ''इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः'' इत्यादौ सविस्तरमेव ह्येतदुक्तम् । अतः कुतः पुनरिहोच्यत इत्याशङ्क्य परिहरति पुनरित्यादिभाष्येण । अत्र पुनः ''इन्द्रियेभ्यः परं मनः'' इत्यादि-वचनं सप्रयोजनमेव । देवानां तारतम्यज्ञानपूर्वकमेव भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञानं कार्यमित्यत्रैव सर्ववेदवाक्यानां महातात्पर्यमिति ज्ञापनार्थत्वात् । तस्मान्नैष दोषः । अत्रापि ''तारतम्य...'' इत्यादिकं महावराहवचनं प्रमाणमाह । इन्द्रियेभ्यः सहार्थेभ्यः परं मनः । तस्मात् सत्त्वात्मिका बुद्धिः । अतः परं सिद्धम् ॥२.३.७॥

देशतः, कालतः, गुणतः, शक्तितश्च सर्वं व्याप्नोतीति व्यापकः परमपुरुषः । अस्य व्यापकोऽन्यो नास्तीति अव्यापको वा । अनुमापकराहित्यात् अलिङ्गश्च ।।२.३.८।।

वे.खं- ननु कथमिन्द्रियादिदेवतातारतम्यादिज्ञानाच्छोकत्यागस्तस्या भगवज्ज्ञानत्वादित्यतस्तदेव विशदयति- **इन्द्रियेभ्य इति ।।** इन्द्रियेभ्य इत्यनन्तरं परा ह्यर्था अर्थेभ्य इति ग्राह्यम् । सत्त्वं बुद्धिः । अधि अधिकः ।।७।।

वे.भा- ननु ''इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः'' इत्यादिना देवतातारतम्यपुरःसरं भगवत्सर्वोत्तमत्वस्योक्तत्वात्पुनः ''इन्द्रियेभ्यः परं मनः'' इत्यादि किमर्थमुच्यत इत्यत आह- **पुनरिति ।।** ज्ञानपूर्वकं ज्ञापनपूर्वकं । ज्ञाने ज्ञापने ।

सर्वव्यक्तिष्वभिव्यक्त्यै तात्पर्याधिक्यवित्तये ।
पुनर्वचनमुद्दिष्टं शतशोऽथ पृथक्पृथक् ।।

इति वचनात् पुनर्वचनं महातात्पर्यज्ञापकमिति भावः । स्यादेतत् । यदि सर्ववेदवाक्यानां देवतातारतम्यज्ञापनपूर्वं भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञापने महातात्पर्यमित्येतदेव स्यात् । तदेव कुत इत्यतस्तत्र प्रमाणमाह- **तारतम्येति** ।।२.३.७-८।।

वे.खं- पुरुष एवेत्यन्वयः । अलिङ्गोऽनुमापकरहितः जडशरीररहितो वा । किं तत इत्यत आह- **तं ज्ञात्वेति ।।** मुच्यते संसारात् । अमृतत्वं स्वरूपाविर्भावरूपं मोक्षम् । तारतम्यान्तर्गत्वेन भगवज्ज्ञानमेव शोकत्यागहेतुरिति प्राग्विवक्षितम् । अतो न दोष इति भावः । एवमुदयास्तमयकर्तृत्वेन भगवज्ज्ञानमेव विवक्षितमित्यपि द्रष्टव्यम् ।।२.३.८।।

वरद.खं- ननु कथमुत्पत्त्यादिज्ञानमात्रेण शोकाभाव इत्यतः इन्द्रियोत्पत्तिज्ञानं नाम परमेश्वरकृतत्वादिज्ञानमेव नतूत्पत्तिमात्रज्ञानमित्याह- **इन्द्रियेभ्य इति ।।** ननु ''इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः'' इत्यादिना तावत्तारतम्यं

पुनश्च "इन्द्रियेभ्यः परं मनः" इत्यादिना तत्किमर्थं निरूप्यत इत्यत्राह- **पुनरपीति** ॥ भवेदेवमुभयत्र तारतम्यकथनस्याभिप्रायकल्पनं देवतातारतम्य-पूर्वकं भगवत्सर्वोत्तमत्वज्ञापन एव सर्ववेदानां तात्पर्यमित्यस्यार्थस्य प्रामाणिकत्वे तदेव कुत इत्यत आह- **तारतम्येति** ॥ २.३.८ ॥

रा.खं- नैतावदेव किन्तु तारतम्यान्तगत्वेन भगवज्ज्ञानमावश्यकमित्याह- **इन्द्रियेभ्य इत्यादिना** ॥ इन्द्रियादिदेवताः प्राक् तृतीये प्रदर्शिताः । सत्त्वं बुद्धिः । अधि अधिकः । व्यापकोऽपरिच्छिन्नः । अलिङ्गः प्राकृतभौतिक-देहरहितः । विशेषणसमुच्चये चशब्दः । तं तारतम्यान्तगं ज्ञात्वा मुच्यते भवपाशात् । अमृतत्वं च पुनर्जननमरणाभावरूपममृतत्वं च गच्छतीत्यर्थः । प्रागुक्तस्यैव तारतम्यस्य पुनरिह वचनं तारतम्यज्ञानपूर्वके भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञान एव सर्ववाक्यानां महातात्पर्यमिति ज्ञापयितुम् ॥२.३.७,८ ॥

उपनिषत्

न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति
कश्चिदेनम् । हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एनं
विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥२.३.९॥

भाष्यम्

[१]प्रादुर्भावानृते विष्णुमिन्द्रियैर्नतु पश्यति ।
प्रादुर्भावानपि यदा ज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति ।
तदैव मुच्यते योगी न [२]दुष्टैरिन्द्रियैः क्वचित् ॥"

इति च ॥ २.३.९ ॥

१ "प्रादुर्भावेषु" इति वामनपण्डिताचार्यपाठः । २ "दृष्टेः" इति वेदेशतीर्थपाठः ।

व्या- तं ज्ञात्वा मुच्यत इत्युक्तं मोक्षसाधनं भगवज्ज्ञानं न चक्षुरादिनाऽनायाससाध्यम् । किन्तु श्रवणाद्युपोद्बलितमनसैवेत्याह- **न सन्दृश इति ॥** सन्दृशे सम्यग्ज्ञानायास्य रूपं न तिष्ठति । तदेव विशदयति- **न चक्षुषेति ॥** अन्यैरपीन्द्रियैरेनं न गोचरयतीति शेषः । चक्षुराद्यगोचरश्चेत्कस्य गोचर इत्यत आह- **हृदेति ॥** हृदा भक्तियुक्तेन मनसा । मनीषा मनीषया । ज्ञानरूपो वा भगवानभिक्लृप्तो विषयीकृतो भवतीत्यर्थः । चक्षुराद्यगोचरं भगवद्रूपमित्ययुक्तम् । मत्स्यादेश्चक्षुरादिगोचरत्वादित्यतस्तद्व्याचष्टे- **प्रादुर्भावानिति ॥** ननु माभून्मूलरूपज्ञानम् । चक्षुरादिजन्यावतारज्ञानेन मुक्तिर्भविष्यति । तथाच श्रवणादिवैयर्थ्यमित्यत आह- **प्रादुर्भावानपीति ॥** इन्द्रियैर्दृष्ट्वेति शेषः । हृदा मनीषा मनसा हरिं पश्यतीत्युक्तम् ॥ २.३.९ ॥

वामन - अलिङ्गत्वादननुमेयश्चेत् प्रत्यक्षगम्यः स्यादित्यत आह– **न सन्दृश इति ॥** अस्य रूपं सम्यग् दृष्टिविषयत्वेन न तिष्ठति । तस्मात् तं न कश्चन पश्यति । तर्ह्यज्ञेय एवास्त्वित्यत आह– **हृदेति ॥** प्राकृतेन्द्रियैः अदृश्योऽपि हृदा सात्त्विकबुद्ध्या मनीषया जिज्ञासया मनसा मननेन च सम्यग् दृष्टिविषयत्वेन अभिक्लृप्तः तिष्ठति । एवं च ज्ञानदृष्ट्या तद्दर्शनादमृता भवन्ति । अत्र पुनः "प्रादुर्भावेषु" इत्यादिना महावराहवचनेन किञ्चिद् दर्शयति । प्रादुर्भावेषु दुष्टेन्द्रियैरपि कथञ्चिद् विष्णुं पश्यन्ति । नच तावता मुक्तिः स्यात् । दृष्टेरपि सदोषत्वादिति भावः । निर्दोषदृष्ट्यर्थं "मनीषा मनसा" इत्यत्र ध्यानयोगोऽप्यभिप्रेतः ॥ २.३.९ ॥

वादि- "न सन्दृशे तिष्ठति" इत्यत्र सन्दृशे घटादिवदनायासेनैव सम्यग् ज्ञानाय । मनीषा मनसा मनीषाख्यमननसहितमनसा । मननायेच्छा मनीषेत्यर्थः । मत्स्यादिरूपाणां सर्वैर्दृश्यमानत्वान्न चक्षुषा पश्यतीति कथमिति चोद्यं बिम्बरूपदर्शनमेव दर्शनं मोक्षसाधनम्, तच्च चक्षुषा न भवतीति श्रुतेरभिसन्धिमुद्घाटयन् मत्स्यादिषु यद्दर्शनं तदपि भक्तिपूर्वकं दर्शनं

चेत् न चक्षुर्मात्रेण भवति, इतरत्र दर्शनं मोक्षासाधनत्वात् न श्रुत्यभिप्रेतमिति भावेनाह- **प्रादुर्भावेष्विति** ॥२.३.९॥

वे.भा- ''न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य'' इति भगवद्रूपस्य इन्द्रियागोचरत्वमुच्यते । तदयुक्तम् । मत्स्यादेश्चक्षुरादिगोचरत्वादित्यतस्तदभिप्रायं प्रमाणेनाह- **प्रादुर्भावानिति** ॥ तर्हि चक्षुरादिजन्यमत्स्याद्यवतारज्ञानेनैव मोक्षोपपत्तौ हृदेत्युक्तभक्त्यादिवैयर्थ्यं स्यात् । नच नावतारज्ञानं मोक्षसाधनं किन्तु स्वहृदिस्थस्य वा, व्याप्तस्य वा भगवतो ज्ञानमेवेति युक्तम् । ''दृष्ट्वैव ह्यवताराणां मुच्यन्ते केचिदञ्जसा'' (बृ.भा.४.१) इत्युक्तेरवतारज्ञानेनापि केषाञ्चिन्मोक्षसद्भावादित्यत आह- **प्रादुर्भावानपीति** ॥ योगीत्यधिकारिविशेषपरम् । ज्ञानदृष्ट्या हृद्युपासनेनेत्यर्थः । हृद्युपासाजन्यापरोक्षज्ञानेनेति वार्थः । यदा पश्यति विषयीकरोतीति व्याख्येयम् । उक्तञ्च ''येषां बहिरुपासनेन मोक्षः तेषामपि हृद्युपासनं किञ्चित्कार्यमेव'' (बृ.भा.४.१) इति । अनेन ''हृदा मनीषा'' इत्यादेस्तात्पर्यमुक्तम् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते । एवकारव्यावर्त्यमाह- **नेति** ॥ इन्द्रियैर्दृष्टैः प्रादुर्भावैः क्वापि न मुच्यत इत्यर्थः । दृष्टेरिति पाठे इन्द्रियैर्या दृष्टिर्जायते तस्याः सकाशान्न मुच्यत इत्यर्थः ॥२.३.९॥

वे.खं- तं ज्ञात्वेत्युक्तभगवज्ज्ञानं न चक्षुरादिनानायासेन भवति । किन्तु श्रवणाद्युपोद्बलितमनसैवेत्याह- **नेति** ॥ अस्य भगवतो रूपं मत्स्याद्यवतारातिरिक्तमन्तर्याम्यादिरूपं सन्दृशे सम्यग्दर्शनाय न तिष्ठति । अनायासेन दर्शनगोचरो न भवतीत्यर्थः । कुतः कोऽपि एनं भगवन्तं चक्षुषा न पश्यति । उपलक्षणमेतत् । कथं तर्हि तज्ज्ञानमित्यत आह- **हृदेति** ॥ हृदा स्नेहेन स्नेहयुक्तेन मनीषा मनीषया श्रवणादिजनितज्ञानेन तत्सहकृतेन मनसा अभिक्लृप्तो विषयीकृतो ध्यातः सन्दृशे तिष्ठतीत्यर्थः । एवं ज्ञानफलमाह- **य एनमिति** ॥ नचावतारोपासकानां भक्त्यादिवैयर्थ्यम् । यतोऽस्य रूपं रामकृष्णाद्यवताररूपं सन्दृशे न तिष्ठति । अनायासेन मोक्षहेतुसाक्षात्कार-

विषयो न भवति । कुतः कोऽपि एनं मोक्षार्थं चक्षुषा न पश्यति । किन्तु हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तः सन्दृशे तिष्ठतीत्यपि व्याख्येयम् ॥२.३.९॥

ततः परमेश्वररूपाणामवतारगतानां चक्षुर्वेद्यत्वात् "न चक्षुषा पश्यति" इति कथमित्यतस्तत्प्रादुर्भावितररूपविषयमित्याह- **प्रादुर्भावमिति** ॥ तर्हि येषां चक्षुषा प्रादुर्भावदर्शनं तेषां किं श्रवणादिकं नापेक्षितमिति नेत्याह- **प्रादुर्भावानपीति** ॥ इन्द्रियैः चक्षुरादिभिः परमेश्वरविषये या दृष्टिर्जायते तस्या दृष्टेः प्रभावात् मोक्षो न भवतीत्यर्थः ॥ २.३.९ ॥

वरद.खं- अलिङ्गो अनुमापकधर्मरहितः तस्य ज्ञानं केनेन्द्रियेण भवतीत्यत आह- **न सन्दृश इति** ॥ तस्य विष्णो रूपं सन्दृशे सम्यग्दर्शने सम्यग्दर्शनविषयतया न तिष्ठति तत्कथमित्यत आह- **न चक्षुषेति** ॥ कथं तर्हि ज्ञायत इत्यत्राह- **हृदेति** ॥ हृदा स्नेहयुक्तया मनीषा मनीषया प्रज्ञया मनसा मनइन्द्रियेण अभिक्लृप्तः ध्यातः सन्दृश्यत इत्यर्थः । ततश्च किमित्यत आह- **य एनमिति** ॥ अनेन भक्तिरेव मुख्यसाधनमित्युक्तं भवति ॥२.३.९॥

रा.खं- तं ज्ञात्वा मुच्यते इत्युक्तं मुक्तिहेतुज्ञानं न चक्षुरादिनानायाससाध्यम्, किन्तु भक्तिश्रवणाद्युपोद्बलितेन मनसैवेत्याह- **न सन्दृश इति** ॥ सन्दृशे सम्यज्ज्ञानाय अस्य नानावतारनिदानभूतस्य मूलरूपस्य प्रकृतभगवतो रूपं न तिष्ठति । अव्यक्तैकस्वभावत्वात्, अचिन्त्यमहिमत्वाच्च । वस्तुस्वभावो दुर्दर्श इत्युक्तत्वात् करणान्यपि न तत्र शक्तिमन्तीत्याह- **न चक्षुषेति** ॥ उपलक्षणम् । चक्षुरादिकरणैः कश्चिदप्येनं न पश्यति । एतेन मत्स्यकूर्मादिश्चक्षुषा दर्शनान्न चक्षुषा पश्यतीति कथमिति परास्तम् । मूलरूपस्यैवम्भावोक्तेः । तर्हि केनेत्यत आह- **हृदेति** ॥ हृच्छब्दोऽत्र श्रवणमननध्यानभक्त्यादिसाधनपरः । तद्युक्तेन मनसा मनीषा ज्ञानरूपो भगवानभिक्लृप्तो विषयीकृतो भवति । मुच्यते मुक्तो भवतीति प्रागेकवचनोक्त्या ज्ञानिष्वेक एव मुच्यत इति प्राप्तशङ्कां

वारयितुमाह- **य एनमिति ॥** एनं पुरुषम् । तथा च सूत्रं ''अनियमः सर्वेषाम्'' (ब्र.सू.३-३-३५) इति ॥ २.३.९॥

उपनिषत्

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति [१]तामाहुः परमां गतिम् ॥

व्या- तत्राभ्यर्हितं साधनं किमित्यतः प्रत्याहारसिद्धं धारणादिरूपं ध्यानमेवेत्याह- **यदेति ॥** ज्ञानानि ज्ञानकारणानि । परमां गतिं परमज्ञानसाधनम् ॥२.३.१०॥

वादि- ''अवतिष्ठन्ते', अव बहिर्विषयान् त्यक्त्वा अन्तरेव भगवद्ध्याना-नुकूलतया तिष्ठन्तीत्यर्थः । ''ष्ठा गतिनिवृत्तौ'' इति धातुः ॥ २.३.१० ॥

वे.खं- ''हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तः'' इत्युक्तभक्त्यादावप्रमत्तेन भवितव्यमिति भावेनाप्रमत्तः कदा भवेदित्याकाङ्क्षायामिन्द्रियनियमनावस्था-यामेवेत्याह- **यदेति ॥** यदा ज्ञानानि ज्ञानसाधनानि पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि मनसा सहावतिष्ठन्ते । न विषयाभिद्रवणं कुर्वन्ति । बुद्धिश्च न स्वविषये विचेष्टते । अप्रमत्तस्तदा भवतीति योज्यम् । इन्द्रियधारणां स्तौति- **तामिति ॥** तामिन्द्रियधारणां परमगतिसाधनत्वात्परमां गतिमाहुः ॥ ॥२.३.१०॥

वरद.खं- ज्ञानस्यावान्तरसाधनमाह- **यदेति ॥** यदा यस्यामवस्थायां पञ्चज्ञानानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनसा सहावतिष्ठन्ते एवं स्थितान्येव भवन्ति । नतु विषयाभिद्रवणं कुर्वन्ति । बुद्धिश्च न विचेष्टति न स्वविषयं प्रति चेष्टते । तामवस्थां परमज्ञानसाधनत्वात् परमगतिमाहुः ॥२.३.१०॥

---

१. ''तम्'' इति राघवेन्द्रस्वामिपाठः ।

रा.खं- हृदा मनसेत्यत्र हृदेत्युक्तसाधनेषु अभ्यर्हितं ज्ञानसाधनं किमित्यतः प्रत्याहारसिद्धधारणादिरूपं ध्यानमित्याह- **यदेति** ॥ ज्ञानानि, करणे ल्युट्, ज्ञानसाधनानि चक्षुरादिपञ्चेन्द्रियाणि मनसा सह यदाऽवतिष्ठन्ते विषयेभ्यः व्यावृत्ततया तिष्ठन्ति, बुद्धिश्च न विचेष्टते विषयान् प्रति न प्रवर्तते, तं सप्तानामिन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहारं परमां गतिं परमसाधनं ज्ञानस्याऽहुरित्यर्थः । तामिति पाठे गत्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गत्वम् ॥ २.३.१०॥

उपनिषत्

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥२.३.११॥

भाष्यम्

प्रभवाप्ययौ प्रति हि योगः । भगवतस्सकाशात् प्रभवाप्ययौ ॥

व्या- ननु कथं धारणायाः परमगतिसाधनत्वम् । ध्यानसमाधिलक्षणयोगस्यैव तत्त्वादित्यतः स्थिरधारणायाः ततोऽतिविशेषाभावादित्याह- **तामिति** ॥ अनतिविशेषत्वमेव विशदमाह- **अप्रमत्त इति** ॥ योगस्य विषयमाह- **योग इति** ॥ योगः प्रभावाप्ययौ हि इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिमपेक्षितप्रक्षेपेण वारयति- **प्रभवेति** ॥ ननु जगतः प्रभवाप्ययध्यानं कथं योगः । तस्येश्वरासम्बन्धित्वादिति शङ्कामपेक्षितपूरणेन वारयति- **भगवत इति** ॥ सकाशात् भवन्ताविति पूरणीयम् । प्रति हि योग इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥२.३.११॥

वामन - तस्य लक्षणमाह— **यदा पञ्चेति** ॥ यदा पञ्चेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनसा बुद्ध्या च सह निश्चलमवतिष्ठन्ते । बाह्यार्थेषु न गच्छन्ति । सैवेन्द्रियधारणा भगवद्दृष्टिसाधनी । ''दर्शनं तु चिराय न'' इत्यन्यत्र वचनात् । अतस्तां योगाख्यां परमगतिमाहुः, मोक्षपर्यवसायित्वात् । तदा योगमवस्थाय अप्रमत्तो भवति । कृतकृत्यत्वात् । योगाभ्यासस्याप्रमादहेतुत्वे कारणमाह—

योगो हि प्रभवाप्ययाविति ॥ अस्यान्वयमाह- **प्रभवाप्ययौ प्रति योगः ॥** प्रभवः सुखाभिव्यक्तिः । अप्ययो दुःखनाशः । तावुद्दिश्य वर्तमानो ह्ययं योगः । तत्फलभूतौ प्रभवाप्ययौ भगवतः सकाशादेव भवतः ॥ २.३.१०–११ ॥

वादि- ''इन्द्रियधारणाम्'' इन्द्रियाणां भगवति धारणामित्यर्थः । ''प्रभवाप्ययौ हि'' इत्यत्र भगवतः सकाशात् प्रभावाप्ययौ भवत इति योगः मनोयोग एव हि ध्यानम्, न तु यस्य कस्यचिद् ध्यानमित्यर्थः ॥२.३.११॥

वे.भा- ''योगो हि प्रभवाप्ययौ'' इति सामानाधिकरण्येनोत्पत्तिविनाशावेव योग इति प्रतीयते तदसत् । प्रपञ्चनिष्ठोत्पत्तिविनाशयोः मुमुक्षुनिष्ठयोगरूपत्वासम्भवात् । नचानेन योग उत्पत्तिविनाशधर्मक इत्युच्यत इति वाच्यम् । प्रभवाप्ययशब्दस्य तद्वति लक्षणाप्रसङ्गात् । अनुपयुक्तत्वेनावक्तव्यत्वाच्चेत्यतस्तद्व्याचष्टे- **प्रभवाप्ययाविति ॥** प्रतियोगे द्वितीया इति भावः । ननु प्रपञ्चनिष्ठप्रभवाप्ययौ प्रति कथमिन्द्रियधारणारूपो योगः । भगवन्तं प्रत्येव तस्य कर्तव्यत्वादित्यत आह- **भगवत इति ॥**

वे.खं- ननु योगस्यैव परमगतित्वोक्तेः कथमेतदित्यत आह- **तां योगमिति ॥** इन्द्रियधारणारूपोऽपि योगः कमुद्दिश्य कर्तव्य इत्यत आह- **योग इति ॥** भगवतः सकाशाज्जगतः प्रभवाप्ययौ प्रति योगः जगत्प्रभवाप्ययकर्तारं भगवन्तं प्रति योगः कर्तव्य इत्येतत्प्रसिद्धमिति भावः ॥२.३.११ ॥

वरद- ''योगो हि प्रभवाप्ययौ'' इत्यत्र सामानाधिकरण्यव्यपदेशात् उत्पत्तिनाशावेव योग इति प्रतीतिनिरासायाह- **प्रभवेति ॥** ननु प्रतिशब्दाध्याहारेऽपि कथं प्रभवाप्यययोरेव योगत्वं भगवद्विषयत्वाभादित्यत आह– **भगवत इति ॥** भगवतस्सकाशाज्जगतः प्रभवाप्ययौ भवत इत्येवं ज्ञानं योगो भवति । योगश्च धारणा ध्यानं समाधिश्च । तत्र खण्डस्मृतिर्धारणा अखण्डा ध्यानं अप्रयत्नेन भगवति मनसोऽभिनिवेशनं समाधिरिति विवेकः ॥

वरद.खं- तामिन्द्रियधारणात्मिकामवस्थां स्थिरां सतीं योगमिति च मन्यन्ते महान्तः, धारणाध्यानसमाधिरूपस्य योगस्य साधनत्वात् । प्रत्याहाराद्धि धारणादिकं जायते । कथमिन्द्रियधारणावस्थाया योग-साधनत्वमित्यत आह- **अप्रमत्त इति** ॥ यस्यामवस्थायामिन्द्रियधारणा जायते तदा तस्यामवस्थायामप्रमत्तः प्रमादरहितो भवति । ततश्च परमेश्वर-कर्तृकसृष्टिसंहारौ प्रति योगः । ध्यानादिरूपयोगो भवतीत्यर्थः ॥२.३.११॥

रा.खं- ननु कथं प्रत्याहारस्य परमसाधनता ? ध्यानसमाधिलक्षण-योगस्यैव तथात्वादित्यत आह- **तां योगमितीति** ॥ तामित्यस्य विवरणम्- **स्थिरामिन्द्रियधारणामिति** ॥ इन्द्रियाणां विषयेभ्यो व्यावर्तनेन भगवद्विषये अचञ्चलां धारणामेव ध्यानसमाधिलक्षणयोगमिति मन्यन्ते प्राज्ञा इति । तयोरनतिभेदं व्यनक्ति- **अप्रमत्त इति** ॥ तथा सत्यप्रमत्तो भवति, भगवज्ज्ञान्येव भवतीत्यर्थः । योगं मन्यन्त इत्युक्तं तस्य विषयमाह- **योगो हीति** ॥ प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिविनाशौ जगतो भगवत्सकाशाद्भवत इत्येतद्योगो हि ध्यानरूपभगवद्योगविषयो हीति ॥२.३.११॥

उपनिषत्

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥२.३.१२॥

भाष्यम्

'अधिकस्सतोऽयं भगवान् सर्वस्मादपि केशवः ।
अस्तीति नामकस्तस्माज्ज्ञातव्यस्स तथैव च ॥
अनाधिक्यं जानतां तु कथं स उपलभ्यते ॥ २.३.१२ ॥

व्या- न चक्षुषा पश्यतीत्युपलक्षणत्वेनोक्तं विशदयति- **नैव वाचेति** ॥ तर्हि केनोपलभ्यते तदित्यतो व्यतिरेकेणाह- **अस्तीति** ॥ अस्तीति ब्रुवतो गुरोरन्यत्र तेन विनेत्यर्थः ॥२.३.१२॥

वामन - एवं चेत् सर्वोत्तमत्वेन ध्यानयोगमन्तरेणापि वागादिभिर्भगवन्तं प्राप्य तत् फलद्वयं लभेतेत्यत आह– **नैव वाचेति** ॥ वागादिप्रयत्नेनापि वस्त्वन्तरवत् प्राप्तुं शक्यो न भवति। किन्तु तस्य सर्वाधिक्यज्ञानेन तत्प्रसादत एव तत्प्राप्तिः शक्येत्यभिप्रायः । अस्तीत्यनेन न विष्णोः सत्तामात्रज्ञानं विवक्षितम् । किन्तु सर्वाधिक्यज्ञानमेव । ''अधिकः सतः'' इति महावराह-वचनेन तथा व्याख्यानात् । अधिकः सत इति ज्ञेयत्वादस्तीतिनामकः । इकारस्य ज्ञानवाचकत्वात् ॥ २.३.१२ ॥

वादि- ''अधिकः सतोऽयम्'' इति वदता सतः प्रपञ्चात् अः अधिको यः परमात्मा सोऽयम् ''अस्ति'' इत्यर्थः सूचितः । अग्र्याहितादिवत् विशेषणस्योपरि निपातः । निरुक्तत्वात् सदिति प्रातिपादिकस्येकारागमे सत्यस्तीतीकारान्तं सुबन्तं पदमिति ज्ञेयम् ॥२.३.१२॥

वे.भा- अस्तित्वस्य सर्वसाधारणत्वादस्तीत्येवोपलब्धव्य इति कथमुच्यते । नच देहाद्यतिरिक्त आत्मास्ति नवेति पृष्टत्वेन तन्निरासायात्मा देहाद्यति-रिक्तोऽस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्युच्यत इति वाच्यम् । तृतीयप्रश्नस्योक्तरीत्या भगवन्मात्रपरत्वेन मरणानन्तरं जीवोऽस्ति नवेत्येवंपरत्वाभावात् । देहाद्यतिरिक्त इत्यश्रुतकल्पनापाताच्चेति भावेन प्रमाणेनैव व्याचष्टे- **अधिक इति** ॥ अकार आधिक्यवाची । अस्तीत्येतत्सत्तायुक्तवस्तुवाचीति भावः । चशब्दो यस्मादित्यर्थे । यस्मादेवमस्तीतिनामकस्तस्मात् । ननु किमर्थमस्तीत्येवोप-लब्धव्य इत्यतः एवं भगवतः सर्वाधिक्यज्ञानवत एव भगवद्याथात्म्यज्ञान-सम्भवात् । अन्यस्य तदभावादित्याह- **अनाधिक्यमिति** ॥ जानतां सकाशात् । तेन ''अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र'' इत्येतद्व्याख्यातम् ॥२.३.१२॥

वे.खं- ''न चक्षुषा पश्यति'' इत्युक्तमुपलक्षणमिति भावेनाह- **नैवेति** ॥ प्राप्तुं ज्ञातुम् । तर्हि कथं तज्ज्ञानं भवतीत्यतः सद्गुरूपदेशेनैवेति भावेन व्यतिरेकमाह- **अस्तीति** ॥ भगवानस्ति सतोऽधिकत्वादस्तिनामक इति

ब्रुवतो गुरोरन्यत्रान्येषां भगवदनाधिक्यं जानतां सकाशात् कथं तद्ब्रह्मोपलभ्यते । न कथमपि । भगवदाधिक्यं जानत एव गुरोरुपदेशेन ब्रह्मज्ञानम् । न तदनाधिक्यं जानत इति भावः । यद्वा वागादिना कुतो न प्राप्तुं शक्यो भगवानित्यतो भगवदनाधिक्यज्ञानित्वादिति भावेनाह- **अस्तीति** ।। अन्यत्रेत्येतत् नञर्थकं व्यत्यासेन योज्यम् । तेन नास्तीति ब्रुवत इति लभ्यते । भगवान् सतः सर्वस्मात् अधिको न भवतीति ज्ञानपुरस्सरं ब्रुवतः । कर्तरि षष्ठी । कथं तदुपलभ्यते न कथमपीत्यर्थः ।।२.३.१२।।

वरद- ''अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते'' इत्यत्र कैरपि धर्मैर्विना अस्तित्वमात्रं यो ब्रह्मण उपदिशति तस्मादेव ब्रह्म ज्ञातुं शक्यते नान्यस्मात्सगुणब्रह्मोपदेष्टुरित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तद्व्याचष्टे– **अधिक इति** ।। अत्राकाराधिक्यवाची सकारः सत्तायुक्तवस्तुवाची अतोऽस्तीत्युक्ते स्वतोऽधिक इति सिद्ध्यति । न केवलमस्तीति ज्ञानमात्रेणालं किन्तु चेतनाचेतनात्मक-जगत्स्रष्टृत्वेन च ज्ञातव्य इत्युच्यते ।।२.३.१२।।

वरद.खं- ''न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्'' इत्युक्तम् । तदुपलक्षणम् । अन्येन्द्रियैरपि तन्न पश्यतीत्याह- **नैवेति** ।। कथं तर्हि तस्य ज्ञानं भवतीत्यत आह- **अस्तीति** ।। तद्ब्रह्म अस्ति सर्वस्मादपि सतः उत्तम इति यो गुरुरुपदिशति तस्य सकाशादेवोपलभ्यते । नतु तस्मात्पुरुषादन्यत्रान्यतो ज्ञातुं शक्यत इति ।।२.३.१२।।

रा.खं- न चक्षुषा पश्यतीत्युपलक्षणत्वेनोक्तं विशदयति- **नैव वाचेति** ।। प्राप्तुं ज्ञातुं न शक्यः । पुरुष इत्यनुकर्षः । केन तर्हि ज्ञेय इत्यतो हृदेत्यादिना श्रवणादिकं परमसाधनमुक्तम्, तस्य गुरुप्रसादरूपेतिकर्तव्यतां व्यतिरेकमुखेनाह- **अस्तीति** ।। अपराधीनतया सर्वोत्तमत्वेन अस्ति प्रकृतपुरुषनामा भगवानिति ब्रुवतः उपदिशतो गुरोः अन्यत्र, तथोपदेष्टृगुरुं विनेति यावत्, तद् भगवतो रूपं कथमुपलभ्यते ? न कथमपि । गुरुणा प्रीतिपूर्वमुपदेशे कृते श्रवणमननादि-

स्वप्रयत्नेन गुरुप्रदानसहितेनोपलभ्यते भगवानिति । तदाह सूत्रकारः "प्रदानवदेव हि तदुक्तम्"(ब्र.सू.३-३-४४) इति ।।२.३.१२।।

उपनिषत्

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ।। २.३.१३ ।।

भाष्यम्

प्रकृतेः पुरुषाणां च तत्त्वं भावयति स्फुटम् ।
तत्त्वभावस्ततो विष्णुस्तत्प्रसादात्तु तस्य हि ।।

आधिक्यं ज्ञायते सत्तः प्रसादश्च तथाविदः ।
अनादिकालादाधिक्यं सर्वस्माज्ज्ञानतो हरेः ।।

पुनः पुनर्वृद्धिमेति तज्ज्ञानं हि भवे भवे ।
येषामाधिक्यविज्ञानं नैव पूर्वं हरेर्भवेत् ।।

तेषां पश्चाच्च नैव स्यादभिभूतं तु तत् पुनः ।
व्यञ्जकाद् व्यक्तिमभ्येति तस्मात् तज्ज्ञानमुत्तमम्" ।।

इति च ।। २.३.१३ ।।

व्या- गुरूपलभ्योऽपि भगवान् प्रसन्नेन स्वेनैवेत्याह- **अस्तीत्येवेति ।।** उभयोस्तत्त्वभावेन तत्त्वभावनकर्त्रा प्रसन्नेन भगवतेति यावत् । अस्तीत्येवोपलब्धव्यः ज्ञातव्यः । परमात्मा अस्तीत्यनेन सन्मात्रमित्येव बोद्धव्य इत्यन्यथाप्रतीतिं निवारयन्नस्तीत्यादि व्याचष्टे- **अधिक इत्यादिना ।।** अनाधिक्यं जानतां सकाशात् । ननु तत्प्रसादादेवाधिक्यज्ञानं प्रसादश्चाधिक्यज्ञानादित्यन्योन्याश्रयतेत्यतो व्यक्तिभेदान्न दोष इत्याह- **अनादीति ।।** नन्वनादिकालादाधिक्यं जानतस्तज्ज्ञानं भवे भवे पुनर्वृद्धिमेतीत्ययुक्तम् ।

अनादितस्तद्रहितानामपि पश्चाज्जायमानत्वादित्यत आह- **येषामिति** ॥ ननु कथमेतत् । अस्मासु पश्चाद्भाविनस्तज्ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादित्यत आह- **अभिभूतमिति** ॥ २.३.१३ ॥

वामन - प्रकृतिपुरुषयोस्तत्त्वं सृष्ट्यादिना भावयतीति उभयोस्तत्त्वभावः । अनेन च विशेषणेन सह ज्ञातव्यः परमात्मा । उपलब्धस्य ज्ञानवत इत्यर्थः ॥ ॥२.३.१३ ॥

वादि- ''उभयोस्तत्त्वभावेन'' इत्यत्र कावुभौ कश्च तयोस्तत्त्वभाव इत्यत आह- **प्रकृतेः पूरुषाणां चेति** ॥ २.३.१३ ॥

वे.भा- ''तत्त्वभावेन चोभयोः'' इत्येतदन्वयाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **प्रकृतेरिति** ॥ प्रकृतेः पुरुषाणाञ्च'' इत्यनेनोभयोरित्येतत्प्रकृतिपुरुषयोरिति व्याख्यातम् । तत्त्वं याथात्म्यं भावयति उत्पादयति । ननु यदि तत्त्वभावो विष्णुस्तदा तत्त्वभावेनास्तीत्येवोपलब्धव्य इति कथम् । विष्णोः सर्वसाधारण्येन सर्वेषामपि सदाधिक्यज्ञानप्रसङ्गादित्यतस्तदभिप्रायमाह- **तत्प्रसादादिति** ॥ तुशब्दोऽवधारणार्थः । तेन चशब्दो व्याख्यातः । प्रसादश्च न सर्वसाधारण इति भावः । अस्तीत्येवोपलब्धस्येत्येतद्व्याचष्टे- **प्रसादश्चेति** ॥ तथाविदो भगवदाधिक्यविदः । ननु पूर्वं प्रसादो भगवदाधिक्यज्ञान-साधनमित्युक्तम् । इदानीं ज्ञानं प्रसादसाधनमित्युच्यते । अतोऽन्योन्याश्रय इत्यतो व्यक्तिभेदान्नान्योन्याश्रय इति भावेनाह- **अनादीति** ॥ पुनःपुनर्वृद्धि-मेति प्रसादद्वारा । ननु ''अनादिकालादारभ्य'' इति किमर्थं वक्तव्यम् । पूर्वमाधिक्यज्ञानरहितस्यापि भगवत्प्रसादात्पश्चात्तज्ज्ञानं भवतीत्येव किन्न स्यादित्यत आह- **येषामिति** ॥ पश्चाज्जायमानं प्रति भगवत्प्रसादो हेतुः । स च भगवदाधिक्यज्ञानसाध्य इति पूर्वमपि तत्सद्भावोऽपेक्षितः । एवं तदपि ज्ञानं भगवत्प्रसादसाध्यमित्यनादित्वमाश्रयणीयमिति भावः । ननु

केषाञ्चिद्योग्यानां पूर्वं भगवदाधिक्यज्ञानानुपलम्भेऽपि पश्चात्तद्दर्शनात्कथमेतदित्यत आह- **अभिभूतमिति** ।। अभिभवकृतोऽनुपलम्भ इति भावः ।।
।।२.३.१३।।

वे.खं- यत एवमनाधिक्यं जानतां भगवज्ज्ञानाभावः अतो भगवानस्तीत्येव सतः सर्वस्मादधिक इत्येवोपलब्धव्यः । सा चोपलब्धिर्भगवत्प्रसादादेवेत्याह- **तत्त्वभावेनेति** ।। उभयोः प्रकृतिपुरुषयोस्तत्त्वं भावयतीति तत्त्वभावो विष्णुस्तेन तत्त्वभावेन प्रसन्नेन विष्णुनैवास्तीत्युपलभ्यत इति शेषः । विष्णुप्रसादसाध्यभगवदाधिक्यज्ञानवतः फलमाह- **अस्तीति** ।। भगवान् अस्तीत्येवोपलब्धस्योपलब्धिमतस्तत्त्वभावो विष्णुर्विशेषतः प्रसीदति ।।२.३.१३।।

वरद- ''अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः'' इति । तस्यार्थः- **प्रकृतेः पुरुषाणाश्चेति** ।। परमेश्वरस्यास्तित्वज्ञानस्य फलमुच्यते- **अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदतीति** ।। उपलब्धस्येति उपलब्धिमत इत्यर्थः । प्रसादेन किं भवतीत्याह- **तत्प्रसादादिति** ।। तद्विष्णोः प्रसादात् तस्य विष्णोः प्रसादात् तस्यैव विष्णोः सत्तः सर्वस्मादपि सतः, आधिक्यं ज्ञायते । तथाविदः सर्वस्मादपि सतो विष्णोराधिक्यविदः पुनरपि विष्णोः प्रसादो भवति । नन्वेवं सत्यन्योन्याश्रयत्वं स्यात् । प्रसादादाधिक्यज्ञानं भवति, आधिक्यज्ञाने सति प्रसादो भवतीत्यङ्गीकारादित्यतो नान्योन्याश्रयः । व्यक्तिभेदाङ्गीकारादित्याह- **अनादीति** ।। अनादिकालमारभ्य सामान्याकारेण सर्वस्मादपि विष्णोराधिक्यं जानतः पुरुषस्य प्रसादद्वारा सर्वोत्तमत्वज्ञानं पुनः पुनरभिवृद्धिमेतीति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । नन्वनादिकालादिति किमर्थम्? पूर्वं सामान्याकारेण विष्णोः सर्वोत्तमत्वज्ञानरहितस्यापि पश्चात्तद्विषयज्ञानं भविष्यतीति किन्न स्यादित्यत आह- **येषामिति** ।। ननु मोक्षे योग्यानां केषाञ्चित् पूर्वमसदपि विष्णोः सर्वोत्तमत्वज्ञानं पश्चादुपजायत एव अतो नायं नियम इत्यत आह- **अभिभूतमिति** ।।२.३.१३।।

वरद.खं- न केवलमस्तीति ज्ञानेनालं किन्तु सर्वसृष्टिकर्तृत्वेन च ज्ञातव्यमित्याह- **अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति ॥** तद्ब्रह्मास्ति सर्वस्मादपि उत्तमः चेतनाचेतनतत्त्वभावकश्चेत्युपलब्धव्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः । अस्तीतिज्ञाने किं फलं भवतीत्यत आह- **अस्तीति ॥ उपलब्धस्येति ॥** उपलब्धिमत इत्यर्थः । तत्त्वं भावयतीति तत्त्वभावो भगवान् ॥२.३.१३॥

रा.खं- सेतिकर्तव्यताकश्रवणादिस्वप्रयत्नमात्रादेव नोपलभ्यते, किन्तु तज्जन्यभगवत्प्रसादादेवेति भावेन तद्धेतूक्तिपूर्वकमाह- **अस्तीत्येवेति ॥** उभयोः प्रकृतिपुरुषयोः तत्त्वं प्रामाणिकत्वं प्रकृतिपुरुषभावं वा भावयति सम्पादयतीति तत्त्वभावो भगवान् तेन, तत्प्रसादेनेति यावत्, सर्वस्मादधिकतया अस्तीत्येव ज्ञातव्यः पुरुष इत्यनुषङ्गः । न तु तत्प्रसादेन विना । मुक्तिहेतुः भगवत्प्रसादश्च तत्प्रसादजन्येश्वरविषयोपलम्भादित्याह- **अस्तीत्येवेति ॥** सर्वाधिकतयाऽस्तित्वादस्तीतिनामा भगवान् इत्युपलब्धस्य, कर्तरि निष्ठा, एवमुपलभमानस्य तत्त्वभावः प्रागुक्तव्युत्पत्या भगवान् प्रसीदति परमप्रसादवान् भवति ॥२.३.१३॥

उपनिषत्

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ २.३.१४ ॥

भाष्यम्

'अन्तःकरणकामानां त्यागो व्यक्तिश्चिदात्मनाम् ।
कामानां तु तदा मुक्तो मृतिं नैवाभियास्यति ॥ २.३.१४ ॥

व्या- नन्वाधिक्यज्ञानाद्भवन् भगवत्प्रसादो न फलम् । किन्तु फलहेतुः अतस्तत्फलं किमित्यतो मोक्ष इत्याह- **यदेति ॥** तत्सर्वकामप्रहाणप्रतीतिं निवारयन् व्याचष्टे- **अन्तःकरणेति** ॥ २.३.१४ ॥

वामन - एवं सर्वोत्तमत्वज्ञानेन प्रसन्नात् परमात्मनः संसारमोक्षो जीवस्य स्यादित्याह– **यदेति** ॥ इमां सर्वकाममोक्षश्रुतिं सर्वकामाप्तिश्रुत्यविरोधेन योजयति– **"अन्तःकरण..." इत्यादिना महावराहवचनेन** ॥ अमृतो भूत्वा स्वयोग्यतानुसारेण परिपूर्णं सुखमश्नुते ॥ २.३.१४ ॥

वे.भा- "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामाः" इत्यत्र सर्वकामत्याग उच्यत इति प्रतीतिनिरासाय मन्त्रं प्रमाणेनैव व्याचष्टे- **अन्तःकरणेति** ॥ अत एव श्रुतौ "हृदि स्थिताः" इति विशेषणम् । अन्यथा तद्व्यर्थं स्यादिति भावः । ननु सर्वात्मना कामत्याग एव श्रुत्यर्थः किन्न स्यात् । विशेषणस्य स्वरूपकथन-परत्वोपपत्तेरित्यत आह- **व्यक्तिरिति** ॥ चिदात्मनां तु इत्यन्वयः । मुक्तौ चिदात्मककामव्यक्तिसद्भावात्सर्वकामत्यागस्य श्रुत्यर्थत्वे बाधः स्यादित्युक्त एव श्रुत्यर्थ इति भावः । "अथ मर्त्योऽमृतो भवति" इत्येतद्व्याचष्टे- **तदेति** ॥ अथशब्दार्थः- **तदेति** ॥ अमृतो भवतीत्यस्यार्थः- **मृतिं नैवाभियास्यतीति** ॥ २.३.१४ ॥

वे.खं- भगवद्विशेषप्रसादे सति किं भवतीत्यत आह- **यदेति** ॥ यद्वास्य ज्ञानिनो भगवत्प्रसादाद्धृदि स्थिता अन्तःकरणाश्रिताः कामास्ते सर्वे प्रमुच्यन्ते सवासना उच्छिद्यन्ते अथ तदा मर्त्यो मरणादिधर्मकोऽपि अमृतो भवति मृतिं नैवाभियास्यतीति । अत्र मुक्तौ ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मविषय-दर्शनादिभोगान् करोतीत्यर्थः ॥ २.३.१४ ॥

वरद- तत्त्वभावप्रसादाच्चान्तःकरणविकारभूतकामादिप्रपञ्चनिवृत्तिर्भवती-त्युच्यते- **यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इति** ॥ तत्र जीवस्य काममात्रनिवृत्तिः कथ्यत इति प्रतीतिं निराकुर्वन्नेव कामादिनिवृत्त्यनन्तरममृतो भवतीति कथं युज्यते । कामादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण मोक्षाभावादित्याशङ्कां परिहरति- **अन्तःकरणेति** ॥ २.३.१४-१४॥

वरद.खं- प्रसादे च सति किं भवतीत्यत आह- **यदेति** ॥ भगवत्प्रसादे सति मनोमयाः कामा निवर्तन्ते । यदा च ते निवर्तन्ते अथ तदनन्तरं मर्त्यस्सन् मरणादिधर्मकस्सन् अमृतो भवति मृत्युवर्जितो भवतीत्यर्थः ॥

रा.खं- तादृशप्रसादसाध्यं फलमाह- **यदेति** ॥ परमप्रसादे सति पश्चाद् ये हृदि स्थिताः अन्तःकरणगताः सर्वे कामाः ते यदा प्रमुच्यन्ते, कर्मकर्तरि-प्रयोगः, मुक्ता भवन्ति, अपगच्छन्तीति यावत्, अथ अनन्तरं मर्त्योऽमृतो भवति मृतिं नैव प्रपद्यते । कुतः ? अत्र श्वेतद्वीपादिस्थानविशेषे ब्रह्म समश्नुते प्राप्नोति, तस्मादिति योज्यम् ॥ २.३.१४ ॥

उपनिषत्

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ २.३.१५ ॥

भाष्यम्

मिथ्याज्ञानग्रन्थिभिस्तु नितरां मुच्यते यदा ।
तदाऽमृतत्वमेवैति तदर्थं चानुशासनम् ॥ २.३.१५ ॥

व्या- हार्दकामत्यागश्च कदा भवतीत्याकाङ्क्षायां तत्कारणाविद्याहङ्कार-कर्मणां हृदयग्रन्थीनां यदा प्रहाणिर्भवति तदेत्याह- **यदेति** ॥ तद्व्याचष्टे- **मिथ्येति** ॥ अनुशासनं निष्कामकर्मश्रवणमननध्यानकर्तव्यताप्रतिपादकं शास्त्रम् ॥ २.३.१५ ॥

वामन - हृदयग्रन्थयः मिथ्याज्ञानग्रन्थयः । अमृतत्वार्थमेव वेदानुशासनम् । नामृतस्य विधिबन्धः ॥ २.३.१५ ॥

वादि- ''हृदयस्येह ग्रन्थयः'' इत्यत्र ऐक्यनिर्गुणत्वनिराकारत्वादिमिथ्या-ज्ञानग्रन्थयः ॥ २.३.१५ ॥

वामन - एवं सर्वोत्तमत्वज्ञानेन प्रसन्नात् परमात्मनः संसारमोक्षो जीवस्य स्यादित्याह– **यदेति** ॥ इमां सर्वकाममोक्षश्रुतिं सर्वकामाप्तिश्रुत्यविरोधेन योजयति– **''अन्तःकरण...'' इत्यादिना महावराहवचनेन** ॥ अमृतो भूत्वा स्वयोग्यतानुसारेण परिपूर्णं सुखमश्नुते ॥ २.३.१४ ॥

वे.भा- ''यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामाः'' इत्यत्र सर्वकामत्याग उच्यत इति प्रतीतिनिरासाय मन्त्रं प्रमाणेनैव व्याचष्टे- **अन्तःकरणेति** ॥ अत एव श्रुतौ ''हृदि स्थिताः'' इति विशेषणम् । अन्यथा तद्व्यर्थं स्यादिति भावः । ननु सर्वात्मना कामत्याग एव श्रुत्यर्थः किन्न स्यात् । विशेषणस्य स्वरूपकथन-परत्वोपपत्तेरित्यत आह- **व्यक्तिरिति** ॥ चिदात्मनां तु इत्यन्वयः । मुक्तौ चिदात्मककामव्यक्तिसद्भावात्सर्वकामत्यागस्य श्रुत्यर्थत्वे बाधः स्यादित्युक्त एव श्रुत्यर्थ इति भावः । ''अथ मर्त्योऽमृतो भवति'' इत्येतद्व्याचष्टे- **तदेति** ॥ अथशब्दार्थः- **तदेति** ॥ अमृतो भवतीत्यस्यार्थः- **मृतिं नैवाभियास्यतीति** ॥ २.३.१४ ॥

वे.खं- भगवद्विशेषप्रसादे सति किं भवतीत्यत आह- **यदेति** ॥ यद्वास्य ज्ञानिनो भगवत्प्रसादाद्धृदि स्थिता अन्तःकरणाश्रिताः कामास्ते सर्वे प्रमुच्यन्ते सवासना उच्छिद्यन्ते अथ तदा मर्त्यो मरणादिधर्मकोऽपि अमृतो भवति मृतिं नैवाभियास्यतीति । अत्र मुक्तौ ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मविषय-दर्शनादिभोगान् करोतीत्यर्थः ॥ २.३.१४ ॥

वरद- तत्त्वभावप्रसादाच्चान्तःकरणविकारभूतकामादिप्रपञ्चनिवृत्तिर्भवती-त्युच्यते- **यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इति** ॥ तत्र जीवस्य काममात्रनिवृत्तिः कथ्यत इति प्रतीतिं निराकुर्वन्नेव कामादिनिवृत्त्यनन्तरममृतो भवतीति कथं युज्यते । कामादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण मोक्षाभावादित्याशङ्कां परिहरति- **अन्तःकरणेति** ॥ २.३.१४-१४॥

वरद.खं- प्रसादे च सति किं भवतीत्यत आह- **यदेति** ।। भगवत्प्रसादे सति मनोमयाः कामा निवर्तन्ते । यदा च ते निवर्तन्ते अथ तदनन्तरं मर्त्यस्सन् मरणादिधर्मकस्सन् अमृतो भवति मृत्युवर्जितो भवतीत्यर्थः ।।

रा.खं- तादृशप्रसादसाध्यं फलमाह- **यदेति** ।। परमप्रसादे सति पश्चाद् ये हृदि स्थिताः अन्तःकरणगताः सर्वे कामाः ते यदा प्रमुच्यन्ते, कर्मकर्तरि-प्रयोगः, मुक्ता भवन्ति, अपगच्छन्तीति यावत्, अथ अनन्तरं मर्त्योऽमृतो भवति मृतिं नैव प्रपद्यते । कुतः ? अत्र श्वेतद्वीपादिस्थानविशेषे ब्रह्म समश्नुते प्राप्नोति, तस्मादिति योज्यम् ।। २.३.१४ ।।

उपनिषत्

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ।। २.३.१५ ।।

भाष्यम्

मिथ्याज्ञानग्रन्थिभिस्तु नितरां मुच्यते यदा ।
तदाऽमृतत्वमेवैति तदर्थं चानुशासनम् ।। २.३.१५ ।।

व्या- हार्दकामत्यागश्च कदा भवतीत्याकाङ्क्षायां तत्कारणाविद्याहङ्कार-कर्मणां हृदयग्रन्थीनां यदा प्रहाणिर्भवति तदेत्याह- **यदेति** ।। तद्व्याचष्टे- **मिथ्येति** ।। अनुशासनं निष्कामकर्मश्रवणमननध्यानकर्तव्यताप्रतिपादकं शास्त्रम् ।। २.३.१५ ।।

वामन - हृदयग्रन्थयः मिथ्याज्ञानग्रन्थयः । अमृतत्वार्थमेव वेदानुशासनम् । नामृतस्य विधिबन्धः ।। २.३.१५ ।।

वादि- ''हृदयस्येह ग्रन्थयः'' इत्यत्र ऐक्यनिर्गुणत्वनिराकारत्वादिमिथ्या-ज्ञानग्रन्थयः ।। २.३.१५ ।।

वे.भा- ''यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते इति मन्त्रं व्याचष्टे- **मिथ्याज्ञानेति** ॥ अनुशासनं वेदान्तोपदेशः एतावत् एतावन्मात्रम् । नत्वधिकमस्तीत्याशङ्कनीयमिति व्याख्यानमसत् । वेदान्तोपदेशस्यैतावन्मात्रत्वे इतरवेदान्तप्रवृत्तिवैयर्थ्यादिति भावेनैतावदनुशासनमित्येतद्व्याचष्टे- **तदर्थमिति** ॥ मिथ्याज्ञानग्रन्थिनिरासार्थमनुशासनम् । निष्कामकर्मश्रवणमनननिदिध्यासनकर्तव्यताप्रतिपादकं शास्त्रमित्यर्थः ॥ २.३.१५ ॥

वे.खं- हार्दसर्वकामत्यागोऽपि तद्धेतुमिथ्याज्ञानग्रन्थिप्रभेद एव भवतीति भावेनाह- **यदेति** ॥ यद्वा भगवत्प्रसादेनापि किं भवति । मोक्ष इति चेन्न । अनेकविषयकामानां प्रतिबन्धकानां सत्त्वेनामृतत्त्वायोगादित्यत आह- **यदेति** ॥ अथापि मिथ्याज्ञानाश्रयाविद्याहङ्कारकर्मणां प्रतिबन्धकानां सत्त्वात् कथं मोक्ष इत्यत आह- **यदेति** ॥ इह शरीरे वर्तमानाः हृदयस्य हृदयनस्य हृत्स्थस्य मिथ्याज्ञानस्य ग्रन्थयः आश्रयाः कारणीभूता इति यावत् । अविद्याहङ्कारकर्माणि यदा प्रभिद्यन्ते नितरां भिद्यन्ते । अथ तदैव मर्त्योऽमृतो भवति । मोक्षमेव स्तौति- **एतावदिति** ॥ एतदर्थमेव सर्ववेदानुशासनं प्रवृत्तम् । ''तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत'' (अनु.२.२.१६४) इत्युक्तेरिति भावः ॥ २.३.१५ ॥

वरद- ननु हृदयस्य परमसूक्ष्मवस्तुत्वात् कथं तस्य ग्रन्थयो भवन्तीत्यतः संशयविपर्ययादय एव तस्य ग्रन्थयो नान्य इत्याह- **मिथ्याज्ञानेति** ॥ ॥२.३.१५॥

वरद.खं- भगवज्ज्ञानेन अज्ञानविपर्यादिहृदयग्रन्थिनिवृत्तिरपि भवतीत्याह- **यदेति** ॥ **एतावदनुशासनमिति** ॥ एतावदर्थं सर्वशास्त्राणामनुशासनं शिक्षेति विष्णुप्रसादेनाज्ञानविपर्यादिनिवृत्तौ मोक्षो भवेदिति यतोऽतः सर्वैरपि वेदैस्तस्य गुणोत्कर्षं ज्ञात्वा तत्प्रसादमापादयेदिति । एतदर्थं शास्त्राणामनुशासनमित्यर्थः ॥२.३.१५॥

रा.खं- हृदयगतसर्वकामत्यागः कदेत्यतः तत्कारणाविद्याहङ्कारकर्मणां हृदयग्रन्थीनां यदा त्यागः तदेत्याह- **यदेति ॥** इह मानुषदेहे हृदयस्य सर्वे ग्रन्थयो हृदयस्थाविद्यादिग्रन्थयो यदा प्रभिद्यन्ते अपयन्ति अथ तदा सर्वकामप्रहाणेन मर्त्यः अमृतो मुक्तो भवति । एतावदनुशासनं निष्कामकर्म-श्रवणमननध्यानकर्तव्योक्तिपरं शास्त्रमेतावत् ॥ २.३.१५ ॥

उपनिषत्

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां
मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ २.३.१६ ॥

व्या- एवं मोक्षबोधिकां ब्रह्मविद्यां निरूप्य ज्ञानिनश्चरमदेहान्निष्क्रमणे अवश्यं पूर्वं ध्येयं मार्गमाह- **शतमित्यादिना ॥** २.३.१६ ॥

वामन - एवं तावद्देवादीनां लिङ्गशरीरभङ्गात्मको मोक्ष उक्तः । अथ मानुषदेहिनां तद्देहादुत्क्रमणप्रकारमाह– **शतं चेति ॥** तया शताधिकया नाड्या । भगवदनुग्रहेण स्थूलदेहादुत्क्रम्य अर्चिरादिमार्गेण ऊर्ध्वं गच्छन् उक्तप्रकारेण लिङ्गभङ्गादमृतत्वमेति ॥२.३.१६॥

वे.खं- अमृतत्वप्राप्तिस्तु ब्रह्मनाड्योत्क्रमण एव भवति नान्यथेत्याह- **शतमिति ॥** शतश्चैका च हृदयस्य नाड्यः सन्ति । तासां मध्ये एका प्रधाना नाडी हृदयमारभ्य मूर्धानमभिनिःसृता । तया नाड्या ऊर्ध्वमायन्नमृतत्वं मोक्षमेति । [1]अन्या नाड्यो विष्वगुत्क्रमणे, तादर्थ्यसप्तमी, लोकान्तर-गमनार्थं भवन्तीत्यर्थः ॥२.३.१६॥

---

१. ब्रह्मनाडीं विना यद्यन्यत्र गच्छति तर्हि विना मोक्षं स्थानान्तरं प्राप्नोति । ''निर्गच्छन् नक्षुषा सूर्यं दिशः श्रोत्रेण चैव हि'' ॥ इत्यादि व्यासयोगे मोक्षधर्मे च ॥ गी.भा ८.१२

वरद.खं- ज्ञानिनां मोक्षः कदा भवतीत्यत उच्यते- **शतञ्चैका चेत्यादि ॥** यदा ब्रह्मनाड्या उत्क्रमणं तदा मोक्षः । अन्यदा नेति परिहाराभिप्रायः ॥ ॥२.३.१६॥

रा.खं- एवं मोक्षहेतुब्रह्मविद्यामुक्त्वा ज्ञानिनः चरमदेहान्निष्क्रमणेऽवश्यं पूर्वं ध्येयमार्गमाह- **शतमित्यादिना ॥** हृदयस्य हृदयसम्बन्धिन्यो नाड्यः शतं चैका च एकोत्तरशतं नाड्यो भवन्ति । तासां मध्ये एका नाडी मूर्धानमभि प्रति निस्सृता तावत्पर्यन्तं गता । तया शतोत्तरया सुषुम्नाख्यया ऊर्ध्वं गच्छन् अमृतत्वमेति । अन्याश्च शतं नाड्यः विष्वगुत्क्रमणे लोकान्तरगमनार्थं भवन्ति । सुषुम्नामार्गो ज्ञानिनां ध्येय इति भावः । तदाह सूत्रकारः ''गत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया'' (ब्र.सू.४-२-१७) इति ॥ २.३.१६ ॥

उपनिषत्

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादि-[१]वेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ २.३.१७ ॥

भाष्यम्

शरीरभूतो विष्णोस्तु जीवस्तद्वशगो यतः ।
अधिष्ठितश्च तेनैव विजानीयात् पृथक् ततः ॥
स्वाख्याच्छरीराज्जीवात्तु प्रवृहेद् विष्णुमव्ययम्'' । इति च ।

'यस्याऽत्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति'' इति च । ''जनानां हृदये'' इत्युक्तत्वाच्च जीवात् पृथग् हरिरिति सिद्धम् ॥

१. ''इषीकान्'' इति वादिराजतीर्थपाठः ।

देहाङ्गुष्ठमितो देहे जीवाङ्गुष्ठमितो हृदि ।
जीवस्य स तु विज्ञेयो जीवाद् भेदेन मुक्तये ॥ इति च ॥

संसारिशरीरेणाभेदो वादिना केनापि नाङ्गीकृतः । न च लोकसिद्धः । जनानामिति भेदात् । न जीवोऽङ्गुष्ठमात्रः । अतो विष्णोर्जीवाद्भेद उक्तः । अतः सर्वोत्तमो विष्णुरिति सिद्धम् ॥ २.३.१७ ॥

व्या- ''अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति'' इत्यादौ निरूपितं भेदज्ञान-मेवापवर्गसाधनमित्याह- **अङ्गुष्ठेति** ॥ तं जीवं देहाद्भेदेन विजानीयादित्यन्यथा-प्रतीतिं निवारयन्व्याचष्टे- **शरीरभूत इति** ॥ जीवस्य शरीरतया भगवदधिष्ठितत्वं तद्वशत्वञ्च कुतः, येन तयोर्भेदं प्रतीम इत्यत आह- **यस्येति** ॥ नन्वथापि शरीराज्जीवस्यैव भेद उच्यते न जीवाद्भगवतस्तज्ज्ञापकाभावादित्यत आह- **जनानामिति** ॥ चशब्देन ''यस्यात्मा शरीरम्'' इत्युक्तं बाह्यञ्च ज्ञापकं समुच्चिनोति । नन्वत्र जीवस्यैव शरीरांद्भेद उच्यते । भगवतोऽङ्गुष्ठ-मात्रत्वाभावादित्यत आह- **देहेति** ॥ अस्त्वत्रोच्यमानो भगवान् । तस्य शरीरादेव भेदोऽत्रोच्यत इत्यत आह- **संसारीति** ॥ अभेदो भगवत इति शेषः । येन संसारिशरीराद्भगवतोऽभेद उच्येतेति वाक्यशेषः । सत्यं भगवतः संसारि-शरीरादभेदः केनापि वादिना नाङ्गीकृत इति लोकसिद्धोऽभेदः ''स्वाच्छरीरात्'' इति निषिध्यत इत्यत आह- **न चेति** ॥ भगवतः संसारिशरीराभेद इति शेषः । भगवतो जीवाद्भेदे जनानां हृदये निविष्ट इत्युक्तामुपपत्तिं स्फुटयति- **जनानामिति** ॥ जनानां हृदये निविष्ट इति षष्ठ्या निविष्टस्य भगवतो जीवाद्भेदप्रतीतेरित्यर्थः । इतोऽप्यत्र जीवो देहात्पृथगुच्यत इति नेत्याह- **न जीव इति** ॥

बालाग्रशतभागस्य शतधा भेदितस्य च ।
भागो जीव इति ज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

इति श्रुतेर्न जीवोऽङ्गुष्ठमात्रः । अवान्तरप्रमेयमुपसंहरति- **अत इति ॥** अतो "जनानां हृदये" इत्याद्युक्तोपपत्तेः । उक्तः "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा" इत्यत्र । मुमुक्षुश्चेद्भगवत उक्तान् शोकरहितत्वाद्यभावगुणान् मुक्तामुक्तप्रेरकत्वादिभावगुणांश्च जानीयादित्युक्तमर्थमुपलक्षणत्वेनावधारयन्नुपसंहरति- **तं विद्यादिति ॥** आदरार्थोऽभ्यासः ॥ २.३.१७ ॥

वामन - योऽसौ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः पुरस्तादुक्तः स इहानूद्यते । तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेदिति विधीयते । तद्वाक्यं विवृणोति– **"शरीरभूत..." इत्यादिना ॥** अयं जीवः विष्णुवशगत्वात् तेनाधिष्ठितत्वाच्च तस्य शरीरमिति उच्यते । अतः स्वात् जीवाख्यात् शरीरात् तं भगवन्तं प्रवृहेत् भिन्न इति जानीयात् । जीवस्य भगवच्छरीरत्वे तन्नियम्यत्वे च "यस्याऽत्मा" इति श्रुतिमाह । तदधिष्ठितत्वे "सदा जानानाम्" इति । एवं तन्नियम्यत्वादिना तच्छरीरभूतः स इत्युक्तत्वाच्च जीवात् पृथगेव भगवान् हरिरिति सिद्धम् । पूर्वत्राङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो देहमध्ये तिष्ठतीत्युक्तः । अत्र जीवस्य हृदि जीवाङ्गुष्ठमितः । स द्विरूपोऽपि जीवाद् भेदेनैव ज्ञेयः । "स्वाच्छरीरात्" इत्यत्र जडशरीरादित्यर्थाङ्गीकारो न युक्त इत्याह– **संसारीति ॥** संसारिणो जीवस्य जडशरीरेण परस्याभेदः केनापि वादिना नाङ्गीक्रियते । नचायं लौकिकव्यवहारसिद्धः । अतो न तन्निषेधार्थत्वेन श्रुतिवाक्यं योजनीयम् । नचाङ्गुष्ठमात्रपरिमाणो जीव इति शङ्क्यम् । "जनानां हृदये" इति जीवसंस्थस्य परस्यैव तदुक्तेः । नच तावता तस्य परिच्छिन्नत्वम् । "हृद्यपेक्षया" (ब्र.सू.१.३.२५) इत्युक्तत्वात् । तं भिन्नं भगवन्तं विष्णुं शुक्रममृतं च विद्यात् । शुक्रः शोकादिरहितः शुद्धो वा । अमृतः स्वत एव नित्यमुक्तः । शाखोक्तार्थावधारणार्थं द्विरुक्तिमनुसरन् तमर्थं निगमयति "अतः सर्वोत्तमो विष्णुरिति सिद्धम्" इति । श्रौत इतिशब्दस्तु मृत्योस्तत्त्वोपदेशोपसंहारवाचकः ॥ २.३.१७ ॥

वादि- ''अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा'' इत्यत्र योऽन्तरात्मा परमात्माऽङ्गुष्ठमात्रः सूक्ष्मजीवाङ्गुष्ठप्रमाणः सन् जनानां जीवानां हृदये सन्निविष्टः तं परमात्मानं स्वाच्छरीरात् शरीरस्थानीयात् स्वस्मान्मुञ्जादिषीकान् ततोऽप्यतिसूक्ष्मतया क्रूरतया च स्वभावत एव विलक्षणानि तृणाग्राणीव प्रवृहेद्विभक्तं भावयेत् । स्वाच्छरीरात् स्वकीयदेहात् प्रवृहेत् विभक्तं भावयेदित्यर्थस्तु परमात्मनः जीवशरीराभेदस्य वैदिकैः कैरपि वादिभिरनङ्गीकारेण परमात्मनः जीवशरीरस्य च भेदस्य स्वतः सिद्धत्वान्न पृथग्विधेय इति विदुषां परीक्षाक्षमत्वादुपेक्षणीय एव ॥ २.३.१७ ॥

॥ इति श्रीमद्वादिराजपूज्यचरणकृत
काठकोपनिषद्भाष्यटीकाप्रकाशिका समाप्ता ॥

वे.भा- यदुक्तं तृतीयप्रश्नपरिहारौ भगवद्विषयाविति तदयुक्तम् । ''तं स्वात्'' इति उपसंहारवाक्ये तं स्वात् आत्मीयाच्छरीरात्प्रवृहेत् पृथक्कुर्यात् इत्युक्तत्वेन पूर्वमपि देहभिन्नात्मस्वरूपमेव प्रश्नपरिहारविषय इत्यङ्गीकारौचित्यादित्यतस्तत्प्रमाणेनैव व्याख्यातुं तावच्छरीरशब्दार्थमाह- **शरीरभूत इति** ॥ विष्णोर्भिन्नदेहाभावात् विष्णुभिन्नो जीवः कथं शरीरभूत इत्यत उक्तम्- **तद्वशग इति** ॥ यद्वा विष्णोरभिमानाभावात्कथं तच्छरीरभूतो जीव इत्यत उक्तम्- **तद्वशग इति** ॥ प्रसिद्धशरीरवत् तद्वशगत्वादधिष्ठानत्वगुणयोगेनैव जीवः शरीरशब्दोक्त इति भावः । एवं शरीरशब्दार्थमुक्त्वा तद्वाक्यतात्पर्यमाह- **विजानीयादिति** ॥ ततो जीवात् । कथमिदं तात्पर्यमनेन लब्धमित्यतस्तद्व्याचष्टे- **स्वाख्यादिति** ॥ ''प्रवृहेत्'' इत्यस्य पृथक्करणार्थत्वादनादितः पृथग्भूतस्येदानीं पृथक्करणायोगात् पृथक् विजानीयादिति तात्पर्यमुक्तमिति भावः । जीवस्य भगवदधिष्ठितत्वतद्वशत्वाभ्यां भगवच्छरीरत्वे श्रुतिश्चाह- **यस्येति** ॥ ''य आत्मनि तिष्ठन्'' इति पूर्ववाक्यमप्युदाहर्तव्यम् । आत्मा जीवः ''एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः''

इत्युत्तरेणान्वयः । "तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेत्" इत्यत्र जीवाद्भगवत एव भेदोऽभिधीयत इत्यत्र युक्तिश्चाह- **जनानमिति** ॥ पूर्ववाक्ये "जनानां हृदये सन्निविष्टः" इति जनशब्दवाच्यजीवेभ्यः तद्धृदयसन्निविष्टस्य भगवत एव भेदस्योक्तत्वादत्रापि जीवात्पृथक् हरिरित्येवोच्यते । नतु प्रसिद्धशरीराज्जीवः पृथगिति सिद्धमिति भावः । ननु "जनानां हृदये सन्निविष्टः" इत्युक्तत्वेऽपि कथं जीवाद्भगवतो भेदसिद्धिः । जीवस्यापि हृदयसन्निविष्टत्वोपपत्तेरिति चेन्न । "जनानां हृदये सन्निविष्टः" इति हि जीवस्वरूपभूतहृदयस्थत्वमुच्यते । जनशब्दः स्वतो जीवे क्वचिद्देहे च वर्तत इति वचनेन जनशब्दस्य जीवदेहोभयपरत्वात् । नच तज्जीवस्योपपद्यते । जीवस्य देहहृदयस्थत्वेऽपि स्वहृदिस्थत्वाभावात् । नन्वेवं तर्हि अङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तिविरोधः स्यात् । नहि जीवहृद्गतस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं युज्यते । जीवस्यैवाणुत्वेन अङ्गुष्ठपरिमाणकत्वाभावादिति चेन्न । स्यादेवम् । यद्यत्र जीवहृद्गतस्य देहाङ्गुष्ठपरिमाणकत्वमुच्यते । नचैवम् । किन्तु जीवाङ्गुष्ठपरिमाणकत्वमेवातो न विरोध इति भावेन तत्र प्रमाणमाह- **देहेति** ॥ देहे हृदीति सम्बन्धः । जीवस्य हृदीत्यन्वयः । नन्वस्त्वस्मिन्वाक्ये भगवत एव भेदोऽभिधीयत इति । किन्तु स्वाच्छरीरादित्युक्तसंसारिशरीरादेव । नतु जीवादिति किन्न स्यात् । शरीरशब्दस्य शरीरे मुख्यत्वात् । जीवे गौणत्वात् । नहि मुख्ये सम्भवति अमुख्यार्थाङ्गीकारे कारणमस्तीत्यत आह- **संसारीति** ॥ सत्यं शरीरशब्दः शरीरे मुख्य इति । तथाप्यत्र तदनङ्गीकारोऽयुक्तः । संसारिशरीरेण भगवतोऽभेदस्य केनापि वादिनानङ्गीकृतत्वेन तद्भेदप्रतिपादनस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातात् । अतो मुख्यार्थग्रहणे बाधकसद्भावादमुख्यार्थाङ्गीकारो युक्त इति भावः । ननु वादिनानङ्गीकृतोऽपि भगवतः संसारिशरीराभेदो लोकसिद्धो भवत्येव । तथाहि । जीवे तावद्भगवदसाधारणधर्मस्य स्वातन्त्र्यादेः अध्यासोऽस्ति । एवञ्च भगवतः संसारिशरीराभेदो लोकभ्रान्तिसिद्धः "तं

स्वाच्छरीरात्'' इति श्रुत्या निषिध्यत इति किन्न स्यादित्यत आह- **न चेति** ॥ भगवतः संसारिशरीराभेद इति शेषः । कुत इत्यत आह- **जनानामिति** ॥ सत्यमस्ति भगवतः संसारिशरीराभेदो लोकसिद्धः । तथापि नासावत्र निषिध्यते । जनानां हृदय इति पूर्ववाक्य एव भगवतो जीवदेहहृद्गतत्वोक्त्या संसारिशरीरभेदस्योक्तत्वेन तन्निषेधस्य जातत्वात् । अत्रापि तन्निषेधे पुनरुक्त्यापातादिति भावः । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । जीवे भगवद्धर्म-स्वातन्त्र्याद्यध्याससद्भावेऽपि शरीराभेदाध्यासाभावस्यान्यत्रोक्तत्वेन भगवति संसारिशरीराभेदस्य लोकसिद्धत्वाभावादिति मन्तव्यम् । भगवतः संसारिशरीराभेदो वादिनाङ्गीकृतोऽपि लोकसिद्धो निषिध्यत इति किन्न स्यादित्यत आह- **न चेति** ॥ भगवतो जीवाद्भेदे ''जनानां हृदये सन्निविष्टः'' इत्युक्तामुपपत्तिं स्फुटयति- **जनानामिति** ॥ जनानां हृदये निविष्ट इति षष्ठ्या निविष्टस्य भगवतो जीवाद्भेदप्रतीतेरित्यर्थ इत्यप्याहुः । ननु मास्तु ''तं स्वात्'' इत्यत्र भगवतः संसारिशरीराद्भेद उच्यत इति । तथापि जीवस्यैव शरीराद्भेद उच्यत इति किन्न स्यात् । जीवेश्वरशरीराभेदस्य चार्वाकादिभिरङ्गीकारात् । एवञ्च शरीरशब्दमुख्यार्थात्यागोऽपीति चेन्न । ''तं स्वात्'' इति शब्देन पूर्वार्धप्रकृतस्यैव परामर्शात् । नच पूर्वार्धप्रकृतो जीवः । तत्र ''अङ्गुष्ठमात्रः'' इत्यङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तेः । नच जीवे तद्युक्तम् । तस्य अणुपरिमाणत्वेन देहाङ्गुष्ठमितत्वस्य स्वाङ्गुष्ठमितत्वस्य चासम्भवादिति भावेनाह- **न जीव इति** ॥ सर्वगतस्यापि विष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वं ''हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्'' इति सूत्रकृतोपपादितमनुसन्धेयम् । ''तं स्वाच्छरीरात्'' इति वाक्यव्याख्यानमुपसंहरति- **अत इति** ॥ उक्तरीत्यार्थान्तरस्यासम्भवात् इत्यर्थः । ''तं स्वाच्छरीरात्'' इत्यत्रेति शेषः । इदानीमशेषोपनिषदर्थमुप-संहरति- **अतः सर्वोत्तम इति** ॥ प्रागुक्तगुणजातस्य सर्वोत्तमत्वं विनाऽसम्भवादिति भावः ॥२.३.१७॥

वे.खं- सर्वथा जीवेश्वरभेदज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति भावेनाह- **अङ्गुष्ठमात्र इति** ॥ अङ्गुष्ठमात्रो जीवाङ्गुष्ठमितो देहाङ्गुष्ठमितो वा जनानां हृदये जीवस्वरूपहृदये बाह्यहृदये वा सदा सन्निविष्टो योऽन्तरात्मा । तं विष्णुं स्वात् स्वाख्यात् शरीरात् भगवद्वशत्वादिना शरीररूपाज्जीवात् धैर्येण प्रमाणाभासाचलितबुद्ध्या प्रवृहेत् पृथग्जानीयात् । किमिवेत्युच्यते- **बाह्यात् मुञ्जात् अन्तस्थां इषीकामिवेति** ॥ कुतोऽयं जीवाद्भेदेन ज्ञेय इत्यतो विरुद्धधर्माधिकरणत्वादिति भावेनोपसंहरति- **तमिति** ॥

अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्याद्वेदे वा वैदिकेऽपि वा ।
विचारो यत्र सज्येत पूर्वोक्तस्यावधारणे ॥

इति वचनात् सर्वाध्यायार्थावधारणार्थाध्यायान्ते द्विरुक्तिः ॥२.३.१७ ॥

वरद- भगवदपरोक्षज्ञानार्थं प्रधानसाधनं निरूप्यते- **अङ्गुष्ठमात्र इति** ॥ तस्य ''स्वाच्छरीरात्प्रवृहेत्'' इति जीवस्य यद्बाह्यं शरीरं तस्माज्जीवात्मानं विवेचयेदित्यन्यथार्थनिरासार्थं व्याचष्टे- **शरीरेति** ॥ जीवस्य विष्णुशरीरत्वे बीजमाह- **तद्वशग इति** ॥ बीजान्तरञ्चाह- **अधिष्ठित इति** ॥ ततः शरीररूपात् जीवाद्विष्णुं पृथग्भिन्नत्वेन जानीयादित्यर्थः । तदेव विवृणोति- **स्वाख्यादिति** ॥ जीवस्य विष्णुशरीरत्वे तदधिष्ठितत्त्वे च प्रमाणमाह- **यस्येत्यादिना** ॥ इतोऽप्यत्र जीवादीश्वरस्य पृथग्भाव एवोच्यते न देहात्पृथग्भाव इत्याह- **जनानामिति** ॥ ननु ''अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः'' इत्येतद्विष्णुपरमिति न युज्यते । सर्वगतस्य तस्याङ्गुष्ठमात्रत्वायोगादित्यत आह- **देहेति** ॥ सर्वगतस्यापि रूपविशेषेणाङ्गुष्ठमात्रत्वं न विरुद्ध्यत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि जनानां हृदये सन्निविष्ट इत्युक्तत्वात् पूर्वार्धस्य विष्णुविषयत्वं तथापि ''तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेत्'' इत्यस्य जीवस्य देहादीश्वरं पृथक्कुर्यादित्येवार्थः किन्न स्यादित्यत आह- **संसारीति** ॥ विष्णोः संसारशरीरिणा भेदस्य केनापि वादिनानङ्गीकृतत्वेन तद्भेदाभिधानमसङ्गतमेव भवतीत्यर्थः । ननु

विष्णोः संसारशरीरिणाभेदस्य वादिसिद्धत्वाभावेऽपि लोकसिद्धत्वात्तस्य निषेधो सम्भवति । श्रुत्यादावारोपितरजतस्येवेत्यत आह- **न चेति** ॥ ''जनानां हृदये'' इत्युक्तत्वात् । पूर्वार्धे जीवातिरिक्तं वस्तु प्रतिपाद्यत इति यदुक्तं तत्र कथं जीवातिरेकसिद्धिरित्यत आह- **जनानामिति** ॥ जनानां पुरुषं प्रत्याधारत्वेन पुरुषस्य च हृदये सन्निविष्ट इत्याधेयत्वेन प्रतीतेर्जीवानाञ्च अङ्गुष्ठप्रमाणकपुरुषस्य च भेदोऽवगम्यत इत्यर्थः । इतोऽपि पूर्वार्धोक्तो न जीव इत्याह- **नेति** ॥ अङ्गुष्ठप्रमाणत्वं हि विष्णोरेव प्रसिद्धम् । न जीवस्य । तस्य बालाग्रशतभागस्थितगोपुच्छलोमशतांशपरिमाणप्रसिद्धेः । अतश्चाङ्गुष्ठ-परिमितत्वेनोक्तो हरिरेवेति भावः । स्वव्याख्यानमुपसंहरति- **अत इति** ॥ अशेषोपनिषदर्थमुपसंहरति- **अतस्सर्वोत्तम इति** ॥ २.३.१७ ॥

रा.खं- ''अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति'' इत्यादिनोक्तं भेदज्ञानमेव मुक्तिहेतुरित्युपसंहरति- **अङ्गुष्ठमात्र इति** ॥ अन्तरात्मा अन्तर्व्याप्त इति वा, अन्तःप्रेरक इति वार्थः । जनानां मानुषादिचेतनानां हृदये सदा सम्यक् सुखेनैव निविष्टः स्थितः । तं स्वात् स्वात्मरूपात् शरीरात्, उपलक्षणम्, जीवादिति यावत्, यद्वा स्वात् स्वकीयाज्जीवरूपाच्छरीरादित्यर्थः । जीवो हि हरिवशत्वात् हरिणाधिष्ठितत्वाद्धरेः शरीरम् । धैर्येण धीरभावेन सूक्ष्मदृष्ट्येति यावत् । प्रवृहेत् विवेचयेत् भेदेन जानीयादिति यावत् । कथम् ? मुञ्जादिवेषीकां मुञ्जापदेन मौञ्जीधारणार्थं क्रियमाणरज्जुसाधनतृणविशेषः । मुञ्जात् मुञ्जपुञ्जमध्यात् इषीकाख्यविजातीयतृणविशेषमिवेति । यत्तु सुधायां ''देहात्मत्वं यदि न तत्'' इति भक्तिपादीयानुव्याख्यानगमनिकायां देहजीव-परतया व्याख्यातम्, तत्परस्त्यैवेत्यविरोधः । मुमुक्षोः शोकराहित्यस्य अमृतत्वस्य चावश्यापेक्षितत्वात्तस्य तादृक्त्वेन भगवज्ज्ञानेनैव भाव्यत्वात्तज्ज्ञान-मावश्यकमिति भावेनाह- **तमिति** ॥ तं जीवाद्भिन्नं शुक्रं शोकादिदोषवर्जितम्, अमृतं नित्यमुक्तम्, अनाद्यनन्तकालं सम्पूर्णस्वरूपानन्दानुभववन्तमिति

यावत्, तादृशानुभवस्यैव मुक्तिशब्दार्थत्वात्, विद्याज्ज्ञानीयादिति । अभ्यासस्तात्पर्यार्थः । इतिशब्दो वेदनप्रकारवाची वा, समाप्तिवाची वा ध्येयः ॥

उपनिषत्

मृत्युप्रोक्तां नाचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् । ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद् विमृत्युः अन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥

॥ इति श्रीकाठकोपनिषत् सम्पूर्णा ॥

व्या- एवं वेदपुरुषो नचिकेतसे मृत्युप्रोक्तां ब्रह्मविद्यामनूद्य तन्निष्ठावतस्तस्य फलमाह- **मृत्युप्रोक्तामिति** ॥ एवमन्यस्यापि तन्निष्ठस्य तत्फलमतिदिशति- **अन्योऽपीति** ॥ अन्योऽप्यध्यात्मवित्सोऽप्येवमेवेति योज्यम् । उपनिषत्प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति- **अतः सर्वोत्तम इति** ॥ अतः प्राधान्येनाग्निष्टोमपूज्यत्वात्, मुक्तामुक्तनियामकत्वात्, जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात् शोकादिसकलदोषराहित्यात्, विष्णुरेव सर्वोत्तम इति सिद्धमित्यर्थः ॥

॥ इति श्रीजयतीर्थपूज्यपादशिष्यश्रीव्यासतीर्थविरचिता काठकभाष्यटीका सम्पूर्णा ॥

वामन- अथ नचिकेतसस्तत्त्वश्रवणफलमुच्यते– **मृत्युप्रोक्तामिति** ॥ योगविधिः योगानुष्ठानम् । विरजो विगतरागादिर्भूत्वा विष्ण्वाख्यं ब्रह्म प्राप्तो विमृत्युरभूत् । अमृतोऽभवदित्यर्थः । अन्योऽप्येवमध्यात्मवित् तत्प्रसादान्मुक्तो भवेत् ॥ २.३.१८ ॥

वे.खं- एवं मृत्युप्रोक्तां विद्यां प्राप्तवता नचिकेतसा विद्याफलं लब्धमित्याह वेदपुरुषः- **मृत्युप्रोक्तामिति** ॥ नाचिकेतो नचिकेता एव नाचिकेतो मृत्युप्रोक्तामेतां विद्याम् । कृत्स्नामिन्द्रियधारणादिरूपयोगविधिश्च लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्तो विरजो निर्दुष्टो विमृत्युरभवत् । एवमन्यस्यापि तन्निष्ठस्य

तत्फलमतिदिशति- **अन्योऽपीति** ॥ अन्योऽप्यधिकारी । अध्यात्मं अधिकात्मभगवत्स्वरूपमेवमेव पूर्वोक्तप्रकारेणैवविवित्सोऽपि ब्रह्म प्राप्तो विरजो विमृत्युर्भविष्यतीत्यर्थः ॥२.३.१८॥

वरद.खं- एतद्विद्यायाः फलमाह- **मृत्युप्रोक्तामिति** ॥ य अन्योऽपि पुरुषः एवमेवाध्यात्मवित् उक्तप्रकारेणाध्यात्मज्ञानवान् सोऽपि ब्रह्म प्राप्तो भवतीत्यर्थः ॥ २.३.१८ ॥

रा.खं- एवं ब्रह्मविद्यां प्राप्य नाचिकेतः किमभूदित्यतो वेदपुरुषो वक्ति- **मृत्युप्रोक्तामिति** ॥ कृत्स्नं योगविधिं च प्रत्याहारादिभगवज्ज्ञानोपायविधिं च लब्ध्वा अनुष्ठाय विरजो निष्पापस्सन् ब्रह्म प्राप्तो भवति प्राप्नोति । विमृत्युरपगतमृत्युः अमृतोऽभूत् । अन्योऽपि योऽध्यात्मं वित् सोऽप्येवमेव भवत्येवेति ॥२.३.१८॥

निर्दोषगुणपूर्णाय दोषदूराय विष्णवे ।
नमः श्रीप्राणनाथाय भक्ताभीष्टप्रदायिने ॥

इति श्रीकाठकार्थानां सङ्ग्रहोऽकारि यन्मया ।
राघवेन्द्रेण यतिना प्रीयतां तेन केशवः ॥

॥ इति श्रीराघवेन्द्रयतिकृतकाठकोपनिषत्खण्डार्थः सम्पूर्णः ॥

उपनिषत्

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै । ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

वामन - अथ नैरन्तर्येण ध्यानादिप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं गुरुशिष्यविषये गुरुणा क्रियमाण आशीर्वादः ''सह नाववतु'' इत्यादिकः । यत् पूर्वं प्रस्तुतं ब्रह्म तत् नौ सहैवावतु । सहैव भोजयतु च । सहैव वीर्यवच्छुभाचरणाय आवयोरधीतं

तेजस्वि अस्तु । तेजोमयब्रह्मविषयमस्तु । अद्वेष्यान् मा विद्विषावहै ब्रह्मप्रसत्तये । कीदृग्भूतं तद् ब्रह्मेति चेत् शान्तिरित्युच्यते । "एतच्छान्तमजरम्" इत्यादिश्रुतेः शान्तं सुखपूर्णम् । इकारस्तु गतिधातुजत्वेन ज्ञानवाचकः । अतः ज्ञानादिगुणगणपरिपूर्णं ब्रह्मेत्यर्थः । अत्रैव महातात्पर्यं सर्ववेदानामिति ज्ञापनार्थमसकृदुक्तिः ॥

भाष्यम्

नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ।
यस्याहमाप्त आप्तेभ्यो यो म आप्ततमः सदा ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
श्रीकाठकोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥

व्या- मङ्गलावसानस्य प्रचयादिहेतुत्वादवसानेऽपि तदाचरणीयमिति द्योतयन् यत्प्रसादात् यत्प्रीत्यै भाष्यमुपक्रम्य समापितवान् तमेवान्तेऽप्युपश्लोकयन् प्रणमति- **नम इति ॥** प्रभविष्णवे प्रभवनशीलायेत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

॥ इतिश्रीमदानन्दतीर्थभगत्पादाचार्यविरचितस्य
काठकोपनिषद्भाष्यस्य टीका
श्रीजयतीर्थपूज्यचरणशिष्यश्रीव्यासतीर्थपूज्यचरणविरचिता सम्पूर्णा ॥

वामन - अथेदानीं ग्रन्थावसानेऽपि गुरूणां गुरुतमः श्रीमदानन्दतीर्थाचार्यो विष्ण्वाख्याय इष्टदेवतायै नमस्करोति— **नमो भगवत इति ॥**

नमस्तस्मै भगवते विष्णवे प्रभविष्णवे ।
मध्वो यस्याप्त आप्तेभ्यो यस्तस्याप्ततमः सदा ॥
यस्य त्रिरूपाण्युदितानि वायोर्वेदे बलज्ञानवतो बळादौ ।
दशप्रमत्याख्यतृतीयरूपी चक्रे हरौ काठकभाष्यमेतत् ॥
भाष्यस्यास्यामितार्थस्य टीकां कृत्वात्मशक्तितः ।
श्रीमध्वदासदासानां दासो विष्णौ समार्पयत् ॥

श्रीप्राणनाथ पुरुषोत्तम लोकनाथ श्रीमध्वनाथ सुमतिप्रद वेदनाथ ।
त्वत्पादसञ्ज्ञसुरपादपमूलमाशु मां भाजयाभयमभीष्टदमिष्टदेव ॥
नमो नमस्ते सत्स्वामिन् विष्णवे सच्चिदात्मने ।
नमो नमस्ते श्रीमध्व गुरवो वो नमो नमः ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीकाठकोपनिषद्भाष्यटीका वामनपण्डिताचार्यविरचिता समाप्ता ॥

वे.ख- एवं यत्प्रसादात् यत्प्रीत्यै चेदं भाष्यमुपक्रम्य समापितवांस्तमेव भगवन्तमन्तेऽपि स्तुतिनतिभ्यां प्रीणयति भगवानाचार्यः- **नम इति ॥** प्रभविष्णवे प्रभवनशीलायेत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

गुरुस्थानन्दतीर्थार्यहृत्पङ्कजगतो हरिः ।
निर्दोषगुणसम्पूर्णः प्रीयतामिन्दिरापतिः ॥

प्रीतस्स भगवान्विष्णुर्यद्दद्यात्फलमुत्तमम् ।
तत्सर्वं गुरवे दद्यान्न मह्यं किञ्चिदप्यृतम् ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य काठकोपनिषद्भाष्यस्य टीकायां श्रीमद्वेदव्यासतीर्थपूज्यपादशिष्यवेदेशभिक्षुविरचितायां पदार्थकौमुद्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥

वरद- एवं समापितभाष्योऽपि भगवान्भाष्यकारो ग्रन्थावसानेऽपि भगवन्नमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरति- **नम इति ॥**

इत्थं वरदतीर्थेन यतिना यतचेतसा ।
वाक्पुष्पमालया विष्णुः प्रीतो भवति पूजितः ।

॥ इति श्रीवरदतीर्थविरचितकाठकभाष्यसम्बन्धः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

... ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ ...

परिशिष्टानि

॥ अथ नाचिकेतोपाख्यनम् ॥

नाचिकेताग्निदेवतोपासनाविषयकः कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणगतः तृतीय कांडस्य एकादशप्रपाठकस्य सप्तमोऽनुवाकः

अयं वाव यः पवते । सोऽग्निर्नाचिकेतः । स यत्प्राक् पवते । तदस्य शिरः । अथ यद्दक्षिणा । स दक्षिणः पक्षः । अथ यत्प्रत्यक् । तत्पुच्छम् । यदुदक् । स उत्तरः पक्षः । अथ यत्संवाति । तदस्य समञ्चनञ्च प्रसारणञ्च । अथो सम्पदेवास्य सा ।

स॒ह वा अस्मै स कामः पद्यते । यत्कामो यजते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ।

यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां वेद । आयतनवान्भवति । गच्छति प्रतिष्ठाम् । हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्यायतनं प्रतिष्ठा । य एवं वेद । आयतनवान्भवति । गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥

यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरं वेद । सशरीर एव स्वर्गं लोकमेति । हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरम् । य एवं वेद । सशरीर एव स्वर्गं लोकमेति ॥

अथो यथा रुक्म उत्तमो भाय्यात् । एवमेव स तेजसा यशसा । अस्मि॒श्च लोकेऽमुष्मि॒श्च भाति ॥

उरवो ह वै नामैते लोकाः । येऽवरेणादित्यम् । अथ हैते वरीया॒सो लोकाः । ये परेणऽऽदित्यम् । अन्तवन्त॒ ह वा एष क्षय्यं लोकं जयति । योऽवरेणादित्यम् । अथ हैषोऽनन्तमपारमक्षय्यं लोकं जयति । यः परेणाऽऽदित्यम् ॥

अनन्त॒ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ॥

॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

।। अथ अष्टमोऽनुवाकः ।।

उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस । तꣳह कुमारꣳ सन्तम् । दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश । स होवाच । तत कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयम् ।

तꣳ ह परीत उवाच । मृत्यवे त्वा ददामीति ।

तꣳह स्मोत्थितं वागभिवदति । गौतम कुमारमिति । स होवाच । परेहि मृत्योर्गृहान् । मृत्यवे वै त्वाऽदामिति ।

तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच । तस्य स्म तिस्रो रात्रीरवाश्वान्गृहे वसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति । तिस्र इति प्रतिब्रूतात् । किं प्रथमाꣳ रात्रिमश्ना इति । प्रजां त इति । किं द्वितीयमिति । पशूꣳस्त इति । किं तृतीयमिति । साधुकृत्यां त इति ।

तं वै सन्तं जगाम । तस्य ह तिस्रो रात्रीरनाश्वान्गृह उवास । तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच । किं प्रथमाꣳरात्रिमश्ना इति । प्रजां त इति । किं द्वितीयामिति । पशूꣳस्त इति । किं तृतीयमिति । साधुकृत्यां त इति ।

नमस्ते इति भगव इति होवाच । वरं वृणीष्वेति । पितरमेव जीवन्नयानीति ।

द्वितीयं वृणीष्वेति । इष्टापूर्तयोर्मेऽक्षितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै तस्येष्टापूर्ते ना क्षीयेते ।

नाऽस्येष्टापूर्ते क्षीयेते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ।

तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मृत्योर्मेऽपचितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं

नाचिकेतमुवाच । ततो वै सोऽप पुनर्मृत्युमजयत् । अप पुनर्मृत्युं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ॥

प्रजापतिर्वै प्रजाकामस्तपोऽतप्यत । स हिरण्यमुदास्यत् । तदग्नौ प्रास्यत् । तदस्मै नाच्छादयत् । तद्द्वितीयं प्रास्यत् । तदस्मै नैवाच्छादयत् । यत्तृतीयं प्रास्यत् । तदस्मै नैवाच्छादयत् । तदात्मन्नेव हृदय्येऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्यत् । तदस्मा अच्छदयत् । तस्माद्धिरण्यं कनिष्ठं धनानाम् । भुञ्जत्प्रितमम् । हृदयज ँ हि । स वै तमेव नाऽविन्दत् । यस्मै तां दक्षिणामानेष्यत् । ता ँ स्वायैव हस्ताय दक्षिणायानयत् । तां प्रत्यगृह्णात् । दक्षाय त्वा दक्षिणां प्रतिगृह्णामीति । सोऽदक्षत दक्षिणां प्रतिगृह्य । दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य । य एवं वेद ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वा ँ सो वाजश्रवसा गोतमाः । अप्यनूदेश्यां दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति । उभयेन वयं दक्षिष्यामह एव दक्षिणां प्रतिगृह्येति । तेऽदक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य । दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य । य एवं वेद । प्रहान्यं व्लीनाति ।

॥ इति कृष्णयजुर्वेदीये तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके अष्टमेऽनुवाके नाचिकेतोपाख्यानम् ॥

।। अथ महाभारते अनुशासनपर्वणि षडधिकशततमेऽध्याये नाचिकेतोपाख्यानम् ।।

युधिष्ठिर उवाच-

दत्तानां फलसम्प्राप्तिं गवां प्रब्रूहि मेऽनघ ।
विस्तरेण महाबाहो न हि तृप्यामि कथ्यताम् ।। १ ।।

भीष्म उवाच-

अत्राऽप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषेरौद्दालकेर्वाक्यं नाचिकेतस्य चोभयोः ।। २ ।।

ऋषिरौद्दालकिर्दीक्षामुपगम्य ततस्सुतम् ।
त्वं मामुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ।। ३ ।।

समाप्ते नियमे तस्मिन्महर्षिः पुत्रमब्रवीत् ।
उपस्पर्शनसक्तस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च ।। ४ ।।

इध्मा दर्भास्सुमनसः कलशश्चाभितो जलम् ।
विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ।। ५ ।।

गत्वाऽनवाप्य तत्सर्वं नदीवेगसमाप्लुतम् ।
न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ।। ६ ।।

क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टो मुनिरौद्दालकिस्तदा ।
यमं पश्येति तं पुत्रमशपत्क्रोधमूर्छितः ।। ७ ।।

तथा स पित्राऽभिहतो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः ।
प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतद्भुवि ।। ८ ।।

नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्छितः ।
किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ।। ९ ।।

तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमनुशोचतः ।
व्यतीतं तदहश्शेषं सा चोग्रा तत्र शार्वरी ।। १० ।।

पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरूद्वह ।
प्रास्यन्दच्छयने कौश्ये वृष्ट्या सस्यमिवाप्लुतम् ॥ ११ ॥

स पर्यपृच्छत्तं पुत्रं श्लाघ्यं पर्यागतं पुनः ।
दिव्यैर्गन्धैस्समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितम् ॥ १२ ॥

अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्मणा ।
दिष्ट्या चाऽसि पुनः प्राप्तो न हि ते मानुषं वपुः ॥ १३ ॥

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।
अभ्युत्थाय पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥ १४ ॥

कुर्वन्भवच्छासनमाशु यातो ह्यहं विशालां रुचिरप्रभासाम् ।
वैवस्वतीं प्राप्य सभामवश्यं सहस्रशो योजनहैमभौमाम् ॥ १५ ॥

दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं गृहं निवेद्यासनमादिदेश ।
वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥ १६ ॥

ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं वृतस्सदस्यैरभिपूज्यमानः ।
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्मराज लोकानर्हो यानहं तान्विधत्स्व ॥ १७ ॥

यमोऽब्रवीन्मां न मृतोऽसि सौम्य यमं पश्येत्याह स त्वां तपस्वी ।
पिता प्रदीप्ताग्निसमानतेजा न तच्छक्यमनृतं विप्र कर्तुम् ॥ १८ ॥

दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात शोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता ।
ददानि किञ्चापि मनःप्रणीतं प्रियातिथेस्तव कामान्वृणीष्व ॥ १९ ॥

तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्यम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धांल्लोकान्द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥ २० ॥

यानं समारोप्य तु मां स देवो वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमत्तत् ।
सन्दर्शयामास तदाऽऽत्मलोकान्सर्वांस्तथा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥ २१ ॥

अपश्यं तत्र वेश्मानि तैजसानि महात्मनाम् ।
नाना संस्थानरूपाणि सर्वरत्नमयानि च ॥ २२ ॥

चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ॥ २३ ॥

वैडूर्यार्कप्रकाशानि रूप्यरुक्ममयानि च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ २४ ॥

भक्ष्यभोज्यमयाञ्छैलान्वासांसि शयनानि च ।
सर्वकामफलांश्चैव वृक्षान्भवनसंस्थितान् ॥ २५ ॥

नद्यो वीथ्यः सभा वाप्यो दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ।
घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ॥ २६ ॥

क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च सर्पिस्तथा विमलश्चापि तोयम् ।
वैवस्वतस्यानुमतांश्च देशानदृष्टपूर्वान्सुबहूनपश्यम् ॥ २७ ॥

सर्वान्दृष्ट्वा तदहं धर्मराजमवोचं वै सर्वदेवं सहिष्णुम् ।
क्षीरस्यैताः सर्पिषश्चैव नद्यः शश्वत्स्रोताः कस्य भोज्याः प्रवृत्ताः ॥ २८ ॥

यमोऽब्रवीद्विद्धि भोज्यांस्त्वमेतान्ये दातारः साधवो गोरसानाम् ।
अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशोकैः समाकीर्णा गोप्रदाने रतानाम् ॥ २९ ॥

न त्वेतासां दानमात्रं प्रशस्तं पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
ज्ञात्वा देयं विप्र गवान्तरं हि दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ ३० ॥

स्वाध्यायवान्योऽतिमात्रं तपस्वी वैतानस्थो ब्राह्मणः पात्रमासाम् ।
गोषु क्षान्तं गोशरण्यं कृतज्ञं वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ ३१ ॥

कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ।
अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः प्राणक्रीताः सोदकाः सोद्वहाश्च ॥ ३२ ॥

तिस्रो रात्र्यस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारास्त्र्यहं दत्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ३३ ॥

दत्वा धेनुं सुव्रतां साधुदोहां कल्याणवत्सामपलायिनीश्च ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्यास्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकम् ॥ ३४ ॥

तथाऽनड्वाहं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय दान्तं धुर्यं बलवन्तं युवानम् ।
कुलानुजीव्यं वीर्यवन्तं बृहन्तं भुङ्क्ते लोकान्सम्मितान्धेनुदस्य ।। ३५ ।।

वृद्धे ग्लाने सम्भ्रमे वा महार्थे कृश्यर्थं वा हौम्यहेतोः प्रसूत्याम् ।
गुर्वर्थं वा यज्ञसमाप्तये वा गां वै दातुं देशकालोऽविशिष्टः ।। ३६ ।।

नाचिकेत उवाच-

श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरब्रवम् ।
अगोमी गोप्रदातॄणां कथं लोकान्हि गच्छति ।। ३७ ।।

ततोऽब्रवीद्यमो धीमान् गोप्रदानं ततो गतिम् ।
गोप्रदानानुकल्पात्तु गामृते सन्तु गोप्रदाः ।। ३८ ।।

अलाभे यो गवां दद्यात् घृतधेनुं यतव्रतः ।
तस्यैता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ।। ३९ ।।

घृतालाभे तु यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
स दुर्गात्तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ।। ४० ।।

तिलालाभे तु यो दद्याज्जलधेनुं यतव्रतः ।
स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपाश्नुते ।। ४१ ।।

एवमेतानि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत् ।
दृष्ट्वा च परमं हर्षमवापमहमच्युत ।। ४२ ।।

निवेदये चाऽहमिमं प्रियं ते ऋतुर्महानल्पधनप्रचारः ।
प्राप्तो मया तात स मत्प्रसूतः प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः ।। ४३ ।।

शापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो वै ।
दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महात्मन् निस्सन्दिग्धान् दानधर्मांश्चरिष्ये ।। ४४ ।।

इदञ्च मामब्रवीद्धर्मराजः पुनः पुनः सम्प्रहृष्टो महर्षे ।
दानेन यत्प्रयतोऽभूत्सदैव विशेषतो गोप्रदानञ्च कुर्याम् ।। ४५ ।।

शुद्धो ह्यर्थो नावमन्यस्व धर्मान्पात्रे देयं देशकालोपपन्ने ।
तस्माद्गावस्ते नित्यमेव प्रदेया माभूच्च ते संशयः कश्चिदत्र ।। ४६ ।।

एताः पुरा ह्यददन्नित्यमेव शान्तात्मनो दानपथे निविष्टाः ।
तपांस्युग्राण्यप्रतिशङ्कमानास्ते वै दानं प्रददुश्चैव शक्त्या ।। ४७ ।।

काले च शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा शुद्धात्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ।
दत्वा गा वै लोकममुं प्रपन्ना देदीप्यन्ते पुण्यशीलास्तु नाके ।। ४८ ।।

एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्षा ।
काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं दशाऽहं रसैर्गवां शकृता प्रस्नवैर्वा ।। ४९ ।।

देवव्रती स्यात् वृषभप्रदानैर्वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ।। ५० ।।

गामप्येकां कपिलां सम्प्रदाय न्यायोपेतां कलुषाद्विप्रमुच्येत् ।
गवां रसात्परमं नाऽस्ति किञ्चिद्गवां प्रदानं सुमहद्वदन्ति ।। ५१ ।।

गावो लोकांस्तारयन्ति क्षरन्त्यो गावश्चान्नं सञ्जनयन्ति लोके ।
यस्तं जानन्न गवां हार्दमेति स वै गन्ता निरयं पापचेताः ।। ५२ ।।

यैस्तद्दत्तं गोसहस्रं शतं वा दशार्धं वा दश वा साधुवत्सम् ।
अप्येकं वा साधवे ब्राह्मणाय सा स्यामुष्मिन्पुण्यतीर्था नदी वै ।। ५३ ।।

प्राप्त्या पुष्ट्या लोकसंरक्षणेन गावस्तुल्या सूर्यपादैः पृथिव्याम् ।
शब्दश्चैकस्सन्नतिश्चोपभोगा तस्माद्गोदस्सूर्य इवावभाति ।। ५४ ।।

गुरुं शिष्यो वरयेद्गोप्रदाने स वै गन्ता नियतं स्वर्गमेव ।
विधिज्ञानां सुमहान्धर्म एष विधिं ह्याद्यं विधयस्संविशन्ति ।। ५५ ।।

इदं दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः पात्रे दत्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य ।
त्वय्याशंसन्त्यमरा दानवाश्च वयश्चापि प्रसृते पुण्यशीले ।। ५६ ।।

इत्युक्तोऽहं धर्मराजं द्विजर्षे धर्मात्मानं शिरसाऽभिप्रणम्य ।
अनुज्ञातस्तेव वैवस्वतेन प्रत्यागमं भगवत्पादमूलम् ।। ५७ ।।

।। इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
षडधिकशततमोऽध्यायः ।।

ಶ್ರೀಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್ಭಾಷ್ಯ
ಕನ್ನಡ ಭಾವಾನುವಾದ

ನಮೋ ಭಗವತೇ ತಸ್ಮೈ ಸರ್ವತಃ ಪರಮಾಯ ತೇ ।
ಸರ್ವಪ್ರಾಣಿಹೃದಿಸ್ಥಾಯ ವಾಮನಾಯ ನಮೋ ನಮಃ ॥

ಭಗವಂತನನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಹೊರಟಿದೆ ಕಾಠಕೋಪನಿಷತ್. ಅವನ ಅರಿವೇ ಆತ್ಯಂತಿಕ ಅನಿಷ್ಟಪರಿಹಾರಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಇಷ್ಟಪ್ರಾಪ್ತಿಗೆ ಉಪಾಯವಾಗಿದೆ. ವಿಷಯವಿರಕ್ತನಾದವನು, ಶಮದಮಾದಿಯುತನಾದವನು, ಮುಮುಕ್ಷುವಾದವನು ಈ ವಿದ್ಯೆಗೆ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವನು ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಹರಿಯನ್ನರಿತ ಹಿರಿಯರ ಉಪದೇಶದ ನೆರವು ಅವನಿಗಿರಬೇಕು. ಅದಿಲ್ಲದಿರುವಾಗ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಯಾವ ಬೋಧವೂ ಅವನಿಗಾಗುವದಿಲ್ಲ.

ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿಗೆ ಯಥಾರ್ಥವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ನೆರವಿಲ್ಲ. ಅಪವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಂದ ಅವರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಅಜ್ಞರಿಗೆ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಿಂದ ದೇವರ ಮಹಿಮೆ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತಿಲ್ಲವೆಂಬ ಸಂಗತಿಯನ್ನರಿತ ಆಚಾರ್ಯರು ಸ್ವಕಪೋಲಕಲ್ಪಿತವಾದ ವಾದಗಳನ್ನು ನಿರಾಕರಣೆ ಮಾಡಿ ಪುರಾಣಗಳ, ಇತಿಹಾಸಗಳ ಸಂವಾದದಿಂದ ಯಥಾರ್ಥವಾದ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಇದಕ್ಕೆ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವಾಗ ಪ್ರತ್ಯೂಹಗಳ ಪರಿಹಾರಕ್ಕೆ ಮಂಗಳವನ್ನು ಮಾಡಲೇಬೇಕು. ಇದು ಶಿಷ್ಟಾಚಾರ. ಅಖಣ್ಡಾಶ್ಮಸಮರಾದ ಸಮೀರರಿಗೆ ವಿಘ್ನಗಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಶಿಷ್ಟಾಚಾರವೆಂಬುದನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಮಂಗಳವನ್ನು ಹಾಡುತ್ತಾರೆ. ಭಗವಂತನ ಯಾವ ರೂಪಕ್ಕಾದರೂ ನಮನ ಸಲ್ಲಿಸಿದರೆ ಸಾಕು. ಅದು ಮಂಗಲವೆ. ಆದರೂ ತತ್ತತ್ ಗ್ರಂಥಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ ಯಾರೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ನಮಸ್ಕರಿಸುವುದು ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿಶೇಷ

ಅಕ್ಷರಗಣನೆಯಿಂದ ಛಂದೋಜ್ಞಾನ ಸುಕರ. ಅದನ್ನು ಎಲ್ಲರೂ ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ತಿಳಿಸಬಹುದು. ಆದರೆ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯದೇವತೆ ಮತ್ತು ದ್ರಷ್ಟೃಗಳಾದ ಋಷಿಗಳ ಜ್ಞಾನಮಾಡಿ-ಕೊಳ್ಳುವುದು ಕ್ಲಿಷ್ಟ. ಆದರೆ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಅದನ್ನು ಪ್ರಮಾಣಪುರಸ್ಸರವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರಕೃತ ಈ ಉಪನಿಷತ್ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯದೇವತೆ ವಾಮನರೂಪಿಯಾದ ಪರಮಾತ್ಮ. ಇದೇ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಬರುವ ''ಮಧ್ಯೇ ವಾಮನಮಾಸೀನಮ್'' ಎಂಬ ವಚನದ ಆಧಾರ ಈ ಮಾತಿಗೆ ಇದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಆ ದೇವತೆಯನ್ನು 'ನಮೋ ಭಗವತೇ' ಎಂಬ ಮಂಗಲಪದ್ಯದಿಂದ ಕೊಂಡಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ ಆಚಾರ್ಯರು.

ಭಗವತೇ ತಸ್ಮೈ

ಸಮಗ್ರವಾದ ಸಿರಿ, ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ವೀರ್ಯ, ಅಭಿವೃದ್ಧವಾದ ಕೀರ್ತಿ, ತುಂಬಿದ ಸೊಬಗು, ಘನವಾದ ಜ್ಞಾನ, ವಿಚಿತ್ರವಾದ ವೈರಾಗ್ಯ ಈ ಆರು ಗುಣಗಳಿಂದ ಸಂಪನ್ನನಾದವನು ವಾಮನ. ವೇದ-ಪುರಾಣ-ಇತಿಹಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನೆ ವಾಮನ.

ವಾಮನಾಯ ನಮೋ ನಮಃ

'ವಾಮನಾಯ ನಮಃ' ಎಂದು ಪರೋಕ್ಷತಃ ನಮಸ್ಕಾರ ಮಾಡಿದ ನಂತರ 'ತೇ ವಾಮನಾಯ ನಮೋ ನಮಃ' ಎಂದು ಅಪರೋಕ್ಷತಃ ಆ ಭಗವಂತನಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರವನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಅಪರೋಕ್ಷವಾದ ಭಗವಂತನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅತಿಶಯವಾದ ಭಕ್ತಿಯನ್ನು ''ನಮೋ ನಮಃ'' ಎಂಬ ದ್ವಿರುಕ್ತಿಯು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅಕ್ಷಿಪಕ್ಷ್ಮಾದಿಗಳ ಚಲನದಂತೆ ಸುಮ್ಮನೆ ತಾನಾಗಿಯೆ ನಡೆದು ಹೋಗುವ ಕ್ರಿಯೆ ಇದಲ್ಲ. ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಆಚರಿಸಿದ ಸತ್ಕರ್ಮವಿದು. ಭಗವಂತ ಸರ್ವತಃಪರಮನೆಂಬುದನ್ನು ಮನಗಂಡು ಮಾಡಿದ ನಮಸ್ಕಾರವಿದು.

'ಇಂದ್ರಿಯೇಭ್ಯಃ ಪರಾಃ' ಎಂಬ ಮಾತಿನಿಂದ ಮೊದಲು ಮಾಡಿ 'ಅವ್ಯಕ್ತಾತ್ ಪುರುಷಃ ಪರಃ' ಎಂಬ ವಚನದ ವರೆಗೆ ಹರಿಯ ಪಾರಮ್ಯವೇ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ.

ಸರ್ವಪ್ರಾಣಿಹೃದಿಸ್ಥಾಯ

ದೇಶದ ದೊರೆಯ ದಯೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕಾದರೆ ಹತ್ತು ಹಲವಾರು ಕಡೆ ಅಲೆದಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಅವ್ಯಕ್ತಾಂತತತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ, ತದಭಿಮಾನಿದೇವತೆಗಳಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾದ, ಸರ್ವತಃಪರಮನಾದ, ಪರಮಾತ್ಮನ ದರ್ಶನವನ್ನು ನಮ್ಮ ನಮ್ಮ ಹೃದಯದಲ್ಲಿಯೇ ಪಡೆಯಬಹುದು.

'ಅಂಗುಷ್ಠಮಾತ್ರಃ ಪುರುಷೋ ಮಧ್ಯ ಆತ್ಮನಿ ತಿಷ್ಠತಿ' 'ವಿದ್ಧಿ ತ್ವಮೇತಂ ನಿಹಿತಂ ಗುಹಾಯಾಂ' ಎಂಬ ವಚನಗಳ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನರೂಪವಾಗಿದೆ ಈ ಪಾದ.

ತೇ ವಾಮನಾಯ ನಮೋ ನಮಃ-

ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆ ವೃಕ್ಷವಾದರೆ ಮೋಕ್ಷವೆ ಅದರ ಪರಿಪಕ್ವವಾದ ಫಲವಾಗಿದೆ. ಸ್ವರ್ಗವೆ ಅದರ ಪುಷ್ಪ ಇಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲ, ಐಹಿಕಫಲಗಳು ಕೂಡಾ ಅದರಿಂದ ಲಭ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಇದನ್ನು ನಚಿಕೇತನ ಆಖ್ಯಾಯಿಕೆಯಿಂದ ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಶ್ರೋತೃಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ ಈ ಉಪನಿಷತ್ತು.

> ಉಶನ್ ಹ ವೈ ವಾಜಶ್ರವಸಃ ಸರ್ವವೇದಸಂ ದದೌ ।
> ತಸ್ಯ ಹ ನಚಿಕೇತಾ ನಾಮ ಪುತ್ರ ಆಸ ॥ ೧.೧.೧ ॥
>
> ತಂ ಹ ಕುಮಾರಂ ಸಂತಂ ದಕ್ಷಿಣಾಸು ನೀಯಮಾನಾಸು
> ಶ್ರದ್ಧಾಽಽವಿವೇಶ । ಸೋಽಮನ್ಯತ ॥ ೧.೧.೨ ॥
>
> ಪೀತೋದಕಾ ಜಗ್ಧತೃಣಾ ದುಗ್ಧದೋಹಾ ನಿರಿಂದ್ರಿಯಾಃ ।
> ಅನಂದಾ ನಾಮ ತೇ ಲೋಕಾಃ ತಾನ್ ಸ ಗಚ್ಛತಿ ತಾ ದದತ್ ॥

"ವಾಜಶ್ರವಸ್" ಎಂಬ ಋಷಿಯ ಮೊಮ್ಮಗನ ಮಗ ಉದ್ದಾಲಕ. ಸ್ವರ್ಗಲೋಕ ಹೊಂದಬೇಕೆಂಬ ಹೆಬ್ಬಯಕೆ ಆತನಿಗೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಯಜ್ಞವನ್ನು ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಯಾಗಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾದದ್ದು ಸರ್ವಸ್ವದಾನವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ. ಎಲ್ಲವನ್ನು ಧಾರೆ ಎರೆದ.

ವಿಶ್ವಜಿತ್ ಎಂಬ ಯಾಗ ಮಾಡಿದವನು ಸರ್ವಸ್ವದಾನ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಶ್ರುತಿಸ್ಮೃತಿಗಳು ವಿಧಿಸಿವೆ. ಆದರೆ ಕೊಡುವ ಆ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿರಬೇಕು. ಅಂಥಹ ಸರ್ವಸಂಪತ್ತನ್ನು ದಾನಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಕಟ್ಟಪ್ಪಣೆ.

ಪೂರ್ವಕರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಉದ್ದಾಲಕರಿಗೆ ಆ ಕಟ್ಟಪ್ಪಣೆ ಅರ್ಥವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಯಾವುದಕ್ಕೂ ಉಪಯೋಗಬೀಳದ ಆಕಳುಗಳನ್ನು ನೀಡಲು ಮುಂದಾದರು.

ಆ ಹಸುಗಳ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಶೋಚನೀಯವಾಗಿತ್ತು. ಹಲ್ಲುಗಳೆಲ್ಲ ಶಿಥಿಲವಾಗಿದ್ದವು. ಹುಲ್ಲನ್ನು ಅಗಿಯುವ ಶಕ್ತಿ ಆ ಹಲ್ಲುಗಳಿಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಬಹಳ ದಿನಗಳಿಂದ ಏನನ್ನೂ ತಿಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಏನೂ ತಿನ್ನದ ಕಾರಣ ಅವುಗಳಿಗೆ ಬಾಯಾರಿಕೆಯೂ ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಒಟ್ಟಾರೆ ತಿನ್ನುವ ಕುಡಿಯುವ, ನೋಡುವ, ನಡೆದಾಡುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನೆ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಇಂದ್ರಿಯವ್ಯಾಪಾರಗಳೆಲ್ಲ ಶೂನ್ಯವಾಗಿದ್ದವು. ಇಂತಹ ಗೋಸಂಪತ್ತನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದರು.

ಈ ದಾನ ಪ್ರಾಮಾದಿಕವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಗೊತ್ತಾಗದೇ ನೀಡಿದ ದಾನ ಇದಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಇವುಗಳನ್ನೇ ದಾನಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಭಾವನೆ ಅವರಲ್ಲಿ ಇತ್ತು. ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿಯೇ ಇಂತಹ ಆಕಳುಗಳನ್ನು ದಾನ ನೀಡಲು ಮುಂದಾದರು. "ಪೀತೋದಕಾಃ" ಎಂಬಲ್ಲಿಯ

ಬಹುವಚನ ಇದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಆಕಳುಗಳನ್ನು ದಾನಮಾಡುವುದರಿಂದ ಅನಂದಲೋಕಗಳು ಅರ್ಥಾತ್ ಆನಂದವಿಲ್ಲದಿರುವ ಲೋಕಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಆದರೆ ಅವರ ಭಾವನೆಗಳಿಗೆ ನಚಿಕೇತ ಅಡ್ಡಿಯಾದ. ಅಂದಹಾಗೆ ನಚಿಕೇತ ಉದ್ದಾಲಕರ ಮಗ. ಕುಮಾರನಾದರೂ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಸಾರಾಸಾರವನ್ನರಿತ ಧೀಶಾಲಿ. ಪರಲೋಕದಲ್ಲಿ ಅನರ್ಥಕಾರಕವಾದ ಈ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ತನ್ನ ತಂದೆಯನ್ನು ನಿವೃತ್ತಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯಿಂದ ಮಾತನಾಡಿದ.

ವೇದೇಶೀಯವಿಶೇಷ– ''ಅನಂದ'' ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ''ನಿತ್ಯದುಃಖಸ್ವರೂಪತ್ವಾದನಂದಂ ತತ್ತಮೋ ಮತಮ್'' ನಿತ್ಯವೂ ದುಃಖವಿರುತ್ತದೆಯಾದ್ದರಿಂದ ''ಅನಂದ'' ಎಂದರೆ ''ತಮಸ್ಸು'' ಎಂದು ಅರ್ಥವನ್ನು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಕೃತ ಅಸಮರ್ಥವಾದ ಈ ರೀತಿಯಾದ ಗೋಗಳನ್ನು ದಾನಮಾಡುವುದರಿಂದ ಅನಂದಲೋಕವು ಅರ್ಥಾತ್ ತಮಸ್ಸು ಆಗುತ್ತದೆಂದು ಹೇಳಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಇಷ್ಟು ಸಣ್ಣದಾದ ವಿಕರ್ಮದಿಂದ ತಮಸ್ಸಾಗುವುದೇ ? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಯು ಇಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ನಿಜ. ತಮೋಯೋಗ್ಯನಾದವನು ಈ ರೀತಿಯಾದ ಗೋಗಳನ್ನು ದಾನಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆ ಅವನಿಗೆ ಈ ದಾನ ತಮಸ್ಸಾಧನವಾಗುತ್ತದೆ. ಇತರರಿಗೆ ಅನಿತ್ಯವಾದ ನರಕಕ್ಕೆ ಈ ದಾನವು ಸಾಧನವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಹೀಗಾಗಿ ಪ್ರಕೃತ ''ಅನಂದ'' ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ''ತಮಸ್ಸು'' ಮತ್ತು ''ಅನಿತ್ಯನರಕ'' ಎಂಬ ಎರಡು ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಸ ಹೋವಾಚ ಪಿತರಂ ತಾತ ಕಸ್ಮೈ ಮಾಂ ದಾಸ್ಯಸೀತಿ ದ್ವಿತೀಯಂ ತೃತೀಯಮ್ । ತಂ ಹೋವಾಚ ಮೃತ್ಯವೇ ತ್ವಾ ದದಾನೀತಿ ॥೧.೧.೪॥

ನಿಷಿದ್ಧವಾದ ದಾನವನ್ನು ತಂದೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಅದನ್ನು ನಿವಾರಿಸುವದು ಹೇಗೆ. ನಚಿಕೇತ ಬಹಳಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ತಿಳಿದವನು. ತಂದೆ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಈ ಕರ್ಮವನ್ನು ಸಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಮೀರದೇ, ಸಹನೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳದೇ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ತಂದೆಗೆ ಕೇಳಿದ.

''ನನ್ನನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಿದರೂ ಪರವಾಗಿಲ್ಲ, ನೀನು ಇಂತಹ ದಾನವನ್ನು ಮಾಡಬಾರದು'' ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ ಅಪ್ಪನಿಗೆ ಕೇಳಿದ.

''ಅಪ್ಪಾ ! ನೀನು ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ದಾನಮಾಡುತ್ತಲಿದ್ದಿ. ನನ್ನನ್ನು ಯಾರಿಗೆ ದಾನನೀಡುವಿ'' ಎಂದು. ಅಪ್ಪನಿಗೆ ಈ ಮಾತಿನ ಹಿಂದಿರುವ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಗೊತ್ತಾಗಲಿಲ್ಲ. ಒಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ಮಾತನಾಡುವ ಪ್ರಾಯ ಅವನದ್ದಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಇದು ಬಾಲಭಾಷಿತ ಎಂತು ತಿಳಿದ. ಸುಮ್ಮನಾದ.

ನಚಿಕೇತ ಸುಮ್ಮನಾಗಲಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ ಮತ್ತೆ ಕೇಳಿದ "ಅಪ್ಪಾ! ನನ್ನನ್ನು ಯಾರಿಗೆ ದಾನಮಾಡುತ್ತೀ" ಅಪ್ಪ ಮತ್ತೆ ಬಾಲಕನ ಭಾಷಿತವೆಂದು ತಿಳಿದು ಸುಮ್ಮನಾದ. ನಚಿಕೇತನೂ ಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ಮೂರನೆಯ ಬಾರಿ ಮತ್ತೆ ಕೇಳಿದ. "ಅಪ್ಪಾ! ನನ್ನನ್ನು ಯಾರಿಗೆ ದಾನಮಾಡುತ್ತೀ"

ಇದನ್ನು ಕೇಳಿದ ತಂದೆ ವಿಚಾರಿಸಿದ. ಇದು ಬಾಲಕನ ಸ್ವಭಾವವಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಇದರ ಹಿಂದೆ ಹಠವಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿದ. ಸಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ಮಗನಾದರೂ, ಗುಣಸಂಪನ್ನನಾಗಿದ್ದರೂ ತನಗೆ ಒಳಿತನ್ನು ಬಯಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಮಗನಿಗೆ ಶಾಪನೀಡಿದ. "ನೀನು ಸತ್ತುಹೋಗು" ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ನಚಿಕೇತನಂತಹ ಮಗನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶಾಪ ನೀಡಿದ್ದು ಇದು ಆಶ್ಚರ್ಯ.

ವೇದೇಶೀಯವಿಶೇಷ- ತಂದೆಯ ಶಾಪ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಮುಗಿಯಲಿಲ್ಲ. ಆ ಶಾಪದ ವಿವರವನ್ನು "ತೈತ್ತಿರೀಯಬ್ರಾಹ್ಮಣ" ನೀಡುತ್ತದೆ. ವೇದೇಶತೀರ್ಥರು ಆ ಶಾಖೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮಗನನ್ನು ಯಮನಿಗೆ ನೀಡಿದ ವಿಚಾರವಿಷ್ಟು ಪ್ರಕೃತ ಬಂದಿದೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಮೃತನಾಗು ಎಂದು ಆ ಶಾಪದ ಅರ್ಥ. ಆದರೆ ಮೃತರಾದವರೆಲ್ಲ ಯಮನ ಮನೆಗೆ ಹೋಗುವದಿಲ್ಲ. ನೀನು ಯಮನ ಮನೆಗೆ ಹೋಗು ಎಂದು ಆ ಶಾಪದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೆಂಬುದಾಗಿ ಶಾಖಾಂತರ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಇಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲ, ಪ್ರವಾಸಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದ ಯಮನ ಮನೆಗೆ ನೀನು ಹೋಗು. ಯಜಮಾನ ಇಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ಮೂರುದಿನ ನೀನು ಉಪವಾಸದಿಂದ ಇರಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ದೇಶಾಂತರದಿಂದ ಬಂದಮೇಲೆ ಯಮದೇವರು ಕೇಳುತ್ತಾರೆ. "ಕುಮಾರ ಎಷ್ಟು ದಿವಸ ನೀನು ನನ್ನ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದಿ" ಎಂದು. "ಮೂರು ದಿನ" ಎಂದು ನೀನು ಹೇಳುತ್ತಿ. "ಮೊದಲನೆಯ ದಿನ ಏನನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದಿ" ಎಂದು ಯಮದೇವರು ಕೇಳುತ್ತಾರೆ. "ನಿನ್ನ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ಭೋಜನ ಮಾಡಿದೆ" ಎಂದು ನೀನು ಹೇಳುತ್ತಿ. "ಎರಡನೆಯ ರಾತ್ರಿ ಏನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದೆ" ಎನಲು "ನಿನ್ನ ಪಶುಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿ" "ಮೂರನೆಯ ರಾತ್ರಿ ಏನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದೆ" ಎಂದು ಕೇಳುತ್ತಾರೆ. "ನಿನ್ನ ಸಾಧುಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದೆ" ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿ. ಇದಿಷ್ಟು ಶಾಪದ ವಿಸ್ತಾರ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ತೈತ್ತರೀಯಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿಯ ವಚನಗಳು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿವೆ.

ಮೃತ್ವಾ ಮೃತ್ಯೋಃ ಗೃಹಾನ್ ಗಚ್ಛ । ತದಾಽಪಿ ಪ್ರವಸಂತಂ ಮೃತ್ಯುಂ ಪ್ರತಿ ಗಂತಾಽಸಿ । ತಸ್ಯ ಗೃಹೇ ತಿಸ್ರೋ ರಾತ್ರೀಃ ಅನಶ್ನನ್ನೇವ ವಸತಾತ್ । ಸ ದೇಶಾಂತರಾದಾಗತೋ ಯಮಃ ಯದಿ ತ್ವಾ ಪೃಚ್ಛೇತ್ ಕುಮಾರ ಕತಿ ರಾತ್ರೀರವಾತ್ಸೀರಿತಿ ತದಾ ತಿಸ್ರ ಇತಿ ಪ್ರತಿಬ್ರೂತಾತ್ । ಕಿಂ ಪ್ರಥಮರಾತ್ರಾವಶ್ನಾ ಇತಿ ಯದಿ ಪೃಚ್ಛೇತ್ ತದಾ ತೇ ಪ್ರಜಾಮಿತಿ ಪ್ರತಿಬ್ರೂತಾತ್ । ಕಿಂ ದ್ವಿತೀಯರಾತ್ರಾವಾಶ್ನಾ ಇತಿ ಪೃಚ್ಛೇತ್ ತದಾ ಪಶೂಂಸ್ತ ಇತಿ ಪ್ರತಿಬ್ರೂತಾತ್ । ಕಿಂ ತೃತೀಯರಾತ್ರಾವಾಶ್ನಾ ಇತಿ ಪೃಚ್ಛೇತ್ ಸಾಧುಕೃತ್ಯಾಂ ತ ಇತಿ ಪ್ರತಿಬ್ರೂತಾತ್ ಇತಿ ॥

ಬಹೂನಾಮೇಮಿ ಪ್ರಥಮೋ ಬಹೂನಾಮೇಮಿ ಮಧ್ಯಮಃ ।
ಕಿಂಸ್ವಿದ್ ಯಮಸ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯಂ ಯನ್ಮಯಾದ್ಯ ಕರಿಷ್ಯತಿ ॥೧.೧.೫॥

ನಚಿಕೇತ ಆಲೋಚಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಅಪ್ಪ ನನಗೆ ನೀಡಿದ ಶಾಪ ಹೊಸದಾದದ್ದೇನೂ ಅಲ್ಲ. ಸರ್ವಜೀವರಾಶಿಗಳು ಯಾವುದನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಆಗುವದಿಲ್ಲವೋ ಅಂತಹ ಮರಣವನ್ನು ನನಗೆ ಶಾಪವಾಗಿ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಮುಂದೆ ಮೃತರಾಗುವ ಅನೇಕ ಜನರಿಗೆ ಮೊದಲಿಗನಾಗಿ ನಾನು ಮೃತನಾಗುತ್ತೇನೆ. ಹಿಂದೆ ಎಷ್ಟೋ ಜನ ಮೃತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಮುಂದೆ ಎಷ್ಟೋ ಜನ ಮೃತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಅವರಿಗೆಲ್ಲ ನಾನು ಮಧ್ಯಸ್ಥನಾಗಿದ್ದೇನೆ. ನನ್ನಿಂದ ಯಮನಿಗೆ ಯಾವುದೇ ತರಹದ ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲ. ಯಮನ ಯಾವ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ ಯೋಗ್ಯತೆಯೂ ನನಗಿಲ್ಲ. ಯಮನ ಕೆಲಸಮಾಡುವುದಕ್ಕೂ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ನಿಯತರಾಗಿಯೆ ಇರುತ್ತಾರೆ. ನಮ್ಮಂಥವರಿಂದ ಯಮನಿಗೆ ಆಗಬೇಕಾದ ಕೆಲಸ ಯಾವುದೂ ಇಲ್ಲ. ನನ್ನಿಂದ ಯಮನಿಗೆ ಪ್ರಯೋಜನವೇನೂ ಇಲ್ಲವೆಂದು ನನಗೆ ದುಃಖವೆ ಹೊರತು "ಸತ್ತುಹೋಗು" ಎಂದು ಶಾಪ ಕೊಟ್ಟದ್ದಕ್ಕಾಗಿಯಾವುದೇ ರೀತಿಯಾದ ದುಃಖವಿರುವುದಿಲ್ಲ.

ಅನುಪಶ್ಯ ಯಥಾ ಪೂರ್ವೇ ಪ್ರತಿಪಶ್ಯ ತಥಾಪರೇ ।
ಸಸ್ಯಮಿವ ಮರ್ತ್ಯಃ ಪಚ್ಯತೇ ಸಸ್ಯಮಿವ ಜಾಯತೇ ಪುನಃ ॥೧.೧.೬॥

ಶರೀರವನ್ನು ಪಡೆದವರಿಗೆ ಮರಣ ನಿಶ್ಚಿತ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನಚಿಕೇತ ಹೇಳಿದ ದೃಷ್ಟಾಂತವನ್ನು ವೇದಪುರುಷ ಅನುವಾದ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ.

ಹೇ ತಂದೆಯೆ ! ನೀನು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಮೃತರಾಗಿರುವ ಜೀವರನ್ನು ನೋಡು. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಜನ ಮೃತರಾದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಮುಂದೆ ಇರುವ ಜನರಿಗೆ ಮೃತಿ ಯಾಕೆ ಬರಬೇಕು ಎಂದು ಶಂಕಿಸಬೇಡ. ಹೇಗೆ ಶರೀರಿಗಳಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಹಿಂದಿನವರೆಲ್ಲರೂ ಮೃತರಾಗಿದ್ದಾರೆಯೋ ಹಾಗೆಯೆ ಮುಂದಿನವರು ಕೂಡಾ ಮೃತರಾಗುತ್ತಾರೆಂದು ನಿರ್ಧಾರಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ತಿಳಿ. ಕಾಲ ಬಂದಾಗ ಸಸ್ಯವು ಪರಿಪಕ್ವವಾಗುತ್ತದೆ. ನಂತರ ಜೀರ್ಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆ ಕಾಲ ಬಂದಾಗ ಸಸ್ಯದಂತೆ ಮನುಷ್ಯ ಜರಾದಿಗಳಿಂದ ಪರಿಪಕ್ವನಾಗುತ್ತಾನೆ. ನಂತರ ಮೃತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಯಮಲೋಕಕ್ಕೆ ತೆರಳಿ ಅಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕರ್ಮಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಪಾಪಶೇಷಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಜನಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನನಗೆ ಸರ್ವಥಾ ದುಃಖವಿಲ್ಲ.

(ಮೃತನಾದ ಜೀವನನ್ನು ಕುರಿತು ಯಮಭಟರು ಹೇಳುವ ವಚನವಿದಾಗಿದೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ವಾಮನಪಂಡಿತರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸುತ್ತಾರೆ.)

ಮರಣವಿದು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಕಡ್ಡಾಯವೆಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಪಾಪಿಯಾದ ಜೀವನನ್ನು ಸಸ್ಯದಂತೆ ಕುಂಭೀ ಎಂಬ ನರಕದಲ್ಲಿ ಹಾಕಿ ಪಾಕ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಬೇಯಿಸುತ್ತಾರೆ. ಜೀವನ ಪಾಪವು ಕಳೆದು ಹೋದಮೇಲೆ ಪಾಪಶೇಷದಿಂದ ಮತ್ತೆ ಭೂಲೋಕದಲ್ಲಿ ಸಸ್ಯದಂತೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಜನಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಆದರೆ ಈ ತರಹದ ನಿರಯಭೋಗ ಮರ್ತ್ಯರಿಗೆ ಮಾತ್ರ. ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿಯ ''ಮರ್ತ್ಯ'' ಎಂಬ ಶಬ್ದವೆ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ವೈಶ್ವಾನರಃ ಪ್ರವಿಶತ್ಯತಿಥಿಃ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೋ ಗೃಹಾನ್ ।
ತಸ್ಯೈತಾಂ ಶಾಂತಿಂ ಕುರ್ವಂತಿ ಹರ ವೈವಸ್ವತೋದಕಮ್ ॥೧.೧.೭॥

ನಚಿಕೇತ ತಂದೆಯ ಶಾಪಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಮೃತನಾಗಿ ಯಮನ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ತಲುಪಿದ. ಯಮನ ಮನೆಗೆ ಹೋದ. ಬಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನಿಗೆ ಅತಿಥಿಸತ್ಕಾರವನ್ನು ಮಾಡಲು ಶ್ಯಾಮಲಾದೇವಿ ಮುಂದಾದಳು. ಆದರೆ ಪುರುಷರಿಲ್ಲದ ಮನೆಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಮಾಡಬಾರದೆಂದು ಯೋಚಿಸಿದ ನಚಿಕೇತ. ಯಮ ಬರುವವರೆಗೂ ಸುಮ್ಮನೆ ಕುಳಿತ. ಯಮ ಬಂದಮೇಲೆ ಶ್ಯಾಮಲಾದೇವಿ ಪತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಮಾತನಾಡಿದಳು.

ಸ್ವಾಮಿನ್ ! ಬ್ರಾಹ್ಮಣನಾದ ಅತಿಥಿ ಅಗ್ನಿಗೆ ಸಮಾನ. ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳದಿದ್ದರೆ ಹೇಗೆ ದಾಹಕವಾಗುತ್ತದೋ ಹಾಗೆಯೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನಾದ ಅತಿಥಿಯನ್ನು ಉಪಚರಿಸದಿದ್ದರೆ ಯಜಮಾನನ ಪುಣ್ಯವನ್ನೆಲ್ಲ ದಹಿಸಿಬಿಡುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅರ್ಘ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಉಪಚಾರಗಳಿಂದ ಅವನನ್ನು ಶಾಂತಗೊಳಿಸಬೇಕು. ಆ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮೊದಲು ಮಾಡಿರಿ. ಮೂರುದಿನ ಉಪವಾಸದಿಂದ ಇದ್ದಾನೆ. ವಿಶೇಷವಾದ ಉಪಚಾರದಿಂದ ಅವನನ್ನು ಶಾಂತಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಶ್ಯಾಮಲಾದೇವಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದಳು.

ಆಶಾಪ್ರತೀಕ್ಷೇ ಸಂಗತಂ ಸೂನೃತಾಂ ಚ
ಇಷ್ಟಾಪೂರ್ತೇ ಪುತ್ರಪಶೂಂಶ್ಚ ಸರ್ವಾನ್ ।
ಏತದ್ ವೃಂಕ್ತೇ ಪುರುಷಸ್ಯಾಲ್ಪಮೇಧಸೋ
ಯಸ್ಯಾನಶ್ನನ್ ವಸತಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೋ ಗೃಹೇ ॥ ೧.೧.೮ ॥

ಮನೆಗೆ ಬಂದ ಅತಿಥಿಯ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಗೃಹಸ್ಥನಾದವನು ಮಾಡಬೇಕು. ಅನ್ನಾದಿಗಳಿಂದ ಅವನನ್ನು ಉಪಚರಿಸಬೇಕು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಈ ಅತಿಥಿ ನಾನು ಮಾಡುವ ಯಾವ ಪೂಜೆಯನ್ನೂ ಸ್ವೀಕರಿಸಲಿಲ್ಲ. ನಿಮಗಾಗಿಯೇ ಮೂರುದಿನ ಕಾಯುತ್ತಾ ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣನಾದ ಅತಿಥಿಯು ಊಟವಿಲ್ಲದೇ ಮಂದಭಾಗ್ಯನಾದ ಯಾವನ

ಮನೆಯಲ್ಲಿರುವನೋ ಆ ಗೃಹಸ್ಥನ ಆಸೆಗಳು ಕೈಗೂಡುವುದಿಲ್ಲ. (ಆಸೆ ಎಂದರೆ ದೊರೆಯದ ಪದಾರ್ಥವನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬ ಬಯಕೆ.) ಅವನು ಮಾಡುವ ಪ್ರತೀಕ್ಷೆಯು ವ್ಯರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. (ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಕೆಲಸವು ಕೈಗೂಡುವದೆಂದು ನಂಬಿ ಆ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಯುತ್ತಿರುವದು ಇದು ಪ್ರತೀಕ್ಷೆ.) ಸಜ್ಜನರ ಸಮಾಗಮ ಅವನಿಗಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಅವನಾಡಿದ ಸಾಧುವಚನಗಳು ಫಲಕಾರಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಅಥವಾ ತನ್ನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಯಾರೂ ಸೂನೃತವಾದ ಗೌರವಯುಕ್ತವಾದ ಮಾತುಗಳನ್ನಾಡುವದಿಲ್ಲ. ಅವನು ಮಾಡಿದ ತಟಾಕನಿರ್ಮಾಣ ಮೊದಲಾದ ಪೂರ್ತರೂಪವಾದ ಕರ್ಮವು ಹಾಗು ಯಜ್ಞಮೊದಲಾದ ಇಷ್ಟರೂಪವಾದ ಕರ್ಮವು ಇಷ್ಟವನ್ನು ಈಡೇರಿಸುವದಿಲ್ಲ. ಈ ಕರ್ಮಗಳಾವೂ ಪುಣ್ಯಪ್ರದವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಮತ್ತು ಸುಖಸಾಧನಗಳಾದ ಪುತ್ರಮೊದಲಾದ ಸಮಸ್ತಸಂಪತ್ತು ನಷ್ಟವಾಗಿ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಪಜ್ಞಾನಿಯಾದವನು ಅತಿಥಿಸೇವೆಯನ್ನು ಅಗತ್ಯವಾಗಿ ಆಚರಿಸಬೇಕು. ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಅವನಿಗೆ ಅನರ್ಥ.

ಜ್ಞಾನಿಗಳಾದವರು ಕೂಡಾ ಗೃಹಸ್ಥರಿಗೆ ವಿಹಿತವಾದ ಅತಿಥಿಪೂಜಾದಿರೂಪವಾದ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸಲೇಬೇಕು. ಆದರೆ ಅಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಆಗುವಷ್ಟು ಅನರ್ಥ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಿಗಳಾದ ನಿಮಗಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಧರ್ಮವನ್ನು ಪಾಲಿಸಿ ಗೃಹಸ್ಥರಿಗೆ ನೀವು ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರಾಗಬೇಕು. ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅತಿಥಿಪೂಜೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಕೂಡಲೆ ಅವರನ್ನು ಸಂತೋಷಪಡಿಸಿರಿ ಎಂದು ಶ್ರೀಮತಿಯಾದ ಶ್ಯಾಮಲಾದೇವಿಯು ತನ್ನ ಪತಿಯಾದ ಯಮನಿಗೆ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದಳು.

ತಿಸ್ರೋ ರಾತ್ರೀರ್ಯದವಾತ್ಸೀಃ ಗೃಹೇ ಮೇ
ಅನಶ್ನನ್ ಬ್ರಹ್ಮನ್ನತಿಥಿರ್ನಮಸ್ಯಃ ॥
ನಮಸ್ತೇऽಸ್ತು ಬ್ರಹ್ಮನ್ ಸ್ವಸ್ತಿ ಮೇऽಸ್ತು
ತಸ್ಮಾತ್ ಪ್ರತಿ ತ್ರೀನ್ ವರಾನ್ ವೃಣೀಷ್ವ ॥ ೧.೧.೯ ॥

ಹೆಂಡತಿಯಾದ ಶ್ಯಾಮಲಾದೇವಿಯು ಅತಿಥಿಯ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದಳು. ಕೂಡಲೆ ಯಮದೇವರು ಅತಿಥಿಯನ್ನು ಅರ್ಘ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪೂಜಿಸಿ ನಚಿಕೇತನನ್ನು ಸಂತೋಷಗೊಳಿಸಿದರು. ಅವನೊಡನೆ ಮಾತನಾಡಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು.

''ಕುಮಾರ ನೀನು ನನ್ನ ಈ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ರಾತ್ರಿಗಳ ವರೆಗೆ ವಾಸಮಾಡಿದ್ದಿ'' ಕುಮಾರ ಹೇಳಿದ. ''ಮೂರುರಾತ್ರಿಗಳ ವರೆಗೆ ವಾಸಮಾಡಿದ್ದೇನೆ'' ''ಮೊದಲನೆಯ ರಾತ್ರಿ ನೀನು ಯಾವ ಆಹಾರವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದಿ'' ಎಂದು ಕೇಳಿದ. ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ನಚಿಕೇತ ಹೇಳಿದ. ''ನಿನ್ನ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ನಾನು ಭೋಜನ ಮಾಡಿದೆ'' ''ಎರಡನೆಯ ರಾತ್ರಿ ಏನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದೆ'' ಎನಲು ''ನಿನ್ನ ಪಶುಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದೆ'' ಎಂದು ಹೇಳಿದ. ''ಮೂರನೆಯ

ರಾತ್ರಿ ಏನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದೆ'' ಎಂದು ಕೇಳಿದ. ''ನಿನ್ನ ಸಾಧುಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ನಾನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದೆ'' ಎಂದು ನಚಿಕೇತ ಹೇಳಿದ. ಇದು ಶಾಖಾಂತರೋಕ್ತವಾದ ವಿಷಯ.

ಇಷ್ಟು ಮಾತುಕತೆಯಾದ ಮೇಲೆ ಯಮ ಮೂರುದಿನ ತನ್ನ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಆಹಾರವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸದೇ ವಾಸಮಾಡಿದ ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಮೂರುವರಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಲು ಹೇಳಿದ. ''ಅತಿಥಿಯು ಸರ್ವರಿಗೂ ನಮಸ್ಕಾರಯೋಗ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವನಲ್ಲಿ ಅತಿಥಿನಾಮಕನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ವಿಶೇಷವಾದ ಸನ್ನಿಧಾನವಿರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಿನಗೆ ನಮಸ್ಕಾರ. ನನಗೆ ಅನರ್ಥವಾಗುವದು ಬೇಡ. ಮಂಗಲವಾಗಲಿ'' ಎಂದು ಹೇಳಿದ.

ಶಾಂತಸಂಕಲ್ಪಃ ಸುಮನಾ ಯಥಾ ಸ್ಯಾತ್
ವೀತಮನ್ಯುರ್ಗೌತಮೋ ಮಾಽಭಿಮೃತ್ಯೋ ।
ತ್ವತ್‌ಪ್ರಸೃಷ್ಟಂ ಮಾಽಭಿವದೇತ್ ಪ್ರತೀತ
ಏತತ್ ತ್ರಯಾಣಾಂ ಪ್ರಥಮಂ ವರಂ ವೃಣೇ ॥ ೧.೧.೧೦ ॥

ಅಪ್ಪನಿಗೆ ಬೇಡವಾದ ಮಾತುಗಳನ್ನು ನಾನಾಡಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ನನಗೆ ಮರಣರೂಪವಾದ ಅನಿಷ್ಟವಾಗಲಿ ಎಂದು ನಮ್ಮಪ್ಪ ಬಯಸಿದರು. ಗೋತಮಕುಲದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಅವರ ಆ ಬಯಕೆಯು ಶಾಂತವಾಗಬೇಕು. ನನ್ನ ಮೇಲಿನ ಕೋಪ ಇಳಿದುಹೋಗಬೇಕು. ನಿಮ್ಮ ಲೋಕದಿಂದ ತಿರುಗಿ ಹೋದಮೇಲೆ ನನ್ನನ್ನು ಗುರುತುಹಿಡಿಯಬೇಕು. ನನ್ನ ಜೊತೆ ಸ್ನೇಹದಿಂದ ಮಾತನಾಡಿಸಬೇಕು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಅಪ್ಪನ ಸೌಮನಸ್ಯ ನನ್ನ ಮೇಲೆ ಇರಬೇಕು. ಇದು ನಾನು ಬೇಡುವ ಮೊದಲನೆಯ ವರ. ಹೀಗೆ ಕೇಳಿದ ನಚಿಕೇತ.

ಯಥಾ ಪುರಸ್ತಾತ್ ಭವಿತಾ ಪ್ರತೀತ
ಔದ್ದಾಲಕಿರಾರುಣಿರ್ಮತ್‌ಪ್ರಸೃಷ್ಟಃ ।
ಸುಖಂ ರಾತ್ರೀಃ ಶಯಿತಾ ವೀತಮನ್ಯುಃ
ತ್ವಾಂ ದದೃಶಿವಾನ್ ಮೃತ್ಯುಮುಖಾತ್ ಪ್ರಮುಕ್ತಮ್ ॥

ನಚಿಕೇತ ಕೇಳಿದ ವರವನ್ನು ಯಮ ನೀಡುತ್ತಾನೆ. ಉದ್ದಾಲಕ ಹಾಗು ಅರುಣೆಯ ಮಗನಾದ ಹೇ ನಚಿಕೇತನೆ ! ತಂದೆತಾಯಿಗಳು ನಿನ್ನನ್ನು ಸುಖವಾಗಿ ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಊರಿಗೆ ಹೋಗಿ ಬಂದ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಲೋಕ ಹೇಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸುತ್ತದೋ ಹಾಗೆ ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮೃತನಾಗಿ ಮತ್ತೆ ತಿರುಗಿಬಂದ ನಿನ್ನನ್ನು ನೋಡಿ ಸಂತುಷ್ಟರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಅಪ್ಪನಿಗೆ ನಿನ್ನ ಮೇಲಿನ ಆಗ್ರಹ-ಆವೇಶ ಕೋಪ-ತಾಪಗಳೆಲ್ಲ ಶಾಂತವಾಗುತ್ತವೆ. ರಾತ್ರಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಖವಾಗಿ ನಿದ್ರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅನಿಷ್ಟವಾದ ಸಂಕಲ್ಪಗಳಿಂದ ನಿವೃತ್ತನಾದವನು, ಶಾಂತಮನಸ್ಕನು ಮಾತ್ರ ಸುಖವಾಗಿ ನಿದ್ರಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಸ್ವರ್ಗೇ ಲೋಕೇ ನ ಭಯಂ ಕಿಂಚ ನಾಸ್ತಿ
ನ ತತ್ರ ತ್ವಂ ನ ಜರಯಾ ಬಿಭೇತಿ ।
ಉಭೇ ತೀರ್ತ್ವಾ ಅಶನಾಯಾಪಿಪಾಸೇ
ಶೋಕಾತಿಗೋ ಮೋದತೇ ಸ್ವರ್ಗಲೋಕೇ ॥ ೧.೧.೧೨ ॥

ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ತಾನು ಬಯಸಿದ ವರ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಆ ವರ ಸ್ವರ್ಗಸಾಧನವಾದ ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಕುರಿತದ್ದಾಗಿದೆ. ಆ ಅಗ್ನಿಯ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಯಮದೇವರಿಂದ ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬುದು ನಚಿಕೇತನ ಆಶಯ. ಇದರ ಅರಿವಿನಿಂದ ಸ್ವರ್ಗವೇ ದೊರೆಯುತ್ತದೆಂದು ತನಗೆ ಗೊತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ತಾನು ತಿಳಿದ ಆ ಸ್ವರ್ಗದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ ನಚಿಕೇತ.

ಸ್ವರ್ಗ್ಯಗ್ನಿಯ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಆದರ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆದವನು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಸ್ವರ್ಗಲೋಕವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮನ್ವಂತರದ ವರೆಗೆ ಸುಖವಾಗಿ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಅಲ್ಲಿ ಯಾರ ಭಯವೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಹಸಿವೆಯ, ತೃಷೆಯ ಬಾಧೆಯೂ ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಆಯುಷ್ಯವನ್ನು ಹರಿಸುವ ನೀನು ಕೂಡಾ ಅಲ್ಲಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಮನ್ವಂತರಕಾಲದ ವರೆಗೆ ಮೃತ್ಯುವಿನ ಭಯವಿಲ್ಲದೆ ವಾಸಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ನಂತರ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನೆ ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಸೇರಿದ ಮೇಲಂತೂ ಯಾವುದರ ಭಯವಿಲ್ಲದೆ ಶೋಕದ ಸಂಪರ್ಕವಿಲ್ಲದಲೆ ಸ್ವರೂಪಾನಂದವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಇಂತಹ ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದ ಅಗ್ನಿಯ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ನನಗೆ ನೀವು ಉಪದೇಶಿಸಬೇಕು.

ಸ ತ್ವಮಗ್ನಿಂ ಸ್ವರ್ಗ್ಯಮಧ್ಯೇಷಿ ಮೃತ್ಯೋ
ಪ್ರಬ್ರೂಹಿ ತಂ ಶ್ರದ್ದಧಾನಾಯ ಮಹ್ಯಮ್ ।
ಸ್ವರ್ಗಲೋಕಾ ಅಮೃತತ್ವಂ ಭಜಂತೇ
ಏತದ್ ದ್ವಿತೀಯೇನ ವೃಣೇ ವರೇಣ ॥ ೧.೧.೧೩ ॥

"ಸ್ವರ್ಗೇ ಲೋಕೇ" ಎಂಬ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಸ್ವರ್ಗಲೋಕವನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಸ್ವರ್ಗಶಬ್ದಿತವಾದ ಭಗವಂತನ ಲೋಕವನ್ನು ಪ್ರಶಂಸೆಮಾಡಿ "ಸ ತ್ವಮಗ್ನಿಮ್" ಎಂಬ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಭಗವಲ್ಲೋಕಪ್ರಾಪಕವಾಗಿರುವ ಅಗ್ನಿಯ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ ನಚಿಕೇತ.

ಸ್ವಾಮೀ ! ನೀವು ನನಗೆ ವರದಾತೃಗಳಾಗಿದ್ದೀರಿ. ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದ ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಅಗ್ನ್ಯಂತರ್ಯಾಮಿಯಾದ, ಅಗ್ರ್ಯತ್ವಾದಿಗುಣಗಳಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟನಾದುದರಿಂದ ಅಗ್ನಿನಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನನ್ನು ನೀವು ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿದ್ದೀರಿ. ಶ್ರದ್ಧಾವಿಶಿಷ್ಟನಾದ ನನಗೆ ಆ ಅಗ್ನಿಯ

ಉಪದೇಶವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಜ್ಯೋತಿಷ್ಟೋಮಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತನಾದವನಿಗೆ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಫಲ ಮುಕ್ತಿಯೇ. ಸ್ವರ್ಗವಿದು ರೋಚಕವಾದ ಫಲವಾಗಿದೆ. ಈ ಎರಡೂ ಪ್ರಯೋಜನಗಳು ಅಗ್ನಿಯ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆದವರಿಗೆ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಸ್ವಯಂ ರಮಣಶೀಲನಾಗಿರುವುದರಿಂದ "ಸ್ವರ್" ಎಂದರೆ ಭಗವಂತ. ಅವನಿಂದ ಗತವಾದ ಲೋಕ ಅರ್ಥಾತ್ ಅವನಿರುವ ವೈಕುಂಠಾದಿಲೋಕಗಳು ಇವುಗಳೆ ಸ್ವರ್ಗಗಳಾಗಿವೆ. ಅಂತಹ ವಿಷ್ಣುಲೋಕ ಭಗವಂತನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದಲೆ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತನೆ "ಸ್ವರ್ಗ್ಯಗ್ನಿ" ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಾನೆ. ಈ ಅಗ್ನಿಗಳ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುವದೆ ಎರಡನೆಯ ವರವೆಂದು ನಚಿಕೇತ ಕೇಳುತ್ತಾನೆ.

ಪ್ರ ತೇ ಬ್ರವೀಮಿ ತದು ಮೇ ನಿಬೋಧ
ಸ್ವರ್ಗ್ಯಮಗ್ನಿಂ ನಚಿಕೇತಃ ಪ್ರಜಾನನ್ ।
ಅನಂತಲೋಕಾಪ್ತಿಮಥೋ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಂ
ವಿದ್ಧಿ ತ್ವಮೇತಂ ನಿಹಿತಂ ಗುಹಾಯಾಮ್ ॥೧.೧.೧೪॥

ನಚಿಕೇತನ ಎರಡನೆಯ ವರಕ್ಕೆ ಸ್ಪಂದಿಸಿದ ಯಮದೇವರು ಉತ್ತರವನ್ನು ನೀಡಿದರು. ನಿಜ. ಸ್ವರ್ಗಸಾಧನವಾದ ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ನಾನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ್ದೇನೆ. ಅದನ್ನು ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ನಿನಗೆ ಉಪದೇಶ ಮಾಡುತ್ತೇನೆ. ಕೇಳು. ನಿನಗೆ ಈಪ್ಸಿತವಾದ ವಿಷಯವಿದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಾವಧಾನದಿಂದ ಕೇಳು. ಹೀಗೆಂದು ಪ್ರತಿಜ್ಞೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಅಗ್ನಿಸ್ಥಿತನಾದ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು.

ಹೇ ನಚಿಕೇತ ! ನೀನು ಅಗ್ನ್ಯಂತರ್ಯಾಮಿಯಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಕುರಿತು ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದ್ದಿ. ಆ ಶ್ರೀಹರಿಯ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ ವಿಷ್ಣುಲೋಕದ ಅಂತೆಯೇ ನಿತ್ಯವಾದ, ಸದಾತನವಾದ ಲೋಕದ ಸಂಪ್ರಾಪ್ತಿಗೆ ಉಪಾಯವಾಗಿದೆ. ಅವನು ಮುಕ್ತಾಮುಕ್ತ ಸಕಲಲೋಕಗಳಿಗೆ ಆಧಾರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸ್ವರ್ಗಾಪವರ್ಗಗಳನ್ನು ಭಕ್ತರಿಗೆ ಅನುಗ್ರಹರೂಪವಾಗಿ ನೀಡುವ ಆ ಭಗವಂತ ಸಕಲರ ಹೃದಯಗುಹಾದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆಂದು ಅವನನ್ನು ತಿಳಿ. ಭಗವಂತನೂ ಅಗ್ನಿಶಬ್ದದಿಂದ ವಾಚ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆಂದು ತಿಳಿಯುವದು ಈ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಭಗವಂತ ಅಗ್ನ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅರ್ಥಾತ್ 'ಅಗ್ರೇ' ಎಲ್ಲರಿಗಿಂತಲೂ ಮೊದಲಿಗೆ 'ಸ್ಥಿತ'ನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಅವನು ಅಗ್ನಿಶಬ್ದವಾಚ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

ವೇದೇಶೀಯವಿಶೇಷ- ಇಲ್ಲಿ "ನಿಹಿತಂ ಗುಹಾಯಾಮ್" ಎಂದರೆ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಬುದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವಿಷ್ಟನಾದವನು ಎಂದು ಅರ್ಥಾತ್ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ವಿಷಯನಾದವನು ಎಂದು ಅದ್ವೈತಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇದು "ಆತ್ಮಾಸ್ಯ ಜಂತೋಃ ನಿಹಿತೋ ಗುಹಾಯಾಮ್"

ಎಂಬುವ ಉತ್ತರವಚನದಿಂದ ವಿರುದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಹೃದಯಗುಹಾನಿಹಿತತ್ವವನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ತು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದೆ. ಆ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಅದ್ವೈತಿಗಳು ಕೂಡಾ ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅದೇ ಅರ್ಥವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳುವದು ಸೂಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಆದರೆ ಇದು ಅಗ್ನಿಯ ಪ್ರಕರಣವಾದುದರಿಂದ "ನಿಹಿತಂ ಗುಹಾಯಾಮ್" ಎಂಬ ವಚನಕ್ಕೆ ಹೃದಯಗುಹಾನಿಹಿತ ಎಂದು ಅರ್ಥ ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಅಗ್ನಿದೇವತೆ ಹೃದಯಗುಹಾನಿಹಿತನಲ್ಲ. ಹೃದಯಗುಹಾನಿಹಿತತ್ವ ಬ್ರಹ್ಮನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಕರಣಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ "ವಿದುಷಾಂ ಬುದ್ಧೌ ನಿವಿಷ್ಟಮ್" ಎಂದು ಶಂಕರರು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿದ್ದು ಸಮುಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಎಂದು ಅವರು ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ.

ನಿಜ. ಇದು ಅಗ್ನಿಪ್ರಕರಣವಾಗಿದ್ದರೆ ಆ ಅರ್ಥ ಸಮುಚಿತವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದು ಪರಬ್ರಹ್ಮಪ್ರಕರಣವಾಗಿದೆ. ನಚಿಕೇತ ಅಗ್ನ್ಯಂತರ್ಯಾಮಿಯಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಶ್ನೆ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಹೊರತು ಅಗ್ನಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ವಿಷ್ಣುಪ್ರಕರಣ. ಇಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿ ಎಂಬ ಶಬ್ದದಿಂದ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ವಾಚ್ಯನಾದವನು ಅಗ್ನಿದೇವತೆಯಲ್ಲ. ಅಗ್ನಿನಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತ. ಹೀಗೆಂದು ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥಭಗವತ್ಪಾದರು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಸಮಸ್ಯೆ ನಮಗೆ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಆಚಾರ್ಯರು ಹೇಳಿರುವ ಈ ಅರ್ಥ ಕಾಲ್ಪನಿಕವಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ "ಗತಿಸಾರ" ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಮಾಣವಿದೆ.

ಇದಲ್ಲದೆ ಅಗ್ನಿಯ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಅನಂತಲೋಕದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಅರ್ಥಾತ್ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಿದೆ. ಅಗ್ನಿದೇವತೆಯ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಮುಕ್ತಿಯಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನದಿಂದಲೆ ಮುಕ್ತಿ ಸಾಧ್ಯ. ಈ ವಿಷಯ "ತಮೇವಂ ವಿದ್ವಾನ್ ಅಮೃತ ಇಹ ಭವತಿ " ಇತ್ಯಾದಿಯಾದ ಅನೇಕ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಅವಲೋಕನ ಮಾಡಿದಾಗಲೂ ಅಗ್ನಿಶಬ್ದ ಭಗವತ್ಪರ ಎಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಗ್ನಿಶಬ್ದ ಭಗವತ್ಪರ ಎಂದಾದಮೇಲೆ "ನಿಹಿತಂ ಗುಹಾಯಾಮ್" ಎಂದರೆ ಹೃದಯಗುಹಾನಿಹಿತ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಲು ಯಾವ ಸಮಸ್ಯೆಯೂ ಇರುವದಿಲ್ಲ.

ಲೋಕಾದಿಮಗ್ನಿಂ ತಮುವಾಚ ತಸ್ಮೈ
ಯಾ ಇಷ್ಟಕಾ ಯಾವತೀರ್ವಾ ಯಥಾ ವಾ ।
ಸ ಚಾಪಿ ತತ್ ಪ್ರತ್ಯವದದ್ ಯಥೋಕ್ತಮ-
ಥಾಸ್ಯ ಮೃತ್ಯುಃ ಪುನರಾಹ ತುಷ್ಟಃ ॥೧.೧.೧೫॥

ನಚಿಕೇತ ಕೇಳಿದ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಯಮ ಉತ್ತರನೀಡಿದ. ಸಕಲಲೋಕಗಳಿಗೆ ಕಾರಣನಾದ, ಅಗ್ನಿಸ್ಥಿತನಾದ, ಅಗ್ನಿನಾಮಕನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಉಪದೇಶ

ಮಾಡಿದ. ಇಷ್ಟಕಾಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು, ಅವುಗಳ ಪರಿಮಾಣವನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರ ತಿಳಿಸಿದ ಹಾಗೆ ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಉಪದೇಶಿಸಿದ. ಇದಲ್ಲದೆ ಮುನ್ನೂರ ಅರವತ್ತು ಇಷ್ಟಕಾಗಳಲ್ಲಿ ತತ್ತತ್ಪರಿಮಾಣ-ದಿಂದ ಸ್ಥಿತವಾದ ಭಗವಂತನ ಮುನ್ನೂರ ಅರವತ್ತು ರೂಪಗಳನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದ. ಯಮನು ಉಪದೇಶ ಮಾಡಿದ ನಂತರವೆ ನಚಿಕೇತ ಆ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲವನ್ನು ಯಮನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ನಚಿಕೇತನ ಶುದ್ಧವಾದ, ವಿಷಯಪರಿಪುಷ್ಟವಾದ ಅನುವಾದವನ್ನು ಕೇಳಿ ಸಂತುಷ್ಟನಾದ ಯಮ ಮತ್ತೆ ಉಪದೇಶಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ.

ವೇದೇಶೀಯವಿಶೇಷ- ಇಲ್ಲಿಯ ''ಲೋಕಾದಿಮ್'' ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ''ಲೋಕಾನಾಂ ಆದಿಂ ಪ್ರಥಮಶರೀರತ್ವಾತ್'' ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯು ಮೊದಲಿಗನು ಎಂದು ಶಂಕರರು ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಸರಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಅಗ್ನಿ ಪ್ರಥಮದಲ್ಲಿ ಶರೀರವನ್ನು ಪಡೆದವನು ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಪ್ರಮಾಣವೂ ಇಲ್ಲ. ಈ ಸಮಸ್ಯೆ ಇದ್ದುದರಿಂದಾಗಿ ''ಲೋಕಾದಿಮ್'' ಎಂದರೆ ಸರ್ವಲೋಕಗಳಿಗೆ ಆದಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ ಅರ್ಥಾತ್ ಕಾರಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಮತ್ತು ಮೊದಲಿಗನೂ ಆಗಿದ್ದಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ವಿಷ್ಣು ಎಂದು ಅರ್ಥಮಾಡಬೇಕು. ಈ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಮುಕ್ತಿಯು ದೊರಕುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುವದು ಗತಿಸಾರವಚನಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವೂ ಆಗಿದೆ ಎಂದು ಆಚಾರ್ಯರು ತೋರಿಸುತ್ತಾರೆ.

''ಯಾ ಇಷ್ಟಕಾಃ'' ಎಂಬ ವಚನಕ್ಕೆ ''ಯಾ ಇಷ್ಟಕಾಃ ಶ್ರೋತವ್ಯಾಃ ಸ್ವರೂಪೇಣ ತಾಂಶ್ಚ ಉವಾಚ'' ಶ್ರೋತವ್ಯವಾದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಸ್ವರೂಪನ್ನು ಕೂಡಾ ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಯಮದೇವರು ಉಪದೇಶ ಮಾಡಿದರು ಎಂದು ಶಂಕರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ಅರ್ಥ ಸರಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ತು ತಿಳಿಸುವ ಕಾರಣವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಯುವ ಪ್ರಶ್ನೆ ನಚಿಕೇತನದ್ದಲ್ಲ. ಆ ಉತ್ತರವನ್ನು ಹೇಳುವ ಉದ್ದೇಶವೂ ಯಮನಿಗೆ ಇಲ್ಲ. ಗುರುಶಿಷ್ಯರ ಪ್ರಶ್ನೋತ್ತರದಲ್ಲಿ ವಿಷಯವಾದದ್ದು ಇಷ್ಟಕಾಗತವಾದ ಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪವೇ ಆಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಶ್ನೆ ಅಪೂರ್ವವಾದದ್ದು. ಆದ್ದರಿಂದ ''ಯಾ ಇಷ್ಟಕಾಃ ಇಷ್ಟಕಾದೇವತಾಃ'' ಎಂದು ಆ ಮಾತಿನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಬಹಳ ಸೊಗಸಾದ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಿದಾಗಿದೆ. ''ತ್ರಯಮೇತದ್ವಿದಿತ್ವಾ'' ''ಶಾಂತಿಮತ್ಯಂತಮೇತಿ'' ಇತ್ಯಾದಿ ಮುಂದಿನ ವಚನಗಳಿಂದ ''ಯಾ ಇಷ್ಟಕಾಃ ? ಯಾವತೀರ್ವಾ ? ಯಥಾ ವಾ ?'' ಎಂಬ ಮೂರು ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಸರಿಯಾದ ಉತ್ತರವನ್ನು ತಿಳಿದವನು ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಇಷ್ಟಕಾಗಳ ಜ್ಞಾನ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಇಷ್ಟಕಾಗಳಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ಅನ್ಯದೇವತೆಗಳ ಜ್ಞಾನದಿಂದಲೂ ಮುಕ್ತಿ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಷ್ಟಕಾಭಿಮಾನಿದೇವತಾಪರವೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಕೂಡಾ ಸಮುಚಿತವಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ಮೃತಿಯಿಂದಲೆ ಇದರ ಅರ್ಥವನ್ನು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಷ್ಟಕಾದೇವತೆ ಇಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವೇ ಆಗಿದ್ದಾನೆ. ಮುನ್ನೂರ ಅರವತ್ತು ಇಷ್ಟಕಾಗಳಲ್ಲಿ ತಾನು ಸಂಸ್ಥಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿದು ಕರ್ಮವನ್ನು ಆಚರಿಸುವುದು ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ.

ತಮಬ್ರವೀತ್ ಪ್ರೀಯಮಾಣೋ ಮಹಾತ್ಮಾ
ವರಂ ತವೇಹಾದ್ಯ ದದಾನಿ ಭೂಯಃ ।
ತವೈವ ನಾಮ್ನಾ ಭವಿತಾಯಮಗ್ನಿಃ
ಶೃಂಕಾಂ ಚೇಮಾಮನೇಕರೂಪಾಂ ಗೃಹಾಣ ॥ ೧.೧.೧೬ ॥

ನಚಿಕೇತನ ಅನುವಾದದಿಂದ ಸಂತುಷ್ಟರಾದ ಯಮದೇವರು ತತ್‌ಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ತಾವಾಗಿಯೇ ಹೆಚ್ಚಿನ ವರವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾ ಹೇಳಿದರು. ಹೇ ನಚಿಕೇತ ! ನಿನ್ನ ಅನುವಾದದಿಂದ ನಾನು ಸಂತುಷ್ಟನಾಗಿದ್ದೇನೆ. ನಿನಗೆ ಉಪದೇಶಮಾಡಿದ ಇಷ್ಟಕಾಚಿತಿರೂಪವಾದ ಈ ಅಗ್ನಿ ನಿನ್ನ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಲಿ. ಅರ್ಥಾತ್ ಈ ಅಗ್ನಿಯು ಇನ್ನು ಮುಂದೆ "ನಾಚಿಕೇತಾಗ್ನಿ" ಎಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಲಿ ಎಂದು. ಮತ್ತು ಸ್ವರ್ಣಮಯವಾದ ಈ ಕಂಠಮಾಲೆಯನ್ನು ನೀನು ಸ್ವೀಕರಿಸು ಎಂದು ಹೇಳಿ ಅದನ್ನು ನೀಡಿದರು.

ತ್ರಿನಾಚಿಕೇತಃ ತ್ರಿಭಿರೇತ್ಯ ಸಂಧಿಂ
ತ್ರಿಕರ್ಮಕೃತ್ ತರತಿ ಜನ್ಮಮೃತ್ಯೂ ।
ಬ್ರಹ್ಮಜಜ್ಞಂ ದೇವಮೀಡ್ಯಂ ವಿದಿತ್ವಾ
ನಿಚಾಯ್ಯೇಮಾಂ ಶಾಂತಿಮತ್ಯಂತಮೇತಿ ॥ ೧.೧.೧೭ ॥

ನಿನ್ನ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೇ ಈ ಅಗ್ನಿಯು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಲಿ ಎಂದು ಯಮದೇವರು ನುಡಿದರು. ವರ ನೀಡಿದ ತಾವೆ ಮೊದಲು "ತ್ರಿನಾಚಿಕೇತಃ" ಎಂದು ನಚಿಕೇತನ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಆ ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತಾ ಮೂರುಬಾರಿ ನಾಚಿಕೇತಾಗ್ನಿಯನ್ನು ಚಯನ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಸಿಗುವ ಫಲವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಯಮದೇವರು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಮೂರು ಬಾರಿ ನಾಚಿಕೇತಾಗ್ನಿಯನ್ನು ಚಯನ ಮಾಡಿದವರು, ಸರ್ವಥಾ ಅಪರಿಹಾರ್ಯವಾದ ಯಜ್ಞ-ದಾನ-ತಪಸ್ಸುಗಳನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನ ಮಾಡುವವರು, ಸಕಲವೇದ-ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ, ಸರ್ವಜ್ಞನಾದ, ಸಕಲರಿಂದ ಸ್ತುತ್ಯನಾದ, ಕ್ರೀಡಾದಿಗುಣಸಂಪನ್ನನಾದ, ಭಗವಂತನನ್ನು ಋಗ್ವೇದ-ಯಜುರ್ವೇದ-ಸಾಮವೇದಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾದಂತೆ ತಿಳಿದವರು ಜನನಮರಣಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ.

ವೇದೇಶೀಯವಿಶೇಷ - ವೇದೋಕ್ತವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಪಾದಿತವಾದ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನ ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾಗಿ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಮನನಾದಿದ್ವಾರಾ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗುತ್ತದೆ. ಮುಕ್ತಿ ಇದು ಜನನ-ಮರಣಗಳ ತರಣಮಾತ್ರವಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಸುಖವೂ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ''ಬ್ರಹ್ಮ'' ಎಂದರೆ ವೇದಗಳು. ವೇದಗಳಿಂದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತ ''ಬ್ರಹ್ಮಜ'' ಸರ್ವವನ್ನು ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದ ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತ ''ಜ್ಞ'' ಈ ಎರಡು ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಭಗವಂತನನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ತು ''ಬ್ರಹ್ಮಜಜ್ಞ'' ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸುತ್ತದೆ. ಭಗವಂತ ಕ್ರೀಡಾದಿಗುಣಸಂಪನ್ನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸರ್ವರಿಂದ ಸುತ್ತ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹ ಭಗವಂತನನ್ನು ತಿಳಿದು ಮನನಾದಿಗಳಿಂದ ಅವನ ಅಪರೋಕ್ಷವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡವರು ಆತ್ಯಂತಿಕ ಸುಖರೂಪವಾದ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ.

ವಾದಿರಾಜೀಯವಿಶೇಷ - ಇಲ್ಲಿ ತ್ರಿವಿಧ ಕರ್ಮಗಳೆಂದರೆ ಯಜ್ಞ-ಅಧ್ಯಯನ-ದಾನಗಳು ಎಂದು ಕೆಲವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಅದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಯಜ್ಞ-ದಾನ-ತಪಸ್ಸು ಇವುಗಳು ಆವಶ್ಯಕವೆಂದು ಗೀತೆಯ ''ಯಜ್ಞದಾನತಪಃಕರ್ಮ ನ ತ್ಯಾಜ್ಯಂ ಕಾರ್ಯಮೇವ ತತ್'' ಈ ಮಾತು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಯಜ್ಞ-ದಾನ-ತಪಸ್ಸು ಎಂಬ ತ್ರಿವಿಧಕರ್ಮಗಳನ್ನೆ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ವೀಕರಿಸುವದು ಸೂಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಗೀತೆಯ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಯಜ್ಞ-ದಾನ-ತಪಸ್ಸು ಎಂಬ ಮೂರುಕರ್ಮಗಳು ಎಂದು ಪ್ರಕೃತ ಅರ್ಥಮಾಡಿದರೇ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಶಂಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಶಂಕೆ ಗೀತೆಯಿಂದಲೇ ಪರಿಹೃತವಾಗುತ್ತದೆ. ಗೀತೆಯು ತಪಸ್ಸಿನ ತ್ರೈವಿಧ್ಯವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾ ಸ್ವಾಧ್ಯಾಯವನ್ನೂ ವಾಙ್ಮಯತಪಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತಮಾಡುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಧ್ಯಯನವೂ ಇಲ್ಲಿ ವಿವಕ್ಷಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಜ್ಯಾಧ್ಯಯನದಾನರೂಪವಾದ ತ್ರಿವಿಧ-ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ವಿವಕ್ಷೆಮಾಡಿದಾಗ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಹೇಳಿದ ವಿಭಾಗ ಸ್ವರಸವಾಗುತ್ತದೆ.

ತ್ರಿನಾಚಿಕೇತಃ ತ್ರಯಮೇತದ್ ವಿದಿತ್ವಾ
ಯ ಏವಂ ವಿದ್ವಾನ್ ಚಿನುತೇ ನಾಚಿಕೇತಮ್ ।
ಸ ಮೃತ್ಯುಪಾಶಾನ್ ಪುರತಃ ಪ್ರಣೋದ್ಯ
ಶೋಕಾತಿಗೋ ಮೋದತೇ ಸ್ವರ್ಗಲೋಕೇ ॥೧.೧.೧೮॥

ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ವಿಷಯವನ್ನೆ ಮತ್ತೆ ವಿಶದವಾಗಿ ಈ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಯಮದೇವರು ಉಪದೇಶಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಅಗ್ನಿಚಯನವನ್ನು ಮಾಡುವ ವಿದ್ವಾಂಸನು ಇಷ್ಟಕಾದೇವತೆಯಾದ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಇಷ್ಟಕಾಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಇಷ್ಟಕಾಗಳ ಪರಿಮಾಣವನ್ನು ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿರಬೇಕು. ತಾನು ತಿಳಿದಂತೆ ಮೂರುಬಾರಿ ನಾಚಿಕೇತಾಗ್ನಿಯ ಅನುಷ್ಠಾನವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಅರ್ಥಾತ್ ಶ್ಯೇನ-ಕೂರ್ಮ ಮೊದಲಾದ ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ವೇದಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಅಂತಹ ಜ್ಞಾನಿಯು ತನ್ನ ಎದುರಿಗೆ ಇರುವ ಮೃತ್ಯುವಿನ ಪಾಶವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಂಡು ಶೋಕವಿದೂರನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಸ್ವರ್ಗಸುಖವನ್ನನುಭವಿಸಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ.

ಏಷ ತೇಽಗ್ನಿರ್ನಾಚಿಕೇತಃ ಸ್ವರ್ಗ್ಯೋ
ಯಮವೃಣೀಥಾ ದ್ವಿತೀಯೇನ ವರೇಣ ।
ಏತಮಗ್ನಿಂ ತವೈವ ಪ್ರವಕ್ಷ್ಯಂತಿ ಜನಾಸಃ
ತೃತೀಯಂ ವರಂ ನಚಿಕೇತೋ ವೃಣೀಷ್ವ ॥ ೧.೧.೧೯ ॥

ಪ್ರೀತಿಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ತಾನು ನೀಡಿದ ವರವನ್ನು ನಚಿಕೇತನ ಗಮನಕ್ಕೆ ತರುತ್ತಿದ್ದಾನೆ ಯಮ. ಹೇ ನಚಿಕೇತ ! ನೀನು ಬೇಡಿದ ಎರಡನೆಯ ವರವಾದ ಸ್ವರ್ಗ್ಯಾಗ್ನಿಯ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ನಿನಗೆ ಉಪದೇಶ ಮಾಡಿದ್ದೇನೆ. ಈ ಅಗ್ನಿಯು ನಿನ್ನ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ನಾನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಜ್ಞಾನಿಗಳೆಲ್ಲರೂ ನಿನ್ನ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೆ ಈ ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ನೆನಪಿನಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊ ನಾನು ನೀಡಿದ ಎರಡನೆಯ ವರವಿದು. ಇನ್ನು ಮೂರನೆಯ ವರವನ್ನು ಕೇಳು ಎಂದು ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಯಮ ಹೇಳಿದ.

ಯೇಯಂ ಪ್ರೇತೇ ವಿಚಿಕಿತ್ಸಾ ಮನುಷ್ಯೇ
ಅಸ್ತೀತ್ಯೇಕೇ ನಾಯಮಸ್ತೀತಿ ಚೈಕೇ ।
ಏತದ್ ವಿದ್ಯಾಮನುಶಿಷ್ಟಃ ತ್ವಯಾಹಂ
ವರಾಣಾಮೇಷ ವೃತಃ ತೃತೀಯಃ ॥ ೧.೧.೨೦ ॥

ಮುಕ್ತನಾದ, ಮೃತನಾದ ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಭಗವಂತ ಇರುತ್ತಾನೆಂದು ಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಮುಕ್ತನಾದ ಮೇಲೆ ಮನುಷ್ಯ ನಿಯಾಮಕರಹಿತನಾಗುತ್ತಾನೆ ಎಂದು ಅಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವವಾವುದು. ಭಗವಂತ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿದ್ದರೆ ಅವನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಯಥಾವತ್ತಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ನಾನು ಬಯಸುತ್ತೇನೆ. ಇದುವೆ ನಾನು ಕೇಳಬಯಸಿದ ಮೂರನೆಯ ವರವೆಂದು ನಚಿಕೇತ ಯಮನನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿಕೊಂಡ.

ವಿಶೇಷ - ಮರಣವಾದಮೇಲೆ ಶರೀರೇಂದ್ರಿಯಮನೋವ್ಯತಿರಿಕ್ತನಾದ ಜೀವ ಇದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಕೆಲವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅಂತಹ ಜೀವನಿಲ್ಲವೆಂದು ಹಲವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಈ ಎರಡು

ಮಾತುಗಳಿಂದ ಮರಣವಾದಮೇಲೆ ಜೀವನಿದ್ದಾನೊ ಇಲ್ಲವೋ ಎಂಬ ಸಂದೇಹ ನನಗೆ ಇದೆ. ಅದನ್ನು ನೀನು ತಿಳಿಸು ಎಂದು ನಚಿಕೇತನ ಪ್ರಶ್ನೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೆಂದು ಹಲವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ತಂದೆಯ ಶಾಪದಿಂದ ಶರೀರವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಯಮಲೋಕಕ್ಕೆ ತೆರಳಿ ಯಮನ ಮುಂದೆ ನಿಂತಿರುವ ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಈ ಪ್ರಶ್ನೆ ಉದ್ಭವಿಸುವದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಮೃತನಾದಮೇಲೂ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವ ತನ್ನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಕ್ಕೆ ಗೋಚರವಾಗುತ್ತಲೇ ಇದೆ.

ಉತ್ತರ ಕೊಡಲಾಗದಷ್ಟು ಗಹನವಾದ, ಮಹತ್ತ್ವವಾದ ಪ್ರಶ್ನೆಯೂ ಇದಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ನಚಿಕೇತನ ಪ್ರಶ್ನೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ನಮ್ಮ ಮುಂದೆ ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸೂಕ್ತವಾದ, ಪುರಾಣಪ್ರಮಿತವಾದ ಪ್ರಶ್ನೆ ಇದು. ಇದು ಗಹನವಾದ ಪ್ರಶ್ನೆ, ಇದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಪ್ರಶ್ನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ನೀಡುವ ಮೊದಲು ನಚಿಕೇತನ ಯೋಗ್ಯತೆಯನ್ನು ನಮಗೆಲ್ಲರಿಗೆ ತಿಳಿಸುವುದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಅನೇಕ ಪ್ರಲೋಭನೆಗಳನ್ನು ಅವನ ಮುಂದೆ ಯಮದೇವರು ಇಡುತ್ತಾರೆ.

ಮುಕ್ತನಾದ ಮೇಲೆ ದುಃಖದ ಪ್ರಸಕ್ತಿಯೆ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ನಿಯಾಮಕಪ್ರಶ್ನೆಯೂ ಅನುಪಪನ್ನವೆಂದು ಹಲವರು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಮಾತನ್ನು ವಿಮರ್ಶಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮುಕ್ತರಾದ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿದೇವತೆಗಳೂ ತಮಗಿಂತಲೂ ನೀಚರಾದವರಿಗೆ ನಿಯಾಮಕರಾಗಿ ಇರುತ್ತಾರೆಂದು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತಿರುವಾಗ ಸಕಲಚರಾಚರಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಮಾಡಿ ನಮ್ಮಿಂದ ಸಾಧನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಸಿ ನಮಗೆ ಸ್ವರೂಪಾನಂದ ಆಗುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಭುವಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ನಿಯಾಮಕನಲ್ಲವೆನ್ನುವದು ತೀರ ಹಾಸ್ಯಾಸ್ಪದವಿಷಯವಾಗಿದೆ.

ದೇವೈರತ್ರಾಪಿ ವಿಚಿಕಿತ್ಸಿತಂ ಪುರಾ
ನ ಹಿ ಸುಜ್ಞೇಯೋಽಣುರೇಷ ಧರ್ಮಃ ।
ಅನ್ಯಂ ವರಂ ನಚಿಕೇತೋ ವೃಣೀಷ್ವ
ಮಾ ಮೋಪರೋತ್ಸೀರತಿ ಮಾ ಸೃಜೈವಮ್ ॥ ೧.೧.೨೧ ॥

ನಚಿಕೇತನಿಂದ ಪ್ರಾರ್ಥಿತನಾದ ಯಮನು "ಅಣೋರಣೀಯಾನ್" ಎಂಬ ದ್ವಿತೀಯಾಧ್ಯಾಯದ ವಚನಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತಜೀವನಿಯಾಮಕವಾದ ಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಲಿದ್ದಾರೆ. "ಯಥಾ ಮರಣಂ ಪ್ರಾಪ್ಯಾತ್ಮಾ" ಇತ್ಯಾದಿಯಾದ ಐದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ಪ್ರಸಂಗದಿಂದ ಮೃತಜೀವನಿಯಾಮಕಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸು-ವವರಿದ್ದಾರೆ. ಮುಕ್ತಾಮುಕ್ತಜೀವನಿಯಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅತಿಗೋಪ್ಯವಾದ ವಿದ್ಯೆ ಇದಾಗಿದೆ. ಶ್ರೋತೃವಿನ ಬುದ್ಧಿ ದೃಢವಾಗಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಈ

ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಬಾರದು. ಆದ್ದರಿಂದ ನಚಿಕೇತನ ಬುದ್ಧಿಯ ದಾರ್ಢ್ಯವನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವದಕ್ಕಾಗಿ ಈ ವಿದ್ಯೆ ದುರ್ವಿಜ್ಞೇಯವೆಂದು ಈ ಮಂತ್ರ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಿದೆ.

ಹೇ ನಚಿಕೇತನೇ ! ಮುಕ್ತಾಮುಕ್ತಸಕಲಜೀವನಿಯಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳೂ ಸಂಶಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಸಕಲಜಗದ್ಧಾರಕನಾದದ್ದರಿಂದ ಧರ್ಮನಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಅವನ ಸ್ವಭಾವ ಅವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಅವನ ಜ್ಞಾನ ಸುಲಭಸಾಧ್ಯವಲ್ಲ. ಈ ವಿಷಯ ಬಲು ಕ್ಲಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಮತ್ತೊಂದು ವರವನ್ನು ಕೇಳು. ಅದನ್ನು ನಾನು ಪೂರ್ಣಮಾಡುತ್ತೇನೆ. ಭಗವಂತನ ವಿಷಯನ್ನು ಹೇಳು ಎಂದು ನನ್ನನ್ನು ನಿರ್ಬಂಧಗೊಳಿಸಬೇಡ.

ವೇದೇಶೀಯವಿಶೇಷ - 'ಏತದ್ವಿದ್ಯಾಮನುಶಿಷ್ಟಸ್ತ್ವಯಾಽಹಮ್' ಎಂದು ಮುಕ್ತಾ-ಮುಕ್ತಜೀವನಿಯಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಚಿಕೇತ ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಹೊರತು ಧರ್ಮದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನಲ್ಲ. ಆದರೆ 'ನ ಹಿ ಸುಜ್ಞೇಯೋ ಅಣುರೇಷ ಧರ್ಮಃ' ಎಂದು ಧರ್ಮದ ಅಣುತ್ವವನ್ನು ಯಮದೇವರು ಉಪದೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಅಸಂಗತವಾದ ಉತ್ತರವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಕೃತ ''ಧರ್ಮ'' ಎಂದರೆ ಭಗವಂತ ಎಂದೇ ಅರ್ಥಮಾಡಿ-ಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಸರ್ವಜಗತ್ತನ್ನು ತಾನೊಬ್ಬನೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಧರಿಸುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತ ಧರ್ಮನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಧಾರಕ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮ ಎಂಬ ಶಬ್ದವನ್ನು 'ಪೃಥಿವೀಧರ್ಮಮೂರ್ಧನಿ' ಎಂದು ಮೋಕ್ಷಧರ್ಮವು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದೆ. ಶ್ರುತಿಯು 'ಧರ್ಮೋ ವಾ ಇದಮಗ್ರ ಆಸೀತ್' ಎಂದು ಧರ್ಮನಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತ ಮಾತ್ರ ಸೃಷ್ಟಿಯ ಆದಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಎಂದು ಪರಮಾತ್ಮಪರವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಧರ್ಮಶಬ್ದವು ಇಲ್ಲಿ ಭಗವತ್ಪರವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುವದು ಪ್ರಕೃತ ಸ್ವರಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದ್ವೈತಿಗಳು ಧರ್ಮಶಬ್ದ ಆತ್ಮಪರವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ರಾಘವೇಂದ್ರೀಯವಿಶೇಷ - ಭಗವದ್ವಿಷಯಕವಾದದ್ದರಿಂದ ಪ್ರೇತಪ್ರೇರಕತ್ವವಿಷಯ ದುರ್ವಿಜ್ಞೇಯವೆನ್ನುವದಾದರೆ 'ಪ್ರ ತೇ ಬ್ರವೀಮಿ' ಇತ್ಯಾದಿ ಮಾತುಗಳಿಂದ ಉಪದಿಷ್ಟವಾದ ಇಷ್ಟಕಾಚಿತಾಗ್ನಿಸ್ಥವಾದ ಭಗವದ್ವಿಷಯವೂ ದುರ್ವಿಜ್ಞೇಯವೇ ಆಗಿದೆ. ಅದನ್ನು ಉಪದೇಶ ಮಾಡಿ, ಪ್ರೇತಪ್ರೇರಕತ್ವದ ವಿಷಯ ಮಾತ್ರ ದುರ್ವಿಜ್ಞೇಯವಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಶ್ನೆ ಕೇಳಬೇಡ. ಎಂದು ಯಮದೇವರು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಸಮಂಜಸವೇ ? ಎಂಬ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅದನ್ನು ರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳು ತಮ್ಮ ಖಂಡಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಪರಿಹರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಇಷ್ಟಾಚಿತಾಗ್ನಿಸ್ಥವಾದ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪದ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸುಖಾತಿಶಯವೇ ಹೊರತು ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲ. ಮುಕ್ತಿ ಇದು ಪ್ರೇತಪ್ರೇರಕನಾದ ಭಗವಂತನ ಗುಣಾದಿಮಾಹಾತ್ಮ್ಯದ ಜ್ಞಾನದಿಂದಲೆ ಆಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಜ್ಞಾನ ದುರ್ವಿಜ್ಞೇಯವೆಂದು ಯಮ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದಾನೆ.

ದೇವೈರತ್ರಾಪಿ ವಿಚಿಕಿತ್ಸಿತಂ ಕಿಲ
ತ್ವಂ ಚ ಮೃತ್ಯೋ ಯನ್ನ ಸುಜ್ಞೇಯಮಾತ್ಥ ।
ವಕ್ತಾ ಚಾಸ್ಯ ತ್ವಾದೃಗನ್ಯೋ ನ ಲಭ್ಯೋ
ನಾನ್ಯೋ ವರಸ್ತುಲ್ಯ ಏತಸ್ಯ ಕಶ್ಚಿತ್ ॥೧.೧.೨೨॥

ಯಮದೇವರ ಮಾತನ್ನು ಕೇಳಿದ ನಚಿಕೇತ ಹೇಳಿದ. ದೇವತೆಗಳಿಗೂ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವಿಚಿಕಿತ್ಸೆ ಇದೆ ಎಂದು ನೀವೆ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದೀರಿ. ಅಂದಮೇಲೆ ಈ ವಿಷಯ ಬಹಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮತ್ತು ದುರ್ಲಭವೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವರವನ್ನು ಯಾರಿಂದಲೂ ನಾನು ಪಡೆಯಲಾಗುವದಿಲ್ಲ. ನಿಮ್ಮಂತಹ ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಂದಲೇ ಇದನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕು. ಈ ವರಕ್ಕಿಂತಲೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ವರವೂ ಮತ್ತೊಂದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಇದರ ಹೊರತು ನಿಮ್ಮಿಂದ ನಾನು ಯಾವುದನ್ನೂ ಬೇಡುವದಿಲ್ಲ. ॥ ೧.೧.೨೨ ॥

ಶತಾಯುಷಃ ಪುತ್ರಪೌತ್ರಾನ್ ವೃಣೀಷ್ವ
ಬಹೂನ್ ಪಶೂನ್ ಹಸ್ತಿಹಿರಣ್ಯಮಶ್ವಾನ್ ।
ಭೂಮೇರ್ಮಹದಾಯತನಂ ವೃಣೀಷ್ವ
ಸ್ವಯಂ ಚ ಜೀವ ಶರದೋ ಯಾವದಿಚ್ಛಸಿ ॥೧.೧.೨೩॥

ನಾನಾರೀತಿಯಾದ ಪ್ರಲೋಭಗಳಿಗೆ ಸಿಲುಕದೆ ವಿಷಯವೈರಾಗ್ಯವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದವನು ಮೋಕ್ಷಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಗುಹ್ಯವಾದ ವರವನ್ನು ಬೇಡುತ್ತಿರುವ ನಚಿಕೇತನ ಸ್ಥೈರ್ಯವನ್ನು ನಿರೀಕ್ಷಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ನಾನಾಪ್ರಲೋಭಗಳನ್ನು ನಚಿಕೇತನ ಮುಂದೆ ಯಮದೇವರು ಇಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ನೂರು ವರ್ಷ ಬಾಳುವ ಪುತ್ರಪೌತ್ರಾದಿ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಕೇಳು. ಅತಿಶಯಿತವಾದ ಗೋ ಮೊದಲಾದ ಪಶುಸಂಪತ್ತಿಯನ್ನು ನೀನು ಬೇಡು. ಐಶ್ವರ್ಯದ್ಯೋತಕವಾದ ಗಜ-ಹಿರಣ್ಯ-ಅಶ್ವಸಂಪತ್ತಿಯನ್ನು ವರವಾಗಿ ಕೇಳು. ಅತಿವಿಸ್ತೃತವಾದ ಭೂಮಿಯನ್ನು ನಿನ್ನ ನಿವಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಕೇಳಿಕೋ. ನಿನಗೆ ಬೇಕಾದಷ್ಟು ಅರ್ಥಾತ್ ಚತುರ್ಯುಗದಷ್ಟು ಅಥವಾ ಮನ್ವಂತರದಷ್ಟು ಸುಖವಾದ ಆಯುಷ್ಯವನ್ನು ಕೇಳು. ಅದನ್ನು ನಾನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸುತ್ತೇನೆ. ॥೧.೧.೨೩॥

ಏತತ್ತುಲ್ಯಂ ಯದಿ ಮನ್ಯಸೇ ವರಂ
ವೃಣೀಷ್ವ ವಿತ್ತಂ ಚಿರಜೀವಿಕಾಂ ಚ ।
ಮಹಾಭೂಮೌ ನಚಿಕೇತಃ ತ್ವಮೇಧಿ
ಕಾಮಾನಾಂ ತ್ವಾ ಕಾಮಭಾಜಂ ಕರೋಮಿ ॥೧.೧.೨೪॥

ನಾನು ನೀಡುತ್ತಿರುವ ಅತಿದುರ್ಲಭವಾದ ಈ ಭೋಗಭಾಗ್ಯಗಳು ನೀನು ಬೇಡಿದ ವರಕ್ಕೆ ಸಮಾನವಲ್ಲವೆಂದು ನೀನು ತಿಳಿದಿದ್ದರೆ ಎಷ್ಟು ವರಗಳನ್ನು ಕೇಳಿ ಪಡೆಯುವದರಿಂದ ಭಗವದ್ವಿಷಯಕವಾದ ಈ ವರ ಪಡೆದಂತೆ ಆಗುವದೆಂದು ನಿನಗೆ ತೋರುತ್ತದೋ ಅಷ್ಟು ವರಗಳನ್ನು ಕೇಳಿಕೋ. ಅವುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ನಾನು ಈಡೇರಿಸುತ್ತೇನೆ. ಬೇಕಾದಷ್ಟು ರತ್ನಮೊದಲಾದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ನೀನು ಬೇಡು. ಬಹುಮನ್ವಂತರ-ಕಲ್ಪಾಂತವಾದ ಚಿರಜೀವನವನ್ನು ಬೇಡು. ಸಮುದ್ರಪರ್ಯಂತವಾದ ಪುಣ್ಯಭೂಮಿಗೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನೀನಾಗಿ ಮೆರೆಯುವ ಹಾಗೆ ವರವನ್ನು ಕೇಳು. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಸುಖವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಮತ್ತೆ ಪುಣ್ಯಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸುವ ವರವನ್ನು ಬೇಡು. ನೀನು ಬಯಸಿದ ಎಲ್ಲ ಇಷ್ಟಾರ್ಥಗಳನ್ನು ನಾನು ಪರಿಪೂರ್ಣಮಾಡುತ್ತೇನೆ. ಸ್ವೇಚ್ಛೆಯಿಂದ ಈ ಎಲ್ಲ ಸುಖಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವ ಹಾಗೆ ನಿನಗೆ ನಾನು ಅವಕಾಶವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತೇನೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನಿನಗೆ ಸಂದೇಹವೇ ಬೇಡ. ॥೧.೧.೨೪॥

ಯೇ ಯೇ ಕಾಮಾ ದುರ್ಲಭಾ ಮರ್ತ್ಯಲೋಕೇ
ಸರ್ವಾನ್ ಕಾಮಾನ್ ಛಂದತಃ ಪ್ರಾರ್ಥಯಸ್ವ ।
ಇಮಾ ರಾಮಾಃ ಸರಥಾಃ ಸತೂರ್ಯಾ
ನ ಹೀದೃಶಾ ಲಂಭನೀಯಾ ಮನುಷ್ಯೈಃ ॥
ಆಭಿಃ ಮತ್ಪ್ರತ್ತಾಭಿಃ ಪರಿಚಾರಯಸ್ವ
ನಚಿಕೇತೋ ಮರಣಂ ಮಾನುಪ್ರಾಕ್ಷೀಃ ॥ ೧.೧.೨೫ ॥

''ಕಾಮಾನಾಂ ತ್ವಾ ಕಾಮಭಾಜಂ ಕರೋಮಿ'' ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದನ್ನೇ ವಿಶದವಾಗಿ ಯಮದೇವರು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಹೇ ನಚಿಕೇತನೇ ! ನಿನ್ನ ಇಚ್ಛೆಗೆ ಬಂದಂತೆ ಅತಿಮಾನುಷವಾದ, ಅನೇಕವಿಧವಾದ ಕಾಮನೆಗಳನ್ನು ನನ್ನಿಂದ ಸ್ವೀಕರಿಸು. ಅವುಗಳನ್ನು ನಾನು ಪೂರ್ಣಮಾಡುತ್ತೇನೆ. ರಥ-ವಾದಿತ್ರಾದಿಗಳಿಂದ ಸಹಿತರಾದ, ನನ್ನ ಲೋಕದಲ್ಲಿರುವ, ರೂಪ-ಗುಣಾದಿಗಳಿಂದ ಉದಾರರಾದ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ನಾನು ನಿನಗೆ ನೀಡುತ್ತೇನೆ. ಅವರು ನೃತ್ಯ-ಗಾನಾದಿಗಳಿಂದ ಸತತ ನಿನ್ನ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗುತ್ತಾರೆ. ಸುಖವಾಗಿ ನೀನಿರು. ಆದರೆ ಮೃತನಾದ, ಮುಕ್ತನಾದ ಜೀವನಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನ ವಿಷಯವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕೇಳಬೇಡ. ॥೧.೧.೨೫॥

ವಾದಿರಾಜೀಯವಿಶೇಷ - ಮೋಕ್ಷೇತರವಾದ ಸಕಲ ಭೋಗ-ಭಾಗ್ಯಗಳನ್ನು ನಿಂದೆ ಮಾಡಿ ಅದನ್ನು ತೊರೆದ ನಚಿಕೇತ. ಆದರೆ ಪಿತೃಸೌಮನಸ್ಯರೂಪವಾದ ಐಹಿಕಫಲವನ್ನು ಯಾಕೆ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದನೆಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಯು ಇಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ಇದಾಗಿದೆ.

"ಮಾತೃದೇವೋ ಭವ ಪಿತೃದೇವೋ ಭವ" ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಕರಾದ ಪೂರ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಮೋಕ್ಷೋಪಯೋಗಿಯಾದ ಸತ್ಕರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಪಿತೃ-ಮಾತೃ-ಆಚಾರ್ಯರ ಸೌಮನಸ್ಯವೂ ಒಂದಾಗಿದೆಯೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮುಕ್ತಿಗಾಗಿ ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕಾದ ಪಿತೃಸೌಮನಸ್ಯವನ್ನು ನಚಿಕೇತ ಮೊದಲು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದ. ॥ ೧.೧.೨೫ ॥

ಶ್ವೋಽಭಾವಾ ಮರ್ತ್ಯಸ್ಯ ಯದಂತಕೈತತ್
ಸರ್ವೇಂದ್ರಿಯಾಣಾಂ ಜರಯಂತಿ ತೇಜಃ ।
ಅಪಿ ಸರ್ವಂ ಜೀವಿತಮಲ್ಪಮೇವ
ತವೈವ ವಾಹಾಸ್ತವ ನೃತ್ತಗೀತಮ್ ॥ ೧.೧.೨೬ ॥

ಹೀಗೆ ಯಮನು ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸಿದ ಯಾವುದೇ ಆಸೆ-ಆಮಿಷಗಳಿಗೆ ವಶನಾಗದ ನಚಿಕೇತ ಉತ್ತರಿಸಿದ.

ಮನುಷ್ಯ ತಾನು ಪ್ರಾಣವನ್ನೇ ಪಣವಾಗಿಟ್ಟು ಸಂಪಾದಿಸಿದ ಪುತ್ರ-ಸಂಪತ್ತು-ಪಶು ಮೊದಲಾದವುಗಳೆಲ್ಲ ನಶ್ವರವೇ ಹೊರತು ಶಾಶ್ವತವಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೇ ಅವುಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವದರಲ್ಲಿಯೇ ತನ್ನ ಸರ್ವೇಂದ್ರಿಯಗಳ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವೂ ಉಡುಗಿಹೋಗುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಪತ್ತಿನಿಂದ ಮನುಷ್ಯ ನಾನಾರೀತಿಯ ಚಿಂತೆಗೊಳಗಾಗುತ್ತಾನೆ. ಸಂಪತ್ತಿನ ವೃದ್ಧಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅದರ ಕ್ಷಯದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಚಿಂತೆಯು ಉಜ್ಜ್ವಲವಾಗುತ್ತದೆ. ಬಗೆಹರಿಯದ ಈ ಚಿಂತೆಯಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ಮರ್ತ್ಯನಾದ ನಾನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಕೂಡದು. ಬ್ರಹ್ಮಕಲ್ಪಪರ್ಯಂತದ ಆಯುಷ್ಯವೂ ಅತ್ಯಲ್ಪವೇ ಆಗಿದೆ. ಆ ಆಯುಷ್ಯಕ್ಕೂ ಪರ್ಯವಸಾನವಿದೆ. ಪರ್ಯವಸಾನವಿಲ್ಲದ ಆಯುಷ್ಯ ಮರ್ತ್ಯರಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವೇ ಇಲ್ಲ. ಪರ್ಯವಸಾನವಿಲ್ಲದ ಆಯುಷ್ಯ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಹೊರತು ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಈ ಸ್ತ್ರೀಯರೆಲ್ಲ ನಿನ್ನ ದಾಸಿಯರಾಗಿಯೇ ಇರಲಿ. ಇವರು ಮಾಡುವ ನೃತ್ಯಾದಿಗಳೆಲ್ಲ ನಿನ್ನ ಪರಿಚರ್ಯೆಯೇ ಆಗಲಿ. ಇವುಗಳನ್ನು ನಾನು ಬಯಸುವದಿಲ್ಲ. ॥೧.೧.೨೬॥

ನ ವಿತ್ತೇನ ತರ್ಪಣೀಯೋ ಮನುಷ್ಯೋ
ಲಪ್ಸ್ಯಾಮಹೇ ವಿತ್ತಮದ್ರಾಕ್ಷ್ಮ ಚೇತ್ ತ್ವಾಮ್ ।
ಜೀವಿಷ್ಯಾಮೋ ಯಾವದೀಶಿಷ್ಯಸಿ ತ್ವಂ
ವರಸ್ತು ಮೇ ವರಣೀಯಃ ಸ ಏವ ॥ ೧.೧.೨೭ ॥

"ವೃಣೀಷ್ವ ವಿತ್ತಮ್" ಬಯಸಿದಷ್ಟು ಹಣವನ್ನು ಕೇಳು ಎಂದು ಯಮ ಹೇಳಿದ್ದ. ಅದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರವನ್ನು ನಚಿಕೇತ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದಾನೆ.

ಮರಣಾದಿಕ್ಲೇಶದಿಂದ ಕಂಗಾಲಾಗಿರುವ ಜೀವನನ್ನು ಹಣದಿಂದ ಸಂತೋಷಪಡಿಸ-ಲಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಜನನ-ಮರಣರೂಪವಾದ ಸಂಸಾರದ ಕ್ಲೇಶವನ್ನೇ ಪರಿಹರಿಸಬೇಕು. ನಿಮ್ಮಂತಹ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ವಿತ್ತದ, ಆಯುಷ್ಯದ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯನ್ನು ಮಾಡಬಾರದು. ಇವುಗಳು ಭಗವದ್ಭಕ್ತರಾದ ನಿಮ್ಮಂಥವರ ದರ್ಶನದಿಂದ ತಾನಾಗಿಯೇ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿಷಯಗಳ ಸುಖದ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ಆಯುಷ್ಯಕ್ಕೆ ನೀವು ಅಧಿಪತಿಗಳು. ಜೀವರ ಆಯುಷ್ಯ ನಿಮ್ಮ ಅಧೀನವಾಗಿದೆ. ನೀವು ಬಯಸಿದಷ್ಟು ಕಾಲ ನಾವು ಜೀವಿಸುತ್ತೇವೆ. ನೀವು ರಕ್ಷಿಸುವವರೆಗೆ ಅಪಾಯಗಳಿಲ್ಲದೆ ಸುಖವಾಗಿ ನಾವು ಬದುಕುತ್ತೇವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಆಯುಷ್ಯವನ್ನೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಕೇಳಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ನಮಗೆ ಬೇಕಾದಷ್ಟು ಸಂಪತ್ತು-ಆಯುಷ್ಯ ನಿಮ್ಮ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೆ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ನಿಮ್ಮವರ ಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ನನಗೆ ಬೇಕಾದ ವರ ಮತ್ತೊಂದಾವುದೂ ಇಲ್ಲ. ಮುಕ್ತಾಮುಕ್ತಸಕಲಜೀವರಾಶಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಮುಕ್ತಿಯು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ನಾನು ಕೇಳಿದ ವರ ನೀವು ಸೂಚಿಸಿದ ಸಕಲ ವರಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಪರಮೋಚ್ಚವಾಗಿದೆ. ॥೧.೧.೨೭॥

ಅಜೀರ್ಯತಾಮಮೃತಾನಾಮುಪೇತ್ಯ
ಜೀರ್ಯನ್ ಮರ್ತ್ಯಃ ಕ್ವಾಧಃಸ್ಥಃ ಪ್ರಜಾನನ್ ॥
ಅಭಿಧ್ಯಾಯನ್ ವರ್ಣರತಿಪ್ರಮೋದಾ-
ನತಿದೀರ್ಘೇ ಜೀವಿತೇ ಕೋ ರಮೇತ ॥೧.೧.೨೮॥

ಹೇ ಭಗವನ್ ! ಜರಾ-ಮರಣವಿದೂರರಾದ ನಿಮ್ಮಂಥಹ ಗುರುಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ಕೂಡಾ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಉಪದೇಶ ಪಡೆಯದೇ, ಪುತ್ರಾದಿವಿಷಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವವರು ವಿನಾಶವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾರೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ನರಕಭಾಜನರಾಗುತ್ತಾರೆ. (ಜೀವನಿಗೆ ಸ್ವಯಂ ವಿನಾಶವಿಲ್ಲ. ದೇಹದ ನಾಶ ಭಗವಂತನನ್ನು ತಿಳಿದವರಿಗೂ ಇದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿನಾಶವೆಂದರೆ ನರಕಪ್ರಾಪ್ತಿ ಎಂದು ಅರ್ಥ) ಇದನ್ನು ಶ್ರುತಿಯೇ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿಯದವರು ಏನಾದರೂ ಮಾಡಲಿ. ನಾನು ಮಾತ್ರ ಇವುಗಳನ್ನು ಬೇಡುವದಿಲ್ಲ. ಗತಿಸಿಹೋದ ಸ್ತ್ರೀಪುತ್ರಾದಿಗಳ ರೂಪವನ್ನು ಅವರ ಜೊತೆಗಿನ ಸರಸ-ಸಲ್ಲಾಪಗಳನ್ನೂ ಆದರಿಂದ ಜನ್ಯವಾದ ಸುಖವನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಅವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತದಲ್ಲಿ ಅನುಭವಿಸಲಾಗದು ಎಂದು ತಿಳಿದು ದುಃಖಪಡುತ್ತಾನೆ ಜೀವ. ಅಂತಹ ಸುಖ ನನಗೆ ಬೇಡ. ಅತಿದೀರ್ಘಕಾಲ ಜೀವನಮಾಡುವವರಿಗೆ ಆಗುವ ದುಃಖ ವಿಚಿತ್ರ. ತಾನು ಬದುಕಿರುವಾಗಲೇ

ತನಗೆ ಬೇಕಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳ ವಿನಾಶವಾಗುತ್ತವೆ. ವಿನಷ್ಟವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ದುಃಖಪಡುತ್ತಾನೆ ಜೀವ. ಆದ್ದರಿಂದ ದೀರ್ಘಜೀವನ ಪುರುಷಾರ್ಥವಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಅನರ್ಥವಾಗಿದೆ. ಶ್ರೇಯಸ್ಕಾಮನಾದವನು ಅತಿದೀರ್ಘವಾದ ಬಾಳ್ವೆಯನ್ನು ಬಯಸುವದಿಲ್ಲ. ನಿವೃತ್ತವಾದ ಸುಖಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸಿಕೊಂಡು ದುಃಖಪಡುತ್ತಾ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ॥೧.೧.೨೮॥

ಯಸ್ಮಿನ್ನಿದಂ ವಿಚಿಕಿತ್ಸಂತಿ ಮೃತ್ಯೋ
ಸಾಂಪರಾಯೇ ಮಹತಿ ಬ್ರೂಹಿ ನಃ ತತ್ ।
ಯೋಽಯಂ ವರೋ ಗೂಢಮನುಪ್ರವಿಷ್ಟೋ
ನಾನ್ಯಂ ತಸ್ಮಾನ್ನಚಿಕೇತಾ ವೃಣೀತೇ ॥೧.೧.೨೯॥

ನಾನು ಶ್ರೇಯಸ್ಕಾಮನಾಗಿದ್ದೇನೆ. ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೇ ತಿಳಿಯಬೇಕೆಂದು ಬಯಸಿದ್ದೇನೆ. ನಾನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದ ಆ ವರವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂದು ನಚಿಕೇತ ವಿನಂತಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾನೆ.

ಯಾವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ವಿಚಿಕಿತ್ಸೆ ಇದೆಯೋ ಪ್ರೇತಪ್ರೇರಕತಯಾ ಭಗವಂತ ಇದ್ದಾನೆಯೋ ? ಇಲ್ಲವೋ ? ಎಂದು ಜನರಿಗೆ ಸಂದೇಹವಿದೆಯೋ ಅದೇ ಪ್ರೇತಪ್ರೇರಕನಾದ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಮುಕ್ತಿಯ ಪ್ರಾಪ್ತಿಗಾಗಿ ನನಗೆ ನೀವು ಉಪದೇಶ ಮಾಡಬೇಕು. ನಾನು ಕೇಳಿದ ಈ ವರ ಅತಿಗುಪ್ತವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಮತ್ತಾರಿಂದಲೂ ಪಡೆಯಲಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಚಿಕೇತ ಈ ವರವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಮತ್ತೊಂದನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವದಿಲ್ಲ. ॥೧.೧.೨೯॥

॥ ಇತಿ ಶ್ರೀಕಾಠಕಭಾಷ್ಯೇ ಪ್ರಥಮೇಽಧ್ಯಾಯೇ ಪ್ರಥಮಾ ವಲ್ಲೀ ॥

॥ ಶ್ರೀಕಾಠಕಭಾಷ್ಯೇ ಪ್ರಥಮೇಽಧ್ಯಾಯೇ ದ್ವಿತಿಯಾ ವಲ್ಲೀ ॥

ಅನ್ಯತ್ ಶ್ರೇಯೋಽನ್ಯದುತೇವ ಪ್ರೇಯ-
ಸ್ತೇ ಉಭೇ ನಾನಾರ್ಥೇ ಪುರುಷಂ ಸಿನೀತಃ ।
ತಯೋಃ ಶ್ರೇಯ ಆದದಾನಸ್ಯ ಸಾಧು ಭವತಿ
ಹೀಯತೇಽರ್ಥಾತ್ ಯ ಉ ಪ್ರೇಯೋ ವೃಣೀತೇ ॥

ನಚಿಕೇತನ ನಿಷ್ಠಾತಿಶಯವನ್ನು ಕಂಡ ಯಮದೇವರು ಅತ್ಯಂತ ಸಂತುಷ್ಟರಾದರು. ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯಾರೂಪವಾದ ಅಭೀಷ್ಟವರವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಇವನು ಯೋಗ್ಯನಾದ ಅಧಿಕಾರಿ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿದರು. ನಚಿಕೇತನ ಶ್ರೇಯಸ್ಕಾಮತೆಯನ್ನು ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದರು. ಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಪ್ರೇಯೋರೂಪವಾದ ಪುತ್ರಾದಿಗಳನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಶ್ರೇಯೋರೂಪವಾದ ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವವರು ಎಲ್ಲರಿಂದಲೂ ಪ್ರಶಸ್ಯರಾಗುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು-ಪ್ರೇಯಸ್ಸುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ಯಾವುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರದಿಂದ ತಿಳಿಸಿದರು.

ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಎಂದರೆ ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಇದು ನಿಶ್ರೇಯಸಕ್ಕೆ ಅರ್ಥಾತ್ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ. ಪ್ರೇಯಸ್ಸು ಎಂದರೆ ಪ್ರೀತಿವಿಷಯವಾದ ಪುತ್ರಾದಿಗಳು ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಇದು ಬಂಧಕವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾರಣ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಪ್ರೇಯಸ್ಸಿನಿಂದ ವಿಲಕ್ಷಣವಾಗಿದೆ. ಪ್ರೇಯಸ್ಸು ಕೂಡಾ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿನಿಂದ ವಿಲಕ್ಷಣವಾಗಿದೆ. ಮೋಕ್ಷ-ಮೋಕ್ಷೇತರವಾದ ಪುತ್ರಾದಿವಿಷಯ-ಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವಲ್ಲಿ ಇವುಗಳು ಪುರುಷನನ್ನು ಬಂಧಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದವ ಮೋಕ್ಷಗಾಮಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವವನು ಮುಕ್ತಿಯಿಂದ ಚ್ಯುತನಾಗುತ್ತಾನೆ.

ವಾದಿರಾಜೀಯವಿಶೇಷ - ''ಅನ್ಯದುತೇವ ಪ್ರೇಯಃ'' ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ''ಇವ'' ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ಅತಿಮಹತ್ತ್ವವಾದ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ವಿಷಯವಿರಕ್ತರಾದ ಬಹ್ಮಾದಿದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದ ಧನ-ವನಿತಾದಿಗಳು ಕೂಡಾ ವಿಷ್ಣುಪ್ರೀತಿಕರವಾದ ಯಾಗಾದಿಗಳಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರೇಯಸ್ಸು ಕೂಡಾ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರೇಯೋ-ರೂಪವಾದ ಧನವನಿತಾದಿಗಳು ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿನಿಂದ ಭಿನ್ನವಲ್ಲ.

ಹಿಂದೆ ತಿಳಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರೇಯಸ್ಸು ಕೂಡಾ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆಂದು ತಿಳಿಯದವರು ಪ್ರೇಯಸ್ಸು ಉದರಭರಣರೂಪವಾದ ಐಹಿಕಫಲಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಬಲವಾಗಿ ನಂಬಿರುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರೇಯಸ್ಸು ಅವರಿಗೆ ಬಂಧಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ತಿಳಿದವನು ಪ್ರೇಯೋರೂಪವಾದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಆದರ ಉಳ್ಳವನಾಗುತ್ತಾನೆ.

ಶ್ರೇಯಸ್ಸಾಧನವಾದ ಅಧ್ಯಯನ-ಅಧ್ಯಾಪನಾದಿಸತ್ಕರ್ಮಗಳು ಕೂಡಾ ಸ್ವೋದರಪೂರಣಕ್ಕಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಮೋಕ್ಷೋಪಯೋಗಿಯಾದ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಆರಾಧನಾದಿಗಳನ್ನೂ ಸ್ವೋದರಭರಣಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಂಥವನಿಗೆ ಪ್ರೇಯೋಕರ್ಮದಂತೆ ಶ್ರೇಯೋರೂಪವಾದ ಕರ್ಮವೂ ಬಂಧಕವಾಗುತ್ತದೆ. ॥ ೧.೨.೧ ॥

ಶ್ರೇಯಶ್ಚ ಪ್ರೇಯಶ್ಚ ಮನುಷ್ಯಮೇತ-
ಸ್ತೌ ಸಂಪರೀತ್ಯ ವಿವಿನಕ್ತಿ ಧೀರಃ ।
ಶ್ರೇಯೋ ಧೀರೋಽಭಿ ಪ್ರೇಯಸೋ ವೃಣೀತೇ
ಪ್ರೇಯೋ ಮಂದೋ ಯೋಗಕ್ಷೇಮಾನ್ ವೃಣೀತೇ ॥ ೧.೨.೨॥

ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಸಾಧುವಾದ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಪ್ರೇಯಸ್ಸು ಸಂಸಾರಬಂಧಕವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಧೀರನಾದವನು ಇವುಗಳ ವಿವೇಕವನ್ನರಿತು ಶ್ರೇಯೋಮಾರ್ಗವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕು. ಇಷ್ಟನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಜೀವರ ಕರ್ಮಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಮತ್ತು ಪ್ರೇಯಸ್ಸು ಮನುಷ್ಯರಿಗೆ ಲಬ್ಧವಾಗುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಧೀರನಾದವನು ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಯಾವುದು ಪ್ರೇಯಸ್ಸು ಯಾವುದು ಎಂದು ಸರಿಯಾಗಿ ವಿವೇಕಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಪುರುಷಾರ್ಥಸಾಧನ, ಪ್ರೇಯಸ್ಸು ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಎಂದು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವಿವೇಕ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ನಂತರ ಧೀರನಾದವನು ಪ್ರೇಯೋರೂಪವಾದ ಪುತ್ರಾದಿವಿಷಯಗಳನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಶ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನೇ ಪರಿಗ್ರಹಿಸುತ್ತಾನೆ. ಮಂದನಾದವನು ಯೋಗಕ್ಷೇಮರೂಪವಾದ ಪ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನೇ ವರಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಯೋಗ - ಸಿಗದಿರುವ ವಿಷಯವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು. ಕ್ಷೇಮ - ಪಡೆದುದನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು. ॥೧.೨.೨॥

ಸ ತ್ವಂ ಪ್ರಿಯಾನ್ ಪ್ರಿಯರೂಪಾಂಶ್ಚ
ಕಾಮಾನ್ ಅಭಿಧ್ಯಾಯನ್ ನಚಿಕೇತೋಽತ್ಯಸ್ರಾಕ್ಷೀಃ ।
ನೈತಾಂ ಶೃಂಕಾಂ ವಿತ್ತಮಯೀಮವಾಪ್ತೋ
ಯಸ್ಯಾಂ ಮಜ್ಜಂತಿ ಬಹವೋ ಮನುಷ್ಯಾಃ ॥ ೧.೨.೩ ॥

ನಚಿಕೇತನನ್ನು ಪ್ರಶಂಸಿವುದಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿನ, ಪ್ರೇಯಸ್ಸಿನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಗ ನಚಿಕೇತನ ಪ್ರಶಂಸೆಯನ್ನು ಯಮದೇವರು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ.

ಹೇ ನಚಿಕೇತ ! ನಾನು ನಿನ್ನನ್ನು ಅನೇಕರೀತಿಯಾಗಿ ಪ್ರಲೋಭಿಸಿದೆ. ನೀನು ಆಯಾ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಅಸ್ಥಿರತ್ವ-ಬಂಧಕತ್ವ ಮೊದಲಾದ ದೋಷಗಳನ್ನು ವಿವೇಕಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿದ್ದಿ. ಶ್ರೇಯೋವರಣೈಕತತ್ಪರನಾದದ್ದರಿಂದ, ವಿತ್ತಮೋಹರಹಿತನಾದದ್ದರಿಂದ ಈ ಸುವರ್ಣಶೃಂಖಲಾವನ್ನು ಕೂಡಾ ನೀನು ಪರಿಗ್ರಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ನಿನ್ನ ಪ್ರಲೋಭನೆಗೆ ತೋರಿಸಿದ ಈ ಸಂಕೊಲೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದುದಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಮನುಷ್ಯರು ಮಗ್ನರಾಗುತ್ತಾರೆ. ॥ ೧.೨.೩ ॥

ದೂರಮೇತೇ ವಿಪರೀತೇ ವಿಷೂಚೀ
ಅವಿದ್ಯಾ ಯಾ ಚ ವಿದ್ಯೇತಿ ಜ್ಞಾತಾ ।
ವಿದ್ಯಾಭೀಪ್ಸಿತಂ ನಚಿಕೇತಸಂ ಮನ್ಯೇ
ನ ತ್ವಾ ಕಾಮಾ ಬಹವೋ ಲೋಲುಪಂತ ॥ ೧.೨.೪ ॥

"ಯೋಗಕ್ಷೇಮಾನ್" ಎಂಬ "ಸ ತ್ವಂ ಪ್ರಿಯಾನ್" ಎಂಬ ವಚನಗಳಿಂದ ಪ್ರೇಯೋಸ್ವರೂಪವು ನಿರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಹಾಗು ಪ್ರೇಯಸ್ಸು ಈ ಎರಡರ ಸ್ವರೂಪನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ ಈ ಮಂತ್ರ.

ಅವಿದ್ಯೆಯು ಪ್ರೇಯೋರೂಪವಾಗಿದೆ. ಇದು ವಿದ್ಯಾವಿರುದ್ಧವಾದುದೆಂದು ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ವಿದ್ಯೆಯು ಶ್ರೇಯೋರೂಪವಾಗಿದೆ. ಈ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಹಾಗು ಪ್ರೇಯಸ್ಸುಗಳು ವಿರುದ್ಧವಾದ ಗತಿಗೆ ಕಾರಣವಾದದ್ದರಿಂದ ಅತಿವಿರುದ್ಧವಾಗಿವೆ. ನಾನಾರೀತಿಯಾದ ಪ್ರಲೋಭಗಳನ್ನು ಮುಂದಿಟ್ಟರೂ ಅವುಗಳು ನಿನ್ನನ್ನು ವಿಚಲಿತಗೊಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಚಿಕೇತ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವವನೇ ಹೊರತು ಅವಿದ್ಯೆಯನ್ನಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು ನಾನು ಮನಗಂಡಿದ್ದೇನೆ. ॥

ಅವಿದ್ಯಾಯಾಮಂತರೇ ವರ್ತಮಾನಾಃ
ಸ್ವಯಂ ಧೀರಾಃ ಪಂಡಿತಂ ಮನ್ಯಮಾನಾಃ ।
ದಂದ್ರಮ್ಯಮಾಣಾಃ ಪರಿಯಂತಿ ಮೂಢಾ
ಅಂಧೇನೈವ ನೀಯಮಾನಾ ಯಥಾಂಧಾಃ ॥೧.೨.೪॥

ಶ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನು ಕಾಮಿಸುವವನು ಉತ್ತಮ ಎಂದು ಹೇಳಿ ಪ್ರೇಯಃಕಾಮನನ್ನು ನಿಂದಿಸುತ್ತದೆ ಈ ಮಂತ್ರ.

ಅಜ್ಞಾನಿಗಳು ಸ್ವಯಂ ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ಧೀರರೆಂದು, ಪಂಡಿತರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಪಾಂಡಿತ್ಯದ ಲೇಶವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ವೃಕ್ಷಗಳಂತೆ ವ್ಯರ್ಥವಾಗಿ ಜೀವಿಸುತ್ತಾ ಪರ್ಯಟಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇವರಿಗೆ ಪ್ರೇರಕರಾದವರೂ ಮೂಢರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ

ಕುರುಡನನ್ನು ಬೆನ್ನು ಹತ್ತಿದ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಕುರುಡನಂತೆ ಗಮ್ಯಾಗಮ್ಯಪರಿಜ್ಞಾನಶೂನ್ಯ-ರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹೆಜ್ಜೆಗೂ ಅವರು ಎಡವುತ್ತಾರೆ. ॥ ೧.೨.೫ ॥

ನ ಸಾಂಪರಾಯಃ ಪ್ರತಿಭಾತಿ ಬಾಲಂ
ಪ್ರಮಾದ್ಯಂತಂ ವಿತ್ತಮೋಹೇನ ಮೂಢಮ್ ।
ಅಯಂ ಲೋಕೋ ನಾಸ್ತಿ ಪರ ಇತಿ ಮಾನೀ
ಪುನಃ ಪುನರ್ವಶಮಾಪದ್ಯತೇ ಮೇ ॥ ೧.೨.೬ ॥

ನಿತ್ಯಪುಮರ್ಥವಾದ ಮೋಕ್ಷಸಾಧನವಾದ ಶ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಕಾಮ್ಯವಾದ ಅನಿತ್ಯವಾದ ಪ್ರೇಯೋರೂಪವಾದ ಪುತ್ರಪೌತ್ರಾದಿವಿಷಯಗಳನ್ನು ಜೀವರು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತಾರೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಾಧನನಾದ ಭಗವಂತನ ಪರಿಜ್ಞಾನ ಅವರಿಗಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಅಜ್ಞಾನಿಯಾದವನು ವಿಷಯಗಳ ಸಂಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಮಗ್ನನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗಾಗಿ ವಿತ್ತವೇ ನಿತ್ಯವೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಮೂಢನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಅಜ್ಞಾನಿಯಾದ, ಆದ್ದರಿಂದಲೆ ಬಾಲಕನಂತೆ ಇರುವ ಈ ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಪ್ರಮಾದಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಮುಕ್ತಿಯಾಗಲೀ, ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧನನಾದ ಭಗವಂತನಾಗಲೀ ಅಂಥವನಿಗೆ ತೋರುವದಿಲ್ಲ. ಭೂಲೋಕ ಒಂದೇ ಇದೆ, ಸ್ವರ್ಗಾದಿ ಆಮುಷ್ಮಿಕಲೋಕಗಳಾವೂ ಇಲ್ಲವೆಂದು, ಐಶ್ವರ್ಯವೇ ಸ್ಥಿರವೆಂದು ದುರಭಿಮಾನದಿಂದ ಯುಕ್ತನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಂಥವನು ನನ್ನ ವಶನಾಗಿ ಪುನಃಪುನಃ ಯಮಯಾತನೆಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾನೆ. ॥೧.೨.೬॥

ಶ್ರವಣಾಯಾಪಿ ಬಹುಭಿರ್ಯೋ ನ ಲಭ್ಯಃ
ಶೃಣ್ವಂತೋಽಪಿ ಬಹವೋ ಯಂ ನ ವಿದ್ಯುಃ ।
ಆಶ್ಚರ್ಯೋಽಸ್ಯ ವಕ್ತಾ ಕುಶಲೋಽಸ್ಯ ಲಬ್ಧಾ
ಆಶ್ಚರ್ಯೋ ಜ್ಞಾತಾ ಕುಶಾಲಾನುಶಿಷ್ಟಃ ॥೧.೨.೭॥

ಶ್ರವಣಾದಿಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನು ಮಾಡುವವರಿಗೂ ಭಗವಂತ ತೋರುವದಿಲ್ಲವೆಂದಮೇಲೆ ಪ್ರಮಾದಯುಕ್ತನಾದವನಿಗೆ ಹೇಗೆ ತೋರುತ್ತಾನೆ ಎಂಬುವ ಕೈಮುತ್ಯವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಹಲವರು ಪರಲೋಕವಿದೆ ಎಂದು ಐತಿಹ್ಯಮೊದಲಾದ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು-ಕೊಂಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ನಿಯಾಮಕನಾದವನು ಒಬ್ಬನಿದ್ದಾನೆಂಬ ಪರಿಜ್ಞಾನ ಅವರಿಗಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ನಿಯಾಮಕನ ಪರಿಜ್ಞಾನ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಆಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾನಿಗಳ ಉಪದೇಶ ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಬೇಕು. ನಿಯಾಮಕನ ಕಥಾಶ್ರವಣವೇ ಬಹಳ ಜನರಿಗೆ

ದುರ್ಲಭವಾಗಿದೆ. ಶ್ರವಣವಾದರೂ ಗುರೂಕ್ತಪ್ರಕಾರೇಣ ಮನನಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡದಿದ್ದಾಗ ವಿಪರೀತಜ್ಞಾನವೇ ಆಗುತ್ತದೆ. ಹೊರತು ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ಭಗವಂತನ ಪರಿಜ್ಞಾನವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕೆಲವರಿಗೆ ಅವರ ಪುಣ್ಯವಿಶೇಷದಿಂದ ಸರ್ವನಿಯಾಮಕವಾದ ಭಗವತ್ತತ್ತ್ವದ ಶ್ರವಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಯಥಾರ್ಥವಾದ ಪರಿಜ್ಞಾನವೂ ಅವರಿಗಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ನಿಯಾಮಕನಾದವನು ಹೀಗಿಯೇ ಇದ್ದಾನೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಿದ್ದಾನೆಂದು ತಿಳಿದರೂ ತಾನು ತಿಳಿದಿದ್ದನ್ನು ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ನಿಯಾಮಕನ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ತನಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರೂ ತಾನು ಹೇಳಿದಂತೆ ಅದನ್ನು ತಿಳಿಯುವವರಂತೂ ಅತೀವ ದುರ್ಲಭರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಿಯಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನ ದುರ್ಲಭವೆಂದು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತವೆ. ॥೧.೨.೭॥

ನ ನರೇಣಾವರಃ ಪ್ರೋಕ್ತ ಏಷ
ಸುಜ್ಞೇಯೋ ಬಹುಧಾ ಚಿಂತ್ಯಮಾನಃ ।
ಅನನ್ಯಪ್ರೋಕ್ತೇ ಗತಿರತ್ರ ನಾಸ್ತಿ
ಅಣೀಯಾನ್ ಹ್ಯತರ್ಕ್ಯಮಣುಪ್ರಮಾಣಾತ್ ॥೧.೨.೮॥

ಉಪನಿಷತ್ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ಕೆಲವರಿಗೆ ಬ್ರಹ್ಮನ ಜ್ಞಾನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಶೈವಾದಿ ಶಾಸ್ತ್ರವ್ಯಾಖ್ಯಾತೃಗಳು ಬೇಕಾದಷ್ಟು ಜನರಿದ್ದಾರೆ ಅವರು ತತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಕ್ತಾ ದುರ್ಲಭನೆಂದು ಹೇಗೆ ಹೇಳಿದಿರಿ ಎಂಬ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡು ವಕ್ತೃದೌರ್ಲಭ್ಯವನ್ನೆ ಈ ಮಂತ್ರ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಪರಬ್ರಹ್ಮ ಜೀವನಿಂದ ಅಭಿನ್ನನೆಂದು, ನಿರ್ಗುಣನೆಂದು, ನಿರ್ವಿಶೇಷನೆಂದು, ಭಿನ್ನಾಭಿನ್ನನೆಂದು, ಅಪ್ಪಗುಣನೆಂದು, ನಿಷ್ಕ್ರಿಯನೆಂದು, ಅವ್ಯಾಪಕನೆಂದು ಹೀಗೆ ಬಹುಧಾ-ಅನೇಕರೀತಿಯಾಗಿ ತಮಗೆ ತೋರಿದಂತೆ ಶೈವಾದಿಗಳು ಚಿಂತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಂಥವರಿಂದ ಭಗವಂತನ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ಪಡೆಯಲಾಗದು. ಅವರ ಉಪದೇಶದಿಂದ ವಿಪರೀತಜ್ಞಾನದ ಸಂಪ್ರಾಪ್ತಿಯೇ ಪುಷ್ಕಲವಾಗುತ್ತದೆ.

''ನಾನು ದುಃಖಿಯಾಗಿದ್ದೇನೆ'' ''ಅಲ್ಪಜ್ಞಾನಿಯಾಗಿದ್ದೇನೆ'' ಎಂಬ ಅನುಭವ ಜೀವನಿಗೆ ಯಾವಾಗಲೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಪರಬ್ರಹ್ಮನು ಸಾರ್ವಜ್ಞಾದಿಗುಣಗಣಗಳಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟನಾಗಿ ಇರುವನೆಂದು ಶ್ರುತಿತತಿಗಳು ಬೋಧಿಸುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜೀವಬ್ರಹ್ಮರು ಪರಸ್ಪರ ಅತ್ಯಂತ ವಿಲಕ್ಷಣರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಭಗವಂತನಿಂದ ನಾನು ಭಿನ್ನನಾಗಿದ್ದೇನೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಅರಿಯದವರು ಅನನ್ಯರು, ಅರ್ಥಾತ್ ಅದ್ವೈತಿಗಳು. ಭಗವಂತನಿಂದ ನಾನು ಅನನ್ಯ ಅರ್ಥಾತ್ ಅಭಿನ್ನ ಎಂದು ತಿಳಿದದ್ದರಿಂದ ಅವರು ಅನನ್ಯರು. ಇವರ ಉಪದೇಶದಿಂದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಅಂಥವರ ವಚನಗಳು ಭ್ರಾಂತಿಮೂಲಕವಾಗಿವೆ. ಹೀಗೆ ಸರಿಯಾಗಿ

ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸುವವರು ಯಾರೂ ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಆಗಮಗಳ ಮುಖಾಂತರ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವಾಗುವದಿಲ್ಲ.

ಆಗಮಗಳ ಮೂಲಕ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವಾಗದಿದ್ದರೂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ, ತರ್ಕದಿಂದ ಭಗವಂತನನ್ನು ತಿಳಿಯುತ್ತೇವೆ ಎಂದು ಸಾಹಸ ಮಾಡಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಭಗವಂತ ಅಣುಪರಿಮಾಣಕ್ಕಿಂತಲೂ ಅಣುವಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಸೂಕ್ಷ್ಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವ್ಯಕ್ತಸ್ವಭಾವದವನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಭಗವಂತನನ್ನು ತಿಳಿಯಲಾಗದು. ಭಗವಂತ ಅಣುವಿಗಿಂತ ಅಣುವಾಗಿದ್ದರೂ ಮಹತ್ತಾದ ರೂಪವೂ ಅವನಿಗೆ ಇದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಭಗವಂತನನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಇದು ಕೂಡಾ ಸರಿಯಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಅವನ ಮಹತ್ತ್ವ ಮಿತಿಮೀರಿದ್ದು. ಮಿತಿಮೀರಿದ ಮಹತ್ತ್ವವೂ ಅತೀಂದ್ರಿಯವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸರ್ವಥಾ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಗೋಚರನಾಗುವದಿಲ್ಲ ಭಗವಂತ. ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಭಗವಂತ ನಿಲುಕುವದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ-ತರ್ಕ ಇವುಗಳಿಂದ ಭಗವಂತನ ಪರಿಜ್ಞಾನವಾಗದೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಆಗಮದಿಂದಲೇ ಅವನನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಆಗಮವನ್ನು ಬೋಧಿಸುವವರು ದುರ್ಲಭ-ರಾಗಿದ್ದಾರೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನ ದುರ್ಲಭವಾಗಿದೆ.

ಆದರೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಪ್ರಮಾಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿದವರಿಂದಲೇ ಸೂಕ್ಷ್ಮರೂಪನಾದ ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಅತರ್ಕ್ಯವಾದ ರೂಪವು ಜ್ಞೇಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂಥವರಿಂದಲೆ ಭಗವತ್ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ॥೧.೨.೮॥

ನೈಷಾ ತರ್ಕೇಣ ಮತಿರಾಪನೇಯಾ
ಪ್ರೋಕ್ತಾನ್ಯೇನೈವ ಸುಜ್ಞಾನಾಯ ಪ್ರೇಷ್ಠ ।
ಯಾಂ ತ್ವಮಾಪಃ ಸತ್ಯಧೃತಿರ್ಬತಾಽಸಿ
ತ್ವಾದೃಙ್ ನೋ ಭೂಯಾನ್ನಚಿಕೇತಃ ಪ್ರಷ್ಟಾ ॥೧.೨.೯॥

ಭಗವಂತನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಗಮ-ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ-ಅನುಮಾನಗಳಿಲ್ಲವೆಂದಾದರೆ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಲು ಯಾವ ಉಪಾಯವೂ ಇಲ್ಲವೆಂದಾಯಿತು. ಜ್ಞಾನದ ಸಂಪ್ರಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ಮೋಕ್ಷವೂ ಇಲ್ಲನೆಂದಾಗುತ್ತದೆ. ಶಾಸ್ತ್ರವು ವ್ಯರ್ಥವೆಂದು ಆಗಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಶಂಕೆಗೆ ಸಮಾಧಾನವಾಗುತ್ತದೆ ಈ ಮಂತ್ರ.

ಭಗವದ್ವಿಷಯಕವಾದ ಮತಿಯನ್ನು ಕೇವಲತರ್ಕದಿಂದ ಸಂಪಾದಿಸಲಾಗುವದಿಲ್ಲ. ತರ್ಕದಿಂದ ಭಗವದ್ವಿಷಯಕವಾದ ವಿಚಾರವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸುವದೂ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದ, ಆಗಮದ ಸಹಕಾರವಿಲ್ಲದಿರುವ ತರ್ಕವು ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಾದಿಗಳಿಂದ ಗ್ರಸ್ತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಂತಹ ಅನುಮಾನ ಅಪ್ರಮಾಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಆಗಮಗಳನ್ನು ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ತಿಳಿಯದವರಿಂದ ಆಗಮಾನುಗ್ರಹವಿರುವ ತರ್ಕಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲಾಗುವದಿಲ್ಲ.

ಹೇ ನಚಿಕೇತ ! ನೀನು ಮಾತ್ರ ನನ್ನ ಪ್ರೀತಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದಿ. ನೀನು ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೋ. ''ಅನ್ಯ'' ಎಂದರೆ ಭೇದವನ್ನು ತಿಳಿದವರು ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಭಗವಂತನಿಗೆ, ಜೀವರಾಶಿಗಳಿಗೆ, ಜಗತ್ತಿಗೆ ಭೇದವನ್ನು ತಿಳಿದವರು ಅನ್ಯರು. ಇವರು ಮಾತ್ರ ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ವಿಚಾರವನ್ನು ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ತಿಳಿಸಲು ಸಮರ್ಥರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಅವರು ಮಾಡುವ ವೇದಾದಿಗಳ ಪಾಠಪ್ರವಚನಗಳಿಂದ ಉತ್ಪಾದಿತವಾದ ಮತಿಯು ಭಗವಂತನ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಮರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಭೇದವನ್ನು ತಿಳಿದವನು ಮಾತ್ರ ಯಥಾರ್ಥವಾದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಲು ಅರ್ಹನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇಂತಹ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ನೀನು ಪಡೆದಿದ್ದಿ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಿನ್ನ ಧೈರ್ಯ ಅಚಂಚಲವಾಗಿದೆ. ನಿನಗೆ ಸಮಾನನಾಗಿರುವ ಪ್ರಾಶ್ನಿಕ ದುರ್ಲಭನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ॥೧.೨.೯॥

ಜಾನಾಮ್ಯಹಂ ಶೇವಧಿರಿತ್ಯನಿತ್ಯಂ
ನ ಹ್ಯಧ್ರುವೈಃ ಪ್ರಾಪ್ಯತೇ ಹಿ ಧ್ರುವಂ ತತ್ ।
ತತೋ ಮಯಾ ನಾಚಿಕೇತಶ್ಚಿತೋಽಗ್ನಿಃ
ಅನಿತ್ಯದ್ರವ್ಯೈಃ ಪ್ರಾಪ್ತವಾನಸ್ಮಿ ನಿತ್ಯಮ್ ॥೧.೨.೧೦॥

ನಚಿಕೇತ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು, ಅದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರವನ್ನು ಯಮದೇವರು ತಿಳಿದಿದ್ದಾರೆ. ಅದನ್ನು ಹೇಗೆ ತಿಳಿದಿದ್ದಾರೆಂಬುದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

''ಅನಿತ್ಯದ್ರವ್ಯೈಃ ಪ್ರಾಪ್ತವಾನಸ್ಮಿ ನಿತ್ಯಮ್'' ಎಂಬ ವಚನದಿಂದ ಅನಿತ್ಯವಾದ ದ್ರವ್ಯಗಳಿಂದ ನಿತ್ಯನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ನಾನು ಪಡೆದಿದ್ದೇನೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಯಮದೇವರು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆಂದು ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿ ಅರ್ಥ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಾತು ''ನ ಹ್ಯಧ್ರುವೈಃ ಪ್ರಾಪ್ಯತೇ ಹಿ ಧ್ರುವಂ ತತ್'' ಎಂಬ ಉತ್ತರವಚನದಿಂದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ಮಾತನ್ನು ಭಾಷ್ಯದ ಆಧಾರದಿಂದ ನಾವು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಈ ಮಂತ್ರದ ಅರ್ಥವಿದು.

ನಿನ್ನ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಉತ್ತರಿಸಲಾಗದೇ ನಿನ್ನನ್ನು ಪ್ರಲೋಭಗೊಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ನಿನ್ನನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಪ್ರಲೋಭಗೊಳಿಸಿದ್ದೇನೆ. ನಿನ್ನ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಉತ್ತರವನ್ನು ನಾನು ತಿಳಿದಿದ್ದೇನೆ. ಅ-ಅಕಾರವಾಚ್ಯನಾದ ನಿತ್ಯಮ್-ನಿತ್ಯನಾದ ಭಗವಂತ ಶೇವಧಿಃ-ಸುಖನಿಧಿ ಯಾಗಿದ್ದಾನೆಂದು ಪರಮಪುರುಷಾರ್ಥಹೇತುವಾಗಿದ್ದಾನೆಂದು ನಾನು ತಿಳಿದಿದ್ದೇನೆ. ಧ್ರುವಮ್-ಧ್ರುವನಾದ, ನಿತ್ಯನಾದ ಭಗವಂತ, ಅ-ಧ್ರುವೈಃ-ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಭಕ್ತಿದಾರ್ಢ್ಯ-ವಿಲ್ಲದವರಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ಯನಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿದಿರುವ ನಾನು ಅ-ನಿತ್ಯ-ನಿತ್ಯನಾದ ಅಕಾರವಾಚ್ಯನಾದ ವಿಷ್ಣುವಿಷಯಕವಾಗಿರುವ ಮನಸ್ಸು ಮೊದಲಾದ ದ್ರವ್ಯಗಳಿಂದ ನಾಚಿಕೇತಾಗ್ನಿಯನ್ನು ಚಯನ ಮಾಡಿದ್ದೇನೆ. ಕೇವಲ ನಾಚಿಕೇತಾಗ್ನಿಯ ಚಯನದಿಂದ

ಭಗವತ್ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಸರ್ವದಾ ನಿರ್ದೋಷನಾದ, ಗುಣಪೂರ್ಣನಾದ, ಜೀವಭಿನ್ನನಾದ, ನಿತ್ಯನಾದ ಭಗವಂತನಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠವಾದ ಮನಸ್ಸು ಮೊದಲಾದ ಕರಣಗಳಿಂದ ಅನುಷ್ಠಿತವಾದ ಯಾಗಾದಿಗಳು ಭಗವತ್ಪ್ರಾಪ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತವೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಅನುಷ್ಠಾನಮಾಡಿ ನಿತ್ಯನಾದ ಭಗವಂತನನ್ನು ನಾನು ಪಡೆದಿದ್ದೇನೆ.

''ಅಕಾರೋ ವಿಷ್ಣುವಾಚಕಃ'' ಎಂಬ ವಚನದಿಂದ ''ಅ'' ಎಂದರೆ ಭಗವಂತ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ''ಅ-ನಿತ್ಯೈಃ'' ನಿತ್ಯವೂ ಭಗವದ್ವಿಷಯಕವಾದ ಮನಸ್ಸು ಮೊದಲಾದ ಕರಣಗಳಿಂದ ನಿತ್ಯಂ ಪ್ರಾಪ್ತವಾನಸ್ಮಿ-ನಿತ್ಯನಾದ ಭಗವಂತನನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು. ''ಧ್ರುವ'' ಎಂದರೆ ಭಗವಂತ ಎಂತಲೆ ಅರ್ಥ. ''ಅ-ಧ್ರುವೈಃ'' ವಿಷ್ಣುವಿಷಯಕವಾಗದ ಕರಣಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಪುರುಷರಿಂದ, **ಧ್ರುವಂ ತತ್ ನ ಪ್ರಾಪ್ಯತೇ-** ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ಸರ್ವಥಾ ಪಡೆಯಲಾಗುವದಿಲ್ಲ. ನಿತ್ಯವೂ ನಿರ್ದುಷ್ಟನಾದ, ಗುಣಪೂರ್ಣನಾದ, ಸಕಲಚರಾಚರಪ್ರಪಂಚದಿಂದ ಭಿನ್ನನಾದ, ಸದಾತನನಾದ ಭಗವಂತನನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುವ ಮನಸ್ಸು ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಮುಂದೆ ಮಾಡಿ ಅನುಷ್ಠಾನ ಮಾಡಿದ ಅಗ್ನಿಚಯನಾದಿಗಳಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು.

''ಜಾನಾಮ್ಯಹಂ ಶೇವಧಿಃ'' ಎಂಬ ಮಂತ್ರವನ್ನು ಅದ್ವೈತಿಗಳು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಮಾಡುತ್ತಾರೆ.

''ಶೇವಧಿಃ ಅರ್ಥಾತ್ ಕರ್ಮಫಲರೂಪವಾದ ನಿಧಿ ಇದು ಅನಿತ್ಯವೆಂದು ನಾನು ತಿಳಿದಿದ್ದೇನೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಅನಿತ್ಯವಾದ ಅಧ್ರುವವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಂದ ನಿತ್ಯನಾದ ಪರಬ್ರಹ್ಮರೂಪವಾದ ನಿಧಿಯ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಅನಿತ್ಯಸುಖಾತ್ಮಕವಾದ ನಿಧಿಯು ಅನಿತ್ಯದ್ರವ್ಯಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಅನಿತ್ಯವಾದ ಸಾಧನಗಳಿಂದ ನಿತ್ಯವಾದುದ್ದರ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ನಾನು ತಿಳಿದಿದ್ದರೂ ಅನಿತ್ಯವಾದ ಪಶು ಮೊದಲಾದ ದ್ರವ್ಯಗಳಿಂದ ಸ್ವರ್ಗಸಾಧನವಾದ ನಾಚಿಕೇತಾಗ್ನಿಯ ಚಯನವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದೇನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಾನು ಈ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದೇನೆ. ಸ್ವರ್ಗಾಖ್ಯ ಈ ಯಾಮ್ಯಸ್ಥಾನ ಶಾಶ್ವತವಲ್ಲ ಇದರ ನಿತ್ಯತ್ವ ಆಪೇಕ್ಷಿಕ.''

ಈ ವಿವರಣೆ ಸರಿಯಾದುದಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ನಚಿಕೇತ ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದ ಬ್ರಹ್ಮಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಯಮದೇವರು ಉಪದೇಶಮಾಡದೇ ಕರ್ಮಫಲ ಅನಿತ್ಯವೆಂದು ಹೇಳುವದು ಅಸಂಗತವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಮಂತ್ರ ಬ್ರಹ್ಮಪರವೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಬ್ರಹ್ಮಪರವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿದಿದ್ದೇವೆ.

ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶೇಷವನ್ನು ನಾವಿಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಯಾಮ್ಯಸ್ಥಾನವೂ ಜ್ಞಾನಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ವಿನಾಶಿದ್ರವ್ಯಾನುಷ್ಠಿತವಾದ ಅಗ್ನಿಚಯನಮಾತ್ರದಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಲ್ಲ. ಮತ್ತು

"ಸ್ವರ್ಗ್ಯಮಗ್ನಿಮ್" ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಚಯನವಿದು ಸ್ವರ್ಗಸಾಧನತ್ವೇನ ಉಕ್ತವಾಗಿದೆ ಯಾಮ್ಯ-ಸ್ಥಾನಪ್ರಾಪ್ತಿಗೆ ಸಾಧನವೆಂದು ಉಕ್ತವಾಗಿಲ್ಲ. ಯಮಸ್ಥಾನವನ್ನು ಸ್ವರ್ಗವೆಂದು ಯಾರೂ ವ್ಯವಹರಿಸುವದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ವಿಷಯಗಳೆಲ್ಲ ಕಲ್ಪನಾವಿಲಾಸಗಳೆ ಹೊರತು ಸತ್ಯವಲ್ಲ.

ಕಾಮಸ್ಯಾಪ್ತಿಂ ಜಗತಃ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಂ
ಕ್ರತೋರಾನಂತ್ಯಮಭಯಸ್ಯ ಪಾರಮ್ ।
ಸ್ತೋಮಮಹದುರುಗಾಯಂ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಂ
ದೃಷ್ಟ್ವಾ ಧೃತ್ಯಾ ಧೀರೋ ನಚಿಕೇತೋಽತ್ಯಸ್ರಾಕ್ಷೀಃ ॥೧.೨.೧೧॥

ನಾನು ಮಾತ್ರ ಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿದಿದ್ದೇನೆ ಎಂದಲ್ಲ, ನನ್ನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ನೀನು ಕೂಡಾ ಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿಯುತ್ತೀ ಎಂದು ಈ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಯಮದೇವರು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಪ್ರಿಯವಾದ ಕಾಮನೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ನಚಿಕೇತ ಬದಿಗೆ ಸರಿಸಿದ. ಅನಂತಲೋಕಾಪ್ತಿಯೇ ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೆಂದು ಹಿಂದೆ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕವಾದ ಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾನವೇ ಕಾಮನೆಗಳ ಪರಿತ್ಯಾಗಕ್ಕೆ ಮೂಲಕಾರಣವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಹೇ ನಚಿಕೇತ ! ನೀನು ಭಗವಂತನನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಿಳಿದಿದ್ದರಿಂದ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಭಗವಂತನನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಕ್ಷುದ್ರವಾದ, ಅಶಾಶ್ವತವಾದ ಕಾಮನೆಗಳನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿದ್ದಿ. ಆ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಸಂಕ್ಷೇಪವಾಗಿ ನಿನಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತೇನೆ. ಅದನ್ನು ಆಲಿಸು. ಪರಮಾತ್ಮ ಸ್ವರ್ಗಲೋಕದ ಧಾರಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಭಗವತ್ಪೂಜಾತ್ಮಕವಾದ ಸತ್ಕರ್ಮಗಳಿಗೆ, ಭಗವದ್ವಿಷಯವಾದ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಅಕ್ಷಯವಾದ ಫಲವನ್ನು ಕೊಡುವವನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಹೇತುವಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸ್ತೋತ್ರಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದ ಸಕಲವೇದಗಳಿಂದ ಮುಖ್ಯತಯಾ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸಾಕಲ್ಯೇನ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲು ವೇದಗಳು ಅಸಮರ್ಥವಾಗಿವೆ. ಬ್ರಹ್ಮಾದಿದೇವತೆಗಳಿಂದ, ಮುಮುಕ್ಷುಗಳಿಂದ ಮುಖ್ಯನೆಂದು ಗೇಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಮುಕ್ತರಿಗೆಲ್ಲ ಮುಖ್ಯಾಶ್ರಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ॥೧.೨.೧೧॥

ತಂ ದುರ್ದರ್ಶಂ ಗೂಢಮನುಪ್ರವಿಷ್ಟಂ
ಗುಹಾಹಿತಂ ಗಹ್ವರೇಷ್ಠಂ ಪುರಾಣಮ್ ।
ಅಧ್ಯಾತ್ಮಯೋಗಾಧಿಗಮೇನ ದೇವಂ
ಮತ್ವಾ ಧೀರೋ ಹರ್ಷಶೋಕೌ ಜಹಾತಿ ॥೧.೨.೧೨॥

ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿದವರೆಲ್ಲರೂ ನಿನ್ನಂತೆಯೇ ಲೌಕಿಕವಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತುಚ್ಛೀ-ಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಹರ್ಷಶೋಕಗಳನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಪರಮಾತ್ಮ ಗಹ್ವರೇಷ್ಠನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಅರ್ಥಾತ್ ಮುಕ್ತಜೀವರಲ್ಲಿದ್ದಾನೆ. ಮುಕ್ತರಾದ ಜೀವರ ಹೃದಯಗುಹಾದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತನಾಗಿ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೆ ನಿಗೂಢನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೆ ಅವನ ದರ್ಶನ ದುರ್ಲಭವಾಗಿದೆ. ಸನಾತನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವನಿಗೆ ಆದಿ ಇಲ್ಲ, ಅಂತವೂ ಇಲ್ಲ. ಕ್ರೀಡಾದಿಗುಣಸಂಪನ್ನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹ ಭಗವಂತನನ್ನು ಧ್ಯಾನಮಾಡಿದ ಅಧಿಕಾರಿಯು ಅಧಿಕಾತ್ಮನಾದ ಭಗವಂತನ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಮೂಲಕ ಹರ್ಷಶೋಕರೂಪವಾದ ಸಂಸಾರವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸುತ್ತಾನೆ. ॥೧.೨.೧೨॥

ವೇದೇಶೀಯವಿಶೇಷ- ''ಗಹ್ವರೇಷ್ಠಮ್'' ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ''ರಾಗದ್ವೇಷಾದ್ಯನೇಕಾನರ್ಥ-ಸಂಕಟಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತನಾದ ಜೀವ'' ಎಂದು ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ ಅದ್ವೈತಿಗಳು. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸಿದ್ಧನಾದ ಜೀವನಿಗೆ ದುರ್ದರ್ಶತ್ವವು ಉಪಪನ್ನವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ''ಅದೃಶ್ಯತ್ವಾದಿ-ಗುಣಕೋ ಧರ್ಮೋಕ್ತೇಃ'' ಎಂಬ ಸೂತ್ರವು ಅದೃಶ್ಯತ್ವವನ್ನು ಭಗವಂತನಿಗೆ ಹೇಳಿದೆ. ಗುಹಾನಿಹಿತತ್ವವೂ ಭಗವಂತನಲ್ಲಿಯೇ ಇದೆ. ಮತ್ತು ಜೀವನ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಶೋಕಮೋಹ-ಪರಿತ್ಯಾಗರೂಪವಾದ ಮುಕ್ತಿಯು ಸರ್ವಥಾ ಅಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಕೃತೋಪಯುಕ್ತವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ.

''ಗಹ್ವರ'' ಎಂದರೆ ಮುಕ್ತ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಸಂಸಾರಿಗಳಿಂದ ಅಗಮ್ಯರಾದ ಕಾರಣ ಮುಕ್ತರು ''ಗಹ್ವರ'' ಎನಿಸುತ್ತಾರೆ. (ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಂದ ಹೊರತು ಬೇರೆ ರೀತಿಯಿಂದ ಮುಕ್ತರನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.) ''ಗಹ್ವರೇಷ್ಠ'' ಎಂದರೆ ಅವರಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಅಂತಸ್ಥನಾಗಿ ಇರುವವನು ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಮುಕ್ತಜೀವನಿಯಾಮಕನಾರು ? ಎಂಬ ನಚಿಕೇತನ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಈ ಅರ್ಥ ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತದೆ.

ಏತತ್ ಶ್ರುತ್ವಾ ಸಂಪರಿಗೃಹ್ಯ ಮರ್ತ್ಯಃ
ಪ್ರವೃಹ್ಯ ಧರ್ಮ್ಯಮಣುಮೇನಮಾಪ್ಯ ।
ಸ ಮೋದತೇ ಮೋದನೀಯಂ ಹಿ ಲಬ್ಧ್ವಾ
ವಿವೃತಂ ಸದ್ಮ ನಚಿಕೇತಸಂ ಮನ್ಯೇ ॥೧.೨.೧೩॥

ಜ್ಞಾನವಾಗುವದು ಹೇಗೆ ಎಂಬ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ಪರಿಹರಿಸುತ್ತದೆ. ಅಥವಾ ಹರ್ಷಶೋಕಗಳನ್ನು ಜ್ಞಾನಿಯಾದವನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸುತ್ತಾನೆ ಎಂದರೆ ಪ್ರಾಕೃತವಾದ ಹರ್ಷಶೋಕಗಳನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸುವಂತೆ ಅಪ್ರಾಕೃತವಾದ ಹರ್ಷವನ್ನು ಕೂಡಾ ಪರಿತ್ಯಜಿಸುತ್ತಾನೆಯೇ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಈ ಮಂತ್ರ ಉತ್ತರ ನೀಡುತ್ತದೆ.

ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನ ಮೋಕ್ಷಸಾಧನವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೆ ಜೀವನಿಂದ ಭಗವಂತ ಭಿನ್ನನಾಗಿರುವನೆಂಬ ಜ್ಞಾನವೂ ಮೋಕ್ಷದಾಯಕವಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಕೂಡಾ ಈ ಮಂತ್ರವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಮರಣಶೀಲನಾಗಿರುವ ಅಧಿಕಾರಿಯು ಶ್ರವಣಾದಿವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾದವನ್ನು ಹೊಂದಬಾರದು. ಸಾಧಕನಾದ ಜೀವನು ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕವಾದ ಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಶಿಷ್ಟರಾದ ಆಚಾರ್ಯರಿಂದ ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಜೀವನಿಂದ ಭಿನ್ನನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ನಿತ್ಯವೂ ನಿದಿಧ್ಯಾಸನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ಭಗವದಪರೋಕ್ಷವನ್ನು ಪಡೆದು ಮುಕ್ತನಾಗಲು ಬಯಸಬೇಕು. ''ಸಕಲವನ್ನೂ ಧರಿಸುತ್ತಾನೆ'' ಎಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಧರ್ಮನಾಮಕನಾದ, ಪರಮಸೂಕ್ಷ್ಮನಾದ ಭಗವಂತನನ್ನು ಸಾಧಕನಾದವನು ಪಡೆದು ನಿರತಿಶಯವಾದ ಮೋದವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾನೆ. ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ವೈಷಯಿಕಸುಖದ ಪ್ರಹಾಣ ಆಗುತ್ತದೆಯೇ ಹೊರತು ಸ್ವರೂಪಸುಖದ ಪ್ರಹಾಣವಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ನೀನು ಅಪೇಕ್ಷೆ ಮಾಡಿದ್ದಿ. ನಿನಗೆ ಮುಕ್ತಿಯಾಗುವದು ನಿಶ್ಚಿತ. ಉರುಗಾಯನಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ-ಭಕ್ತನಾದ ಹೇ ನಚಿಕೇತನೇ ! ನಿನಗೆ ಮುಕ್ತಿದ್ವಾರವು ತೆರೆದು ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ||೧.೨.೧೩||

ಅನ್ಯತ್ರ ಧರ್ಮಾದನ್ಯತ್ರಾಧರ್ಮಾದನ್ಯತ್ರಾಸ್ಮಾತ್ ಕೃತಾಕೃತಾತ್ ।
ಅನ್ಯತ್ರ ಭೂತಾಚ್ಚ ಭವ್ಯಾಚ್ಚ ಯತ್ ತತ್ ಪಶ್ಯಸಿ ತದ್ ವದ || ೧೪ ||

ಪ್ರಶಂಸೆ ಸಾಕು. ತತ್ತ್ವವನ್ನು ನಾನು ಕೇಳಲು ಬಯಸಿದ್ದೇನೆಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿ ''ಪ್ರವೃಹ್ಯ'' ಎಂಬ ಶಬ್ದದಿಂದ ಯಮನು ಉಪದೇಶಮಾಡಿದ ಜೀವೇಶ್ವರರ ಭೇದವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಅನುವಾದ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾನೆ ನಚಿಕೇತ.

ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತ, ಕೃತವಾದ ಅರ್ಥಾತ್ ಉತ್ಪನ್ನವಾದ ಮಹದಹಂಕಾರಾದಿ-ಪ್ರಪಂಚದಿಂದ ವಿಲಕ್ಷಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅಕೃತವಾದ ಅರ್ಥಾತ್ ಅನುತ್ಪನ್ನವಾದ ಪ್ರಕೃತಿ-ಜೀವ-ಕಾಲ-ಅವ್ಯಾಕೃತಾಕಾಶ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಪಂಚದಿಂದಲೂ ವಿಲಕ್ಷಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ಈ ಕಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ. ಭೂತ-ಭವಿಷ್ಯತ್-ವರ್ತಮಾನಕಾಲದಲ್ಲಿಯ ಸಕಲಪ್ರಪಂಚದಿಂದಲೂ ಭಗವಂತ ಅತ್ಯಂತವಿಲಕ್ಷಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಕೇವಲ ಅಚೇತನವಾದ ಪ್ರಪಂಚದಿಂದ ಭಗವಂತ ವಿಲಕ್ಷಣನಾಗಿದ್ದಾನೆಂದು ಅಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಧರ್ಮಾತ್ಮರಾದ ಜೀವರಾಶಿಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅಧರ್ಮಾತ್ಮರಾದವರಿಂದಲೂ ಭಗವಂತ ಭಿನ್ನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಭಗವಂತ ಧರ್ಮಬಹಿರ್ಭೂತ-ನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅಧರ್ಮಬಹಿರ್ಭೂತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಧರ್ಮಾಧರ್ಮಗಳ ಫಲ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಇಲ್ಲ. ಜೀವರು ಧರ್ಮಾಧರ್ಮಬಹಿರ್ಭೂತರಲ್ಲ. ಅವರಿಗೆ ಧರ್ಮಾಧರ್ಮಗಳ ಫಲರೂಪವಾಗಿ ಸ್ವರ್ಗ-ನರಕ-ಮುಕ್ತಿಗಳು ಇವೆ. ಭಗವಂತ ಧರ್ಮಾಧರ್ಮಬಹಿರ್ಭೂತ ಎಂಬ ಯುಕ್ತಿಯಿಂದ ಜೀವನಿಂದ ವಿಲಕ್ಷಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಅತಿಸುಲಭವಾಗಿ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಸಾಧಿಸಲೂಬಹುದು. ಇಂತಹ ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನನ್ನು

ನೀವು ತಿಳಿದಂತೆ ನನಗೆ ಉಪದೇಶಿಸಬೇಕು. ಎಂದು ನಚಿಕೇತ ಯಮದೇವರಿಗೆ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ॥೧.೨.೧೪॥

ಸರ್ವೇ ವೇದಾ ಯತ್ ಪದಮಾಮನಂತಿ
ತಪಾಂಸಿ ಸರ್ವಾಣಿ ಚ ಯದ್ ವದಂತಿ ।
ಯದಿಚ್ಛಂತೋ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯಂ ಚರಂತಿ
ತತ್ ತೇ ಪದಂ ಸಂಗ್ರಹೇಣ ಬ್ರವೀಮಿ ಓಮಿತ್ಯೇತತ್ ॥ ೧೫ ॥

ವೇದಗಳೆಲ್ಲ ಯಾವ ಭಗವಂತನನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲು ತೊಡಗಿವೆಯೋ, "ತಪಾಂಸಿ" ಎಂದರೆ ಯುಕ್ತಿಗಳು ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಯಾವ ಯುಕ್ತಿಗಳೆಲ್ಲ ಭಗವದ್ವಿಷಯಕವಾಗಿವೆಯೋ, ಯಾರ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ, ಯಾವ ಭಗವಂತನ ಪ್ರೀತ್ಯರ್ಥ ತಪಸ್ಸು ಮೊದಲಾದ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ವೇದಗಳೆಲ್ಲ ಹೊಗಳುತ್ತವೆಯೋ, ಯಾವ ಭಗವಂತನನ್ನು ಬಯಸಿ ಸಾಧಕರು ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯವನ್ನು ಅರ್ಥಾತ್ ವೇದೋಕ್ತವಾದ ತತ್ತ್ವಗಳ ಶ್ರವಣ-ಮನನಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುವರೋ, ಮತ್ತು ಗುರುಕುಲವಾಸವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ಗುಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯವನ್ನು ನಿಯಮನ ಮಾಡುತ್ತಾರೋ, ಅಂತಹ ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತಿಳಿಸಲು ಅಸಾಧ್ಯವಾದುದರಿಂದ ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿ ನಾನು ನಿನಗೆ ಉಪದೇಶಮಾಡುತ್ತೇನೆ. ಆ ಬ್ರಹ್ಮ ಅನಂತಗುಣಪರಿಪೂರ್ಣನಾದ ಕಾರಣ ಓಂಕಾರವಾಚ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆಯೆ ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ॥೧.೨.೧೫॥

ವಾದಿರಾಜೀಯವಿಶೇಷ - ವೇದದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿ-ವೈಶ್ವಾನರ-ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭ-ರುದ್ರ-ಇಂದ್ರ-ವಿಶ್ವಕರ್ಮ ಮೊದಲಾದ ದೇವತೆಗಳ ನಾಮಗಳು ಬಂದಿವೆ. ಹಾಗಾದರೆ ಅವರು ಸರ್ವೋತ್ತಮರು ಎಂದು ಸಂಶಯಪಡಬಾರದು. ಸಕಲವೇದಗಳೂ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತವೆ. ಅಂತೆಯೆ ಅಗ್ನ್ಯಾದಿ ಆ ಎಲ್ಲ ನಾಮಗಳಿಂದ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ವಾಚ್ಯನಾದವನು ಭಗವಂತನೇ ಆಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನೇ ಸರ್ವೋತ್ತಮ. ಸೃಷ್ಟಿಗಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವ ವೇದಗಳು ಸೃಷ್ಟ್ಯುತ್ತರಕಾಲದಲ್ಲಿರುವ ಅಗ್ನ್ಯಾದಿದೇವತೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ, ಹಾಗಾದರೆ ಅಗ್ನ್ಯಾದಿದೇವತೆಗಳು, ಯಜ್ಞಮೊದಲಾದ ಕರ್ಮಗಳು ಅಪ್ರಾಮಾಣಿಕವೆಂದು ಶಂಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು "ಆ ಮನಂತಿ" ಎಂಬ ಮಾತು ಪರಿಹರಿಸುತ್ತದೆ. ವೇದಗಳು ಸದಾ ಭಗವಂತನನ್ನೇ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತವೆ. ಸೃಷ್ಟ್ಯುತ್ತರಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಗವಂತ ಅಗ್ನ್ಯಾದಿನಾಮಗಳನ್ನು ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸೃಷ್ಟ್ಯುತ್ತರಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೇದಗಳು ಅಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆಯಾ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದರೆ ಸರ್ವವೂ ಸಮಂಜಸವಾಗುತ್ತದೆ.

ಏತದ್ ಹ್ಯೇವಾಕ್ಷರಂ ಬ್ರಹ್ಮ ಏತದ್ ಹ್ಯೇವಾಕ್ಷರಂ ಪರಮ್ ।
ಏತದ್ ಹ್ಯೇವಾಕ್ಷರಂ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ಯೋ ಯದಿಚ್ಛತಿ ತಸ್ಯ ತತ್ ॥೧.೨.೧೬॥

''ಓಂ'' ಎಂಬ ಅಕ್ಷರವು ಅಪರಬ್ರಹ್ಮ ಇದೇ ಅಕ್ಷರ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ಅರ್ಥಾತ್ ಪರಾಪರಬ್ರಹ್ಮಪ್ರತೀಕವಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆಂದು ಈ ''ಓಂ'' ಎಂಬ ಅಕ್ಷರದ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಅಭೀಷ್ಟವರಗಳೆಲ್ಲ ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆಂದು ಅದ್ವೈತಿಗಳು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ-ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ಉಪಾಸನೆ ಸರಿಯಾದುದಲ್ಲವೆಂದು ಮಹಾವಾರಾಹಪುರಾಣ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಅವಿದ್ಯಮಾನೋಪಾಸನೆ ಅನರ್ಥಪ್ರದವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಮಾಣವಿರುದ್ಧವೂ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ ಈರೀತಿಯಾಗಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಮಾಡುವದು ಸರಿಯಲ್ಲ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಎರಡು ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಪ್ರಮಾಣಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಮಂತ್ರದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಪ್ರಣವಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ಭಗವಂತನ ಮಹಿಮೆಯ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಜೀವರಿಗಾಗುವ ಲಾಭವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ಓಂಕಾರವಾಚ್ಯನಾಗಿರುವ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ದೇಹಾದಿನಾಶಶೂನ್ಯನಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಅಕ್ಷರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಬ್ರಹ್ಮ-ಗುಣಗಳಿಂದ ಬೃಂಹಿತ ಯುಕ್ತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಭಗವಂತನ ಈ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದ ಆಧಿಕಾರಿಯು ತಾನು ಬಯಸಿದ್ದನ್ನೆಲ್ಲ ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ॥೧.೨.೧೬॥

ಏತದಾಲಂಬನಂ ಶ್ರೇಷ್ಠಮೇತದಾಲಂಬನಂ ಪರಮ್ ।
ಏತದಾಲಂಬನಂ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕೇ ಮಹೀಯತೇ ॥೧.೨.೧೭॥

ಓಂನಾಮಕನಾದ ವಿಷ್ಣುವೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆಶ್ರಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಲೋಕದಲ್ಲಿಯ ರಾಜಾದಿಗಳಂತೆ ಮಾತ್ರ ಭಗವಂತ ಜೀವರಿಗೆ ಆಶ್ರಯನೆಂದು ತಿಳಿಯಬಾರದು. ರಾಜಾದಿಗಳಿಗಿಂತ ವಿಲಕ್ಷಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ ಎಲ್ಲದಕ್ಕೂ ಜೀವರಾಶಿಗಳ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಪರಮಾತ್ಮನ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇದೆ. ಹೀಗೆಂದು ತಿಳಿದವರು ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ. ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ತನಗಿಂತಲೂ ನೀಚರಾದವರಿಂದ ಪೂಜ್ಯರಾಗುತ್ತಾರೆ. ॥೧.೨.೧೭॥

ಅಜ್ಞಾನಿಗಳಾದ, ಮಧ್ಯಮರಾದ ಸಾಧಕರು ಬ್ರಹ್ಮನ ಉಪಾಸನೆಯನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಾದರೆ ಆಲಂಬನ ಅರ್ಥಾತ್ ಪ್ರತೀಕ ಒಂದು ಬೇಕು. ಹೀಗೆಂದು ಆಕಾಶ, ಆದಿತ್ಯ, ಮನಸ್ಸು ನಾಮ ಮೊದಲಾದ ಆಲಂಬನಗಳನ್ನು (ಪ್ರತೀಕ) ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಆ ಎಲ್ಲ ಪ್ರತೀಕಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ಪ್ರತಿಮೆ ಓಂಕಾರವಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಓಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಪರಾಪರಬ್ರಹ್ಮರ

ಉಪಾಸನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದವರು ಬ್ರಹ್ಮನಾಗಿ ಬ್ರಹ್ಮನಂತೆ ಉಪಾಸ್ಯರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಅದ್ವೈತಿಗಳ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ.

ಇದು ಮಹಾವಾರಾಹಪುರಾಣ ತಿಳಿಸುವ ಅರ್ಥಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಈ ಪುರಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾದ ಸೊಗಸಾದ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆ ಅರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿದಾಗಿದೆ.

ನ ಜಾಯತೇ ಮ್ರಿಯತೇ ವಾ ವಿಪಶ್ಚಿತ್
ನಾಯಂ ಕುತಶ್ಚಿತ್ ನ ಬಭೂವ ಕಶ್ಚಿತ್ ।
ಅಜೋ ನಿತ್ಯಃ ಶಾಶ್ವತೋಽಯಂ ಪುರಾಣೋ
ನ ಹನ್ಯತೇ ಹನ್ಯಮಾನೇಽಪಿ ದೇಹೇ ॥೧.೨.೧೮॥

ಜೀವನಿಗೆ ಉತ್ಪತ್ತಿವಿನಾಶಗಳಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನಿಗೆ ನಿತ್ಯತ್ವವನ್ನು ಹೇಗೆ ಹೇಳುವುದು ಎಂಬ ಶಂಕೆಗೆ ಈ ಮಂತ್ರ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ವಾಕ್ಯದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಮಹಾವಾರಾಹವಚನದಿಂದ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ.

ದೇಹೋತ್ಪತ್ತಿವಿನಾಶಗಳು ಜೀವನಿಗೆ ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದ ಇವೆ. ಅನಾದಿಯಾದ ಈ ದೇಹೋತ್ಪತ್ತಿವಿನಾಶಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಭಗವಂತನ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನ ಮಾತ್ರ ಉಪಾಯವಾಗಿದೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೂ ಜನನಮರಣವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಮತ್ತು ಅವನ ದೇಹಕ್ಕೂ ಜನನಮರಣಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ವಿಷ್ಣುವಿನ ದೇಹವು ವಿಷ್ಣುವಿನ ಸ್ವರೂಪವಾಗಿದೆ. ಭಗವಂತನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದುದಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಪರಮಾತ್ಮ ಅನಾದಿನಿತ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅಂತಹ ಭಗವಂತನನ್ನು ಅಪರೋಕ್ಷೀಕರಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಭಗವಂತನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಜನನಮರಣಗಳು ಪರಿಹೃತವಾಗುತ್ತವೆ. ಭಗವಂತನ ಅನುಗ್ರಹವನ್ನು ಪಡೆಯಲಾರದವರು ಈ ಜನನಮರಣಗಳ ಸಂಕೊಲೆಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುವದಿಲ್ಲ.

ಜ್ಞಾನಿಯಾಗಿರಲಿ ಅಜ್ಞಾನಿಯಾಗಿರಲಿ ಜೀವರಿಗೆ ಸ್ವರೂಪತಃ ಉತ್ಪತ್ತಿವಿನಾಶಗಳು ಸರ್ವಥಾ ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಸ್ವರೂಪತಃ ಜೀವ ಅನಾದಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಜೀವನು ಶರೀರಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ ಎಂಬ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ''ಪುರಾಣ'' ಎಂಬ ಶಬ್ದದಿಂದ ಜನ್ಮಉಳ್ಳವನು ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟರೂ ಸ್ವರೂಪತಃ ಜನನಮರಣಗಳು ಇಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ''ಅಜ'' ಎಂದು ಜೀವನು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಾನೆ.

ಹಾಗೆಯೆ ಜೀವನಿಗೆ ಸ್ವರೂಪತಃ ಮರಣವೂ ಇಲ್ಲದ ಕಾರಣ ನಿತ್ಯನೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಪರಿಣಾಮರೂಪವಾದ ವಿಕಾರ ಜೀವನಿಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಜೀವ ಶಾಶ್ವತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ದೇಹದ ನಾಶವಾಗುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅದರ ಸ್ವಾಮಿಯಾದ ಜೀವನಿಗೆ ಸರ್ವಥಾ ಮರಣವಿರುವದಿಲ್ಲ.

ನಿತ್ಯಾನಿತ್ಯವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಸತ್ತಾದಿಗಳು ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದಲೇ ನಿಯತವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಭಗವಂತನ ಸತ್ತಾ ಅನ್ಯಾಧೀನವಾದದ್ದಲ್ಲ. ಸ್ವಾಧೀನವೇ ಆಗಿದೆ. ಅಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಶರೀರತಃ ಜನನಮರಣಗಳೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ.

''ನ ಜಾಯತೇ ಮ್ರಿಯತೇ ವಾ ವಿಪಶ್ಚಿತ್ ನಾಯಂ ಕುತಶ್ಚಿತ್ ನ ಬಭೂವ ಕಶ್ಚಿತ್'' ಎಂಬ ವಚನ ವಿದ್ವಾಂಸನಾದವನು ಭಗವಂತನನ್ನು ಅಪರೋಕ್ಷೀಕರಿಸಿಕೊಂಡು ಮುಕ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಬಿಂಬಭೂತನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಕಾರಣದಿಂದ ಜನನಮರಣಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಭಗವಂತನ ಪ್ರತಿಬಿಂಬರಾಗಿರುವ ಮುಕ್ತರಾದ ಜೀವರಾಶಿಗಳ ಶರೀರಕ್ಕೂ ಜನನಮರಣಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ''ಜೀವೋ ನಿತ್ಯೋ ಧಾತುರಸ್ಯ ತ್ವನಿತ್ಯಃ'' ಎಂಬ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಸಂಸಾರದಶಾದಲ್ಲಿಯೂ ಜೀವನಿಗೆ ಸ್ವರೂಪತಃ ಜನನಮರಣಗಳಿರುವದಿಲ್ಲ. ಜೀವನ ದೇಹಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಜನನ ಮರಣಗಳು. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಮಕ್ತನಾದಮೇಲೆ ಸರ್ವಥಾ ಜನನಮರಣಗಳು ಇರುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ಕೈಮುತ್ಯನ್ಯಾಯದಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ.

ಜೀವರಿಗೆ ಮುಕ್ತಿಯಾದಮೇಲೆ ಕರ್ಮದ ಬಂಧನವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕರ್ಮನಿರ್ಮಿತವಾದ ದೇಹದ ಸಂಬಂಧವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾರಣ ಜನ್ಮವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಕರ್ಮನಿರ್ಮಿತವಾದ ದೇಹದ ವಿಯೋಗವಿಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಮರಣವೂ ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನಿಯಾದವನು ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕವನ್ನು ಪಡೆದಮೇಲೆ ಜನನಮರಣಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವದಿಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಮುಕ್ತರಾದ ಜೀವರು ಭಗವಂತನಿಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಬಿಂಬನಾದ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಜನನಮರಣಗಳಿರುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬರಾಗಿರುವ ಮುಕ್ತರಾದ ಜೀವರಾಶಿಗಳಿಗೆ ಜನನಮರಣಗಳಿರುವದಿಲ್ಲ.

ಜ್ಞಾನಿಯಾದವನಿಗೆ ಜನನಮರಣರಾಹಿತ್ಯವೆಂದರೆ ದೇಹದ ಉತ್ಪತ್ತಿವಿನಾಶಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಅರ್ಥವೇ ಹೊರತು ಸ್ವರೂಪತಃ ಜನನಮರಣರಾಹಿತ್ಯವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಲ್ಲ. ಸ್ವರೂಪತಃ ಜನನಮರಣರಾಹಿತ್ಯವಿದು ಸರ್ವಜೀವಸಾಧಾರಣವಾಗಿದೆ. ಭಗವಂತನನ್ನು ತಿಳಿದವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಈ ತರಹದ ಪ್ರಯೋಜನ ಹೇಳುವುದು ಸಂಗತವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ॥೧.೨.೧೮॥

ಹಂತಾ ಚೇತ್ ಮನ್ಯತೇ ಹಂತುಂ ಹತಃ ಚೇತ್ ಮನ್ಯತೇ ಹತಮ್ ।
ಉಭೌ ತೌ ನ ವಿಜಾನೀತೋ ನಾಯಂ ಹಂತಿ ನ ಹನ್ಯತೇ ॥೧.೨.೧೯॥

ಯಜ್ಞದತ್ತನನ್ನು ನಾನು ಸಂಹರಿಸುತ್ತೇನೆ. ದೇವದತ್ತನಿಂದ ನಾನು ಹತನಾಗಿದ್ದೇನೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ಜೀವನಿಗೆ ಜನನಮರಣಗಳು ಲೋಕವ್ಯವಹಾರದಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ.

ಆದ್ದರಿಂದ ಜೀವನ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಉತ್ಪತ್ತಿವಿನಾಶಗಳು ಇದ್ದಂತೆ ಅನಿಸುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸುವದು ಹೇಗೆ ? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಈ ಮಂತ್ರ ಉತ್ತರ ನೀಡುತ್ತದೆ.

''ನಾನು ಸಂಹಾರಮಾಡುತ್ತಿದ್ದೇನೆ'' ಎಂದು ಸಂಹಾರಮಾಡುವವನು ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೆ. ಹತನಾದವನು ''ನಾನು ಹತನಾದೆ'' ಎಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆ ತಿಳುವಳಿಕೆ ಭ್ರಾಂತಿಯೇ ಹೊರತು ಯಥಾರ್ಥವಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿರುವ ಲೋಕದ ವ್ಯವಹಾರವೆಲ್ಲ ಯಥಾರ್ಥ-ವಾಗಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಅರ್ಥ. ಜೀವನ ಸ್ವರೂಪ ವಿನಾಶಿಯಲ್ಲ. ಅದು ಜನ್ಯವೂ ಅಲ್ಲ. ಜೀವನಿಗೆ ಜನನ ಮರಣಗಳಿವೆ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಪ್ರಮಾಣವೂ ಇಲ್ಲ. ಲೌಕಿಕವ್ಯವಹಾರವಿದು ದೇಹವಿಷಯಕವೇ ಹೊರತು ಜೀವವಿಷಯಕವಲ್ಲ.

ಅಣೋರಣೀಯಾನ್ಮಹತೋ ಮಹೀಯಾನ್
ಆತ್ಮಾಸ್ಯ ಜಂತೋಃ ನಿಹಿತೋ ಗುಹಾಯಾಮ್ ।
ತಮಕ್ರತುಃ ಪಶ್ಯತಿ ವೀತಶೋಕೋ
ಧಾತುಃ ಪ್ರಸಾದಾತ್ ಮಹಿಮಾನಮಾತ್ಮನಃ ॥೧.೨.೨೦॥

ಯಮನು ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಉಪದೇಶ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ತು ಇಲ್ಲಿಂದ ನಿರೂಪಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದೆ. ''ಏತದ್ಧ್ಯೇವಾಕ್ಷರಂ ಜ್ಞಾತ್ವಾ'' ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಜ್ಞಾನವು ವಿವಕ್ಷಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನವೆ ವಿವಕ್ಷಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಅಪರೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸಾಧಕ ಯಾವುದು ? ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನದ ಫಲವೇನು ? ಎಂಬುದನ್ನು ಇದೇ ಮಂತ್ರವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಭಗವಂತ ಅಣುವಿಗಿಂತಲೂ ಅಣುವಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಅತ್ಯಂತಸೂಕ್ಷ್ಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಮಹತ್ತಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಮಹತ್ ಆಗಿದ್ದಾನೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಅತ್ಯಂತ ಸ್ಥೂಲನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆ ಭಗವಂತ ಅಣುವಾದದ್ದರಿಂದಲೇ ಅತ್ಯಂತಸೂಕ್ಷ್ಮನಾಗಿರುವ, ಸ್ವರೂಪಾಪೇಕ್ಷಯಾ ನಿತ್ಯನಾಗಿರುವ ಜೀವನ ಹೃದಯಾಕಾಶದಲ್ಲಿ ನಿಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಮೋಕ್ಷಾಧಿಕಾರಿಯಾದವನು ಮೊದಲು ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ದೃಢನಿರೂಢವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಜ್ಞಾನದಾರ್ಢ್ಯವೇ ಅಪರೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ಸಕಲಜೀವರಾಶಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಭಗವಂತ ಉತ್ತಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ತಿಳಿದಿರಬೇಕು. ಇಂಥವನಿಗೆ ಸರ್ವಧಾರಕನಾದ ಭಗವಂತನ ಪ್ರಸಾದವಾಗುತ್ತದೆ. ಭಗವಂತನ ಪ್ರಸಾದವು ಸಂಸಾರದ ಸಂಕೊಲೆಯನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲದ ಶಶವಿಷಾಣದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಹೇಗೆ ಅಸಂಭಾವಿತವೋ ಹಾಗೆ ಇಲ್ಲದ ಆತ್ಮೈಕ್ಯವು ಯಾರಿಗೂ ಅಪರೋಕ್ಷವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಇದು ಸರ್ವಥಾ ಅಸಂಭಾವಿತವಾಗಿದೆ. ಐಕ್ಯಾಪರೋಕ್ಷಕ್ಕಾಗಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರೂ ಅದರ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ

ಸರ್ವೋತ್ತಮತ್ವೇನ ಭಗವಂತನ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿರಬೇಕು. ಭಗವಂತನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದಲೇ ಜೀವರು ಶೋಕಶೂನ್ಯರಾಗುತ್ತಾರೆ.
॥೧.೨.೨೦॥

ಭಗವಂತ ನಿತ್ಯರಾದ ಜೀವರ ಹೃದಯಗುಹಾದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಾನೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಹೇಳುವದಕ್ಕಾಗಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ''ನ ಜಾಯತೇ'' ಎಂಬ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಜೀವನ ಪ್ರಸಕ್ತಿಯನ್ನು ತಂದು ಜೀವನಿಗೆ ನಿತ್ಯತ್ವವನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ತು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಯಾವುದೇ ಅಸಂಗತಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶವಿರುವದಿಲ್ಲ.

ಆಸೀನೋ ದೂರಂ ವ್ರಜತಿ ಶಯಾನೋ ಯಾತಿ ಸರ್ವತಃ ।
ಕಸ್ತಂ ಮದಾಮದಂ ದೇವಂ ಮದನ್ಯೋ ಜ್ಞಾತುಮರ್ಹತಿ ॥ ೨೧ ॥

''ಆಸೀನೋ ದೂರಂ ವ್ರಜತಿ'' ಇತ್ಯಾದಿಯಾದ ವಿರುದ್ಧಗುಣಾಶ್ರಯತ್ವರೂಪವಾದ, ಅತ್ಯದ್ಭುತವಾದ, ಲೋಕವಿಲಕ್ಷಣವಾದ ಧರ್ಮಗಳು ಪರಬ್ರಹ್ಮನಿಗೆ ಇವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಯಮದೇವರು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಭಗವಂತ ಒಂದು ಕಡೆ ಕುಳಿತುಕೊಂಡೇ ದೂರ ಹೋಗುತ್ತಾನೆ. ಮಲಗಿಕೊಂಡೇ ಎಲ್ಲ ಕಡೆ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಭಗವಂತನಿಗಿರುವ ಈ ಲೋಕವಿಲಕ್ಷಣವಾದ ಧರ್ಮಗಳು ಮಾಯಾ-ಮಯವಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಭಗವಂತನ ಐಶ್ವರ್ಯದಿಂದ ಈ ತರಹದ ಧರ್ಮಗಳು ಅವನಿಗಿರುವುದೆಂದು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ತನ್ನ ಭಕ್ತರಿಗೆ ಮದವನ್ನು ಅರ್ಥಾತ್ ಸಂತೋಷವನ್ನು ಕರುಣಿಸುತ್ತಾನೆ. ತನ್ನನ್ನು ದ್ವೇಷಮಾಡುವವರಿಗೆ ಸಂತೋಷವನ್ನು ಭಗವಂತ ನೀಡುವದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಅಮದ ಅರ್ಥಾತ್ ದುಃಖವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾನೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಭಗವಂತ ಮದಾಮದನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಭಗವಂತನ ಈ ರೀತಿಯಾದ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು , ಮಹಾಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ನನ್ನ ಹೊರತು ಪ್ರಾಕೃತರಾದ ಮತ್ತಾರೂ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ನನಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾದ ''ಕಃ'' ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಮಾತ್ರ ಸಕಲವೇದೋಕ್ತ-ಪ್ರಕಾರೇಣ ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಹೊರತು ಮತ್ತಾರೂ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.
॥೧.೨.೨೧॥

ಭಗವಂತ ಆಸೀನನಾಗಿಯೇ ದೂರ ಹೋಗುತ್ತಾನೆ ಎಂಬ ಮಾತು ವಿರುದ್ಧವಾದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಆಸೀನನಾಗಿರುವದು ಯಥಾರ್ಥವಾದರೆ ದೂರಗಮನವಿದು ಭ್ರಾಂತಿ ಎಂದು ಅನ್ಯಥಾ ಭಾವಿಸುವ ಪ್ರಸಂಗವಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಹಾಗೆ ತಿಳಿಯುವ ಕಾರಣವಿಲ್ಲ. ಅಸಮರ್ಥರಾದ ಜೀವರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಈ ತರಹದ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಬರಬಹುದು. ಇದರಿಂದ ಯಾರಿಗೂ ಅನರ್ಥವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅತಿಸಮರ್ಥನಾದ

ಅಘಟಿತಘಟನಾಪಟುವಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಈ ಧರ್ಮಗಳು ಕಾಲ್ಪನಿಕವೆಂದು ನಿರಾಕರಿಸುವ ಹಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಮಹಾವಾರಾಹದ ವಚನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ಮೃತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ನಾವು ಅರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಅಶರೀರಂ ಶರೀರೇಷ್ವನವಸ್ಥೇಷ್ವವಸ್ಥಿತಮ್ ।
ಮಹಾಂತಂ ವಿಭುಮಾತ್ಮಾನಂ ಮತ್ವಾ ಧೀರೋ ನ ಶೋಚತಿ ॥೨೨॥

ಪರಮಾತ್ಮ ಪ್ರಾಕೃತಶರೀರಶೂನ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವಸ್ಥಾನಶಕ್ತಿ ಇಲ್ಲದಿರುವ ನಶ್ವರವಾದ ಶರೀರಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದು ಅವುಗಳಿಗೆ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾನೆ. ನಶ್ವರವಾದ ಶರೀರಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದರೂ ತನ್ನಿಮಿತ್ತಕವಾದ ವಿಕಾರರಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ದೇಶತಃ, ಕಾಲತಃ, ಗುಣತಃ ಮಹಾನ್ ಆಗಿದ್ದಾನೆ. ಸರ್ವಸಮರ್ಥನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ವ್ಯಾಪ್ತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸರ್ವರಿಗೂ ಸ್ವಾಮಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹ ಭಗವಂತನನ್ನು ತಿಳಿದವರು ಶೋಕಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗುವದಿಲ್ಲ.

ನಾಯಮಾತ್ಮಾ ಪ್ರವಚನೇನ ಲಭ್ಯೋ
ನ ಮೇಧಯಾ ನ ಬಹುನಾ ಶ್ರುತೇನ ।
ಯಮೇವೈಷ ವೃಣುತೇ ತೇನ ಲಭ್ಯಃ
ತಸ್ಯೈಷ ಆತ್ಮಾ ವಿವೃಣುತೇ ತನೂಂ ಸ್ವಾಮ್ ॥೧.೨.೨೩॥

ಸರ್ವಧಾರಕನಾದ ಭಗವಂತನ ಪ್ರಸಾದ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಮುಕ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಅಯುಕ್ತ, ಪ್ರವಚನಾದಿಗಳಿಂದಲೇ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಮುಕ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಶಂಕೆಗೆ ಈ ಮಂತ್ರ ಸಮಾಧಾನವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಪರಮಾತ್ಮನು ವೇದವ್ಯಾಖ್ಯಾನರೂಪವಾದ ಪ್ರವಚನದಿಂದ ಲಭ್ಯನಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಜ್ಞೇಯನೂ ಆಗುವದಿಲ್ಲ. ಯಾವ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೂ ತಮ್ಮ ಪ್ರಜ್ಞಾಪಾಟವದಿಂದ ದೇವರನ್ನು ತಿಳಿಯಲಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಅಧಿಕವಾಗಿ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಶ್ರವಣಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ಭಗವಂತ ಜ್ಞಾನಗೋಚರನಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಭಗವಂತ ಪ್ರಸನ್ನನಾಗಿ "ಇವನು ನನ್ನವನು" ಎಂದು ಯಾವ ಜೀವನನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾನೋ ಅವನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ಅವನಿಗೆ ಭಗವಂತನ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಶ್ರೀಹರಿಯ ಪರಮಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅವಿದ್ಯಾವೃತವಾಗಿರುವ ಜೀವನ ಸ್ವಸ್ವರೂಪವು ಅವನಿಗೆ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ.

ಅಥವಾ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ, ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಹೇತುವಾದ ಅತ್ಯರ್ಥಪ್ರಸಾದವೂ ಕೂಡಾ ಪ್ರವಚನಾದಿ-ಗಳಿಂದ ಲಭ್ಯವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದಲೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ನಾವಿರತೋ ದುಶ್ಚರಿತಾತ್ ನಾಶಾಂತೋ ನಾऽಸಮಾಹಿತಃ ।
ನಾಶಾಂತಮನಸೋ ವಾಪಿ ಪ್ರಜ್ಞಾನೇನೈನಮಾಪ್ನುಯಾತ್ ॥೧.೨.೨೪॥

ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದರೆ ಪ್ರವಚನ-ಶ್ರವಣ-ವೈರಾಗ್ಯಾದಿಸಾಧನೆಗಳು ವ್ಯರ್ಥವೆಂಬ ಶಂಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ವೈರಾಗ್ಯಾದಿಸಾಧನೆಗಳು ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾಗಿ ಅಪರೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸಾಧನೆಯಾಗದಿದ್ದರೂ ಜ್ಞಾನದ್ವಾರಾ ಪ್ರಸಾದಕ್ಕೆ ಹೇತುವಾಗುತ್ತವೆ ಆದ್ದರಿಂದ ವೈರಾಗ್ಯಾದಿಸಾಧನೆಗಳೂ ಅತ್ಯಂತ ಆವಶ್ಯಕವೆಂದು ಈ ಮಂತ್ರ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ಯಾವ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ದುಷ್ಟವಾದ ಆಚರಣೆಗಳಿಂದ, ಅರ್ಥಾತ್ ನಿಷಿದ್ಧವಾದ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ತನ್ನ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸುವದಿಲ್ಲವೋ ಅವನು ಭಗವಂತನನ್ನು ಪಡೆಯಲಾರ. ಕಿಂತು ತನ್ನ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ನಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿರಿಸಿಕೊಂಡವನೇ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಸದಾಚಾರದಲ್ಲಿ, ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠನಾಗದವನು ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲಾರ. ಕಿಂತು ಸತ್ಕರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠನಾಗಿ ಭಗವಂತನನ್ನು ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ತಿಳಿದವನು ಮಾತ್ರ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಯಥಾವಸ್ತು ಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದವನಿಗೂ ಪರಮಪದ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡವನು ಮಾತ್ರ ಪರಮಪದವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ಪಡೆಯದವನು ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಮ್ಯಗ್ವೈರಾಗ್ಯವನ್ನು ಸಂಪಾದನೆ ಮಾಡಿದವನು ಮಾತ್ರ ಮುಕ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇವರು ಕೂಡಾ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಅಪರೋಕ್ಷವನ್ನು ಪಡೆದಾಗಲೇ ಮುಕ್ತರಾಗುತ್ತಾರೆಯೇ ಹೊರತು ಅಪರೋಕ್ಷವಿಲ್ಲದೆ ಯಾರಿಗೂ ಮುಕ್ತಿ ಎಂಬುವುದು ಸರ್ವಥಾ ಇರುವದಿಲ್ಲ. ॥೧.೨.೨೪॥

ಯಸ್ಯ ಬ್ರಹ್ಮ ಚ ಕ್ಷತ್ರಂ ಚೋಭೇ ಭವತ ಓದನಃ ।
ಮೃತ್ಯುರ್ಯಸ್ಯೋಪಸೇಚನಂ ಕ ಇತ್ಥಾ ವೇದ ಯತ್ರ ಸಃ ॥೧.೨.೨೫॥

ಮುಚ್ಯಮಾನರಾಗುವ ಎಲ್ಲ ಜೀವರಾಶಿಗಳು ವಿಷ್ಣುವನ್ನೇ ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿಷ್ಣು ಮಹಾಶ್ರಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ಬ್ರಾಹ್ಮಣಜಾತಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿರುವ ಸ್ವಯಂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಾಗಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಮತ್ತು ಕ್ಷತ್ರಿಯಜಾತಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿ ಸ್ವಯಂ ಕ್ಷತ್ರಿಯರಾಗಿರುವ ವಾಯುದೇವರು ಪ್ರಲಯದ ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಆಹಾರವಾಗುತ್ತಾರೆ. ಬ್ರಹ್ಮವಾಯುಗಳು ಅನ್ನಸ್ಥಾನೀಯರಾದರೆ ಮೃತ್ಯುವಿಗೆ ನಿಯಾಮಕರಾಗಿರುವ ರುದ್ರದೇವರು ಮತ್ತು ನಾನು (ಯಮದೇವರು) ಶಾಕ ಹಾಗೂ ಘೃತಸ್ಥಾನೀಯರಾಗಿರುತ್ತೇವೆ.

ಉಪಲಕ್ಷಣಯಾ ಇಲ್ಲಿ ದೇವ, ಋಷಿ, ಪಿತೃ, ಗಂಧರ್ವ, ಮನುಷ್ಯ, ಪಶು, ಪಕ್ಷಿ ಮೊದಲಾದ ನಾನಾಜಾತಿವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಜೀವಸಮುದಾಯವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಬೇಕು. ಈ ಜೀವಸಮುದಾಯವೆಲ್ಲ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಆಹಾರರೂಪವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸರ್ವಮಾರಕನಾದ ಮೃತ್ಯುವನ್ನು ಆಸ್ವಾದನೆ ಮಾಡುವಾಗ ಪ್ರೀತಿವಿಶೇಷವಿರುತ್ತದೆಂದು ತಿಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮೃತ್ಯುವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಗ್ರಹಣಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇಂತು ಚರಾಚರಪ್ರಪಂಚವೆಲ್ಲ ಪ್ರಲಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಆಹಾರರೂಪವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಮುಕ್ತಾಮುಕ್ತ-ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮನ ವೈಭವವನ್ನು ಯಾರು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯ. ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಯಾರೂ ತಿಳಿಯಲಾರರು. ಭಗವಂತ ಯಾವ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವಾಯುದೇವರಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿರುವನೋ ಅಂತಹ ಬ್ರಹ್ಮವಾಯುಗಳೇ ಭಗವಂತನನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಿಳಿದಿರುವರು. ಅವರು ಕೂಡಾ ಸ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿಯಲಾರರು. ಕಿಂತು ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದಲೇ ತಿಳಿಯುತ್ತಾರೆ. ಯಾರು ಈ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಯುತ್ತಾರೋ ಅವರು ಪರಮಾತ್ಮ ಎಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾನೋ ಅಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ.

ಉಪನಿಷದುಕ್ತವಾದ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು "ಭರದ್ವಾಜಸಂಹಿತಾ" ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಆ ವಚನ ಹೀಗಿದೆ.

ರುದ್ರಂ ಪ್ರಜಾಪತಿಂ ಚೈವ ಗ್ರಸತ್ಯೇಕೋ ಜನಾರ್ದನಃ ।
ನಾಽನ್ಯೋಽಸ್ತಿ ವಿಷ್ಣೋಃ ಸಂಹರ್ತಾ ನಿಯಂತಾ ರಕ್ಷಕಸ್ಸದಾ ॥ ಭಾ.ಸಂ.೨.೮.೧೧॥

ರುದ್ರನನ್ನು, ಪ್ರಜಾಪತಿನಾಮಕರಾದ ಬ್ರಹ್ಮ-ವಾಯುಗಳನ್ನು ಪರಮಾತ್ಮ ಸಂಹರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಸಂಹಾರಮಾಡುವವರು ಮತ್ತಾರೂ ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ನಿಯಾಮಕರಾಗಲೀ ಅವನನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವವರಾಗಲಿ ಯಾರೂ ಇರುವದಿಲ್ಲ.

॥ ಇತಿ ಶ್ರೀಕಾಠಕಭಾಷ್ಯೇ ಪ್ರಥಮೇಽಧ್ಯಾಯೇ ದ್ವಿತೀಯಾ ವಲ್ಲೀ ॥

॥ಅಥ ಶ್ರೀಕಾಠಕಭಾಷ್ಯೇ ಪ್ರಥಮೇऽಧ್ಯಾಯೇ ತೃತೀಯಾ ವಲ್ಲೀ॥

ಋತಂ ಪಿಬಂತೌ ಸುಕೃತಸ್ಯ ಲೋಕೇ
ಗುಹಾಂ ಪ್ರವಿಷ್ಟೌ ಪರಮೇ ಪರಾರ್ಧೇ ।
ಛಾಯಾತಪೌ ಬ್ರಹ್ಮವಿದೋ ವದಂತಿ
ಪಂಚಾಗ್ನಯೋ ಯೇ ಚ ತ್ರಿನಾಚಿಕೇತಾಃ ॥೧.೩.೧॥

''ಋತಂ ಪಿಬಂತೌ'' ಎಂಬ ಮಂತ್ರ ಬುದ್ಧಿಜೀವಪರವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಅದ್ವೈತಿಗಳು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಬುದ್ಧಿಗಾಗಲೀ ಜೀವನಿಗಾಗಲೀ ಹೃದಯಗುಹಾನಿಹಿತತ್ವವು ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಮಂತ್ರ ಭಗವತ್ಪರವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಪುಣ್ಯನಿರ್ಮಿತವಾದ ಶರೀರದ ಹೃದಯಗುಹಾದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸರ್ವಜೀವೋತ್ತಮರಾದ, ರುದ್ರಾದಿದೇವತೆಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಅತಿಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ಭಕ್ತಿಜ್ಞಾನಾದಿಗಳಿಂದ ಯುಕ್ತರಾದ ವಾಯುದೇವರಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನ ಆತ್ಮ ಅಂತರಾತ್ಮ ಎಂಬ ಎರಡು ರೂಪಗಳು ಸನ್ನಿಹಿತವಾಗಿವೆ. ಭಗವಂತನ ಈ ಎರಡು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ರೂಪಗಳು ಸುಕೃತದ ಫಲವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಭೋಗಮಾಡುತ್ತವೆ. ಪಂಚಮಹಾಯಜ್ಞಗಳನ್ನು ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಅನುಷ್ಠಾನ ಮಾಡುವವರು, ದ್ಯು-ಪರ್ಜನ್ಯ-ಧರಾ-ಪುಮಾನ್-ಸ್ತ್ರೀ ಎಂಬ ಪಂಚಾಗ್ನಿವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠರಾದವರು ಮತ್ತು ಮೂರುಬಾರಿ ನಾಚಿಕೇತಾಗ್ನಿಯನ್ನು ಚಯನ ಮಾಡಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನಿಗಳು ಈ ರೂಪಗಳ ವಿಶೇಷವನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ''ಈ ಎರಡು ರೂಪಗಳು ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಛಾಯೆಯಂತೆ ಸುಖಪ್ರದವಾಗಿವೆ. ಅವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಆತಪದಂತೆ ದುಃಖವನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ''. ಆದ್ದರಿಂದ ವಾಯುದೇವರ ಹೃದಯಗುಹಾದಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನ ಉಪಾಸನೆಯನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು.

ಯಃ ಸೇತುರೀಜಾನಾನಾಮಕ್ಷರಂ ಬ್ರಹ್ಮ ಯತ್ ಪರಮ್ ।
ಅಭಯಂ ತಿತೀರ್ಷತಾಂ ಪಾರಂ ನಾಚಿಕೇತಂ ಶಕೇಮಹಿ ॥೧.೩.೨॥

ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿಯ ಏಕವಚನದಿಂದ ಪರಬ್ರಹ್ಮತ್ವಾದಿಲಿಂಗಗಳಿಂದ ದ್ವಿರೂಪನಾದ ವಿಷ್ಣುವೇ ಕರ್ಮಫಲವನ್ನು ಭೋಗಮಾಡುವವನು ಎಂಬ ವಿಷಯ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ.

ಆತ್ಮ ಅಂತರಾತ್ಮ ಎಂದು ದ್ವಿರೂಪನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನು ಗುರೂಪದೇಶಪೂರ್ವಕ ಯಾಗಮಾಡುವವರಿಗೆ ಆಧಾರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸಂಸಾರವೆಂಬ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟುವವರಿಗೆ ಅಭಯವಾದ ಪಾರ ಪರಬ್ರಹ್ಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಪಾಪಗಳಿಂದ ಭೀತರಾಗಿ, ಭಕ್ತಿನಮ್ರರಾಗಿ ಭಗವಂತನನ್ನು ಭಜಿಸುವವರಿಗೆ ಆಧಾರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಉಕ್ತಮಹಾಮಹಿಮೋಪೇತನಾದ, ನಾಚಿಕೇತಾಗ್ನಿಸ್ಥನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ನಿನಗೆ ಉಪದೇಶಮಾಡಲು ನಾವು ಶಕ್ತರಾಗಿದ್ದೇವೆ. ನಮ್ಮ ಉಪದೇಶ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಧ್ಯಾನಕ್ಕೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಆತ್ಮಾನಂ ರಥಿನಂ ವಿದ್ಧಿ ಶರೀರಂ ರಥಮೇವ ಚ ।
ಬುದ್ಧಿಂ ತು ಸಾರಥಿಂ ವಿದ್ಧಿ ಮನಃ ಪ್ರಗ್ರಹಮೇವ ತು ॥೧.೩.೩॥

ಇಂದ್ರಿಯನಿಯಮನವನ್ನು ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ಹೇಳಲು ಇಂದ್ರಿಯನಿಯಮನಕ್ಕೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ವಿಷಯವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಉಪದೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಶರೀರಿಯಾದ ಜೀವ ರಥದ ಸ್ವಾಮಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅಶ್ವಸ್ಥಾನೀಯವಾದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದ ಕರ್ಷಿತವಾಗುತ್ತವೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಶರೀರವಿದು ರಥಸ್ಥಾನೀಯವಾಗಿದೆ. ಬುದ್ಧಿ ಇದು ಸಾರಥಿ. ಬುದ್ಧಿಯಿಂದ ವಿಚಾರಿಸಿಯೇ ಮನುಷ್ಯ ಎಲ್ಲ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಮನಸ್ಸು ಇದು ಲಗಾಮು. ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ನಿಯತವಾಗಿಯೇ ಶ್ರೋತ್ರಾದಿಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗುತ್ತವೆ.

ಇಂದ್ರಿಯಾಣಿ ಹಯಾನಾಹುಃ ವಿಷಯಾನ್ ತೇಷು ಗೋಚರಾನ್ ।
ಆತ್ಮೇಂದ್ರಿಯಮನೋಯುಕ್ತಂ ಭೋಕ್ತೇತ್ಯಾಹುರ್ಮನೀಷಿಣಃ ॥೪॥

ಶರೀರವೆಂಬ ರಥವನ್ನು ಎಳೆಯುತ್ತವೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಅಶ್ವಸ್ಥಾನೀಯವಾಗಿವೆ. ಶಬ್ದಾದಿವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಎಲ್ಲ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಸಂಚರಿಸುತ್ತವೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಶಬ್ದಾದಿವಿಷಯಗಳು ಅಶ್ವಸಂಚಾರಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ದೇಶಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಸಾರಥಿಶೂನ್ಯನಾಗಿರುವ ರಥಿಕ ದುಃಖಕ್ಕೆ ಭಾಜನನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಹಾಗೆ ಬುದ್ಧಿಶೂನ್ಯನಾಗಿರುವ ಆತ್ಮನೂ ದುಃಖಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಪಡೆದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಜೀವ ಸುಖಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯುವುದು ಭ್ರಮೆ ಮಾತ್ರ. ವಾಸ್ತವವಲ್ಲ. ಪಾಟವಯುಕ್ತವಾಗಿರುವ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರೂ ಬುದ್ಧಿಶೂನ್ಯನಾದವನು ದುಃಖಿಯೇ ಆಗುತ್ತಾನೆ. ಬುದ್ಧಿಯುಕ್ತನಾದವನು ಇಂದ್ರಿಯಪಾಟವಶೂನ್ಯನಾಗಿದ್ದರೂ ಸುಖಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ॥೧.೩.೪॥

ಯಸ್ತ್ವವಿಜ್ಞಾನವಾನ್ ಭವತ್ಯಯುಕ್ತೇನ ಮನಸಾ ಸದಾ ।
ತಸ್ಯೇಂದ್ರಿಯಾಣ್ಯವಶ್ಯಾನಿ ದುಷ್ಟಾಶ್ವಾ ಇವ ಸಾರಥೇಃ ॥೧.೩.೫॥

ಅಶ್ವಸ್ಥಾನೀಯವಾದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ನಿಯಮನ ಮಾಡಬೇಕು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಮನಸ್ಸಿನ ನಿಯಮನ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನದ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇದೆ. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರಗಳು ಅನ್ವಯವ್ಯತಿರೇಕಗಳಿಂದ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಯಾವ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಶಾಸ್ತ್ರಜನ್ಯವಾದ ವಿವೇಕರೂಪವಾದ ಸಾರಥಿಯಿಂದ ಶೂನ್ಯನಾಗಿರುವನೋ ಅವನಿಗೆ ಮನಸ್ಸು ಸರ್ವಥಾ ವಶವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕೆಟ್ಟ ಕುದುರೆಗಳು ಸಾರಥಿಗೆ ಅವಶವಾಗುವಂತೆ ಅಮನಸ್ಕನಾದವನ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಕೂಡಾ ಅವನಿಗೆ ಅಧೀನವಾಗಿರುವದಿಲ್ಲ. ॥೧.೩.೫॥

ಯಸ್ತು ವಿಜ್ಞಾನವಾನ್ ಭವತಿ ಯುಕ್ತೇನ ಮನಸಾ ಸದಾ ।
ತಸ್ಯೇಂದ್ರಿಯಾಣಿ ವಶ್ಯಾನಿ ಸದಶ್ವಾ ಇವ ಸಾರಥೇಃ ॥೧.೩.೬॥

ಯಾವ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಶಾಸ್ತ್ರಜನ್ಯವಾಗಿರುವ ವಿವೇಕದಿಂದ ಸಹಿತನಾಗಿರುವನೋ ಅವನ ಮನಸ್ಸು ಸ್ವಾಧೀನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಒಳ್ಳೆಯ ಅಶ್ವಗಳು ಹೇಗೆ ಸಾರಥಿಯ ಅಧೀನದಲ್ಲಿರುತ್ತವೋ ಹಾಗೆ ಸಮನಸ್ಕನಾದವನ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಕೂಡಾ ಅವನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ॥೧.೩.೬॥

ಯಸ್ತ್ವವಿಜ್ಞಾನವಾನ್ ಭವತ್ಯಮನಸ್ಕಃ ಸದಾಽಶುಚಿಃ ।
ನ ಸ ತತ್‌ಪದಮಾಪ್ನೋತಿ ಸಂಸಾರಂ ಚಾಧಿಗಚ್ಛತಿ ॥೧.೩.೭॥

ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಹತೋಟೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ ಮನಸ್ಸನ್ನು ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಟ್ಟು ಕೊಂಡಿರಬಹುದು. ಅದರಿಂದೇನು ಪ್ರಯೋಜನವೆಂದು ಶಂಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಹಾಗು ಮನಸ್ಸಿನ ನಿಗ್ರಹವಿದು ಪರಂಪರಯಾ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸದಿದ್ದರೆ ಮೋಕ್ಷ ಸರ್ವಥಾ ಇರುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ಈ ಮಂತ್ರವು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ಯಾವ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ತನ್ನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಿಕೊಂಡಿಲ್ಲವೋ ಅವನ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಯಥೇಷ್ಟವಾಗಿ ವಿಷಯಲಂಪಟವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನು ನಿರಂತರ ಅಶುದ್ಧನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಇಂಥವನು ಪರಮಪದವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿಯೆ ಭ್ರಮಿಸುತ್ತಾನೆ. ॥೧.೩.೭॥

ಯಸ್ತು ವಿಜ್ಞಾನವಾನ್ ಭವತಿ ಸಮನಸ್ಕಃ ಸದಾ ಶುಚಿಃ ।
ಸ ತು ತತ್ಪದಮಾಪ್ನೋತಿ ಯಸ್ಮಾದ್ ಭೂಯೋ ನ ಜಾಯತೇ ॥೮॥

ಯಾವ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಾನೆಯೋ ತನ್ನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಿ-ಕೊಂಡಿರುವನೋ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ವಿಷಯಗಳಿಂದ ದೂರಸರಿಸಿರುವನೋ ಅವನು ಸದಾ ಶುದ್ಧನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಇಂಥವನು ಪರಮಪದವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಮತ್ತೆ ತಿರುಗಿ ಜನಿಸುವದಿಲ್ಲ. ॥೧.೩.೮॥

ವಿಜ್ಞಾನಸಾರಥಿರ್ಯಸ್ತು ಮನಃಪ್ರಗ್ರಹವಾನ್ ನರಃ ।
ಸೋಽಧ್ವನಃ ಪಾರಮಾಪ್ನೋತಿ ತದ್ವಿಷ್ಣೋಃ ಪರಮಂ ಪದಮ್ ॥೯॥

ಯಾವ ಸಾಧಕನು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವೆಂಬ ಸಾರಥಿಯಿಂದ ಸಹಿತನಾಗಿರುವನೋ, ಸ್ವಾಧೀನವಾದ ಮನಸ್ಸೆಂಬ ಲಗಾಮನ್ನು ಧರಿಸಿರುವನೋ ಅಂಥವನು ಸಂಸಾರವೆಂಬ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ದಾಟುತ್ತಾ ಚರಮಗುರಿಯಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ॥೧.೩.೯॥

ಇಂದ್ರಿಯೇಭ್ಯಃ ಪರಾ ಹ್ಯರ್ಥಾ ಅರ್ಥೇಭ್ಯಶ್ಚ ಪರಂ ಮನಃ ।
ಮನಸಸ್ತು ಪರಾ ಬುದ್ಧಿಃ ಬುದ್ಧೇರಾತ್ಮಾ ಮಹಾನ್ ಪರಃ ॥೧.೩.೧೦॥

ಮಹತಃ ಪರಮವ್ಯಕ್ತಮವ್ಯಕ್ತಾತ್ ಪುರುಷಃ ಪರಃ ।
ಪುರುಷಾತ್ ನ ಪರಂ ಕಿಂಚಿತ್ ಸಾ ಕಾಷ್ಠಾ ಸಾ ಪರಾ ಗತಿಃ ॥೧೧॥

ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ದೇವತೆಗಳ ಧ್ಯಾನವನ್ನು ಭಗವಂತನ ಪರಿವಾರತಯಾ ಅಗತ್ಯವಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಾ ತಾರತಮ್ಯಕ್ಕೆ ಕೊನೆಯಾದವನು ಪರಮಾತ್ಮ ಎಂಬುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಂಡು ಶ್ರೀಹರಿಯ ಧ್ಯಾನವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಆವಶ್ಯಕವಾದ ದೇವತಾತಾರತಮ್ಯವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿಯಾದವನು ಸೋಮ. ತ್ವಗಿಂದ್ರಿಯಾಭಿಮಾನಿ ಕುಬೇರ. ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿ ಸೂರ್ಯ. ರಸನೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಜಲಾಧಿಪತಿಯಾದ ವರುಣ ಅಭಿಮಾನಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಘ್ರಾಣೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಅಶ್ವಿನೀದೇವತೆಗಳು ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದಾರೆ. ವಾಗಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಅಗ್ನಿ, ಪಾಣಿಗಳಿಗೆ ಇಂದ್ರ, ಪಾದಗಳಿಗೆ ಇಂದ್ರನ ಮಗನಾದ ಜಯಂತ, ಪಾಯ್ವಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಯಮ, ಗುಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ದಕ್ಷನು ಅಭಿಮಾನಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಎಂಬ ವಿವೇಕವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಶ್ರೋತ್ರಾದ್ಯಭಿಮಾನಿಗಳು ಬಹಳ ಇದ್ದಾರೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಗ್ರಂಥಾಂತರದಲ್ಲಿ ಅನ್ಯದೇವತೆಗಳ ಹೆಸರು ಬಂದರೂ ವಿರೋಧವನ್ನು ಶಂಕಿಸಬಾರದು. ಇವರೆಲ್ಲ ಇಂದ್ರಿಯಾಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಇನ್ನು ಇಂದ್ರಿಯಾಭಿಮಾನಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮರಾದ ಅರ್ಥಾಭಿಮಾನಿಗಳ ವಿವರವನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಶಬ್ದ ಹಾಗು ಸ್ಪರ್ಶಕ್ಕೆ ಸುಪರ್ಣಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ರೂಪ-ರಸಗಳಿಗೆ ವಾರುಣಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿರುವಳು. ಗಂಧಕ್ಕೆ ಉಮಾದೇವಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿ-ಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಇವುಗಳೆಲ್ಲ ಜ್ಞಾನೇಂದ್ರಿಯವಿಷಯಗಳಾಗಿವೆ.

ಕರ್ಮೇಂದ್ರಿಯವಿಷಯಗಳಿಗೂ ಇದೇರೀತಿಯಾಗಿ ಅಭಿಮಾನಿತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅಭಿಜಲ್ಪ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಸುಪರ್ಣಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಗತಿ ಮತ್ತು ವಿಸರ್ಗಗಳಿಗೆ ವಾರುಣಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಭೋಗಕ್ಕೆ ಉಮಾದೇವಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ.

ವಾದಿರಾಜೀಯವಿಶೇಷ- ಇವರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದುದರಿಂದ ಸುಪರ್ಣಿ ಮತ್ತು ವಾರುಣಿಯರು ಎರಡಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿನಿಯರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಉಮಾದೇವಿಯು ತಮ್ಮ ಪದವಿಯನ್ನು ಇನ್ನೂ ಪಡೆಯದಿರುವ ಕಾರಣ ಒಂದಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ.

ಗರುಡ ಮೊದಲಾದವರು ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಅರ್ಥಾಭಿಮಾನಿ-ಗಳಾಗಿರುವ ಸ್ವಸ್ವಪತ್ನಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಅಧಿಕರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಗರುಡಾದಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಬುದ್ಧಿಗೆ

ಯಾವ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಶಾಸ್ತ್ರಜನ್ಯವಾಗಿರುವ ವಿವೇಕದಿಂದ ಸಹಿತನಾಗಿರುವನೋ ಅವನ ಮನಸ್ಸು ಸ್ವಾಧೀನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಒಳ್ಳೆಯ ಅಶ್ವಗಳು ಹೇಗೆ ಸಾರಥಿಯ ಅಧೀನದಲ್ಲಿರುತ್ತವೋ ಹಾಗೆ ಸಮನಸ್ಕನಾದವನ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಕೂಡಾ ಅವನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ॥೧.೩.೬॥

ಯಸ್ತ್ವವಿಜ್ಞಾನವಾನ್ ಭವತ್ಯಮನಸ್ಕಃ ಸದಾಽಶುಚಿಃ ।
ನ ಸ ತತ್‌ಪದಮಾಪ್ನೋತಿ ಸಂಸಾರಂ ಚಾಧಿಗಚ್ಛತಿ ॥೧.೩.೭॥

ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ ಮನಸ್ಸನ್ನು ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಟ್ಟು ಕೊಂಡಿರಬಹುದು. ಅದರಿಂದೇನು ಪ್ರಯೋಜನವೆಂದು ಶಂಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಹಾಗು ಮನಸ್ಸಿನ ನಿಗ್ರಹವಿದು ಪರಂಪರಯಾ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸದಿದ್ದರೆ ಮೋಕ್ಷ ಸರ್ವಥಾ ಇರುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ಈ ಮಂತ್ರವು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ಯಾವ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ತನ್ನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಿಕೊಂಡಿಲ್ಲವೋ ಅವನ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಯಥೇಷ್ಟವಾಗಿ ವಿಷಯಲಂಪಟವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನು ನಿರಂತರ ಅಶುದ್ಧನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಇಂಥವನು ಪರಮಪದವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿಯೆ ಭ್ರಮಿಸುತ್ತಾನೆ. ॥೧.೩.೭॥

ಯಸ್ತು ವಿಜ್ಞಾನವಾನ್ ಭವತಿ ಸಮನಸ್ಕಃ ಸದಾ ಶುಚಿಃ ।
ಸ ತು ತತ್ಪದಮಾಪ್ನೋತಿ ಯಸ್ಮಾದ್ ಭೂಯೋ ನ ಜಾಯತೇ ॥೮॥

ಯಾವ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಾನೆಯೋ ತನ್ನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಿ-ಕೊಂಡಿರುವನೋ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ವಿಷಯಗಳಿಂದ ದೂರಸರಿಸಿರುವನೋ ಅವನು ಸದಾ ಶುದ್ಧನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಇಂಥವನು ಪರಮಪದವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಮತ್ತೆ ತಿರುಗಿ ಜನಿಸುವದಿಲ್ಲ. ॥೧.೩.೮॥

ವಿಜ್ಞಾನಸಾರಥಿರ್ಯಸ್ತು ಮನಃಪ್ರಗ್ರಹವಾನ್ ನರಃ ।
ಸೋಽಧ್ವನಃ ಪಾರಮಾಪ್ನೋತಿ ತದ್ವಿಷ್ಣೋಃ ಪರಮಂ ಪದಮ್ ॥೯॥

ಯಾವ ಸಾಧಕನು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವೆಂಬ ಸಾರಥಿಯಿಂದ ಸಹಿತನಾಗಿರುವನೋ, ಸ್ವಾಧೀನವಾದ ಮನಸ್ಸೆಂಬ ಲಗಾಮನ್ನು ಧರಿಸಿರುವನೋ ಅಂಥವನು ಸಂಸಾರವೆಂಬ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ದಾಟುತ್ತಾ ಚರಮಗುರಿಯಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ॥೧.೩.೯॥

ಇಂದ್ರಿಯೇಭ್ಯಃ ಪರಾ ಹ್ಯರ್ಥಾ ಅರ್ಥೇಭ್ಯಶ್ಚ ಪರಂ ಮನಃ ।
ಮನಸಸ್ತು ಪರಾ ಬುದ್ಧಿಃ ಬುದ್ಧೇರಾತ್ಮಾ ಮಹಾನ್ ಪರಃ ॥೧.೩.೧೦॥

ಮಹತಃ ಪರಮವ್ಯಕ್ತಮವ್ಯಕ್ತಾತ್ ಪುರುಷಃ ಪರಃ ।
ಪುರುಷಾತ್ ನ ಪರಂ ಕಿಂಚಿತ್ ಸಾ ಕಾಷ್ಠಾ ಸಾ ಪರಾ ಗತಿಃ ॥೧೧॥

ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ದೇವತೆಗಳ ಧ್ಯಾನವನ್ನು ಭಗವಂತನ ಪರಿವಾರತಯಾ ಅಗತ್ಯವಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಾ ತಾರತಮ್ಯಕ್ಕೆ ಕೊನೆಯಾದವನು ಪರಮಾತ್ಮ ಎಂಬುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಂಡು ಶ್ರೀಹರಿಯ ಧ್ಯಾನವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಆವಶ್ಯಕವಾದ ದೇವತಾತಾರತಮ್ಯವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿಯಾದವನು ಸೋಮ. ತ್ವಗಿಂದ್ರಿಯಾಭಿಮಾನಿ ಕುಬೇರ. ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿ ಸೂರ್ಯ. ರಸನೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಜಲಾಧಿಪತಿಯಾದ ವರುಣ ಅಭಿಮಾನಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಘ್ರಾಣೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಅಶ್ವಿನೀದೇವತೆಗಳು ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದಾರೆ. ವಾಗಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಅಗ್ನಿ, ಪಾಣಿಗಳಿಗೆ ಇಂದ್ರ, ಪಾದಗಳಿಗೆ ಇಂದ್ರನ ಮಗನಾದ ಜಯಂತ, ಪಾಯ್ವಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಯಮ, ಗುಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ದಕ್ಷನು ಅಭಿಮಾನಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಎಂಬ ವಿವೇಕವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಶ್ರೋತ್ರಾದ್ಯಭಿಮಾನಿಗಳು ಬಹಳ ಇದ್ದಾರೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಗ್ರಂಥಾಂತರದಲ್ಲಿ ಅನ್ಯದೇವತೆಗಳ ಹೆಸರು ಬಂದರೂ ವಿರೋಧವನ್ನು ಶಂಕಿಸಬಾರದು. ಇವರೆಲ್ಲ ಇಂದ್ರಿಯಾಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಇನ್ನು ಇಂದ್ರಿಯಾಭಿಮಾನಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮರಾದ ಅರ್ಥಾಭಿಮಾನಿಗಳ ವಿವರವನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಶಬ್ದ ಹಾಗು ಸ್ಪರ್ಶಕ್ಕೆ ಸುಪರ್ಣಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ರೂಪ-ರಸಗಳಿಗೆ ವಾರುಣಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿರುವಳು. ಗಂಧಕ್ಕೆ ಉಮಾದೇವಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಇವುಗಳೆಲ್ಲ ಜ್ಞಾನೇಂದ್ರಿಯವಿಷಯಗಳಾಗಿವೆ.

ಕರ್ಮೇಂದ್ರಿಯವಿಷಯಗಳಿಗೂ ಇದೇರೀತಿಯಾಗಿ ಅಭಿಮಾನಿತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅಭಿಜಲ್ಪ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಸುಪರ್ಣಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಗತಿ ಮತ್ತು ವಿಸರ್ಗಗಳಿಗೆ ವಾರುಣಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಭೋಗಕ್ಕೆ ಉಮಾದೇವಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ.

ವಾದಿರಾಜೀಯವಿಶೇಷ- ಇವರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದುದರಿಂದ ಸುಪರ್ಣಿ ಮತ್ತು ವಾರುಣಿಯರು ಎರಡಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿನಿಯರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಉಮಾದೇವಿಯು ತಮ್ಮ ಪದವಿಯನ್ನು ಇನ್ನೂ ಪಡೆಯದಿರುವ ಕಾರಣ ಒಂದಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ.

ಗರುಡ ಮೊದಲಾದವರು ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಅರ್ಥಾಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿರುವ ಸ್ವಸ್ವಪತ್ನಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಅಧಿಕರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಗರುಡಾದಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಬುದ್ಧಿಗೆ

ಅಭಿಮಾನಿನಿಯರಾದ ಸರಸ್ವತೀ-ಭಾರತಿಯರು ಶ್ರೇಷ್ಠರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಿಗಿಂತಲೂ ಮಹತ್ತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಮತ್ತು ಸಕಲಜೀವರಿಗೆ ಸ್ವಾಮಿಯಾಗಿರುವ ವಾಯುದೇವರು ಉತ್ತಮರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಬ್ರಹ್ಮ-ವಾಯುಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಅವ್ಯಕ್ತತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿರುವ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯರು ಶ್ರೇಷ್ಠರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಪೂರ್ಣನಾದುದರಿಂದ ಪುರುಷನಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಭಗವಂತನಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮರಾದವರು ಯಾವ ದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ, ಯಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲ. ಭಗವಂತನೆ ಪೂರ್ಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವನಿಗಿಂತಲೂ ಪೂರ್ಣರಾದವರು ಮತ್ತೊಬ್ಬರಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಸಮಾಧಿಕರಹಿತನಾದದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತನೆ ಸಕಲಜೀವರಾಶಿಗಳಿಗೆ ಉತ್ತಮಗತಿ-ಯಾಗಿದ್ದಾನೆ.

''ಇಂದ್ರಿಯೇಭ್ಯಃ'' ಎಂಬ ಮಂತ್ರ ಜಡವಾದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ತಾರತಮ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ಅನ್ಯಥಾಪ್ರತೀತಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಆದಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಇಲ್ಲಿ ಅಗತ್ಯವಿದೆ. ಶ್ರುತಿಯಲ್ಲಿಯ ಈ ಶಬ್ದಗಳು ಅಭಿಮಾನ್ಯಧಿಕರಣನ್ಯಾಯದಿಂದ ತದಭಿಮಾನಿಪರವಾಗಿವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ತಾರತಮ್ಯದಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಕೊನೆಯಾಗಿರುವನೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಪರಮಾತ್ಮನೆ ಸಕಲರಿಗೂ ಗತಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನು ತಾರತಮ್ಯಕ್ಕೆ ಅವಧಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವನಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮರಾದವರು ಮತ್ತೊಬ್ಬರಿಲ್ಲ. ॥೧.೩.೧೧॥

ಏಷು ಸರ್ವೇಷು ಭೂತೇಷು ಗೂಢೋऽತ್ಮಾ ನ ಪ್ರಕಾಶತೇ ।
ದೃಶ್ಯತೇ ತ್ವಗ್ರ್ಯಯಾ ಬುದ್ಧ್ಯಾ ಸೂಕ್ಷ್ಮಯಾ ಸೂಕ್ಷ್ಮದರ್ಶಿಭಿಃ ॥೧೨॥

''ಸುಕೃತಸ್ಯ ಲೋಕೇ'' ಎಂಬ ಮಂತ್ರವು ಭಗವಂತನು ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಹಾಗಾದರೆ ಶರೀರಸ್ಥಿತನಾದ್ದರಿಂದ ಜೀವ ಹೇಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೋ ಹಾಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಎಂಬ ಶಂಕೆಗೆ ಈ ಮಂತ್ರ ಸಮಾಧಾನವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಭಗವಂತ ದೇಹಗತನಾಗಿದ್ದರೂ ಅಂತರ್ಹಿತಸ್ವರೂಪದವನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವದಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾದರೆ ಅವನ ದರ್ಶನಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನ ವ್ಯರ್ಥವೆಂದು ತಿಳಿಯಬಾರದು. ಶ್ರವಣಾದಿಗಳಿಂದ ಜನಿತವಾದ, ಶ್ರೀಹರಿಯ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಸಹಿತವಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಬುದ್ಧಿ ಯಾರಿಗೆ ಇದೆಯೋ ಅವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಪರಮಾತ್ಮ ದೃಶ್ಯನಾಗುತ್ತಾನೆ.

ಯಚ್ಛೇದ್ ವಾಕ್ ಮನಸಿ ಪ್ರಾಜ್ಞಸ್ತದ್ ಯಚ್ಛೇಜ್ಞಾನ ಆತ್ಮನಿ ।
ಜ್ಞಾನಮಾತ್ಮನಿ ಮಹತಿ ತದ್ ಯಚ್ಛೇಚ್ಛಾಂತ ಆತ್ಮನಿ ॥೧.೩.೧೩॥

ಇಂದ್ರಿಯಾಭಿಮಾನಿದೇವತೆಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಅರ್ಥಾಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಉತ್ತಮರೆಂದು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಈ ವಿಷಯವು ಹಿಂದೆ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ. ಇಷ್ಟು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಮೇಲಿನ ದೇವತೆಗಳಿಂದ ನಿಯತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಇಂದ್ರಿಯಾಭಿಮಾನಿದೇವತೆಗಳು ವಾಗಭಿಮಾನಿದೇವತೆಗಳಾದ ಉಮಾದಿದೇವತೆಗಳಿಗೆ ವಶರಾಗಿದ್ದಾರೆಂದು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ವಾಗಭಿಮಾನಿನಿಯಾದ ಉಮಾದೇವಿಯು ಮನೋಽಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ರುದ್ರದೇವರಿಗೆ ವಶರಾಗಿದ್ದಾರೆಂದು ಧ್ಯಾನಿಸಬೇಕು. ಮನೋಽಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿರುವ ರುದ್ರದೇವರು ಜ್ಞಾನಾಭಿಮಾನಿನಿಯರಾದ ಸರಸ್ವತೀ-ದೇವಿಯರಿಗೆ ವಶರಾಗಿದ್ದಾರೆಂದು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಜ್ಞಾನಾಭಿಮಾನಿನಿಯರಾದ ಸರಸ್ವತೀದೇವಿಯರು ಮಹದಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ನಿಯತಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದಾರೆಂದು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಮಹದಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಅವ್ಯಕ್ತತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿನಿಯರಾದ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯರ ಅಧೀನರಾಗಿದ್ದಾರೆಂದು ಧ್ಯಾನಮಾಡಬೇಕು. ಅವ್ಯಕ್ತಾಭಿಮಾನಿನಿಯರಾದ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯರು ಪರಮಾನಂದರೂಪನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಅಧೀನಳಾಗಿದ್ದಾಳೆಂದು ಧ್ಯಾನಮಾಡಬೇಕು.

ಉತ್ತಿಷ್ಠತ ಜಾಗ್ರತ ಪ್ರಾಪ್ಯ ವರಾನ್ ನಿಬೋಧತ ।
ಕ್ಷುರಸ್ಯ ಧಾರಾ ನಿಶಿತಾ ದುರತ್ಯಯಾ ದುರ್ಗಂ ಪಥಃಸ್ತಂ ಕವಯೋ ವದಂತಿ ॥

ಈರೀತಿಯಾಗಿ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾತವಾದ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಉಪದೇಶಮಾಡಿ ತನ್ನ ಸಭಿಕರನ್ನು ಮತ್ತು ಸಕಲ ಸಾಧುಜನರನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಸರ್ವರಿಗೂ ಹಿತವಾದ ಉಪದೇಶವನ್ನು ಯಮದೇವರು ಈ ಪ್ರಕಾರದಿಂದ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಹೇ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೇ ! ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿಯೇ ನಿಷಣ್ಣರಾದ ನೀವೆಲ್ಲರೂ ಎದ್ದೇಳಿ. ನಾನಾವಿಧವಾದ, ವಿಷಪ್ರಾಯವಾದ ವಿಷಯಗಳ ಚಿಂತನೆಯಿಂದ ನೀವೆಲ್ಲ ನಿವೃತ್ತರಾಗಬೇಕು. ಅವಿದ್ಯಾಸುಪ್ತರಾದ ನೀವೆಲ್ಲರೂ ಜಾಗೃತರಾಗಬೇಕು. ಆಲಸ್ಯವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಬೇಕು. ಉತ್ತಮರಾದ ಆಚಾರ್ಯರನ್ನು ಪಡೆದು ದೇವತೆಗಳ ತಾರತಮ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಸರ್ವೋತ್ತಮವಾದ ಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಸಂಸಾರದ ನಿವೃತ್ತಿಗೆ ಜ್ಞಾನದ ಹೊರತು ಬೇರೆ ಉಪಾಯವಿಲ್ಲ. ಈ ಸಂಸಾರ ಕ್ಷುರಧಾರೆಯಂತೆ ನಿಶಿತ. ಕ್ಷುರದ ಧಾರೆಯ ಮೇಲೆ ನಡೆಯುವವರು ಪದೇಪದೇ ತೀವ್ರವಾದ ವೇದನೆಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಹಾಗೆ ಸಂಸಾರವೂ ಕೂಡಾ ಹಸಿವೆ-ನೀರಡಿಕೆ ಮೊದಲಾದ ಉಪದ್ರವಗಳಿಂದ, ಜನನ-ಮರಣ -ನರಕಯಾತನಾದಿ ಉಪದ್ರವಗಳಿಂದ ಪದೇಪದೇ ದುಃಖದಾಯಕವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಂಸಾರವಿದು ಕ್ಷುರಧಾರಾಸದೃಶವಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇದನ್ನು ದಾಟುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಶ್ರೀಹರಿಯ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನದ ಹೊರತು ಈ ಸಂಸಾರತರಣರೂಪವಾದ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ಕವಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಶ್ರವಣ-ಮನನ-ಧ್ಯಾನರೂಪವಾದ, ವೈರಾಗ್ಯಭಕ್ತ್ಯಾದ್ಯಂಗಗಳಿಂದ ಸಹಿತವಾದ ಮಾರ್ಗದಿಂದ ಸಂಸಾರನಿವರ್ತಕನಾದ ಪರಬ್ರಹ್ಮನು ಪ್ರಾಪ್ಯನಾಗಿರುವನು. ಅವನ ಜ್ಞಾನ ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯ. ಹೀಗೆಂದು ಎಲ್ಲ ಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಯಾರಿಗೂ ಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯು ಸುಲಭವಾದ ಉಪಾಯದಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಜಾಗರ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಆವಶ್ಯಕ. ||೧.೩.೧೪||

ಅಶಬ್ದಮಸ್ಪರ್ಶಮರೂಪಮವ್ಯಯಂ
ತಥಾऽರಸಂ ನಿತ್ಯಮಗಂಧವಚ್ಚ ಯತ್ ।
ಅನಾದ್ಯನಂತಂ ಮಹತಃ ಪರಂ ಧ್ರುವಂ
ನಿಚಾಯ್ಯ ತಂ ಮೃತ್ಯುಮುಖಾತ್ ಪ್ರಮುಚ್ಯತೇ ||೧.೩.೧೫||

ಪರಬ್ರಹ್ಮ ದುರ್ಜ್ಞೇಯ ಎಂದು ಪೂರ್ವಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ. ಶ್ರೋತ್ರಮೊದಲಾದ ಯಾವುದೇ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಭಗವಂತ ಗೋಚರನಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನು ದುರ್ಗಮ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಶ್ರೋತ್ರಾದಿಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ವಿಷಯನಾಗದಿದ್ದರೂ, "ಭಗವಂತ ಸರ್ವರಿಗಿಂತಲೂ ಪರನಾಗಿದ್ದಾನೆ" ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಗುರೂಪದೇಶಾದಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಧಾರ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಪರಮಾತ್ಮ ಗೋಚರನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಎಂದು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಶಬ್ದವೆಂಬ ಗುಣದಿಂದ ರಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ ಶಬ್ದಗಳಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು ಮತ್ತು ತಿಳಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅವನು ಅತ್ಯಾಶ್ಚರ್ಯಸ್ವರೂಪದವನಾಗಿ-ದ್ದಾನೆ. ಸ್ಪರ್ಶಗುಣಹೀನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ತ್ವಗಿಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯನಾಗುವದಿಲ್ಲ. ರೂಪರಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯವಿಷಯನಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಭೌತಿಕವಾದ ಕಾಯ ಅವನಿಗೆ ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಾಶಶೂನ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. "ರೂಪಾದಿಮತ್ವಾಚ್ಚ ವಿಪರ್ಯಯೋ ದರ್ಶನಾತ್" ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಭೌತಿಕರೂಪ ಇದು ಅನಿತ್ಯವೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭಗವಂತ ರಸಶೂನ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ರಸನೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ವಿಷಯನಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಗಂಧರಹಿತನೂ ಆಗಿದ್ದಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಘ್ರಾಣೇಂದ್ರಿಯವಿಷಯನಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಯಾವ ಇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಪರಮಾತ್ಮ ವಿಷಯನಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಪರಬ್ರಹ್ಮ ಅಪ್ರಾಕೃತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಕೃತವಾದ ಯಾವ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದಲೂ ಗೋಚರನಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಭಗವಂತ ಶಶ್ವದೇಕಪ್ರಕಾರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಪಂಚಮಹಾಭೂತವಿಲಕ್ಷಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅನಾದಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಪರಾಧೀನಪ್ರಾಪ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯಾದ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಭಗವಂತನಿಗೆ

ಇರುವದಿಲ್ಲ. ದೇಶತಃ-ಕಾಲತಃ-ಗುಣತಃ ಪರಿಚ್ಛೇದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅನಂತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಚತುರ್ಮುಖನಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮಹತಃ ಪರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮನು ತಾರತಮ್ಯದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತಾನೆ ಅರ್ಥಾತ್ ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ತಿಳಿದು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಭಗವಂತ ಶ್ರವಣಾದ್ಯ-ಗೋಚರನಾಗಿದ್ದರೂ ಸದಾಚಾರತತ್ಪರರಾದ ಗುರುಗಳ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ಲಬ್ಧವಾದ ಶ್ರವಣ-ಮನನ-ಧ್ಯಾನಗಳ ಅನುಷ್ಠಾನದಿಂದ ಪ್ರಸನ್ನನಾಗುತ್ತಾನೆ. ತನ್ನ ಭಕ್ತರಿಗೆ ಸ್ವಾಪರೋಕ್ಷವನ್ನು ನೀಡಿ ಭವಬಂಧನವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುತ್ತಾನೆ. ||೧.೩.೧೫||

ವೇದೇಶಿಯವಿಶೇಷ - "ಅನಾದ್ಯನಂತಂ ಮಹತಃ ಪರಮ್" ಎಂಬ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವ್ಯಕ್ತತತ್ತ್ವವು ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಲಿಂಗ "ಮಹತಃ ಪರತ್ವ." ಇದು ಅವ್ಯಕ್ತತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವ್ಯಕ್ತತತ್ತ್ವವೇ ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿದೆ. "ಮಹಾಂತಂ ಚ ಸಮಾವೃತ್ಯ ಪ್ರಧಾನಂ ಸಮವಸ್ಥಿತಮ್" ಎಂಬ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ಮತ್ತು "ಮಹತಃ ಪರಮವ್ಯಕ್ತಮ್" ಎಂಬ ಪ್ರಮಾಣವಚನಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಮಹತಃ ಪರತ್ವೇನ ಪ್ರಕೃತವಾದದ್ದು ಅವ್ಯಕ್ತವೇ ಎಂದು ಕೆಲವರು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಇದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಮೋಕ್ಷಕ್ಕಾಗಿ ಅವ್ಯಕ್ತದ ಪರಿಜ್ಞಾನ ಆವಶ್ಯಕವಲ್ಲ. "ಸೋಽಧ್ವನಃ ಪಾರಮಾಪ್ನೋತಿ ತದ್ವಿಷ್ಣೋಃ ಪರಮಂ ಪದಮ್" ಎಂಬ ವಚನದಿಂದ ಇದು ವಿಷ್ಣುವಿನ ಪ್ರಕರಣವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಚಿಕೇತ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮಾಡಿದ ವರಗಳು ಮೂರೇ ಆಗಿವೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆದ್ದು ಪಿತೃಸೌಮನಸ್ಯ, ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಸ್ವರ್ಗಸಾಧನಭೂತವಾದ ಅಗ್ನಿನಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನ ಪರಿಜ್ಞಾನ, ಮೂರನೆಯದಾಗಿ ಮುಕ್ತಜೀವನಿಯಾಮಕನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಜ್ಞಾನ. ಇವಿಷ್ಟು ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತವಾಗಿವೆ. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವ್ಯಕ್ತದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದು ಅಪ್ರಸ್ತುತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದಕ್ಕಾಗಿ "ಮಹತಃ ಪರತ್ವ" ಎಂಬ ಲಿಂಗ ಬಾಧಕವಾಗಲಾರದು. ಯಾಕೆಂದರೆ "ಮಹತೋ ಮಹೀಯಾನ್" ಎಂಬುದಾಗಿ ಮಹತಃ ಪರತ್ವವನ್ನು ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಸ್ವಯಂ ಶ್ರುತಿಯೇ ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಇಷ್ಟಲ್ಲದೆ ಮಹತಃ ಪರಮವಾದ ಅವ್ಯಕ್ತಕ್ಕೂ ಉತ್ತಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ ಅಂದಮೇಲೆ ಇಂಥವನಿಗೆ ಮಹತಃ ಪರತ್ವವು ಕೈಮುತ್ಯನ್ಯಾಯದಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ.

ಆದರೂ ಅವ್ಯಕ್ತಪರತ್ವವನ್ನು ಹೇಳುವದನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಮಹತಃ ಪರತ್ವವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹೇಳುವದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅವ್ಯಕ್ತತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿನಿಯಾದವಳು ರಮಾದೇವಿ. ಅವಳು ಪರಮಾತ್ಮನ ಭಾರ್ಯೆಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ತನ್ನ ಭಾರ್ಯೆಗಿಂತಲೂ ಪರತ್ವ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಸ್ವತಃ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಅದನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ತಿಳಿಸುವ ಕಾರಣವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮಹತಃ ಪರತ್ವವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.

ನಾಚಿಕೇತಮುಪಾಖ್ಯಾನಂ ಮೃತ್ಯುಪ್ರೋಕ್ತಂ ಸನಾತನಮ್ ।
ಉಕ್ತ್ವಾ ಶ್ರುತ್ವಾ ಚ ಮೇಧಾವೀ ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕೇ ಮಹೀಯತೇ ॥

ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ವೇದಪುರುಷ ಯಮ-ನಚಿಕೇತರ ಸಂವಾದವನ್ನು ಅನುವಾದ ಮಾಡಿ ಸಾಧುಗಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ನೀಡಿ ಈ ವಿದ್ಯೆಯ ಪ್ರವಚನ ಮತ್ತು ಶ್ರವಣಗಳ ಫಲವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾ ಪೂರ್ವೋಕ್ತವಿದ್ಯೆಯ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ವೇದಪುರುಷ ಪ್ರಶಂಸಿಸುತ್ತಾ ಈ ಅಧ್ಯಾಯವನ್ನು ಪರಿಸಮಾಪ್ತಿಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ.

ನಾಚಿಕೇತಾಗ್ನಿಸ್ಥನಾದ ಭಗವಂತನ ವಿಷಯವನ್ನು ಶ್ರವಣಮಾಡಿದವರು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದರೆ ವಿರಿಂಚಲೋಕವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ. ತತ್ತ್ವದರ್ಶಿಗಳಾಗಿದ್ದರೆ ವಿಷ್ಣುಲೋಕವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ. ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದ ಏಕಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಎಲ್ಲರಿಂದಲೂ ಜ್ಞೇಯನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸುವವರು ಮತ್ತು ಶ್ರವಣಮಾಡುವವರು ವಿಷ್ಣುಲೋಕವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಯ ಇಮಂ ಪರಮಂ ಗುಹ್ಯಂ ಶ್ರಾವಯೇದ್ ಬ್ರಹ್ಮಸಂಸದಿ ।
ಪ್ರಯತಃ ಶ್ರಾದ್ಧಕಾಲೇ ವಾ ತದಾನಂತ್ಯಾಯ ಕಲ್ಪತೇ
ತದಾನಂತ್ಯಾಯ ಕಲ್ಪತ ಇತಿ ॥೧.೩.೧೭॥

ಸ್ಥಾನವಿಶೇಷದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಶ್ರಾದ್ಧಾದಿರೂಪವಾದ ಕಾಲವಿಶೇಷದಲ್ಲಿ ಸ್ತೋತ್ರವನ್ನು ಪಠಿಸುವಂತೆ ಈ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಠಿಸುವುದರಿಂದ ಲಭ್ಯವಾಗುವ ಫಲವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರವು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ಅತಿರಹಸ್ಯವಾದ ಈ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಯೋಗ್ಯನಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನಿಗೆ ಉಪದೇಶ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಅತಿಶಯಿತವಾದ ಫಲವು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ಪಿತೃಗಳ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಮಾಡುವ ಶ್ರಾದ್ಧಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಾರು ಇದನ್ನು ಪ್ರಯತ್ನಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಶ್ರದ್ಧಾಭಕ್ತಿಗಳಿಂದ ಪಠಿಸುತ್ತಾರೆಯೋ ಅವರಿಗೆ ಅನಂತವಾದ ಫಲವು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ॥೧.೩.೧೭॥

ಆದ್ದರಿಂದ ಯಥಾಶಕ್ತಿ ಈ ವಿದ್ಯೆಯ ಪ್ರವಚನವನ್ನು, ಶ್ರವಣವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿರಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳು ಸತ್ಯವಾಗಿವೆ ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುವದಕ್ಕಾಗಿ ವೇದಪುರುಷ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ''ತದಾನಂತ್ಯಾಯ ಕಲ್ಪತೇ ತದಾನಂತ್ಯಾಯ ಕಲ್ಪತೇ'' ಎಂದು ಎರಡು ಬಾರಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ.

॥ ಇತಿ ಪ್ರಥಮೇಽಧ್ಯಾಯೇ ತೃತೀಯಾ ವಲ್ಲೀ ॥
॥ ಇತಿ ಕಾಠಕೋಪನಿಷದಿ ಪ್ರಥಮೋಽಧ್ಯಾಯಃ ॥

॥ಅಥ ಶ್ರೀಕಾಠಕಭಾಷ್ಯೇ ದ್ವಿತೀಯೇಽಧ್ಯಾಯೇ ದ್ವಿತೀಯೋಽಧ್ಯಾಯಃ ॥

ಪರಾಂಚಿ ಖಾನಿ ವ್ಯತೃಣಾತ್ ಸ್ವಯಂಭೂಃ
ತಸ್ಮಾತ್ ಪರಾಕ್ ಪಶ್ಯತಿ ನಾಽಂತರಾತ್ಮನ್ ।
ಕಶ್ಚಿತ್ ಧೀರಃ ಪ್ರತ್ಯಗಾತ್ಮಾನಮೈಕ್ಷತ್
ಆವೃತ್ತಚಕ್ಷುರಮೃತತ್ವಮಿಚ್ಛನ್ ॥೨.೧.೧॥

ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಗೆ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಬೇಕಾದರೆ ವೈರಾಗ್ಯವು ಅವಶ್ಯಸಂಪಾದ್ಯವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಬ್ರಹ್ಮಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಪುರುಷರ ಲೌಕಿಕವಾದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳೆಲ್ಲ ಕುತ್ಸಿತವಾದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತವಾಗಿರುವಂತೆ ಹೊರಗೆ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ್ದಾನೆ ಭಗವಂತ. ಇಂತಹ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವದು ಸುಲಭವಲ್ಲ. ಗುರುಗಳ ಅನುಗ್ರಹವನ್ನು ಪಡೆದವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ವಶವಾಗುತ್ತವೆ. ಗುರುಗಳ ನಿಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರನಾದವನ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಸರ್ವಥಾ ಸದ್ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಮತ್ತು ಅಲೌಕಿಕವಾದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ವಿಷಯವ್ಯಾವೃತ್ತವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ ಭಗವಂತ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿಷಯವ್ಯಾವೃತ್ತವಾದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದ ಪುರುಷನು ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪೃತನಾಗುವದಿಲ್ಲ. ವಿಷಯಾಸಕ್ತನಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಆಂತರನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿಯೇ ಆಸಕ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಗುರುಗಳ ಪ್ರಸಾದಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರನಾದ, ಧೀರ-ನಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಮೋಕ್ಷವನ್ನು ಬಯಸಿ ತನ್ನ ಲೌಕಿಕವಾದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ವಿಷಯಗಳಿಂದ ತಿರುಗಿಸಿ ಅಂತರಾತ್ಮನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಬೇಕು.

ಪರಾಚಃ ಕಾಮಾನನುಯಂತಿ ಬಾಲಾ-
ಸ್ತೇ ಮೃತ್ಯೋರ್ಯಂತಿ ವಿತತಸ್ಯ ಪಾಶಮ್ ।
ಅಥ ಧೀರಾ ಅಮೃತತ್ವಂ ವಿದಿತ್ವಾ
ಧ್ರುವಮಧ್ರುವೇಷ್ವಿಹ ನ ಪ್ರಾರ್ಥಯಂತೇ ॥೨.೧.೨॥

ಮುಮುಕ್ಷುವಾದವನು ದಿಕ್ಕು ತಪ್ಪಿಸುವ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವಥಾ ಮಗ್ನನಾಗಬಾರದು. ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ ಪೂರ್ವೋಕ್ತವಾದ ವಿಷಯವನ್ನೇ ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಬಾಲಕರು ಅರ್ಥಾತ್ ಅವಿವೇಕಿಗಳಾದವರು ಬಾಹ್ಯವಾದ ಕಾಮನೆಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರು ಸರ್ವದೇಶಕಾಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತವಾಗಿರುವ ಮೃತ್ಯುವಿನ ಪಾಶಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗುತ್ತಾರೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಮೃತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಧೀರರಾದವರು ಮೋಕ್ಷವನ್ನು ನಿತ್ಯವೆಂದು ತಿಳಿದು ಅಶಾಶ್ವತವಾದ ಫಲಕಾಮನೆಯನ್ನು ಸರ್ವಥಾ ಮಾಡುವದಿಲ್ಲ.

ಯೇನ ರೂಪಂ ರಸಂ ಗಂಧಂ ಶಬ್ದಾನ್ ಸ್ಪರ್ಶಾಂಶ್ಚ ಮೈಥುನಾನ್ ।
ಏತೇನೈವ ವಿಜಾನಾತಿ ಕಿಮತ್ರ ಪರಿಶಿಷ್ಯತೇ । ಏತದ್ ವೈ ತತ್ ॥೩॥

ಇಷ್ಟು ಉಪದೇಶಮಾಡಿದ ನಂತರವೂ ಸ್ವಯಂ ವಿಷಯವೈರಾಗ್ಯಸಂಪನ್ನನಾದುದರಿಂದ ಮತ್ತೆ ಜೀವನಿಯಾಮಕವಾದ ಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪವನ್ನೆ ತಿಳಿಯಲು ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ ನಚಿಕೇತ.

ಜಗತ್ಸ್ರಷ್ಟವಾದ, ಇಂದ್ರಿಯಪ್ರೇರಕನಾದ, ಅಂತರಾತ್ಮನಾದ ಯಾವ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ರೂಪರಸಾದಿಗಳನ್ನು ನೊಡಲು ಜೀವನು ಸಮರ್ಥನಾಗುವನೋ ಅಂತಹ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ಮುಕ್ತಜೀವನಿಗೂ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಇರುತ್ತಾನೋ ಇಲ್ಲವೋ ? ಈ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ನನಗೆ ತಿಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಯಮದೇವರಿಗೆ ನಚಿಕೇತ ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಅತಿಗೊಪ್ಯವಾದ ವಿಷಯವಿದಾದ್ದರಿಂದ ಸಂಕ್ಷೇಪವಾಗಿ ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಉತ್ತರವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ ಯಮದೇವರು. ನೀನು ಕೇಳಿದ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿದೆ ಎಂದು ಉತ್ತರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ॥೨.೧.೩॥

ವಾದಿರಾಜೀಯವಿಶೇಷ- ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿ ಸಕಲಜೀವರಾಶಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರವರ್ತಕನಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಎಲ್ಲರಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿ ತನಗೆ ನಿಯಮ್ಯನಾಗಿ ಇರುವ ಜೀವನನ್ನು ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗುವಂತೆ ಯಾವ ಪ್ರೇಕ್ಷಾವಂತ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ ? ಯಾರೂ ಮಾಡಲಾರರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಮುಕ್ತರಿಗೂ ಭಗವಂತ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಈ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಸಂವಾದಿಯಾಗಿ ಅನೇಕ ಶ್ರುತಿಗಳಿವೆ. ''ಉತಾಮೃತತ್ತ್ವಸ್ಯೇಶಾನೋ ಯದನ್ನೇನಾಽತಿರೋಹತಿ'' ಯಾವ ಕಾರಣ ಪರಮಾತ್ಮ ಅನ್ನೋಪಜೀವಿಯಾದ ಮರ್ತ್ಯರನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸಿ ಇರುತ್ತಾನೋ ಆ ಕಾರಣ ಮುಕ್ತಸಮೂಹಕ್ಕೂ ಪರಮಾತ್ಮ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿ ಜೀವರಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿದ್ದವನು ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಅವರಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತಾನೆ. ವಿವೇಕಿಯಾಗಿರುವ ಯಾವ ರಾಜನೂ ತನ್ನ ಸೇವಕನನ್ನು ಎಂದಿಗೂ ತನಗೆ ಸಮಾನನಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುವದಿಲ್ಲ. ಹಾಗೆ ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿ ಸಕಲರಿಗೂ ಸ್ವಾಮಿಯಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ಹೇಗೆ ಪರಿತ್ಯಜಿಸಲು ಸಾಧ್ಯ.

ಸಂಸಾರಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವವನು ಮುಕ್ತನಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವದಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಮಾತು ಶಾಸ್ತ್ರವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಲೋಕವಿರೋಧವೂ ಈ ಮಾತಿಗೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಲೋಕಶಾಸ್ತ್ರ-ವಿರುದ್ಧವಾದದ್ದು ಎಂದಿಗೂ ಪ್ರಮೇಯವಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಸ್ವಪ್ನಾಂತಂ ಜಾಗರಿತಾಂತಂ ಚೋಭೌ ಯೇನಾನುಪಶ್ಯತಿ ।
ಮಹಾಂತಂ ವಿಭುಮಾತ್ಮಾನಂ ಮತ್ವಾ ಧೀರೋ ನ ಶೋಚತಿ ॥೨.೧.೪॥

ಜೀವನು ಸ್ವಪ್ನಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯ ಶ್ರೀಹರಿಯ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಮತ್ತು ಜಾಗರಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಾಪಾರಗಳನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಪರಮಮಹತ್ತಾದ, ಸರ್ವತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ತನಾದ, ಸರ್ವಸ್ವಾಮಿಯಾದ ಆ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿದು ಮನನ ಮಾಡಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಮಾಡಿದಮೇಲೆ ತನ್ನ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಜೀವನು ಹಾತೊರೆಯವುದಿಲ್ಲ. ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ ಭಗವಂತನ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದಲೇ ನನ್ನ ರಕ್ಷಣೆಯಾಗುತ್ತದೆಂದು ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿರುತ್ತಾನೆ. ಮತ್ತು ತಾನಾಗಿಯೇ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ತನ್ನ ರಕ್ಷಣೆಯ ಪ್ರಯತ್ನವಿದು ವ್ಯರ್ಥವೆಂದು ತಿಳಿದು ತನ್ನ ರಕ್ಷಣೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಉದಾಸೀನನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಸ್ವಪ್ನ-ಜಾಗ್ರದಾದ್ಯವಸ್ಥಾಗಳಲ್ಲಿ ಜೀವನಿಗೆ ಪ್ರೇರಕನಾಗಿರುವ, ಜೀವರ ಹೃದಯಗುಹಾದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದುಕೊಂಡು ಸುಖಸಾರವನ್ನೇ ಭೋಗಮಾಡುವ, ಭೂತಭವಿಷ್ಯದ್ವರ್ತಮಾನಕಾಲದಲ್ಲಿರುವ, ಸಕಲಕ್ಕೂ ಸ್ವಾಮಿಯಾಗಿರುವ, ವ್ಯಾಪ್ತನಾಗಿರುವ, ಸರ್ವೋತ್ತಮವಾದ ವಸ್ತು ಯಾವುದಿದೆಯೋ ಅದು ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕತಯಾ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಜೀವನಿಯಾಮಕತಯಾ ಜೀವರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮ ಅದೇ ಜೀವನಿಗೆ ಮುಕ್ತಿಯಾಗಿರುವಾಗ ಅವನ ಹೃದಯವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಹೇಗೆ ಇರಲು ಸಾಧ್ಯ. ಮುಕ್ತ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಅಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿರುವ ಜೀವನು ತನ್ನ ಅಭೀಷ್ಟವಾದ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ನೀಡಿದ, ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ, ತನ್ನ ಹೃದಯದಲ್ಲಿರುವ ಭಗವಂತನನ್ನು ಹೊರಗೆ ಹಾಕಲು ಹೇಗೆ ಇಚ್ಛಿಸುತ್ತಾನೆ. ಭಗವಂತ ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಮಾತು ಅನೇಕ ಯುಕ್ತಿಗಳಿಂದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಆ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಸರ್ವಥಾ ನಂಬಬಾರದು. ವಿಭುವಾದ ಅರ್ಥಾತ್ ಸರ್ವತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ತನಾದ ಭಗವಂತ ಜೀವರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಇರುವದಿಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳುವದು ಸರಿಯಲ್ಲ.

ಯ ಇದಂ ಮಧ್ವದಂ ವೇದಾತ್ಮಾನಂ ಜೀವಮಂತಿಕಾತ್ ।
ಈಶಾನಂ ಭೂತಭವ್ಯಸ್ಯ ನ ತತೋ ವಿಜುಗುಪ್ಸತೇ । ಏತದ್ ವೈ ತತ್ ॥

ನಿತ್ಯವೂ, ಶಾಶ್ವತವಾದ ಆನಂದವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವವನು ಶ್ರೀಹರಿ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಜೀವರಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ, ಜೀವರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಾತ್ ಜೀವರ ಹೃದಯಗುಹಾದಲ್ಲಿ ಭಗವಂತ ಇದ್ದಾನೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಭೂತ-ಭಾವಿ-ವರ್ತಮಾನ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಪ್ರೇರಕನಾದವನು ಸ್ವಾಮಿಯಾದವನು ಪರಮಾತ್ಮ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಹೀಗೆ ತಿಳಿದವನು ತನ್ನ ರಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಯಾವುದೇ ತರಹದ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆದುದರಿಂದ ಅವನಿಗೆ ಯಾವ ಭಯಗಳೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಭಯಗಳು ಬಂದಾಗಲೂ ಭಗವಂತನ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದಲೇ ಅವರ ರಕ್ಷಣೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಭಗವಂತ ಮುಕ್ತರಿಗೂ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವನು. ನೀನು ಕೇಳಿದ ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕವಾದ ಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪವು ಇದೇ ಆಗಿದೆ.

ಈ ಮಂತ್ರ ಜೀವ-ಪರಮಾತ್ಮರಿಗೆ ಅಭೇದವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬಾರದು. ಅಭಿನ್ನರಾದವರಲ್ಲಿ ''ಹತ್ತಿರ'' ''ದೂರ'' ಎಂಬುದು ಇರುವುದೇ ಇಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ತನಗೆ ತಾನು ಹತ್ತಿರ ತನಗೆ ತಾನು ದೂರ ಎಂದು ವ್ಯವಹರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜೀವರ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮ ಇದ್ದಾನೆ ಎಂದು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಹೊರತು ಜೀವೈಕ್ಯವನ್ನಲ್ಲ.

ಯಃ ಪೂರ್ವಂ ತಪಸೋ ಜಾತಂ ಅದ್ಭ್ಯಃ ಪೂರ್ವಮಜಾಯತ ।
ಗುಹಾಂ ಪ್ರವಿಶ್ಯ ತಿಷ್ಠಂತಂ ಯೋ ಭೂತೇಭಿರ್ವ್ಯಪಶ್ಯತ । ಏತದ್ ವೈ ತತ್ ॥

ಭೂತ-ಭಾವಿ-ವರ್ತಮಾನಕ್ಕೆ ದೊರೆಯಾದ ಪರಮಾತ್ಮನು ಬ್ರಹ್ಮಾದಿದೇವತೆಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಮಾಡಿದ ವಿಚಾರವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಹತ್ತು ಕಲ್ಪದ ವರೆಗೆ ಲವಣಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ತಪಸ್ಸು ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದಾಗಿ ಮತ್ತು ದಿಗಂಬರತ್ವ-ಜಟಿಲತ್ವಾದಿಗಳಿಂದ ತಪಃಪ್ರವರ್ತಕರಾದದ್ದರಿಂದ ತಪೋನಾಮಕರಾಗಿದ್ದಾರೆ ರುದ್ರದೇವರು. ಅಹಂಕಾರತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ಈ ರುದ್ರದೇವರಿಗಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅಪ್ ಮೊದಲಾದ ಪಂಚಮಹಾಭೂತಗಳಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ದೇವತೆಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ, ಭಗವಂತನಿಂದ ಹೊರತು ಬೇರಾರಿಂದಲೂ ಜನಿಸದಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರನ್ನು ಪರಮಾತ್ಮ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮ ಎಲ್ಲರ ಹೃದಯಗುಹಾದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಹೃದಯಗುಹಾವಾಸಿಯಾದ ತನ್ನ ಈ ರೂಪವನ್ನು ಭೂತಾಭಿಮಾನಿದೇವತೆಗಳಿಂದ ಸಹಿತನಾಗಿ ಪರಮಾತ್ಮ ನೊಡುತ್ತಾನೆ. ಈ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವನೆಂದು ತಿಳಿದುಕೊ. ॥೨.೧.೬॥

ವೇದೇಶೀಯವಿಶೇಷ- ಅಪ್ ಎಂದರೆ ಜಲತತ್ತ್ವ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಆದರೆ ಪ್ರಕೃತ ಈ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಪಂಚಮಹಾಭೂತಗಳು ಎಂದು ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದೀರಿ. ಇದು ಸಮಂಜಸವೇ ? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಹೀಗೆ ಉತ್ತರವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಪಂಚೀಕರಣಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಭೂತವೂ ಸರ್ವಭೂತಾತ್ಮಕವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಪ್‌ತತ್ತ್ವವೂ ಸರ್ವಭೂತಾತ್ಮಕವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಪ್ ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ಸರ್ವಭೂತವಾಚಕವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದರೆ ಯಾವ ಸಮಸ್ಯೆಯೂ ಬರುವದಿಲ್ಲ.

ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಜಲತತ್ತ್ವಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದರೆ ''ಅದ್ಭ್ಯಃ ಸಂಭೂತೋ ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭಃ'' ಎಂಬ ಶ್ರುತಿವಚನದ ವಿರೋಧವು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಶಂಕಿಸಬಾರದು. ಆ ವಾಕ್ಯವು ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಒಳಗಿನ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಹೇಳುವ ವಾಕ್ಯ. ಕಾಠಕದ ಈ ವಚನವು ಬಾಹ್ಯಸೃಷ್ಟಿವಿಷಯಕವಾಗಿದೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಹೊರಗೆ

ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಹುಟ್ಟುವಾಗ ಪಂಚಮಹಾಭೂತಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಮೊದಲು ಜನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಒಳಗೆ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಿದೆ. ಅದು ಪಂಚಮಹಾಭೂತಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಯಾದ ನಂತರ ಆಗಿದೆ. ಈ ವಿಶೇಷವನ್ನು ತಿಳಿದು ವಿರೋಧವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಯಾ ಪ್ರಾಣೇನ ಸಂವಿಶತ್ಯದಿತಿರ್ದೇವತಾಮಯೀ ।
ಗುಹಾಂ ಪ್ರವಿಶ್ಯ ತಿಷ್ಠಂತೀಂ ಯಾ ಭೂತೇಭಿರ್ವ್ಯಜಾಯತ । ಏತದ್ ವೈ ತತ್ ॥

ಅದಿತಿ ಅರ್ಥಾತ್ ಕಶ್ಯಪರ ಹೆಂಡತಿ. ದೇವತೆಗಳ ತಾಯಿಯಾದವಳು ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಹೀಗೆ ಹಲವರು ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಸ್ತ್ರೀಲಿಂಗ ಮತ್ತು ಲೋಕಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಈ ಅರ್ಥಕ್ಕೆ ಗಮಕವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಅರ್ಥ ಮುಂದಿನ ವಚನದಿಂದ ಬಾಧಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಅದಿತಿಗೆ ಮುಂದಿನ ಪಾದದಲ್ಲಿ ಹೇಳುವ ''ಜೀವಗುಹಾಪ್ರವೇಶ'' ಸರ್ವಥಾ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ರೂಢ್ಯರ್ಥವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಯೌಗಿಕವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಬೇಕು. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ತ್ರೀಲಿಂಗವು ನಾವು ಮಾಡುವ ಅರ್ಥಕ್ಕೆ ಬಾಧಕವಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಅದಿತಿ ''ಅದನಾತ್'' ಚರಾಚರಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಸಂಹಾರಮಾಡುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಅದಿತಿನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಸಕಲರೂಪಗಳೂ ಇದ್ದಂತೆ ಸ್ತ್ರೀರೂಪವೂ ಇದೆ. ಈ ಅದಿತಿನಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನು ಪ್ರಾಣದೇವರ ಜೊತೆಗೆ ಜೀವರ ಶರೀರಗಳಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರಾಣಸಹಿತನಾಗಿ ಸರ್ವಸಂಹಾರಕನಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮ ಎಲ್ಲರ ಶರೀರದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿ ಇರುತ್ತಾನೆ. ದೇವತಾಮಯಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅಂದರೆ ದೇವತಾ-ಸ್ವರೂಪವಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಮಯಟ್ ಪ್ರತ್ಯಯಕ್ಕೆ ತಾದಾತ್ಮ್ಯ ಎಂದು ಅರ್ಥವಿದ್ದಂತೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವೆಂಬ ಅರ್ಥವೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸರ್ವದೇವೋತ್ತಮ-ನಾದವನು ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಹೃದಯಗುಹಾವಾಸಿಯಾಗಿರುವ ಆ ಪರಮಾತ್ಮ ತಾನು ದೇಹದ ಸಂಯೋಜನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸೃಷ್ಟಿಮಾಡುವದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಮತ್ಸ್ಯ-ಕೂರ್ಮಾದಿರೂಪಗಳಿಂದ ತನ್ನನ್ನು ತಾನೇ ಸೃಷ್ಟಿಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಇದುವೆ ನೀನು ಕೇಳಿದ ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕವಾದ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವೆಂದು ತಿಳಿದುಕೊ. ॥೨.೧.೭॥

ಅರಣ್ಯೋರ್ನಿಹಿತೋ ಜಾತವೇದಾ
ಗರ್ಭ ಇವ ಸುಭೃತೋ ಗರ್ಭಿಣೀಭಿಃ ।
ದಿವೇ ದಿವ ಈಡ್ಯೋ ಜಾಗೃವದ್ಭಿಃ
ಹವಿಷ್ಮದ್ಭಿಃ ಮನುಷ್ಯೇಭಿರಗ್ನಿಃ ॥೨.೧.೮ ॥

ಈ ಮಂತ್ರವನ್ನು ತಿಳಿಯುವಾಗ "ಅರಣ್ಯೋಃ ನಿಹಿತಃ" "ಜಾತವೇದಾಃ" ಎಂಬ ಪದಗಳಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧಾಗ್ನಿಯೇ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಿಂದ ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಅರಣಿ ಎಂದರೆ ಗುರುಶಿಷ್ಯರು. "ಣ" ಎಂದರೆ ಸುಖ. ಸುಖರೂಪಿಯಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ಅವನ "ಅರ" ಎಂದರೆ ಜ್ಞಾನ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಈ ಜ್ಞಾನ ಗುರುಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಆಗುತ್ತದೆ. ಸುಖರೂಪಿಯಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ಗುರುಶಿಷ್ಯರಿಂದ ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅರಣಿಶಬ್ದವಾಚ್ಯರಾಗಿದ್ದಾರೆ ಗುರುಶಿಷ್ಯರು. ಈ ಅರಣಿನಾಮಕರಾದ ಗುರುಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮರೂಪೇಣ ನಿತ್ಯವೂ ಪರಮಾತ್ಮ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಗರ್ಭಿಣಿಯರು ಶಿಶುವನ್ನು ಹೇಗೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಧರಿಸಿರುತ್ತಾರೋ ಹಾಗೆ ಗುರುಶಿಷ್ಯರು ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಮ್ಮ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಧರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅರಣಿಗಳನ್ನು ಮಥನ ಮಾಡಿದಾಗ ಹೇಗೆ ಅಗ್ನಿಯ ಉದ್ಭವವಾಗುತ್ತದೋ ಹಾಗೆ ಗುರುಶಿಷ್ಯರು ಜಿಜ್ಞಾಸಾನಂತರ ಮಾಡಿದ ಧ್ಯಾನದಿಂದ ಭಗವಂತ ಪ್ರಾದುರ್ಭೂತ-ನಾಗುತ್ತಾನೆ.

ನಿತ್ಯವೂ ಮನನಾದಿಶೀಲರಾದುದರಿಂದ "ಮನುಷ್ಯ" ಎಂದರೆ ದೇವತೆಗಳು ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಇವರು ಯಾವಾಗಲೂ ಜಾಗರದಿಂದ, ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಇರುತ್ತಾರೆ. ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ತೆರೆಯುವದು ಜಾಗರವಲ್ಲ, ಕಿಂತು ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುವದೆ ನಿಜವಾದ ಜಾಗರವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸದಾ ಜ್ಞಾನವಿದ್ದವರು ದೇವತೆಗಳು ಮಾತ್ರ. ಇಂತಹ ಜ್ಞಾನನಿಷ್ಠರಾದ ದೇವತೆಗಳಿಂದ ಸ್ತುತ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ. ಇನ್ನು ಮುಕ್ತಿಯೋಗ್ಯರಾದ ಮನುಷ್ಯರು ಯಾಗಯೋಗ್ಯವಾದ ದ್ರವ್ಯಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಯಜ್ಞಾದಿಕರ್ಮಗಳಿಂದ ನಿತ್ಯವೂ ಪರಮಾತ್ಮನ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

ಯತಶ್ಚೋದೇತಿ ಸೂರ್ಯೋಽಸ್ತಂ ಯತ್ರ ಚ ಗಚ್ಛತಿ ।
ತಂ ದೇವಾಸ್ಸರ್ವೇ ಅರ್ಪಿತಾಸ್ತದು ನಾತ್ಯೇತಿ ಕಶ್ಚನ । ಏತದ್ ವೈ ತತ್ ॥

ಜ್ಞಾನದಿಂದ, ಯಜ್ಞಾದಿಗಳಿಂದ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ಆರಾಧಿಸುವವರಿಗೆ ಶ್ರೀಹರಿಯೇ ಆಶ್ರಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಮೂಲಾಶ್ರಯನಾದ ಭಗವಂತನಿಂದಲೇ ಸೃಷ್ಟಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯನು ಉದಯಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರಲಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಆ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿಯೇ ಲೀನವಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಸಕಲದೇವತೆಗಳೂ ಆಶ್ರಯಿಸಿಕೊಂಡು ಇದ್ದಾರೆ. ಹೀಗೆ ಸಕಲದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯನಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಗುಣತಃ ಸ್ವರೂಪತಃ ಅತಿಕ್ರಮಿಸಲು ಯಾರಿಗೂ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ, ಅವನಿಗೆ ಸಮನಾದವನು ಮತ್ತಾರೂ ಇಲ್ಲ. ಇದುವೇ ನೀನು ಕೇಳಿದ ಮುಕ್ತನಿಯಾಮಕನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವಾಗಿದೆ.

ಯದೇವೇಹ ತದಮುತ್ರ ಯದಮುತ್ರ ತದನ್ವಿಹ ।
ಮೃತ್ಯೋಃಸ್ಸ ಮೃತ್ಯುಮಾಪ್ನೋತಿ ಯ ಇಹ ನಾನೇವ ಪಶ್ಯತಿ ॥೨.೧.೧೦॥

ಈ ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಚೈತನ್ಯವಿದೆಯೋ ಅದೇ ಚೈತನ್ಯ ಮತ್ತೊಂದು ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಶರೀರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಎಲ್ಲವೂ ಒಂದೇ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಅದ್ವೈತಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗಲ್ಲದೆ ಈ ಮಂತ್ರದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಪರಮಾತ್ಮನ ರಾಮ-ಕೃಷ್ಣಾದಿಪ್ರಾದುರ್ಭಾವರೂಪಗಳೆನಿವೆಯೋ ಅವು ಕ್ಷೀರ-ಸಮುದ್ರಾದಿಗತಮೂಲರೂಪದಿಂದ ಅಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಯಾವುದು ಮೂಲರೂಪವೋ ಅದುವೇ ಪ್ರಾದುರ್ಭಾವದ ರೂಪವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾದುರ್ಭಾವದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮೂಲರೂಪದಲ್ಲಿ ಯಾವ ರೀತಿಯ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಅಣುವಿನಷ್ಟೂ ಭೇದವಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಅನಂತವಾದ ಯಾವ ಭಗವದ್ರೂಪಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಯಾವುದೇ ತರಹದ ಭೇದವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಸಕಲರ ದೇಹದಲ್ಲಿ, ಎಲ್ಲ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿಯೂ ಯಾವುದೇ ತರಹದ ಭೇದವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಭಗವಂತನ ಅವಯವಗಳಿಗೆ ಅವನ ಗುಣಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಯೆಗಳಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಭೇದವನ್ನು ಎಣಿಸಬಾರದು. ಭೇದವನ್ನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಭೇದಾಭೇದವನ್ನೂ ತಿಳಿಯಬಾರದು. ಅಣುವಿನಷ್ಟಾದರೂ ಭೇದವನ್ನು, ಭೇದಾಭೇದವನ್ನು ಯಾರು ತಿಳಿಯುತ್ತಾರೆಯೋ ಅವರಿಗೆ ತಮಸ್ಸು ಆಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹ ಸರ್ವಥಾ ಇಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ॥೨.೧.೧೦॥

ಮನಸೈವೇದಮಾಪ್ತವ್ಯಂ ನೇಹ ನಾನಾಸ್ತಿ ಕಿಂಚನ ।
ಮೃತ್ಯೋಃಸ್ಸ ಮೃತ್ಯುಂ ಗಚ್ಛತಿ ಯ ಇಹ ನಾನೇವ ಪಶ್ಯತಿ ॥೨.೧.೧೧॥

ಪರಮಾತ್ಮನ ಕರ-ಚರಣಾದ್ಯವಯವಗಳಿಗೂ ಭೇದವಿಲ್ಲ. ಮನಸಾ ವೇದಾರ್ಥವನ್ನು ವಿಚಾರಿಸಿ ಗಹನವಾದ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ದೃಶ್ಯಮಾನವಾದ ಭೇದವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ಕಂಡು ಈ ಪ್ರಮೇಯವನ್ನು ಅಪಲಾಪ ಮಾಡಬಾರದು. ಪರಮಾತ್ಮನು ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವ್ಯಕ್ತಸ್ವಭಾವದವನು. ಅವನ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವಾಗ ನಮ್ಮ ಬುದ್ಧಿಯು ಅನುಪಯುಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ರಹಸ್ಯವಾದ ಈ ಪ್ರಮೇಯವನ್ನು ಸಾಧಕನಾದವನು ತನ್ನ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಯೋಗ್ಯರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಉಪದೇಶ ಮಾಡಲೇಬೇಕು. ಅಯೋಗ್ಯರಾದವರಿಗೆ ಸರ್ವಥಾ ಉಪದೇಶಿಸಬಾರದು. ಶ್ರವಣಾದಿಗಳಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತವಾದ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನ ವಿಚಾರವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಈ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಮನನಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಪರಮಾತ್ಮನ ಅವಯವ-ಗುಣ-ಕ್ರಿಯಾ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಯಾವುದೆ ರೀತಿಯಾದ ಭೇದವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಘಟದ ಅವಯವಕ್ಕೂ ಘಟಕ್ಕೂ ಭೇದಾಭೇದವಿದ್ದಂತೆ ಪ್ರಕೃತ ಭಗವಂತನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಬಾರದು. ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೂ ಪರಮಾತ್ಮನ ಗುಣಕ್ರಿಯಾದಿಗಳಿಗೂ ಭೇದವನ್ನು ಚಿಂತಿಸುವವರು ಕೂಡಾ ತಮಸ್ಸನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಶ್ರುತಿ ತಿಳಿಸಿದ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ.

ಭಗವಂತನ ರೂಪಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಭೇದಾಭೇದವನ್ನು ತಿಳಿದವರಿಗೆ ಹೇಗೆ ತಮಸ್ಸಾಗುತ್ತದೋ ಹಾಗೆ ಭಗವಂತನ ಅವಯವ-ಗುಣ-ಕ್ರಿಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಭೇದಾಭೇದವನ್ನು ತಿಳಿದವನೂ ತಮಸ್ಸನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾನೆ. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ''ಇವ'' ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುತ್ತದೆ.

ಭೇದಾಭೇದವನ್ನು ತಿಳಿದವನಿಗಿಂತಲೂ ಅಧಿಕವಾದ ಅನರ್ಥವಿರುವ ತಮಸ್ಸನ್ನು ಭೇದವನ್ನು ತಿಳಿದವನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಇರಬೇಕು. ಹಿಂದೆ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಭೇದವನ್ನು, ಭೇದಾಭೇದವನ್ನು ತಿಳಿದವರಿಗೆ ಅನರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಕೃತ ಭಗವಂತನ ಗುಣ-ಕ್ರಿಯಾ-ಅವಯವಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಭಗವಂತನಿಗೆ ಭೇದವನ್ನು, ಭೇದಾಭೇದವನ್ನು ತಿಳಿದವರಿಗೆ ಅನರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪೌನರುಕ್ತ್ಯದೋಷಾಪಾದಕವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು.

ಅಂಗುಷ್ಠಮಾತ್ರಃ ಪುರುಷೋ ಮಧ್ಯ ಆತ್ಮನಿ ತಿಷ್ಠತಿ ।
ಈಶಾನೋ ಭೂತಭವ್ಯಸ್ಯ ನ ತತೋ ವಿಜುಗುಪ್ಸತೇ । ಏತದ್ ವೈ ತತ್ ॥

ಹೃದಯಗುಹಾದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಹರಿ ಇರುವ ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಮತ್ತು ಗುಹಾಸ್ಥಿತನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಉಪಾಸನೆಯನ್ನು ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಆ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪರಿಮಾಣವಿಶೇಷವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಜೀವರ ಹೃದಯವಿದು ಆಯಾ ಜೀವರ ಅಂಗುಷ್ಠದಷ್ಟು ಪರಿಮಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಇರುವ ಪರಮಾತ್ಮನು ಕೂಡಾ ಅಂಗುಷ್ಠಪರಿಮಿತನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಅಷ್ಟು ಪರಿಮಾಣದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಭಗವಂತ ಅಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತನನ್ನು ''ಅಂಗುಷ್ಠಮಾತ್ರ'' ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದು. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ''ಹೃದ್ಯಪೇಕ್ಷಯಾ ಮನುಷ್ಯಾಧಿಕಾರತ್ವಾತ್'' ಎಂಬ ಸೂತ್ರವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. (ಇದರ ಅರ್ಥವಿಷ್ಟು, ವಿಷ್ಣುವು ಸರ್ವಗತನಾಗಿದ್ದರೂ ಅಂಗುಷ್ಠಪರಿಮಿತವಾದ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಅಂಗುಷ್ಠಪರಿಮಾಣನಾಗಿ ಇರುತ್ತಾನೆ. ತಾವನ್ಮಾತ್ರೇಣ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಪರಿಚ್ಛೇದವನ್ನು ಚಿಂತಿಸಬಾರದು. ಅವನು ಅಪರಿಚ್ಛಿನ್ನನಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತಾನೆ.) ಇಲ್ಲಿ ಉಕ್ತನಾದವನು ಪುರುಷ ಅರ್ಥಾತ್ ಜೀವನಲ್ಲ, ಕಿಂತು ಈಶಾನ-ಸರ್ವಸ್ವಾಮಿಯಾದವನು. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಕೃತನಾದ ಪುರುಷ ಪೂರ್ಣವಾದ

ಷಡ್ಗುಣಗಳುಳ್ಳವನೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿದವನು ತನ್ನ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯಾದ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡುವದಿಲ್ಲ. ನೀನು ಕೇಳಿದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪ ಇದೇ ಆಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊ.

ಅಂಗುಷ್ಠಮಾತ್ರಃ ಪುರುಷೋ ಜ್ಯೋತಿರಿವಾಧೂಮಕಃ ।
ಈಶಾನೋ ಭೂತಭವ್ಯಸ್ಯ ಸ ಏವಾದ್ಯ ಸ ಉ ಶ್ವಃ । ಏತದ್ ವೈ ತತ್ ॥

ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ಅನುವಾದಮಾಡುತ್ತಾ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಗುಣಾಂತರವನ್ನು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುತ್ತದೆ ಈ ಮಂತ್ರ.

ಧೂಮವಿಲ್ಲದ ಅಗ್ನಿಯಂತೆ ಪರಮಾತ್ಮ ಪ್ರಕಾಶಮಾನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಅವನು ನಿರ್ಮಲನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವನು ವರ್ತಮಾನದಲ್ಲಿಯೂ ಇದ್ದಾನೆ. ಭವಿಷ್ಯತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಹಿಂದೆಯೂ ಇದ್ದವನು. ಹೀಗಾಗಿ ಅನಾದಿ-ನಿತ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ ಅಂಗುಷ್ಠಪರಿಮಾಣಉಳ್ಳವನಾಗಿ ಜೀವರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಾನೆ. ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಪ್ರೇರಕನಾಗಿ ಇದ್ದಾನೆ. ನೀನು ಕೇಳಿದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವು ಇದಾಗಿದೆ.

ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ವಿಷಯವನ್ನೇ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಿ ಹೇಳದಿರುವ ಅಪೂರ್ವವಾದ ಅನಾದಿನಿತ್ಯತ್ವವನ್ನು ಮತ್ತು ಜ್ಯೋತಿರ್ಮಯತ್ವವನ್ನೂ ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಪುನರುಕ್ತಿಯು ದೋಷಾಪಾದಕವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ॥೨.೧.೧೩॥

ಯಥೋದಕಂ ದುರ್ಗೇ ವೃಷ್ಟಂ ಪರ್ವತೇಷು ವಿಧಾವತಿ ।
ಏವಂ ಧರ್ಮಾನ್ ಪೃಥಕ್ ಪಶ್ಯನ್ ತಾನೇವಾನು ವಿಧಾವತಿ ॥೨.೧.೧೪॥

''ನಾನೇವ ಪಶ್ಯತಿ'' ಎಂಬ ವಚನ ಭೇದಾಭೇದದರ್ಶಿಗಳಿಗೆ ಅನರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಭೇದದರ್ಶಿಗಳಿಗೆ ಅನರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ ''ನಾನೇವ'' ಎಂಬಲ್ಲಿ ''ನಾನಾ'' ಎಂಬ ಶಬ್ದದಿಂದ ಭೇದವು ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿದೆ. ''ಇವ'' ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧ ಎಂಬ ಅರ್ಥವಿರುವುದರಿಂದ ಭೇದವಿರುದ್ಧವಾದ ಅಭೇದ ಎಂಬ ಅರ್ಥವು ಬರುತ್ತದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ''ನಾನೇವ'' ಎಂದರೇ ಭೇದಾಭೇದವೆಂದು ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಭೇದಾಭೇದ-ದರ್ಶಿಗಳಿಗೆ ಅನರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆಯೇ ಹೊರತು ಭೇದವನ್ನು ಚಿಂತಿಸಿದವರಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಅನರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಅವನ ಗುಣಾದಿಗಳಿಗೆ ಭೇದವನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು ಎಂಬ ಶಂಕೆಯು ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಂತ್ರವು ಭೇದದರ್ಶಿಗಳಿಗೆ ಅನರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುವ ಮುಖಾಂತರ ಈ ಶಂಕೆಯನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುತ್ತದೆ.

ಪರ್ವತಗಳ ದುರ್ಗಮವಾದ ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ವೃಷ್ಟವಾಗಿರುವ ಜಲ ಕೆಳಗೆ ಧುಮುಕುತ್ತಾ ಅತಿಯಾದ ವೇಗದಿಂದ ಪ್ರಪಾತವನ್ನು ಸೇರುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ

ಪರಸ್ಪರವಾಗಿ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಗಳಿಂದ ವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ಭೇದವನ್ನು ಯಾರು ಚಿಂತಿಸುತ್ತಾರೋ ಅವರು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಅಂಧಂತಮಸ್ಸನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಯಥೋದಕಂ ಶುದ್ಧೇ ಶುದ್ಧಮಾಸಿಕ್ತಂ ತಾದೃಗೇವ ಭವತಿ ।
ಏವಂ ಮುನೇರ್ವಿಜಾನತ ಆತ್ಮಾ ಭವತಿ ಗೌತಮ ॥೨.೧.೧೫॥

ಮುಕ್ತರಾದವರಿಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅಂದಮೇಲೆ ಮುಕ್ತರು ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದ ಅಭಿನ್ನರಾಗಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ಅರ್ಥಾತ್ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಮುಕ್ತರಾದವರಿಗೆ ಪರಮಾತ್ಮ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಹೇಗೆ ಹೇಳುವದು ? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ಭಗವಂತನ ಅವತಾರರೂಪಗಳಿಗೆ, ಅವಯವ-ಕ್ರಿಯಾ-ಗುಣ ಮೊದಲಾದ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಭಗವಂತನಿಂದ ಭೇದವಾಗಲೀ, ಭೇದಾಭೇದವಾಗಲೀ ಇರುವದಿಲ್ಲ, ಅವೆಲ್ಲವೂ ಅತ್ಯಂತಾಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಮುಕ್ತರು ಕೂಡಾ ಭಗವಂತನಿಂದ ಅತ್ಯಂತಾಭಿನ್ನರಾಗಿದ್ದಾರೆ ಎಂಬ ಶಂಕೆಯೂ ಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತವಾದ ಮಂತ್ರದ ಅರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದರಿಂದ ಈ ಶಂಕೆಗಳಿಗೆ ಸಮಾಧಾನವು ದೊರಕುತ್ತದೆ.

ಗೌತಮಗೋತ್ರದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಹೇ ನಚಿಕೇತನೇ ! ಶುದ್ಧವಾದ ಜಲವನ್ನು ಶುದ್ಧವಾದ ಜಲದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿದಾಗ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಜಲದಿಂದ ಪಶ್ಚಾತ್ ಸೇರಿಕೊಂಡ ಜಲ ಅಭಿನ್ನವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾದ ಅದೇ ಜಲದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆ ಜಲದಿಂದ ಅಭಿನ್ನವೆ ಆಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದರೆ ಜಲದಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧಿ ತೋರಬಾರದು. ಹಾಗೆಯೇ ಮುಕ್ತರಾದವರು ಬ್ರಹ್ಮಸ್ವರೂಪರಾಗುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ಎಲ್ಲಿಯಾದರೂ ಹೇಳಿದರೆ ಅವರು ಬ್ರಹ್ಮನಿಗೆ ಸದೃಶರಾಗುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಅಭೇದವನ್ನು ಸರ್ವಥಾ ತಿಳಿಯಬಾರದು.

ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಕೈಮುತ್ಯನ್ಯಾಯದಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳಾದ, ಮನನಶೀಲರಾದುದರಿಂದ ಮುನಿಗಳಾದವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಸ್ವಾಮಿಯಾಗಿದ್ದಾರೆ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು. ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಪ್ರತಿಬಿಂಬರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇಂತಹ ಚತುರ್ಮುಖಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಕೂಡಾ ಮುಕ್ತರಾದ ಮೇಲೆ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಸದೃಶರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಹೊರತು ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದ ಅಭಿನ್ನರಾಗುವುದಿಲ್ಲ, ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಆಭಾಸಾಭಾಸರಾದ, ಪರಂಪರಯಾ ಪ್ರತಿಬಿಂಬರಾಗಿರುವ ಜೀವರಾಶಿಗಳು ಮುಕ್ತರಾದ ಮೇಲೆ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಅಭಿನ್ನರಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳುವದು ಕಿಮುತ. ಈ ವಿಷಯ ಸುಲಭವಾಗಿ ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ.

॥ ಇತಿ ದ್ವಿತೀಯೇಽಧ್ಯಾಯೇ ಪ್ರಥಮಾ ವಲ್ಲೀ ॥

॥ ಅಥ ಶ್ರೀಕಾಠಕಭಾಷ್ಯೇ ದ್ವಿತೀಯೇಽಧ್ಯಾಯೇ ದ್ವಿತೀಯಾ ವಲ್ಲೀ ॥

ಪುರಮೇಕಾದಶದ್ವಾರಮಜಸ್ಯಾವಕ್ರಚೇತಸಃ ।
ಅನುಷ್ಠಾಯ ನ ಶೋಚತಿ ವಿಮುಕ್ತಶ್ಚ ವಿಮುಚ್ಯತೇ । ಏತದ್ ವೈ ತತ್ ॥

ಮುಮುಕ್ಷುವಾದವನು ದೇಹ-ಗೇಹಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಮತೆಯನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ಮತ್ತು ಸರ್ವತ್ರ ಭಗವದಧೀನತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಯುವವರು ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಈ ಮಂತ್ರ ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿದೆ.

ಈ ದೇಹ ಹನ್ನೊಂದು ದ್ವಾರಗಳಿಂದ ಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಎರಡು ಕಿವಿಗಳು, ಎರಡು ಕಣ್ಣುಗಳು, ಎರಡು ನಾಸಿಕಾಗಳು, ಮುಖ ಒಂದು, ನಾಭಿ, ಆಸನ, ಗುಹ್ಯ ಇವು ಮೂರು ಶಿರಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯ ಬ್ರಹ್ಮನಾಡಿಯೊಂದು ಹೀಗೆ ಹನ್ನೊಂದು ದ್ವಾರಗಳು ಈ ಶರೀರಕ್ಕೆ ಇವೆ. ಅಥವಾ ಹನ್ನೊಂದು ಇಂದ್ರಿಯದ ಸ್ಥಾನಗಳೇ ಹನ್ನೊಂದು ದ್ವಾರಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಇಂತಹ ಶರೀರ ಜನನ-ಮರಣಾದಿರಹಿತನಾದ, ಋಜುಜ್ಞಾನಿಯಾದ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಅಧೀನ-ವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಈ ಜ್ಞಾನ ಶರೀರಾದಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಮಮತೆಯನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ತೊಲಗಿಸುತ್ತದೆ. ಅಭಿಮಾನವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿದವನಿಗೆ ಶರೀರಾದಿಗಳ ಕ್ಷಯದಿಂದ ಶೋಕವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಶರೀರಾದಿಗಳ ಮೇಲೆ ಅಭಿಮಾನವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿದ ಕಾರಣ ಜೀವನ್ಮುಕ್ತನಾದ ಅವನಿಗೆ ಸಂಸಾರ ದಗ್ಧಪಟಾಯಮಾನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಿಯಾದವನು ಮುಕ್ತನಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಇಂಥವನು ನಂತರ ಪರಮಾತ್ಮನ ಅತ್ಯರ್ಥಪ್ರಸಾದದಿಂದ ವಿಶೇಷವಾದ ಲಿಂಗಶರೀರಭಂಗರೂಪವಾದ, ಸ್ವರೂಪಾನಂದಾನು-ಭವಾತ್ಮಕವಾದ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಇದುವೇ ನೀನು ಕೇಳಿದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವಾಗಿದೆ.

ಹಂಸಃ ಶುಚಿಷದ್ ವಸುರಂತರಿಕ್ಷಸತ್
ಹೋತಾ ವೇದಿಷದತಿಥಿಃ ದುರೋಣಸತ್ ।
ನೃಷದ್ವರಸತ್ ಋತಸತ್ ವ್ಯೋಮಸದಬ್ಜಾ
ಗೋಜಾ ಋತಜಾ ಅದ್ರಿಜಾ ಋತಂ ಬೃಹತ್ ॥ ೨.೨.೧॥

ಹದಿನೆಂಟು ವಿಶೇಷಣಗಳಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಅಗಾಧವಾದ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ ಈ ಮಂತ್ರ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪದಗಳು ಸರಿಯಾಗಿ ಅರ್ಥವಾಗುವುದಿಲ್ಲ, ಅರ್ಥವಾದರೂ ವಿಪರೀತವಾದ ಅರ್ಥವೇ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಯಥಾರ್ಥವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದನ್ನು ನಾವು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೧) **ಹಂಸಃ**- ಹಂ-ನಿತ್ಯವೂ ದೋಷಹೀನನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಹಮ್. ಸ-ಸಾರರೂಪನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ದೋಷದೂರನಾಗಿ ಸಾರರೂಪನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಹಂಸ ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

೨) **ಶುಚಿಷತ್**- ಶುಚಿ-ಶುಚೌ ಪಾಪಾವಿದ್ಧರಾದದ್ದರಿಂದ ವಾಯುದೇವರು ಶುಚಿಯಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇಂತಹ ಶುದ್ಧರಾದ ವಾಯುದೇವರಲ್ಲಿ ಷತ್- ಸೀದತಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಶುಚಿಷತ್ ಆಗಿದ್ದಾನೆ.

೩) **ವಸುಃ**- ವ-ವರ-ಉತ್ತಮವಾದ ಸು-ಸುಖ, ಸುಖಸ್ವರೂಪನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ **ವಸು** ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

೪) **ಅಂತರಿಕ್ಷಸತ್**- ಅಂತರಿಕ್ಷದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾನೆ.

೫) **ಹೋತಾ**- ಋತ್ವಿಜರ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಹೋಮಕರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಮತ್ತು ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಇಂದ್ರಿಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೋಮಮಾಡುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ **ಹೋತಾ** ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

೬) **ವೇದಿಷತ್**-ವೇದಿ-ವೇದ್ಯಾಂ ವೇದಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಷತ್-ಸೀದತಿ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಇದ್ದು ಭಕ್ತರು ಮಾಡುವ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ವೇದಿಷತ್.

೭) **ಅತಿಥಿಃ**- ಅತಿ-ಅತಿಶಯಿತವಾದ ಥಂ-ಅನ್ನವಿರುವವನು ಅತಿಥಿ ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

೮) **ದುರೋಣಸತ್**-ದುರೋಣ-ದ್ರೋಣೇ ದ್ರೋಣಕಲಶದಲ್ಲಿರುವ ಸೋಮರಸ ದಲ್ಲಿ ಸತ್- ಸೀದತಿ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ **ದುರೋಣಸತ್** ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

೯) **ನೃಷತ್**- ನೃ-ಮನುಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಸತ್ ಸೀದತಿ ಇರುವವನು ಆದ್ದರಿಂದ **ನೃಷತ್** ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ

೧೦) **ವರಸತ್**- ವರ- ಮನುಷ್ಯರಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮರಾದ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿದೇವತೆಗಳಲ್ಲಿ ಸತ್ ಸೀದತಿ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಇರುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ವರಸತ್ ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

೧೧) **ಋತಸತ್**- ಋತ- ಋತೇ ಯಥಾರ್ಥರೂಪವಾದ ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಸತ್ ಸೀದತಿ ಮುಖ್ಯಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿ ಇರುವವನು ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ **ಋತಸತ್** ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

೧೨) **ವ್ಯೋಮಸತ್**- ವ್ಯೋಮ- ವ್ಯೋಮ್ನಿ ಜಡವಾದ ಪ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಚೇತನಪ್ರಕೃತಿಯಾದ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ **ವ್ಯೋಮಸತ್** ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

೧೩) **ಅಬ್ಜಾಃ**- ಅದ್ಭ್ಯಃ ಸಂಭೂತಃ ಎಂಬ ವಚನದಿಂದ ಜಲದಿಂದ ಜನಿಸಿದವರು

ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಆದ್ದರಿಂದ ಅಬ್ಜನಾಮಕರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅಬ್ಜನಾಮಕರಾದ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಲ್ಲಿ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿದ್ದ ಪರಮಾತ್ಮ **ಅಬ್ಜಾಃ** ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.

ಅಥವಾ ಜಲದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಶಂಖ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಅಬ್ಜ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸನ್ನಿಧಾನವನ್ನು ಇಟ್ಟಿರುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ **ಅಬ್ಜಾಃ** ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.

೧೪) **ಗೋಜಾಃ**- ಗೌಃ ಎಂದರೆ ಮಾತುಗಳು. ಅರ್ಥಾತ್ ಮಾತುಗಳಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿರುವ ಸರಸ್ವತೀದೇವಿ. ಅವಳಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಗರುಡಾದಿಗಳು ಗೋಜ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಆ ಗರುಡ-ರುದ್ರಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವವನು **ಗೋಜಾಃ** ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.

ಗೌಃ ಎಂದರೆ ಭೂಮಿ. ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸುವ ವ್ರೀಹಿ-ಯವ ಮೊದಲಾದ ಧಾನ್ಯಗಳು ಗೋಜ ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಈ ಗೋಜವಾದ ಧಾನ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ **ಗೋಜಾಃ** ಪರಮಾತ್ಮ.

ಗೌಃ ಎಂದರೆ ಆಕಳು. ಅದರಿಂದ ಜನ್ಯವಾದ ಕ್ಷೀರವಿದು ಗೋಜ. ಕ್ಷೀರದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದಲೂ ಭಗವಂತ **ಗೋಜಾಃ** ಎನಿಸುತ್ತಾನೆ.

೧೫) **ಋತಜಾಃ**- ಋತ- ಋಚ್ಛಂತಿ ಗಚ್ಛಂತಿ ಇತಿ ಮುಕ್ತಾಃ ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಇದ್ದವರು ಋತರು ಎಂದರೆ ಮುಕ್ತರು ಎಂದು ಅರ್ಥ, ಇಂತಹ ಮುಕ್ತರಲ್ಲಿ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಇದ್ದವನು **ಋತಜಾಃ** ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

೧೬) **ಅದ್ರಿಜಾಃ**- ಅದ್ರಿ- ಇಂದ್ರಾದಿಗಳಿಂದ ಆದರಣೀಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಅದ್ರಿ ರುದ್ರದೇವರು. ಅವರಿಂದ ಜನಿಸಿದ ಇಂದ್ರ ಅದ್ರಿಜನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅದ್ರಿಜನಾದ ಇಂದ್ರನಲ್ಲಿ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮ **ಅದ್ರಿಜಾಃ** ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.

ಪರ್ವತಗಳಿಂದ ಜನಿಸಿದ ನದ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದಲೂ ಅದ್ರಿಜಾನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಭಗವಂತ. ಅದ್ರಿಜವಾದ ಪರ್ವತಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ರತ್ನಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದಲೂ **ಅದ್ರಿಜಾಃ** ಎನಿಸುತ್ತಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ.

೧೭) **ಋತಮ್**- ಋಚ್ಛಂತಿ ಮುಖ್ಯತಃ ಏವ ವೇದಾಃ ಗಚ್ಛಂತಿ ವಾಚಕತ್ವೇನ ಇತಿ ಭಗವಾನ್ ಮುಖ್ಯತಃ ಋತಮ್ ಅರ್ಥಾತ್ ವೇದಗಳಿಂದ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ **ಋತ** ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

೧೮) **ಬೃಹತ್**- ಗುಣಗಳಿಂದ ಬೃಹತ್ ಆದ ಪರಿಪೂರ್ಣನಾದ ಪರಮಾತ್ಮ **ಬೃಹತ್** ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ನೀನು ಕೇಳಿದ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವು ಇದಾಗಿದೆ.

ಊರ್ಧ್ವಂ ಪ್ರಾಣಮುನ್ನಯತ್ಯಪಾನಂ ಪ್ರತ್ಯಗಸ್ಯತಿ ।
ಮಧ್ಯೇ ವಾಮನಮಾಸೀನಂ ವಿಶ್ವೇ ದೇವಾ ಉಪಾಸತೇ ॥೨.೨.೩॥

ಅಂಗುಷ್ಠಗಾತ್ರದ, ಷಡ್ಗುಣಗಳಿಂದ ಪೂರ್ಣನಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ಹೃದಯದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದ್ದುಕೊಂಡು ಮಾಡುವ ವ್ಯಾಪಾರವೇನೆಂಬುದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ವಾಮ ಎಂದರೆ ಸೌಂದರ್ಯ. ಸೌಂದರ್ಯವೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದವರು ವಾಮರು. ಅರ್ಥಾತ್ ಸ್ತ್ರೀಯರು. ಅವರನ್ನು ನಯನ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ ನಿಯಮನ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತ ವಾಮನನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಪರಮಾತ್ಮ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನ ರೂಪವಾದ ಪ್ರಾಣವಾಯುವನ್ನು ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋಗುವಂತೆ ಪ್ರೇರಿಸಿ ಶ್ವಾಸೋಚ್ಛ್ವಾಸಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣರೂಪವಾದ ಅಪಾನವಾಯುವನ್ನು ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಕೆಳಕ್ಕೆ ಹೋಗುವಂತೆ ಪ್ರೇರಿಸಿ ಮಲ-ಮೂತ್ರಗಳ ವಿಸರ್ಜನೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಎಲ್ಲ ಮನುಷ್ಯರ ಹೃದಯದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಾಸಮಾಡಿರುವ ವಾಮನರೂಪಿಯಾದ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಎಲ್ಲ ದೇವತೆಗಳು ಉಕ್ತಮಹಿಮೋಪೇತನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗೆ ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿಕೊಂಡು ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣದೇವರು ಜೀವರನ್ನು ಬದುಕಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಚೇತನರಿಗೆಲ್ಲರಿಗೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆಶ್ರಯನಾದವನು ವಿಷ್ಣುವೇ ಆಗಿದ್ದಾನೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಅಸ್ಯ ವಿಸ್ರಂಸಮಾನಸ್ಯ ಶರೀರಸ್ಥಸ್ಯ ದೇಹಿನಃ ।
ದೇಹಾದ್ ವಿಮುಚ್ಯಮಾನಸ್ಯ ಕಿಮತ್ರ ಪರಿಶಿಷ್ಯತೇ । ಏತದ್ ವೈ ತತ್ ॥

ಭಗವಂತನ ಹಲವು ಗುಣಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಯಮದೇವರು ಉಪದೇಶಿಸಿದರು. ಸುಮ್ಮನೇ ಕುಳಿತರು. ಆದರೆ ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಮುಕ್ತಜೀವನಿಯಾಮಕತ್ವದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮತ್ತೆ ಯಮದೇವರನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ.

ಸ್ವಾಮೀ ! ಸ್ಥೂಲಶರೀರದಲ್ಲಿರುವ ಜೀವನು ಆ ದೇಹವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ, ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಲಿಂಗಶರೀರದಿಂದಲೂ ಮುಕ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಆವಾಗ ಆ ಜೀವನಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಯಾರು ಇರುತ್ತಾರೆ ? ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಬೇಕೆಂದು ನಚಿಕೇತ ಕೇಳಿದ. ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಯಮದೇವರು ''ಏತದ್ವೈ ತತ್'' ''ನೀನು ಕೇಳಿದ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವು ನಾನು ಮುಂದೆ ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಇದೆ'' ಹೀಗೆಂದು ಉತ್ತರವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ನಚಿಕೇತ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು ಕೇಳುತ್ತಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವರಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿಯೇ ಎಲ್ಲ ಟಿಪ್ಪಣಿಕಾರರೂ ಇದನ್ನು ಅನುಮೋದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ವಾಮನಪಂಡಿತರು ಮಾತ್ರ ಇದು ಯಮನ ಉಪದೇಶಪರ-ವಾಗಿಯೇ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಶ್ನವಿಷಯಕವಾಗಿ ಇದನ್ನು ವಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡಿಲ್ಲ.

ನ ಪ್ರಾಣೇನ ನಾಪಾನೇನ ಮರ್ತ್ಯೋ ಜೀವತಿ ಕಶ್ಚನ ।
ಇತರೇಣ ತು ಜೀವಂತಿ ಯಸ್ಮಿನ್ನೇತಾವುಪಾಶ್ರಿತೌ ॥೨.೨.೫॥

ಪ್ರಾಣಾಪಾನರೂಪರಾದ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣರೇ ಎಲ್ಲ ಜೀವರ ಪ್ರಾಣಧಾರಕರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ಥೂಲಶರೀರದಿಂದ, ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಲಿಂಗಶರೀರದಿಂದ ಯುಕ್ತನಾಗಿರುವಾಗಲೂ ಮತ್ತು ಈ ಶರೀರಗಳನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಮುಕ್ತನಾದಾಗಲೂ ಜೀವನಿಗೆ ನಿಯಾಮಕ-ರಾಗಿರುವವರು ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣರೇ ಆಗಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಪ್ರಾಣನ ಉಪಾಸನೆಯನ್ನೇ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಸಂಶಯ ಬರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ ಯಥಾರ್ಥವಾದ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಈ ಮಂತ್ರ ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿದೆ.

ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನ ಪ್ರಾಣಾಪಾನರೂಪಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಚೇತನರಾಶಿಗಳಿಗೆ ಜೀವನಪ್ರದವಾಗುವದಿಲ್ಲ, ಕಿಂತು ಪ್ರಾಣಾಪಾನಾದಿರೂಪರಾದ ವಾಯುದೇವರಿಂದ ಮತ್ತು ಸಕಲಜೀವಜಡಗಳಿಂದ ಅತ್ಯಂತವಿಲಕ್ಷಣನಾಗಿರುವ, ವಾಯುದೇವರಿಗೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆಶ್ರಯನಾದ ಭಗವಂತನಿಂದ ಪ್ರೇರಿತರಾಗಿಯೇ ಪ್ರಾಣಾಪಾನರೂಪಗಳು ಸಕಲರಿಗೂ ಜೀವನಪ್ರದವಾಗಿವೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣರು ಜೀವನಪ್ರದರಲ್ಲ, ಭಗವಂತನಿಗೆ ಅಧೀನರಾಗಿ ಜೀವನಪ್ರದರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣರಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾದ, ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣರಿಗೆ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ನೀಡಿ ಅವರ ಮೂಲಕ ಸಕಲಜೀವರಾಶಿಗಳನ್ನು ಸಲಹುವ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಉಪಾಸ್ಯನಾದವನು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಹಂತ ತ ಇದಂ ಪ್ರವಕ್ಷ್ಯಾಮಿ ಗುಹ್ಯಂ ಬ್ರಹ್ಮ ಸನಾತನಮ್ ।
ಯಥಾ ಮರಣಂ ಪ್ರಾಪ್ಯಾತ್ಮಾ ಭವತಿ ಗೌತಮ ॥೨.೨.೬॥

ಮತ್ತೆ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ಯಮದೇವರು ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಹೇ ನಚಿಕೇತನೇ ! ನಾನು ನಿನಗೆ ಅತಿರಹಸ್ಯವಾದ, ಸನಾತನನಾದ, ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ವಿಚಾರವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತೇನೆ. ಜೀವನು ಶರೀರವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಏನಾಗುತ್ತಾನೆ ? ಶರೀರವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸುವ ಜೀವನನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಪರಮಾತ್ಮ ಅವನಿಗೆ ಹೇಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಇರುತ್ತಾನೆ ? ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತೇನೆ. ಕೇಳು.

ಯೋನಿಮನ್ಯೇ ಪ್ರಪದ್ಯಂತೇ ಶರೀರತ್ವಾಯ ದೇಹಿನಃ ।
ಸ್ಥಾಣುಮನ್ಯೇಽನುಸಂಯಂತಿ ಯಥಾಕರ್ಮ ಯಥಾಶ್ರುತಮ್ ॥೨.೨.೭ ॥

ಮರಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಜೀವ ಏನಾಗುತ್ತಾನೆ ? ಎಂಬ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾತವಾದ ವಿಷಯವನ್ನು ಯಮದೇವರು ಉಪದೇಶಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ದೇಹಧಾರಣಯೋಗ್ಯರಾದ ಕೆಲವು ಜೀವರು ಮೃತರಾದಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಕರ್ಮಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಮನುಷ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಯೋನಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಜನಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಪರಮಾತ್ಮ ಆ ಯೋನಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಾರಬ್ಧಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ವೃಕ್ಷ-ಲತಾದಿ ಸ್ಥಾವರ ಯೋನಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ. ಅವರಿಗೂ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಪರಮಾತ್ಮ ಇರುತ್ತಾನೆ.

ಯ ಏಷು ಸುಪ್ತೇಷು ಜಾಗರ್ತಿ ಕಾಮಂ ಕಾಮಂ ಪುರುಷೋ ನಿರ್ಮಮಾಣಃ ।
ತದೇವ ಶುಕ್ರಂ ತದ್ ಬ್ರಹ್ಮ ತದೇವಾಮೃತಮುಚ್ಯತೇ ।
ತಸ್ಮಿನ್ ಲೋಕಾಃ ಶ್ರಿತಾಃ ಸರ್ವೇ ತದು ನಾತ್ಯೇತಿ ಕಶ್ಚನ । ಏತದ್ ವೈ ತತ್ ॥

ಅಂತಸ್ಥನಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ಪ್ರಾಣಾದಿನಿಯಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಿಯಾಯಿತು. ಈಗ ಪರಮಾತ್ಮನ ಮತ್ತೊಂದು ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಜೀವಭೇದಕವಾದ ಗುಣಗಳಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಅವನ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ಕೊಂಡಾಡುತ್ತದೆ.

ಜೀವರು ಸ್ವಪ್ನಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವಾಗ ಸ್ವಾಪ್ನಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಇಚ್ಛೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಾ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಇರುತ್ತಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ (ಜೀವ ಸ್ವಪ್ನಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತಾನೆ.) ಈ ಪರಮಾತ್ಮ ಶೋಕರಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. (ಜೀವನು ಶೋಕಸಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ.) ಆ ಬ್ರಹ್ಮನೇ ಗುಣಪರಿಪೂರ್ಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. (ಜೀವನಲ್ಲ.) ಆ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ನಿತ್ಯಮುಕ್ತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. (ಜೀವ ಸಂಸಾರಿಯಾಗಿದ್ದುಕೊಂಡು ಸಾಧನೆಯ ಪರಿಪಕ್ವತೆಯಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದವನ್ನು ಪಡೆದು ಮಕ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ.) ಆ ಭಗವಂತನಲ್ಲಿ ಸಕಲಲೋಕಗಳೂ ಆಶ್ರಿತವಾಗಿವೆ. (ಲೋಕಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯನಾದವನು ಜೀವನಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.) ಆ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಯಾರಿಗೂ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. (ಆದರೆ ಪರಮಾತ್ಮ ಮಾತ್ರ ಸಕಲ ಜೀವರಾಶಿಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜೀವೇಶ್ವರಭೇದ ಸಿದ್ಧವಾದದ್ದು.) ನೀನು ಕೇಳಿದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವಿದಾಗಿದೆ.

ಅಗ್ನಿರ್ಯಥೈಕೋ ಭುವನಂ ಪ್ರವಿಷ್ಟೋ
ರೂಪಂರೂಪಂ ಪ್ರತಿರೂಪೋ ಬಭೂವ ।
ಏಕಸ್ತಥಾ ಸರ್ವಭೂತಾಂತರಾತ್ಮಾ
ರೂಪಂ ರೂಪಂ ಪ್ರತಿರೂಪೋ ಬಹಿಶ್ಚ ॥೨.೨.೯॥

ವಾಯುರ್ಯಥೈಕೋ ಭುವನಂ ಪ್ರವಿಷ್ಟೋ
ರೂಪಂ ರೂಪಂ ಪ್ರತಿರೂಪೋ ಬಭೂವ ।
ಏಕಸ್ತಥಾ ಸರ್ವಭೂತಾಂತರಾತ್ಮಾ
ರೂಪಂ ರೂಪಂ ಪ್ರತಿರೂಪೋ ಬಹಿಶ್ಚ ॥೨.೨.೧೦॥

ಸೂರ್ಯೋ ಯಥಾ ಸರ್ವಲೋಕಸ್ಯ ಚಕ್ಷುಃ
ನ ಲಿಪ್ಯತೇ ಚಾಕ್ಷುಷೈಃ ಬಾಹ್ಯದೋಷೈಃ ।
ಏಕಸ್ತಥಾ ಸರ್ವಭೂತಾಂತರಾತ್ಮಾ
ನ ಲಿಪ್ಯತೇ ಲೋಕದುಃಖೇನ ಬಾಹ್ಯಃ ॥೨.೨.೧೧॥

"ನ ಪ್ರಾಣೇನ" ಎಂಬ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಸರ್ವಜೀವನಿಯಾಮಕತ್ವವನ್ನು ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದು ಬುದ್ಧಿಗೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ನಿಲುಕಲು ದೃಷ್ಟಾಂತಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಹಿಂದೆ ತಿಳಿಸಿದ ಜೀವೇಶ್ವರರ ಭೇದವನ್ನೇ ದೃಷ್ಟಾಂತಸಹಿತವಾಗಿ ಎರಡುಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಜಡವಾದ ಅಗ್ನಿಯೇ ಪಾಕಕರ್ತೃವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಲೌಕಿಕರಿಗೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೇ ವಸ್ತುತಃ ಪಾಕಕರ್ತೃವಾದವನು ಅಗ್ನಿದೇವತೆಯು. ಅವನೊಬ್ಬನೇ ಲೋಕವನ್ನೆಲ್ಲ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಪಾಕಾದಿಕರ್ತೃವಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅಗ್ನಿದೇವತೆಯ ಹೊರತು ಪಾಕಾದಿಕರ್ತೃಗಳಾದವರು ಮತ್ತಾರೂ ಇಲ್ಲ. ಪಾಕಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವೆಂದು ತೋರುವ ಜಡವಾದ ಅಗ್ನಿ ಎಲ್ಲವೂ ಅಗ್ನಿದೇವತೆಯ ಪ್ರತಿಬಿಂಬವೇ ಆಗಿವೆ. ಅಗ್ನಿದೇವತೆಯ ಅಧೀನವಾಗಿ ಪಾಕಕರ್ತೃವಾಗಿದೆ.

ಹೀಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನೊಬ್ಬನೇ ಸಕಲಜೀವರಾಶಿಗಳಿಗೆ ಅಂತರ್ಯಾಮಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸಕಲ ಜೀವರಾಶಿಗಳೂ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಪ್ರತಿಬಿಂಬರೇ ಆಗಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ ಬಿಂಬ-ಪ್ರತಿಬಿಂಬಭಾವದಿಂದ ಐಕ್ಯವನ್ನು ಹೇಳುವದು ಸಂಗತವಾಗಲಾರದು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಪ್ರತಿಬಿಂಬವು ಬಿಂಬಕ್ಕೆ ಸದೃಶವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಬಿಂಬಕ್ಕೆ ಅಧೀನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆ ಎಲ್ಲಜೀವರಾಶಿಗಳು ಬಿಂಬನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಜ್ಞಾನಾನಂದಾದಿಗುಣಗಳಿಂದ ಸದೃಶರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಿಷಯದಲ್ಲಿಯೂ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಅಧೀನ- ರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜೀವರು ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದ ಅಭಿನ್ನರಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಸದಾ ಭಿನ್ನರೆ ಆಗಿದ್ದಾರೆ. ॥೨.೨.೯॥

ವಾಯುದೇವನು ಒಬ್ಬನೇ ಸಕಲಲೋಕಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಧಾರಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ವಾಯುವಿನ ಹೊರತು ಧಾರಕರಾದವರು ಮತ್ತಾರೂ ಇಲ್ಲ. ಸ್ಪರ್ಶದಿಂದ ಅನುಮೇಯವಾದ, ಜಡವಾದ ವಾಯುಗಳೆಲ್ಲ ಈ ವಾಯುದೇವನ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಗಳಾಗಿವೆ. ಹೀಗೆಯೇ ಸಕಲಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೆ ಅಂತರ್ಯಾಮಿಯಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮ ಒಬ್ಬನೇ ಆಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವನು ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಪರಮಾತ್ಮನ ಹೊರತು ಜೀವರಿಗೆ ಅಂತರ್ಯಾಮಿಯಾಗಿದ್ದವರು

ಮತ್ತೊಬ್ಬನಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಜೀವರೆಲ್ಲರೂ ಪರಮಾತ್ಮನ ರೂಪಗಳಿಗೆ ಪ್ರತಿಬಿಂಬರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಯಾವರೀತಿಯಿಂದಲೂ ಜೀವರು ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದ ಅಭಿನ್ನರಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದಲೂ ಅನಂತಜೀವರಾಶಿಗಳು ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಸದೃಶರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ವಿಲಕ್ಷಣರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಸಕಲಶ್ರುತಿಸ್ಮೃತಿಗಳಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾದ ವಿಷಯವಿದಾಗಿದೆ. ॥೨.೨.೧೦॥

''ಸರ್ವಭೂತಾಂತರಾತ್ಮಾ'' ಎಂಬುದರಿಂದ ಸರ್ವಜೀವರ ಅಂತರ್ಯಾಮಿತ್ವವು ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ. ಹಾಗಾದರೆ ಜೀವರಂತೆ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೂ ದುಃಖವು ಪ್ರಸಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಶಂಕೆಯನ್ನು ''ಸೂರ್ಯೋ ಯಥಾ'' ಎಂಬ ಮಂತ್ರವು ಪರಿಹರಿಸುತ್ತದೆ.

ಸೂರ್ಯದೇವತೆಯು ಎಲ್ಲಜೀವರಾಶಿಗಳ ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸೂರ್ಯ ''ಆಂತರಚಕ್ಷು'' ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಬಾಹ್ಯವಾದ ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯ ಈ ಸೂರ್ಯನ ಪ್ರತಿಬಿಂಬವಾಗಿದೆ. ಅಚೇತನರೂಪವಾದ ಬಾಹ್ಯಚಕ್ಷುರ್ಗತವಾದ ದೋಷಗಳಿಂದ ಆಂತರಚಕ್ಷುವಾದ ಸೂರ್ಯನು ಲಿಪ್ತನಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆಯೇ ಸರ್ವಜೀವರಾಶಿಗಳಿಗೆ ಒಬ್ಬನೇ ಪರಮಾತ್ಮ ಅಂತರ್ಯಾಮಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ತನಗೆ ಪ್ರತಿಬಿಂಬರಾದ ಜೀವರ ದುಃಖಾದಿದೋಷಗಳಿಂದ ಲಿಪ್ತನಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಪರಮಾತ್ಮ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜೀವರಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಭಿನ್ನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ದುಃಖಾಲೇಪವು ಯುಕ್ತವೇ ಆಗಿದೆ.

ಏಕೋ ವಶೀ ಸರ್ವಭೂತಾಂತರಾತ್ಮಾ
ಏಕಂ ರೂಪಂ ಬಹುಧಾ ಯಃ ಕರೋತಿ ।
ತಮಾತ್ಮಸ್ಥಂ ಯೇಽನುಪಶ್ಯಂತಿ ಧೀರಾ-
ಸ್ತೇಷಾಂ ಸುಖಂ ಶಾಶ್ವತಂ ನೇತರೇಷಾಮ್ ॥೨.೨.೧೨॥

ಎಲ್ಲಜೀವರ ಅಂತರ್ಯಾಮಿಯಾದವನು ಜೀವನ ದುಃಖದಿಂದ ಲಿಪ್ತನಾಗದೇ ಇರುವದು ಹೇಗೆ ಸಾಧ್ಯ ? ಸಾಧ್ಯವಾಗುವದಾದರೆ ಜೀವನಿಗೂ ದುಃಖದ ಲೇಪವಾಗಬಾರದು. ಸುಡುತ್ತಿರುವ ಮನೆಯ ಒಳಗೆ ಇಬ್ಬರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿದ್ದಾರೆ. ಒಬ್ಬನಿಗೆ ದಾಹವಾಗುತ್ತಿದೆ, ಮತ್ತೊಬ್ಬನಿಗೆ ದಾಹವಾಗುತ್ತಿಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳುವದು ಸರಿಯಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಎಂದು ಶಂಕಿಸುವವರಿಗೆ ಉತ್ತರವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರವು ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಜೀವಾಪೇಕ್ಷಯಾ ಈಶ್ವರನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವು ಅನಂತವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಮೊದಲು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಅಗ್ನಿಸ್ತಂಭನವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಯುಕ್ತನಾದವನಿಗೆ ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ದಾಹವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಹಾಗೆಯೇ ಸಮರ್ಥನಾದದ್ದರಿಂದ ಜೀವಾಂತರ್ಗತನಾಗಿದ್ದರೂ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ದುಃಖದ ಲೇಪವಿರುವದಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಪರಮಾತ್ಮನು ಸಕಲಜೀವರ ಅಂತರ್ಯಾಮಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸಮಾಭ್ಯಧಿಕರಹಿತ-ನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಎಲ್ಲವೂ ಪರಮಾತ್ಮನ ವಶದಲ್ಲಿಯೇ ಇದೆ. ತನಗೆ ವಶವಾಗದ ಪದಾರ್ಥವೇ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಒಬ್ಬನೇ ಆದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಅನಂತಜೀವನಿಯಾಮಕತ್ವವು ಹೇಗೆ ಯುಕ್ತವೆಂದು ಸಂದೇಹಿಸಬಾರದು. ಅಸಂಖ್ಯವಾದ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ನಿಯಮನ ಮಾಡಲು ಪರಮಾತ್ಮ ಅನಂತವಾದ ರೂಪಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ನಿಯಾಮಕತಯಾ ಜೀವಗತನಾದ ಆ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಯಾರು ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ತಿಳಿಯುತ್ತಾರೋ ಅವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಶಾಶ್ವತವಾದ ಸುಖವು ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ॥೨.೩.೧೨॥

ನಿತ್ಯೋ ನಿತ್ಯಾನಾಂ ಚೇತನಶ್ಚೇತನಾನಾಂ
ಏಕೋ ಬಹೂನಾಂ ಯೋ ವಿದಧಾತಿ ಕಾಮಾನ್ ।
ತಮಾತ್ಮಸ್ಥಂ ಯೇಽನುಪಶ್ಯಂತಿ ಧೀರಾ-
ಸ್ತೇಷಾಂ ಶಾಂತಿಃ ಶಾಶ್ವತಂ ನೇತರೇಷಾಮ್ ॥೨.೨.೧೩॥

ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಅನೇಕರೂಪತ್ವೋಪಾಸನೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸಿಯಾಯಿತು. ಇನ್ನು ಮೇಲೆ ಸರ್ವಕಾಮಪ್ರದತ್ವೋಪಾಸನೆಯನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಆ ವಿಷಯವನ್ನು ಯಮದೇವರು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಅನಿತ್ಯತ್ವ, ದೇಹಹಾನಿ, ದುಃಖಪ್ರಾಪ್ತಿ ಅಪೂರ್ಣತ್ವರೂಪವಾದ ಚತುರ್ವಿಧ-ನಾಶಶೂನ್ಯನಾದುದರಿಂದ ನಿತ್ಯಾನಾಂ ನಿತ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ ಅಥವಾ ನಿತ್ಯವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳ ನಿತ್ಯತ್ವವನ್ನು ನಿಯಮಿಸುತ್ತಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ. ಜೀವನು ಅತ್ಯಲ್ಪಚೇತನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸ್ವತಂತ್ರನಾದದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಪರಮಚೇತನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅಥವಾ ಚೇತನರಿಗೆ ಚೈತನ್ಯವನ್ನು ನೀಡುವವನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಪರಮಾತ್ಮ ತಾನು ಒಬ್ಬನೇ ಆಗಿದ್ದರೂ ಅನೇಕಜೀವರಾಶಿಗಳ ಕಾಮನೆಗಳನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಇಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಮ್ಮೊಳಗೆ ಯಾವ ಜ್ಞಾನಿಗಳು ಕಾಣುತ್ತಾರೋ ಅವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಪುನರಾವೃತ್ತಿಶೂನ್ಯವಾದ ಶಾಂತಿಯು ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಉಳಿದವರಿಗೆ ಈ ಶಾಂತಿಯ ಸಂಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ॥೨.೨.೧೩॥

ತದೇತದಿತಿ ಮನ್ಯಂತೇಽನಿರ್ದೇಶ್ಯಂ ಪರಮಂ ಸುಖಮ್ ।
ಕಥಂ ನು ತದ್ ವಿಜಾನೀಯಾಂ ಕಿಮು ಭಾತಿ ನ ಭಾತಿ ವಾ ॥೨.೨.೧೪॥

ಯಾವ ಪರಮಾತ್ಮನ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಶಾಶ್ವತಸುಖರೂಪವಾದ ಮುಕ್ತಿಯು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುವುದೋ ಅಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ದುಃಖಲೇಪ ಅಸಂಭಾವಿತ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸಿಯಾಯಿತು. ಈಗ ಪರಮಸುಖರೂಪನಾದದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ದುಃಖಪ್ರಾಪ್ತಿ ಸರ್ವಥಾ ಇರುವದಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಪ್ರಕೃತವಾದ ಭಗವಂತನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೇ ತಿಳಿಸಲು ಈ ಮಂತ್ರ ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿದೆ.

ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವು ಹೀಗೆಯೇ ಇದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲು, ತಿಳಿಸಲು ಅಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಅವನು ಪರಮಸುಖಸ್ವರೂಪನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಪರಮಾತ್ಮನ ಜ್ಞಾನವಿದು ಅವನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದಲೇ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನನ್ನ ಅನುಭವವೇ ಪ್ರಮಾಣವಾಗಿದೆ. ದೇವರ ಅನುಗ್ರಹವಿಲ್ಲದೇ ನಾನಾದರೂ ಹೇಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯ. ಯಾವರೀತಿಯಿಂದಲೂ ಇದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಅವನನ್ನು ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವೇ ? ಎಂಬ ನಚಿಕೇತನ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಅದು ಸರ್ವಥಾ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ಯಮದೇವರು ಉತ್ತರವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ॥೨.೩.೧೪॥

ನ ತತ್ರ ಸೂರ್ಯೋ ಭಾತಿ ನ ಚಂದ್ರತಾರಕಂ
ನೇಮಾ ವಿದ್ಯುತೋ ಭಾಂತಿ ಕುತೋಽಯಮಗ್ನಿಃ ।
ತಮೇವ ಭಾಂತಮನುಭಾತಿ ಸರ್ವಂ
ತಸ್ಯ ಭಾಸಾ ಸರ್ವಮಿದಂ ವಿಭಾತಿ ॥೨.೨.೧೫॥

ಪರಮಾತ್ಮ ಪರಮಸುಖಸ್ವರೂಪನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಪರಂಜ್ಯೋತಿರೂಪನೂ ಆಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕೆಂಬುದಾಗಿ ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಪರಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಗೊಳಿಸಲು ಸೂರ್ಯನಿಗೆ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಚಂದ್ರನಾಗಲೀ, ನಕ್ಷತ್ರಗಳಾಗಲೀ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಗೊಳಿಸಲಾರವು. ವಿದ್ಯುತ್ತುಗಳು ಕೂಡಾ ಪರಮಾತ್ಮಪ್ರಕಾಶಕವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅಗ್ನಿಗೆ ಕೂಡಾ ಈ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಕಾಶದಿಂದಲೇ ಈ ಸಮಸ್ತಪ್ರಪಂಚವು ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯನು ಪ್ರಕಾಶಿಸುತ್ತಿರುವಾಗ ಖದ್ಯೋತವು (ಮಿಂಚಿನಹುಳ) ಹೇಗೆ ಪ್ರಕಾಶಿಸಲಾರದೋ ಹಾಗೆ ಪರಂಜ್ಯೋತಿಸ್ವರೂಪನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನು ಬೆಳಗುತ್ತಿರುವಾಗ ಸೂರ್ಯಾದಿಗಳು ಕೂಡಾ ಪ್ರಕಾಶಿಸಲಾರವು. ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಕಾಶದಿಂದಲೇ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವೂ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗುತ್ತವೆ.

ಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪಪ್ರಕಾಶಕತ್ವ ಸೂರ್ಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಇದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ. ಘಟಾದಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಗೊಳಿಸುವ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವೂ ಸೂರ್ಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಸ್ವಯಂ ಪ್ರಕಾಶಮಾನವಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ತೇಜಸ್ಸನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿಯೇ ಸೂರ್ಯಾದಿಗಳು ಪ್ರಕಾಶಮಾನರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಸೂರ್ಯಾದಿಗಳ ಪ್ರಕಾಶವೂ ಭಗವಂತನ ಅಧೀನವಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಯಾರೂ ಸಮರ್ಥರಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ದೇವರ ಪ್ರಸಾದದಿಂದಲೇ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಸಾಧನೆಗೆ ಹಾಗು ಯೋಗ್ಯತೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಪರಮಾತ್ಮನು ಜ್ಞೇಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

॥ ಇತಿ ದ್ವಿತೀಯೇಽಧ್ಯಾಯೇ ದ್ವಿತೀಯಾ ವಲ್ಲೀ ॥

॥ ಅಥ ಶ್ರೀಕಾಠಕಭಾಷ್ಯೇ ದ್ವಿತೀಯೇಽಧ್ಯಾಯೇ ತೃತೀಯಾ ವಲ್ಲೀ ॥

ಊರ್ಧ್ವಮೂಲೋಽವಾಕ್‌ಶಾಖ ಏಷೋಽಶ್ವತ್ಥಃ ಸನಾತನಃ ।
ತದೇವ ಶುಕ್ರಂ ತದ್ ಬ್ರಹ್ಮ ತದೇವಾಮೃತಮುಚ್ಯತೇ ।
ತಸ್ಮಿನ್ ಲೋಕಾಃ ಶ್ರಿತಾಃ ಸರ್ವೇ ತದು ನಾತ್ಯೇತಿ ಕಶ್ಚನ । ಏತದ್ ವೈ ತತ್ ॥

ಶ್ರೀಹರಿ ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಎಲ್ಲ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಮೂಲಾಶ್ರಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಮೂಲಕಾರಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಯಮದೇವರು ಉಪದೇಶ ಮಾಡಿದರು. ನಚಿಕೇತನ ಮುಖವನ್ನು ನೋಡಿದರು. ಆ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಾಕು ಎಂಬ ಭಾವನೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಮತ್ತಿಷ್ಟು ಲವಲವಿಕೆ ಇತ್ತು. ಯಮದೇವರು ಸಂತುಷ್ಟರಾದರು. ಮತ್ತಿಷ್ಟು ವಿಶೇಷವಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಉಪದೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಕೃತ ಈ ಮಂತ್ರದ ಅರ್ಥ ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ಆಗುವದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಇದನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಊರ್ಧ್ವ- ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾದ ಭಗವಂತ ಮೂಲ-ಆಶ್ರಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಊರ್ಧ್ವಮೂಲ. ಸಕಲವೃಕ್ಷಗಳಿಗೂ ಭೂಮಿಯು ಆಶ್ರಯವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆ ಸಮಗ್ರಜಗತ್ತಿಗೆ ಭಗವಂತ ಆಶ್ರಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಭಗವಂತ ಮೂಲಾಶ್ರಯ. ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾದ, ಮುಖ್ಯತಃ ಅನಾದಿನಿತ್ಯನಾದ ಭಗವಂತ ಪ್ರವಾಹತಃ ಅನಾದಿನಿತ್ಯವಾದ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಮೂಲಾಶ್ರಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

ಊರ್ಧ್ವ-ಸರ್ವಸ್ತ್ರೀಯರಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮಳಾದ, ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಸಕಲರಿಗೂ ಉತ್ತಮಳಾಗಿರುವ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯು ಮೂಲ-ವೃಕ್ಷಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾದ ಆಲವಾಲದಂತೆ ಆಶ್ರಯಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ ಮತ್ತು ಬೀಜದಂತೆ ಪರಿಣಾಮಿಕಾರಣವಾದ ಪ್ರಕೃತಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಊರ್ಧ್ವಮೂಲಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ.

ರಮಾದೇವಿಗಿಂತಲೂ ಅಧಮರಾದ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿದೇವತೆಗಳು ಈ ವೃಕ್ಷಕ್ಕೆ ಶಾಖಾರೂಪರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಈ ವೃಕ್ಷಸಾಮ್ಯವನ್ನು ಹೇಳುವ ಪ್ರಸಂಗವಿದ್ದಾಗ ಅಶ್ವತ್ಥವೆಂಬ ವೃಕ್ಷವಿಶೇಷಶಬ್ದವನ್ನು ಪರಿಗ್ರಹಿಸಿರುವುದಕ್ಕೆ ಈ ರೀತಿ ಕಾರಣವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಆಶು-ಶೀಘ್ರವಾದ ವ-ಗತಿ ಉಳ್ಳವನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಅಶ್ವ. ಇಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮ ತಿಷ್ಠತಿ-ಈ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಜಗತ್ತು ಅಶ್ವತ್ಥನಾಮಕವಾಗಿದೆ. ಅಥವಾ ಪ್ರಲಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಸಮಗ್ರ ಜಗತ್ತು ಅಶ್ವನಾಮಕನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಗೆ ಥ-ಅನ್ನವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಜಗತ್ತು ಅಶ್ವತ್ಥವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಅಶ್ವತ್ಥಕ್ಕೆ ಮೂಲಾಧಾರನಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ಶೋಕರಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಗುಣಪರಿಪೂರ್ಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಮೇಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಅಶ್ವತ್ಥವೃಕ್ಷದ ಸಾಮ್ಯವನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ತು ಹೇಳಿದೆ. ॥೨.೩.೧॥

ಯದಿದಂ ಕಿಂಚ ಜಗತ್ ಸರ್ವಂ ಪ್ರಾಣ ಏಜತಿ ನಿಃಸೃತಮ್ ।
ಮಹದ್ಭಯಂ ವಜ್ರಮುದ್ಯತಂ ಯ ಏತದ್ ವಿದುರಮೃತಾಸ್ತೇ ಭವಂತಿ ॥

ಪ್ರ-ಪ್ರಕೃಷ್ಟವಾಗಿ ಅಣ-ಚೇಷ್ಟಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸರ್ವಪ್ರೇರಕನಾದುದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಪ್ರಾಣನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಪ್ರಾಣನಾಮಕನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದಲೇ ಸಮಗ್ರಪ್ರಪಂಚವೆಲ್ಲ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗಿದೆ. ಸ್ವವಿಹಿತವಾದ ಕರ್ತವ್ಯಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸದವರು ಈ ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದ ಭಯವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾರೆ. ಸ್ವವಿಹಿತಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿದವರಿಗೆ, ಶಿಕ್ಷಿಸಲು ಪ್ರವೃತ್ತವಾದ ವಜ್ರಾಯುಧದಂತೆ ಭಯಪ್ರದನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ. ಪರಮಾತ್ಮನ ಈ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ತಿಳಿದು ಸ್ವವಿಹಿತವಾದ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಅನುಷ್ಠಾನಮಾಡುವವರು ಮುಕ್ತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಜ್ರವೆಂದರೆ ವಜ್ರಾಯುಧವೆಂದು ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ವಜ್ರಾಯುಧದ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಯಾರಿಗೂ ಮುಕ್ತಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ವಜ್ರದಂತೆ ಭಯಂಕರನಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ॥೨.೩.೨॥

ಭಯಾದಸ್ಯಾಗ್ನಿಸ್ತಪತಿ ಭಯಾತ್ ತಪತಿ ಸೂರ್ಯಃ ।
ಭಯಾದಿಂದ್ರಶ್ಚ ವಾಯುಶ್ಚ ಮೃತ್ಯುರ್ಧಾವತಿ ಪಂಚಮಃ ॥೨.೩.೩॥

ಭಗವಂತನ ಭಯಪ್ರದತ್ವವೆಂಬ ಗುಣವನ್ನೇ ಈ ಮಂತ್ರವು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಪರಮಾತ್ಮನ ಭಯದಿಂದಲೇ ಅಗ್ನಿಯು ದಹಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿಮಗ್ನನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇವನ ಭಯದಿಂದಲೇ ಸೂರ್ಯನು ಪ್ರಕಾಶಕನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇಂದ್ರನು ಕೂಡಾ ಪರಮಾತ್ಮನ ಭಯದಿಂದಲೇ ಮಳೆಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಐದನೆಯವನಾದ ಯಮನು ಈ ಪರಮಾತ್ಮನ ಭಯದಿಂದಲೇ ಪಾಪಿಗಳ ಶಿಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗುತ್ತಾನೆ. ॥೨.೩.೩॥

ಇಹ ಚೇದಶಕದ್ ಬೋದ್ಧುಂ ಪ್ರಾಕ್ ಶರೀರಸ್ಯ ವಿಸ್ರಸಃ ।
ತತಃ ಸ್ವರ್ಗೇಷು ಲೋಕೇಷು ಶರೀರತ್ವಾಯ ಕಲ್ಪತೇ ॥೨.೩.೪॥

ಮನುಷ್ಯಜನ್ಮ ಬಂದಾಗಲೇ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕು. ಅನ್ಯಯೋನಿಯಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿದು ಬಾಲ್ಯಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಅತಿಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದಾನೆ ನಚಿಕೇತ. ಅವನನ್ನು ನೋಡಿ ವಿಸ್ಮಿತರಾಗಿ ಸಾಧಕರಾದವರು ಕೂಡಾ ಹೀಗೆಯೇ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಲು ಪ್ರವೃತ್ತರಾಗಬೇಕು. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಜ್ಞಾನದ ಫಲವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಮನುಷ್ಯಜನ್ಮ ಬಂದಾಗಲೇ, ಈ ಶರೀರ ಜೀರ್ಣವಾಗುವದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಮೊದಲಿಗೆ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಲು ಸಾಧಕನು ಪ್ರವೃತ್ತನಾಗಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಮಾಡಲು ಜೀವನು ಸಮರ್ಥನಾದರೆ ಸ್ವ-ಸ್ವರೂಪಭೂತವಾದ, ರ-ಸುಖ, ಗ-ಜ್ಞಾನ ಇದರ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೆ

ಯೋಗ್ಯಸ್ಥಳಗಳಾದದ್ದರಿಂದ ಸ್ವರ್ಗಶಬ್ದಿತವಾದ ಶ್ವೇತದ್ವೀಪ-ಅನಂತಾಸನ-ವೈಕುಂಠಗಳಲ್ಲಿ ಚಿನ್ಮಯವಾದ ಶರೀರವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಸಮರ್ಥನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಶರೀರಪಾತಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕು. ॥೨.೩.೪॥

ಯಥಾಽದರ್ಶೇ ತಥಾತ್ಮನಿ ಯಥಾ ಸ್ವಪ್ನೇ ತಥಾ ಪಿತೃಲೋಕೇ ।
ಯಥಾಪ್ಸು ಪರೀವ ದೃಶ್ಯತೇ ತಥಾ ಗಂಧರ್ವಲೋಕೇ ।
ಛಾಯಾತಪಯೋರಿವ ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕೇ ॥೨.೩.೫॥

ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಏಕಪ್ರಕಾರವಾದ ಬೋಧವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕಪ್ರಕಾರತೆ ಇದೆ ಅದನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಈ ಮಂತ್ರ ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿದೆ.

ಜೀವನಲ್ಲಿ ಇರುವ ಪರಮಾತ್ಮ ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ ಮುಖವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೊರುವಂತೆ ಜ್ಞಾನಿಗಳಾದ ಋಷಿಗಳಿಗೆ ತೊರುತ್ತಾನೆ. ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ಘಟಾದಿಗಳು ತೋರುವಂತೆ ಅಲ್ಪಾಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯುಕ್ತನಾಗಿ ಪಿತೃಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪಿತೃಗಳಿಗೆ ತೋರುತ್ತಾನೆ. ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಕಿಂಚಿದಧಿಕಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸ್ವಚ್ಛವಾದ ನೀರಿನಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಲು ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಕಾಣುವಂತೆ ಗಂಧರ್ವಲೋಕದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮಗಂಧರ್ವರಿಗೆ ಪರಮಾತ್ಮ ತೋರುತ್ತಾನೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮಗಂಧರ್ವರು ಎಂದು ವಿವಕ್ಷೆ ಮಾಡದಿದ್ದರೆ ಪಿತೃಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಗಂಧರ್ವರು ನೀಚರಾದ್ದರಿಂದ ಪಿತೃಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಅಧಿಕಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ದರ್ಶನವನ್ನು ಹೇಳಿದರೆ ವಿರೋಧವು ಬರುತ್ತದೆ. ಉತ್ತಮಗಂಧರ್ವರು ಪಿತೃಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮರಾದದ್ದರಿಂದ ಪಿತೃಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಇವರಿಗೆ ಹೇಳಿದರೆ ಯಾವುದೇ ವಿರೋಧ ಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕದಲ್ಲಿರುವವರಿಗೆ ಸ್ವಪ್ನ-ಜಲ-ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ ತೋರುವುದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರುತ್ತಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ. ಕೇವಲ ನೆರಳಿನಲ್ಲಿ ಯಾವಪದಾರ್ಥವೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಆತಪವಿರುವಾಗ ನೇತ್ರಗಳಿಗೆ ಆತಪದ ಆಘಾತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಪದಾರ್ಥ ಕಾಣುವದಿಲ್ಲ. ಬಿಸಿಲು-ನೆರಳುಗಳು ಕೂಡಿದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಹೇಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರುತ್ತವೋ ಹಾಗೆ ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನ ದರ್ಶನವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯೂ ಜ್ಞಾನದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೇ ಭಗವಂತ ಗೋಚರನಾಗುತ್ತಾನೆಯೇ ಹೊರತು ಪ್ರಾಕೃತದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸರ್ವಥಾ ಗೋಚರನಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಮುಖವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರುವಂತೆ ಜ್ಞಾನಿಗಳಾಗಿರುವ ಋಷಿಗಳಿಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನ ದರ್ಶನ ಅಷ್ಟು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಆಗುತ್ತದೆ. ಸ್ವಾಪ್ನಪದಾರ್ಥಗಳ ದರ್ಶನವಾದಂತೆ

ಯದಿದಂ ಕಿಂಚ ಜಗತ್ ಸರ್ವಂ ಪ್ರಾಣ ಏಜತಿ ನಿಃಸೃತಮ್ ।
ಮಹದ್ಭಯಂ ವಜ್ರಮುದ್ಯತಂ ಯ ಏತದ್ ವಿದುರಮೃತಾಸ್ತೇ ಭವಂತಿ ॥

ಪ್ರ-ಪ್ರಕೃಷ್ಟವಾಗಿ ಅಣ-ಚೇಷ್ಟಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸರ್ವಪ್ರೇರಕನಾದುದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಪ್ರಾಣನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಪ್ರಾಣನಾಮಕನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದಲೇ ಸಮಗ್ರಪ್ರಪಂಚವೆಲ್ಲ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗಿದೆ. ಸ್ವವಿಹಿತವಾದ ಕರ್ತವ್ಯಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸದವರು ಈ ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದ ಭಯವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾರೆ. ಸ್ವವಿಹಿತಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿದವರಿಗೆ, ಶಿಕ್ಷಿಸಲು ಪ್ರವೃತ್ತವಾದ ವಜ್ರಾಯುಧದಂತೆ ಭಯಪ್ರದನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ. ಪರಮಾತ್ಮನ ಈ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ತಿಳಿದು ಸ್ವವಿಹಿತವಾದ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಅನುಷ್ಠಾನಮಾಡುವವರು ಮುಕ್ತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಜ್ರವೆಂದರೆ ವಜ್ರಾಯುಧವೆಂದು ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ವಜ್ರಾಯುಧದ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಯಾರಿಗೂ ಮುಕ್ತಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ವಜ್ರದಂತೆ ಭಯಂಕರನಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ॥೨.೩.೨॥

ಭಯಾದಸ್ಯಾಗ್ನಿಸ್ತಪತಿ ಭಯಾತ್ ತಪತಿ ಸೂರ್ಯಃ ।
ಭಯಾದಿಂದ್ರಶ್ಚ ವಾಯುಶ್ಚ ಮೃತ್ಯುರ್ಧಾವತಿ ಪಂಚಮಃ ॥೨.೩.೩॥

ಭಗವಂತನ ಭಯಪ್ರದತ್ವವೆಂಬ ಗುಣವನ್ನೇ ಈ ಮಂತ್ರವು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಪರಮಾತ್ಮನ ಭಯದಿಂದಲೇ ಅಗ್ನಿಯು ದಹಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿಮಗ್ನನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇವನ ಭಯದಿಂದಲೇ ಸೂರ್ಯನು ಪ್ರಕಾಶಕನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇಂದ್ರನು ಕೂಡಾ ಪರಮಾತ್ಮನ ಭಯದಿಂದಲೇ ಮಳೆಯನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಐದನೆಯವನಾದ ಯಮನು ಈ ಪರಮಾತ್ಮನ ಭಯದಿಂದಲೇ ಪಾಪಿಗಳ ಶಿಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗುತ್ತಾನೆ. ॥೨.೩.೩॥

ಇಹ ಚೇದಶಕದ್ ಬೋದ್ಧುಂ ಪ್ರಾಕ್ ಶರೀರಸ್ಯ ವಿಸ್ರಸಃ ।
ತತಃ ಸ್ವರ್ಗೇಷು ಲೋಕೇಷು ಶರೀರತ್ವಾಯ ಕಲ್ಪತೇ ॥೨.೩.೪॥

ಮನುಷ್ಯಜನ್ಮ ಬಂದಾಗಲೇ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕು. ಅನ್ಯಯೋನಿಯಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿದು ಬಾಲ್ಯಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಅತಿಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದಾನೆ ನಚಿಕೇತ. ಅವನನ್ನು ನೋಡಿ ವಿಸ್ಮಿತರಾಗಿ ಸಾಧಕರಾದವರು ಕೂಡಾ ಹೀಗೆಯೇ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಲು ಪ್ರವೃತ್ತರಾಗಬೇಕು. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಜ್ಞಾನದ ಫಲವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಮನುಷ್ಯಜನ್ಮ ಬಂದಾಗಲೇ, ಈ ಶರೀರ ಜೀರ್ಣವಾಗುವದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಮೊದಲಿಗೆ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಲು ಸಾಧಕನು ಪ್ರವೃತ್ತನಾಗಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಮಾಡಲು ಜೀವನು ಸಮರ್ಥನಾದರೆ ಸ್ವ-ಸ್ವರೂಪಭೂತವಾದ, ರ-ಸುಖ, ಗ-ಜ್ಞಾನ ಇದರ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೆ

ಯೋಗ್ಯಸ್ಥಳಗಳಾದದ್ದರಿಂದ ಸ್ವರ್ಗಶಬ್ದಿತವಾದ ಶ್ವೇತದ್ವೀಪ-ಅನಂತಾಸನ-ವೈಕುಂಠಗಳಲ್ಲಿ ಚಿನ್ಮಯವಾದ ಶರೀರವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಸಮರ್ಥನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಶರೀರಪಾತಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕು. ॥೨.೩.೪॥

ಯಥಾಽದರ್ಶೇ ತಥಾತ್ಮನಿ ಯಥಾ ಸ್ವಪ್ನೇ ತಥಾ ಪಿತೃಲೋಕೇ ।
ಯಥಾಪ್ಸು ಪರೀವ ದೃಶ್ಯತೇ ತಥಾ ಗಂಧರ್ವಲೋಕೇ ।
ಛಾಯಾತಪಯೋರಿವ ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕೇ ॥೨.೩.೫॥

ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಏಕಪ್ರಕಾರವಾದ ಬೋಧವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕಪ್ರಕಾರತೆ ಇದೆ ಅದನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಈ ಮಂತ್ರ ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿದೆ.

ಜೀವನಲ್ಲಿ ಇರುವ ಪರಮಾತ್ಮ ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ ಮುಖವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೊರುವಂತೆ ಜ್ಞಾನಿಗಳಾದ ಋಷಿಗಳಿಗೆ ತೊರುತ್ತಾನೆ. ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ಘಟಾದಿಗಳು ತೋರುವಂತೆ ಅಲ್ಪಾಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯುಕ್ತನಾಗಿ ಪಿತೃಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪಿತೃಗಳಿಗೆ ತೋರುತ್ತಾನೆ. ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಕಿಂಚಿದಧಿಕಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸ್ವಚ್ಛವಾದ ನೀರಿನಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಲು ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಕಾಣುವಂತೆ ಗಂಧರ್ವಲೋಕದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮಗಂಧರ್ವರಿಗೆ ಪರಮಾತ್ಮ ತೋರುತ್ತಾನೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮಗಂಧರ್ವರು ಎಂದು ವಿವಕ್ಷೆ ಮಾಡದಿದ್ದರೆ ಪಿತೃಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಗಂಧರ್ವರು ನೀಚರಾದ್ದರಿಂದ ಪಿತೃಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಅಧಿಕಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ದರ್ಶನವನ್ನು ಹೇಳಿದರೆ ವಿರೋಧವು ಬರುತ್ತದೆ. ಉತ್ತಮಗಂಧರ್ವರು ಪಿತೃಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮರಾದದ್ದರಿಂದ ಪಿತೃಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಇವರಿಗೆ ಹೇಳಿದರೆ ಯಾವುದೇ ವಿರೋಧ ಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕದಲ್ಲಿರುವವರಿಗೆ ಸ್ವಪ್ನ-ಜಲ-ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ ತೋರುವುದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರುತ್ತಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ. ಕೇವಲ ನೆರಳಿನಲ್ಲಿ ಯಾವಪದಾರ್ಥವೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಆತಪವಿರುವಾಗ ನೇತ್ರಗಳಿಗೆ ಆತಪದ ಆಘಾತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಪದಾರ್ಥ ಕಾಣುವದಿಲ್ಲ. ಬಿಸಿಲು-ನೆರಳುಗಳು ಕೂಡಿದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಹೇಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರುತ್ತವೋ ಹಾಗೆ ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನ ದರ್ಶನವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯೂ ಜ್ಞಾನದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೇ ಭಗವಂತ ಗೋಚರನಾಗುತ್ತಾನೆಯೇ ಹೊರತು ಪ್ರಾಕೃತದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸರ್ವಥಾ ಗೋಚರನಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಮುಖವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರುವಂತೆ ಜ್ಞಾನಿಗಳಾಗಿರುವ ಋಷಿಗಳಿಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನ ದರ್ಶನ ಅಷ್ಟು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಆಗುತ್ತದೆ. ಸ್ವಾಪ್ನಪದಾರ್ಥಗಳ ದರ್ಶನವಾದಂತೆ

ಪಿತೃಗಳಿಗೆ ಅಷ್ಟು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಪರಮಾತ್ಮನ ದರ್ಶನವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಋಷಿಗಳ ಜ್ಞಾನಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪಿತೃಗಳ ಜ್ಞಾನ ಅಲ್ಪವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಸ್ವಾಪ್ನಪದಾರ್ಥಕ್ಕಿಂತಲೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಮುಖಕ್ಕಿಂತಲೂ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯಾದಿಗಳ ಪ್ರತಿಬಿಂಬವು ತೋರುವಂತೆ ಗಂಧರ್ವರಿಗೆ ಗಂಧರ್ವಲೋಕದಲ್ಲಿ ತೋರುತ್ತಾನೆ. ॥೨.೩.೫॥

ಇಂದ್ರಿಯಾಣಾಂ ಪೃಥಗ್ಭಾವಮುದಯಾಸ್ತಮಯೌ ಚ ಯತ್ ।
ಪೃಥಗುತ್ಪದ್ಯಮಾನಾನಾಂ ಮತ್ವಾ ಧೀರೋ ನ ಶೋಚತಿ ॥೨.೩.೬॥

ಸ್ವರೂಪಸುಖದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಸ್ಥಾನವಾದ ವೈಕುಂಠಾದಿಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ತಾನು ಕಿರಿಯರಿಂದ ಪೂಜ್ಯನಾಗಿ ಇರಬೇಕಾದರೆ ತಿಳಿಯಬೇಕಾದದ್ದು ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಅಂಗವಾದದ್ದು ದೇವತಾಪರಿಜ್ಞಾನ. ಅದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ ಈ ಮಂತ್ರ.

ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ತದಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ದೇವತೆಗಳು ಪರಸ್ಪರ ವಿಲಕ್ಷಣರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ತಾರತಮ್ಯೋಪೇತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದಲೂ ಭಿನ್ನರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಆಧೀನರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದಲೇ ಅವರಿಗೆ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಮತ್ತು ವಿನಾಶಗಳು ಆಗುತ್ತವೆ. ಅವರು ಮಾಡುವ ಕಾರ್ಯಗಳು ವಿಚಿತ್ರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ದೇವತೆಗಳೆಲ್ಲರೂ ಪರಮಾತ್ಮನ ಆಧೀನರಾಗಿದ್ದಾರೆಂದು ತಿಳಿದು ದೇವತೋಪಾಸನೆಯನ್ನು ಮಾಡುವ ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನಿಗಳು ಶೋಕಶೂನ್ಯರಾಗಿ ಸುಖವಿರುವ ಲೋಕಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಇಂದ್ರಿಯೇಭ್ಯಃ ಪರಂ ಮನೋ ಮನಸಃ ಸತ್ತ್ವಮುತ್ತಮಮ್ ।
ಸತ್ತ್ವಾದಧಿ ಮಹಾನಾತ್ಮಾ ಮಹತೋಽವ್ಯಕ್ತಮುತ್ತಮಮ್ ॥೨.೩.೭॥

''ಇಂದ್ರಿಯೇಭ್ಯಃ ಪರಾ ಹ್ಯರ್ಥಾಃ'' ಎಂಬ ವಚನದಿಂದ ದೇವತೆಗಳಲ್ಲಿ ತಾರತಮ್ಯವು ಹಿಂದೆಯೇ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ. ಆದರೂ ದೇವತಾತಾರತಮ್ಯಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಭಗವಂತನ ಸರ್ವೋತ್ತಮತ್ತ್ವದ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಸಕಲವಾಕ್ಯಗಳಿಗೂ ಮಹಾತಾತ್ಪರ್ಯವಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಮತ್ತೆ ಅದೇ ವಿಷಯವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಿದೆ ಉಪನಿಷತ್ತು. ಉಕ್ತವಾದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮಹಾತಾತ್ಪರ್ಯವಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಪುನರ್ವಚನವು ಶಾಸ್ತ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಪುನರುಕ್ತಿ ದೋಷಾಪಾದಕವಾಗುವದಿಲ್ಲ.

ಇಂದ್ರಿಯಾಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ದೇವತೆಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಅರ್ಥಾಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ದೇವತೆಗಳು ಉತ್ತಮರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅರ್ಥಾಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ದೇವತೆಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಮನೋಽಭಿಮಾನಿದೇವತೆಗಳಾದ ರುದ್ರದೇವರು ಉತ್ತಮರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಮನೋಽಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ರುದ್ರದೇವರಿಗಿಂತಲೂ ಬುದ್ಧಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾದ ಸರಸ್ವತೀದೇವಿಯು ಉತ್ತಮಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ.

ಬುದ್ಧಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾದ ಸರಸ್ವತಿಗಿಂತಲೂ ಮಹತ್ತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಉತ್ತಮರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಮಹತ್ತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಿಗಿಂತಲೂ ಅವ್ಯಕ್ತತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿರುವ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯರು ಉತ್ತಮರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಅವ್ಯಕ್ತಾತ್ತು ಪರಃ ಪುರುಷೋ ವ್ಯಾಪಕೋऽಲಿಂಗ ಏವ ಚ ।
ತಂ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ಮುಚ್ಯತೇ ಜಂತುರಮೃತತ್ವಂ ಚ ಗಚ್ಛತಿ ॥೨.೩.೮॥

ಅವ್ಯಕ್ತತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾದ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಗಿಂತಲೂ ಪರಪುರುಷನಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ಉತ್ತಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ದೇಶತಃ-ಕಾಲತಃ-ಗುಣತಃ-ಶಕ್ತಿತಃ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಸರ್ವತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವನು ಪ್ರಾಕೃತ-ಭೌತಿಕಶರೀರರಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಮತ್ತು ಅನುಮಾಪಕವಾದ, ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಲಿಂಗಗಳು ಯಾವುದೂ ಇಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ಅಲಿಂಗನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿದವನು ಲಿಂಗಶರೀರದಿಂದ ಮುಕ್ತನಾಗಿ ಸ್ವರೂಪಸುಖವನ್ನನುಭವಿಸುತ್ತಾನೆ.

ನ ಸಂದೃಶೇ ತಿಷ್ಠತಿ ರೂಪಮಸ್ಯ
ನ ಚಕ್ಷುಷಾ ಪಶ್ಯತಿ ಕಶ್ಚಿದೇನಮ್ ।
ಹೃದಾ ಮನೀಷಾ ಮನಸಾಭಿಕ್ಲೃಪ್ತೋ
ಯ ಏನಂ ವಿದುರಮೃತಾಸ್ತೇ ಭವಂತಿ ॥೨.೩.೯॥

ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದರಿಂದ ಅಧಿಕಾರಿಯು ಮುಕ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮನ ಜ್ಞಾನ ಚಕ್ಷುರಾದಿಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದ ಅನಾಯಾಸವಾಗಿ ಸಾಧ್ಯವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಶ್ರವಣಾದಿಗಳಿಂದ ಉಪೋದ್ಬಲಿತವಾದ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಪರಮಾತ್ಮನ ರೂಪವಿದು ದೃಷ್ಟಿವಿಷಯವಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿಯುವದು ಸುಲಭವಲ್ಲ. ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ-ಅನುಮಾನ ಇಲ್ಲ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಅಜ್ಞೇಯನೆಂದು ತಿಳಿಯಬಾರದು. ಪ್ರಾಕೃತವಾದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದ ಅವನ ರೂಪ ಅದೃಶ್ಯವಾಗಿದ್ದರೂ ಸಾತ್ತ್ವಿಕವಾದ ಬುದ್ಧಿಯಿಂದ, ಜಿಜ್ಞಾಸಾದಿಂದ, ಮನನದಿಂದ ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ವಿಷಯನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಜ್ಞಾನದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಕಂಡಾಗ ಮುಕ್ತಿಯು ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಾದುರ್ಭಾವ-ರೂಪಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಕೃತವಾದ ದುಷ್ಟವಾದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದಲೂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ನೋಡಲು ಸುಲಭಸಾಧ್ಯವಾದುದರಿಂದ ಮುಕ್ತಿ ಇದು ಸುಲಭವೆಂದು ಎಣಿಸಬಾರದು. ದುಷ್ಟವಾದ ದೃಷ್ಟಿಯಿದು ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧಕವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಬಾಧಕವೇ ಆಗುತ್ತದೆ. ನಿರ್ದೋಷವಾದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೇ ಮುಕ್ತಿಯು ದೊರೆಯುತ್ತದೆ.

"ನ ಸಂದೃಶೇ ತಿಷ್ಠತಿ ರೂಪಮಸ್ಯ" ಎಂಬ ವಚನದಿಂದ ಭಗವದ್ರೂಪವಿದು ಇಂದ್ರಿಯಾಗೋಚರವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಯುಕ್ತವಾದುದಲ್ಲ. ಮತ್ಸ್ಯಾದಿ ಅವತಾರಗಳು ಚಕ್ಷುರ್ವಿಷಯವಾಗಿವೆ. ಎಂದು ಶಂಕಿಸಿದರೆ ಮತ್ಸ್ಯಾದಿರೂಪಗಳು ಅವತಾರರೂಪಗಳೇ ಹೊರತು ಅಂತರ್ಯಾಮಿರೂಪಗಳಲ್ಲ. ಅಂತರ್ಯಾಮಿರೂಪಗಳು ಮಾತ್ರ ಚಕ್ಷುರ್ವಿಷಯವಾಗುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ಶ್ರುತಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಹಾಗಾದರೆ ಅವತಾರರೂಪಗಳ ಜ್ಞಾನ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧನವಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಸ್ವಹೃದಿಸ್ಥವಾದ ರೂಪ ಅಥವಾ ವ್ಯಾಪ್ತವಾದ ರೂಪದ ಜ್ಞಾನ ಮಾತ್ರ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧಕವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಮಾತು ಸರಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. "ದೃಷ್ಟ್ವೈವ ಹ್ಯವತಾರಾಣಾಂ ಮುಚ್ಯಂತೇ ಕೇಚಿದಂಜಸಾ" ಎಂಬ ಪ್ರಮಾಣವಚನವು ಅವತಾರರೂಪಗಳ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವೂ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಸಾಧಕವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಸತ್ಯ. ಆದರೆ ಕೇವಲ ಪ್ರಾಕೃತವಾದ ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಅವತಾರರೂಪವನ್ನು ನೋಡಿದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಮುಕ್ತಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಬಾಹ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಕ್ಷುರಾದಿ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದ ತಿಳಿದಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಸ್ನೇಹದಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ನಿತ್ಯವೂ ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಶ್ರವಣಾದಿಗಳಿಂದ ಜನಿತವಾದ ಜ್ಞಾನದ ಸಹಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಧ್ಯಾನಮಾಡಬೇಕು. ಈ ಧ್ಯಾನರೂಪವಾದ ಉಪಾಯದಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನ ರೂಪದ ಅಪರೋಕ್ಷವು ಸುಲಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಪರೋಕ್ಷತಃ ಪರಮಾತ್ಮನ ಜ್ಞಾನವಾದಾಗ ಮಾತ್ರ ಮುಕ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಸರ್ವಥಾ ಮುಕ್ತಿಯು ದೊರೆಯುವದಿಲ್ಲ. ಅವತಾರರೂಪಗಳ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಯಾರಿಗೆ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳಿರುವರೋ ಅವರು ಕೂಡಾ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಅದೇ ಅವತಾರರೂಪವನ್ನು ಕಿಂಚಿದುಪಾಸನೆ ಮಾಡಿಯೇ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕು. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಆಚಾರ್ಯರ ಬೃಹದ್ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಮಾಣವಚನವು ಹೀಗಿದೆ.

.... ಹೃದ್ಯುಪಾಸ್ಯ ಹರಿಂ ಪುನಃ ।
ಮುಕ್ತಿಮೇತ್ಯಥ ಯೋ ಬಾಹ್ಯಾನ್ಮುಕ್ತಿಮೇಷ್ಯತಿ ಸೋऽಪಿ ತು ।
ಹೃದಿ ಕಿಂಚಿದುಪಾಸ್ಯೈವ ವಿಷ್ಣುಂ ಮುಕ್ತಿಮನುವ್ರಜೇತ್ ॥೨.೩.೯॥

ಯದಾ ಪಂಚಾऽವತಿಷ್ಠಂತೇ ಜ್ಞಾನಾನಿ ಮನಸಾ ಸಹ ।
ಬುದ್ಧಿಶ್ಚ ನ ವಿಚೇಷ್ಟತಿ ತಾಮಾಹುಃ ಪರಮಾಂ ಗತಿಮ್ ॥೨.೩.೧೦॥

ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರ ಅರ್ಥಾತ್ ವಿಷಯಪರಾಙ್ಮುಖತ್ವ ಇದರಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾದ ಧಾರಣಾದಿರೂಪವಾದ ಧ್ಯಾನ ಇದು ಜ್ಞಾನಸಾಧನಗಳಲ್ಲಿ ಅಭ್ಯರ್ಹಿತವಾದ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಮತ್ತು ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ನಿಯಮನಮಾಡಿದ ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಸಾಧಕನು ಅಪ್ರಮತ್ತನಾಗಿ ಇರುತ್ತಾನೆ ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಯಾವಾಗ ಜ್ಞಾನಸಾಧನವಾಗಿರುವ ಐದು ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಕೂಡಿ ಇರುತ್ತವೆಯೋ ಅರ್ಥಾತ್ ವಿಷಯಗಳ ಕಡೆ ಹರಿಯದೇ ಹರಿವಿಷಯಕವಾಗಿರುತ್ತವೆಯೋ, ಬುದ್ಧಿ ಇದು ಭಗವದ್ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಚಂಚಲವಾಗದೇ ಇರುತ್ತದೋ ಆವಾಗ ಸಾಧಕನಾದವನು ಅಪ್ರಮತ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ಏಳೂ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ವಿಷಯವಿಚಲಿತವಾಗದೇ ಹರಿಯಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿರುವ ಈ ಅವಸ್ಥೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಧನೆಯಾಗುತ್ತದೆಂದು ಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ॥೨.೩.೧೦॥

ತಾಂ ಯೋಗಮಿತಿ ಮನ್ಯಂತೇ ಸ್ಥಿರಾಮಿಂದ್ರಿಯಧಾರಣಾಮ್ ।
ಅಪ್ರಮತ್ತಸ್ತದಾ ಭವತಿ ಯೋಗೋ ಹಿ ಪ್ರಭವಾಪ್ಯಯೌ ॥೨.೩.೧೧॥

ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ವಿಷಯಪರಾಙ್ಮುಖವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಧರಿಸುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡುವದೇ ಯೋಗವೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಈ ಯೋಗದ ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಧಕನಾದವನು ಯಾವುದೇ ವಿಧವಾದ ಪ್ರಮಾದವನ್ನೆಸಗುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಯೋಗ ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದಲೇ ಆಗುವ ಪ್ರಭವ ಅರ್ಥಾತ್ ಸ್ವರೂಪಸುಖಾಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಅಪ್ಯಯ ದುಃಖನಾಶದ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಯುಕ್ತವಾಗಿರಬೇಕು. ಮತ್ತು ಜಗತ್ತಿನ ಸೃಷ್ಟಿಸಂಹಾರಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ ಭಗವಂತನನ್ನು ಕುರಿತದ್ದಾಗಿರಬೇಕು. ಭಗವದ್ವಿಷಯಕವಾಗಿರಬೇಕು ಈ ಯೋಗ. ಅಂದಾಗ ಮಾತ್ರ ಸಾಧಕನು ಮುಕ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ॥೨.೩.೧೧॥

ನೈವ ವಾಚಾ ನ ಮನಸಾ ಪ್ರಾಪ್ತುಂ ಶಕ್ಯೋ ನ ಚಕ್ಷುಷಾ ।
ಅಸ್ತೀತಿ ಬ್ರುವತೋಽನ್ಯತ್ರ ಕಥಂ ತದುಪಲಭ್ಯತೇ ॥2.3.12॥

''ನ ಚಕ್ಷುಷಾ ಪಶ್ಯತಿ'' ಕಣ್ಣಿನಿಂದ ದೇವರನ್ನು ನೋಡಲಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾದರೆ ವಾಗಾದಿಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದ ಭಗವಂತನನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು ಎಂಬ ಶಂಕೆಯನ್ನು ಈ ಶ್ರುತಿ ಪರಿಹರಿಸುತ್ತದೆ.

''ಅಸ್ತೀತಿ ಬ್ರುವತೋಽನ್ಯತ್ರ ಕಥಂ ತದುಪಲಭ್ಯತೇ'' ಎಂಬ ವಚನಕ್ಕೆ ಮೇಲೆ ತೋರುವ ಅರ್ಥ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಪರಬ್ರಹ್ಮನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇದರ ಅತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ಯಾವ ಧರ್ಮಗಳೂ ಪರಬ್ರಹ್ಮನಲ್ಲಿ ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಸಕಲಗುಣಧರ್ಮ-ಶೂನ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆ ಉಪದೇಶಿಸುವವರಿಂದಲೇ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕು. ಪರಬ್ರಹ್ಮ ಸಗುಣ-ಸಧರ್ಮಕ ಎಂದು ಉಪದೇಶಮಾಡುವವರಿಂದ ಪರಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಯಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದಾಗಿ ವಿಪರೀತವಾದ ಅರ್ಥವು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಅರ್ಥವು ಮಹಾವಾರಾಹವಚನಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಉದಾಹರಿಸಿದ ಮಹಾವಾರಾವಚನಕ್ಕೆ ಸಂವಾದಿಯಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ವಾಗಿಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಪಡೆಯಲಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಮನಸ್ಸಿನಿಂದಲೂ ಭಗವಂತನನ್ನು ತಿಳಿಯಲಾಗದು. ಹಾಗಾದರೆ ಭಗವತ್ಪ್ರಾಪಕವಾದದ್ದು ಯಾವುದು ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಉತ್ತರವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅಸ್ತಿತ್ವವಿರುವ ಎಲ್ಲ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ. ಹೀಗಾಗಿ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಅಸ್ತಿ ಎಂತಲೆ ನಾಮವಿದೆ. ಅ- ಅಧಿಕನಾಗಿ ಇದ್ದಾನೆ ಸತಃ- ಸತ್ ಆದ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಆದ್ದರಿಂದ ಅಸ್ತಿನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಭಗವಂತ. ಹೀಗೆ ಸರ್ವರಿಗೂ ಅಧಿಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಪರಮಾತ್ಮ ಎಂದು ಪ್ರಸನ್ನಚಿತ್ತರಾಗಿ ಉಪದೇಶಿಸುವ ಗುರುಗಳಿಂದಲೇ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಯಾರು ಪರಮಾತ್ಮನ ಸರ್ವೋತ್ಕರ್ಷವನ್ನು ತಿಳಿದಿಲ್ಲವೋ ಅವರು ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ತಿಳಿದಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಂಥವರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೇಗೆ ಪಡೆಯಲಾದೀತು ? ಸರ್ವಥಾ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅವರಿಂದ ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ಪಡೆಯಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅವರಿಂದ ಪಡೆದ ಉಪದೇಶವು ತಾರಕವೂ ಆಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಅಸ್ತೀತ್ಯೇವೋಪಲಬ್ಧವ್ಯಸ್ತತ್ತ್ವಭಾವೇನ ಚೋಭಯೋಃ ।
ಅಸ್ತೀತ್ಯೇವೋಪಲಬ್ಧಸ್ಯ ತತ್ತ್ವಭಾವಃ ಪ್ರಸೀದತಿ ॥೨.೩.೧೩॥

ಗುರುಗಳ ಉಪದೇಶದಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಉಪಲಬ್ಧನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೂ ಮೂಲ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದವನ್ನು ಪಡೆಯದವನು ಗುರುಗಳಿಂದ ಎಷ್ಟು ಉಪದೇಶ ಪಡೆದರೂ ಆ ಉಪದೇಶ ವ್ಯರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಮಂತ್ರವಿದು.

ಭಗವಂತ ಸನ್ಮಾತ್ರನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಅನ್ಯಥಾ ಅರ್ಥವು ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಆ ಅರ್ಥ ಮಹಾವಾರಾಹಪುರಾಣಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಈ ಮಂತ್ರದ ಯಥಾರ್ಥವಾದ ಅರ್ಥ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿದೆ.

ಪರಬ್ರಹ್ಮ ಇದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿದರೆ ಸಾಕಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು ಸರ್ವಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತೃ-ವಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ತಿಳಿದಿರಬೇಕು. ಚೇತನಾಚೇತನರೂಪವಾದ ಸಕಲತತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ಉತ್ಪಾದಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಉಪಲಕ್ಷಣಯಾ ಸಕಲಜಗತ್ತಿನ ಸಂಹಾರಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾನೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಪರಮಾತ್ಮ "ತತ್ತ್ವಭಾವ" ನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. **ತತ್ತ್ವ**- ಪ್ರಕೃತಿಗೆ ಪ್ರಕೃತಿತ್ವವನ್ನು ಪುರುಷನಿಗೆ ಪುರುಷತ್ವವನ್ನು **ಭಾವಯತಿ**- ನೀಡುವವನು ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಆಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ತತ್ತ್ವಭಾವವೆಂದರೆ ಪರಮಾತ್ಮ. ತತ್ತ್ವಭಾವನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದಲೇ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನ-ವನ್ನು ಪಡೆದವನು ಪರಮಾತ್ಮನ ವಿಶೇಷವಾದ ಪ್ರಸಾದಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರನಾಗುತ್ತಾನೆ.

ವೇದೇಶೀಯವಿಶೇಷ- ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದಲೇ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನ. ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನದಿಂದಲೇ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದವೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯ ಬರುತ್ತದೆ. ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನದಿಂದ ಪ್ರಸಾದ. ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನವೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ ಒಂದಕ್ಕೆ ಮತ್ತೊಂದು ಕಾರಣ-ವೆಂದಾಗುತ್ತದೆ. ಒಂದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಒಂಮ ಮೊದಲು ಇರಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಸಾದ-ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನಗಳಿಗೆ ಕಾರ್ಯಕಾರಣಭಾವವೇ ಇಲ್ಲವೆಂದಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಶಂಕೆಯು ಬರುತ್ತದೆ.

ಈ ಶಂಕೆ ಸರಿಯಾದುದಲ್ಲ. ಅದೇ ಪ್ರಸಾದವು ಅದೇ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೆಂದು ನಾವು ಹೇಳಿದ್ದರೆ ಈ ಶಂಕೆ ಯುಕ್ತವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅರ್ಥಾತ್ 'ಅ' ಎಂಬ ಪ್ರಸಾದವು 'ಆ' ಎಂಬ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಈ 'ಆ' ಎಂಬ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನವೇ 'ಅ' ಎಂಬ ಪ್ರಸಾದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೆಂದು ಹೇಳಿದಾಗ ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯವೆಂಬ ದೋಷ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರಸ್ತುತ ನಾವು ಕಾರ್ಯಕಾರಣಭಾವವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಅಲ್ಲ.

ಕಿಂತು 'ಅ' ಎಂಬ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ 'ಆ' ಎಂಬ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗಿದೆ. 'ಆ' ಎಂಬ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನದಿಂದ 'ಅ' ಎಂಬ ಪ್ರಸಾದವು ಉತ್ಪನ್ನವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಕಿಂತು 'ಇ' ಎಂಬ ಪ್ರಸಾದವು ಉತ್ಪನ್ನವಾಗುತ್ತದೆ. 'ಇ' ಎಂಬ ಪ್ರಸಾದವು 'ಈ' ಎಂಬ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಕಾರ್ಯಕಾರಣವಾಗುವ ಪ್ರಸಾದ ಮತ್ತು ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಭೇದವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ್ದರಿಂದಾಗಿ ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯವನ್ನು ಸರ್ವಥಾ ಶಂಕಿಸಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದದ ಮತ್ತು ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯು ಜೀವನ ಸಾಧನೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಮುಕ್ತಿಯಾಗುವವರೆಗೆ ಆಗುತ್ತಲೇ ಇರುತ್ತದೆ.

ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಭಗವತ್ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನ ಬರಬಹುದೇ ? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಹೀಗಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಮೊದಲು ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನವಿದ್ದರೆ ಮಾತ್ರ ಪಶ್ಚಾದ್ಭಾವಿಯಾದ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಭಗವತ್ಪ್ರಸಾದ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಭಗವತ್ಪ್ರಸಾದವು ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನದಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನ ಅಗತ್ಯವಾಗಿ ಇರಲೇಬೇಕು. ಆ ಜ್ಞಾನವು ಕೂಡಾ ಭಗವತ್ಪ್ರಸಾದಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾರ್ಯಕಾರಣಭಾವ ಅನಾದಿಯಾಗಿದೆ.

ಯೋಗ್ಯರಾದ ಹಲವರಿಗೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನದ ಉಪಲಬ್ಧಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಪಶ್ಚಾತ್ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯು ಅನುಭವಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ ? ಎಂಬ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಶ್ನೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಸತ್ಯ. ಹೀಗೆ ಕೆಲವರಿಗೆ ಆಗಬಹುದು. ತನ್ನ ಪ್ರಾರಬ್ಧದಿಂದ ಈ ರೀತಿಯಾದ ಆಧಿಕ್ಯ-ಜ್ಞಾನದ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯಾಗಬಹುದೇ ಹೊರತು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಆಧಿಕ್ಯಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವೇ ಇಲ್ಲ. ಹಾಗೆ ಹೇಳುವದು ಶಾಸ್ತ್ರವಿರುದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ॥೨.೩.೧೩॥

ಯದಾ ಸರ್ವೇ ಪ್ರಮುಚ್ಯಂತೇ ಕಾಮಾ ಯೇಽಸ್ಯ ಹೃದಿ ಸ್ಥಿತಾಃ ।
ಅಥ ಮರ್ತ್ಯೋಽಮೃತೋ ಭವತ್ಯತ್ರ ಬ್ರಹ್ಮ ಸಮಶ್ನುತೇ ॥೨.೩.೧೪॥

ಸಾಧಕನಾಗಿರುವ ಜೀವನು ಅಂತಃಕರಣವೃತ್ತಿಯಾಗಿರುವ ಸಕಲಕಾಮನೆಗಳನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸುತ್ತಾ ಇರುವ ತನಕ ಮರ್ತ್ಯನಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಯಾವಾಗ ಸಕಲಕಾಮನೆಗಳನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸುತ್ತಾನೆಯೋ ಆವಾಗ ಅವನು ಅಮರ್ತ್ಯನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಮರಣರಹಿತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಭಗವಂತನ ಲೋಕಗಳನ್ನು ಅವನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಅಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಪಡೆದು ಸುಖಿಯಾಗಿರುತ್ತಾನೆ.

ವೇದೇಶೀಯವಿಶೇಷ- ಇಲ್ಲಿ ''ಯದಾ ಸರ್ವೇ ಪ್ರಮುಚ್ಯಂತೇ'' ಎಂಬ ಮಾತಿನಿಂದ ಸಕಲಕಾಮನಾತ್ಯಾಗವು ಹೇಳಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಮೋಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಕಾಮಗಳ ಅವಾಪ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳುವ ಶ್ರುತಿಯಿಂದ ಈ ಮಾತು ವಿರುದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಹೇಳುವ ಈ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಜಡವಾದ ಅಂತಃಕರಣದಲ್ಲಿರುವ ಕಾಮನೆಗಳನ್ನು ಸಾಧಕನಾದವನು ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಇಲ್ಲಿ ''ಹೃದಿ ಸ್ಥಿತಾಃ'' ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣವಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡದೇ ಹೋದರೆ ಈ ವಿಶೇಷಣ ವ್ಯರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಸರ್ವಕಾಮಮೋಕ್ಷಶ್ರುತಿ ಜಡಕಾಮನಾವಿಷಯಕ-ವಾಗಿದೆ. ಚಿದಾತ್ಮಕವಾದ ಕಾಮನೆಗಳ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಆಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಸರ್ವಕಾಮಾವಾಪ್ತಿಶ್ರುತಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸರ್ವಕಾಮಮೋಕ್ಷಶ್ರುತಿಗೆ ಸರ್ವಕಾಮಾವಾಪ್ತಿಶ್ರುತಿಯು ಬಾಧಕವಾಗುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಮಹಾವಾರಾಹವಚನವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ॥೨.೩.೧೪॥

ಯದಾ ಸರ್ವೇ ಪ್ರಭಿದ್ಯಂತೇ ಹೃದಯಸ್ಯೇಹ ಗ್ರಂಥಯಃ ।
ಅಥ ಮರ್ತ್ಯೋಽಮೃತೋ ಭವತ್ಯೇತಾವದನುಶಾಸನಮ್ ॥೧೫॥

ಹಾರ್ದಕಾಮನೆಗಳ ಪರಿತ್ಯಾಗ ಯಾವಾಗ ಆಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಹೃದಯಸ್ಥಿತವಾದ ಕಾಮನೆಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾದದ್ದು ಅವಿದ್ಯಾ, ಅಹಂಕಾರ ಮತ್ತು ಕರ್ಮಗಳು. ಇವು ಹೃದಯಗ್ರಂಥಿಗಳಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಪ್ರಹಾಣ ಅರ್ಥಾತ್ ಪರಿತ್ಯಾಗ ಯಾವಾಗ ಆಗುತ್ತದೋ ಆವಾಗಲೇ ಸರ್ವಕಾಮನೆಗಳ ತ್ಯಾಗವಾಗುತ್ತದೆ. ಕಾಮಗಳನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿದವನು ಮರಣಾತೀತನಾಗುತ್ತಾನೆ.

ಏತಾವದನುಶಾಸನಮ್

ಶಾಸ್ತ್ರ ಹೇಳುವ ವಿಷಯವೇ ಇಷ್ಟು ಎಂದು ಭಾವಿಸಬಾರದು. ಹಾಗೆ ತಿಳಿದರೆ ಇತರ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ವ್ಯರ್ಥವೆಂದಾಗುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಮಾತಿನ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಈ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನಗ್ರಂಥಿಯ ನಿರಾಸಕ್ಕಾಗಿಯೇ ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮ-ಶ್ರವಣ-ಮನನ-ಧ್ಯಾನಾದಿಗಳನ್ನು ಕರ್ತವ್ಯವೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡುವ ಶಾಸ್ತ್ರ ಇದ್ದದ್ದು. ಅರ್ಥಾತ್ ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮಾದಿಗಳ ಆಚರಣೆಯ ಫಲದಿಂದ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನಗ್ರಂಥಿಯ ನಿರಾಸವಾಗುತ್ತದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಶತಂ ಚೈಕಾ ಚ ಹೃದಯಸ್ಯ ನಾಡ್ಯ-
ಸ್ತಾಸಾಂ ಮೂರ್ಧಾನಮಭಿನಿಃಸೃತೈಕಾ ।
ತಯೋರ್ಧ್ವಮಾಯನ್ನಮೃತತ್ವಮೇತಿ
ವಿಷ್ವಙ್ ಅನ್ಯಾ ಉತ್ಕ್ರಮಣೇ ಭವಂತಿ ॥೨.೩.೧೬॥

ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಮೋಕ್ಷದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಣೆ ಮಾಡಿ ಜ್ಞಾನಿಯಾದವನು ಚರಮದೇಹದಿಂದ ನಿಷ್ಕ್ರಮಣಮಾಡುವ ಪ್ರಕಾರ ಹೇಗೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಹೃದಯಕ್ಕೆ ಸಂಬದ್ಧವಾಗಿರುವ ನಾಡಿಗಳು ನೂರ ಒಂದು. ಅವುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಧಾನವಾದ ನಾಡಿಯು ಹೃದಯವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಶಿರಸ್ಸಿನ ವರೆಗೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದುವೇ ಬ್ರಹ್ಮನಾಡಿ. ಸುಷುಮ್ನಾನಾಡಿ. ಈ ನಾಡಿಯಿಂದ ಜೀವನು ಉತ್ಕ್ರಮಣಮಾಡಿ ಅರ್ಚಿರಾದಿ ಮಾರ್ಗದಿಂದ ಊರ್ಧ್ವಲೋಕಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಾನೆ. ಲಿಂಗದೇಹಭಂಗವಾದಮೇಲೆ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಇದಕ್ಕೆಲ್ಲ ಪರಮಾತ್ಮನ ಅನುಗ್ರಹ ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಣಪ್ರಯಾಣಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸುಷುಮ್ನಾಮಾರ್ಗವು ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಧ್ಯೇಯವಾಗಿದೆ. ಉಳಿದ ನಾಡಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಣದ ನಿಷ್ಕ್ರಮಣವಾದರೆ ಲೋಕಾಂತರಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಕರ್ಮಫಲವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾನೆ. ಮತ್ತೆ ಭೂಲೋಕದಲ್ಲಿಯೇ ಜನಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಅಂಗುಷ್ಠಮಾತ್ರಃ ಪುರುಷೋಽಂತರಾತ್ಮಾ
ಸದಾ ಜನಾನಾಂ ಹೃದಯೇ ಸನ್ನಿವಿಷ್ಟಃ ।
ತಂ ಸ್ವಾಚ್ಛರೀರಾತ್ ಪ್ರವೃಹೇತ್ ಮುಂಜಾದಿವೇಷೀಕಾಂ ಧೈರ್ಯೇಣ ।
ತಂ ವಿದ್ಯಾತ್ ಶುಕ್ರಮಮೃತಂ ತಂ ವಿದ್ಯಾತ್ ಶುಕ್ರಮಮೃತಮಿತಿ ॥೧೭॥

''ಅನನ್ಯಪ್ರೋಕ್ತೇ ಗತಿರತ್ರ ನಾಽಸ್ತಿ'' ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾದ ಭೇದಜ್ಞಾನವೇ ಅಪವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಅಂತಃಪ್ರೇರಕನಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ಜೀವದೇಹಾಂಗುಷ್ಠ-ಜೀವಾಂಗುಷ್ಠಪರಿಮಿತನಾಗಿ ಜೀವರ ಬಾಹ್ಯಶರೀರದಲ್ಲಿ ಸ್ವರೂಪದೇಹದಲ್ಲಿ ಸುಖವಾಗಿ ಯಾವಾಗಲೂ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮ ಶರೀರಸ್ಥಾನೀಯರಾದ ಜೀವರಿಂದ ಅತ್ಯಂತಭಿನ್ನನಾಗಿರುವನೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. (ಭಗವಂತನಿಗೆ ಸಕಲಜೀವರಾಶಿಗಳೂ ಅಧೀನರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜೀವರಾಶಿಗಳು ಭಗವಂತನ ಶರೀರವೆನಿಸುತ್ತದೆ) ಜೀವಬ್ರಹ್ಮರ ಅಭೇದವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಪ್ರಮಾಣಾಭಾಸಗಳಿಂದ ಸರ್ವಥಾ ವಿಚಲಿತನಾಗಬಾರದು. ಮುಂಜ ಎಂಬ ಹುಲ್ಲಿನೊಳಗೆ ಒಂದು ಕಡ್ಡಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಅದು ಮುಂಜದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಅದನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲು ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆ ಬೇಕು. ಹಾಗೆ ಜೀವರೊಳಗೆ ಭಗವಂತನಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಮುಂಜದೊಳಗಿನ ಇಷೀಕದಂತೆ ಭಿನ್ನನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು. ಯುಕ್ತಿಗಳಿಂದ ಆ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಜೀವರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವ ವಿಲಕ್ಷಣವಾದ ಗುಣಗಳಿಂದ ಭಗವಂತನ ಮಹಿಮೆ ಅಪಾರವೆಂಬುದಾಗಿ ಮನಗಾಣಬೇಕು. ಭಗವಂತ ಶೋಕಾದಿದೋಷ-ರಹಿತನಾದ ಕಾರಣ ಶುಕ್ರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಜೀವ ಶೋಕಸಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಭಗವಂತ ನಿತ್ಯಮುಕ್ತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಜೀವ ಸಂಸಾರಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆ ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯರಾದುದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಜೀವರಿಂದ ಭಿನ್ನನಾಗಿರುವನೆಂದು ದೃಢಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಈ ವಿಷಯ ಔಪಚಾರಿಕವಲ್ಲ. ವಾಸ್ತವವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಶ್ರುತಿಯು ಭಗವಂತನ ದೋಷರಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ನಿತ್ಯಮುಕ್ತತ್ವವನ್ನು "ತಂ ವಿದ್ಯಾತ್ ಶುಕ್ರಮಮೃತಂ ತಂ ವಿದ್ಯಾತ್ ಶುಕ್ರಮಮೃತಮ್" ಎಂದು ಎರಡಾವರ್ತಿ ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಮೃತ್ಯುಪ್ರೋಕ್ತಾಂ ನಾಚಿಕೇತೋಽಥ ಲಬ್ಧ್ವಾ
ವಿದ್ಯಾಮೇತಾಂ ಯೋಗವಿಧಿಂ ಚ ಕೃತ್ಸ್ನಮ್ ।
ಬ್ರಹ್ಮ ಪ್ರಾಪ್ತೋ ವಿರಜೋಽಭೂತ್ ವಿಮೃತ್ಯುಃ
ಅನ್ಯೋಽಪ್ಯೇವಂ ಯೋ ವಿದಧ್ಯಾತ್ಮಮೇವ ॥೨.೩.೧೮॥

ಯಮದೇವರು ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಉಪದೇಶಮಾಡಿದ ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಅನುವಾದಮಾಡಿ ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿನಿಷ್ಠಿತನಾಗಿರುವ ನಚಿಕೇತನಿಗೆ ಫಲವನ್ನು ಹೇಳಿ ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಯಾರು ನಿಷ್ಠಿತರಾಗಿದ್ದಾರೋ ಅವರಿಗೂ ಫಲವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ ಈ ಉಪನಿಷತ್.

ಮೃತ್ಯುನಾಮಕರಾದ ಯಮದೇವರಿಂದ ಉಪದಿಷ್ಟವಾದ ಈ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಮತ್ತು ಇಂದ್ರಿಯಧಾರಣಾದಿರೂಪವಾದ ಯೋಗವನ್ನು ಪಡೆದಿರುವ ನಚಿಕೇತನು ನಿರ್ದುಷ್ಟನಾದ. ಪರಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ಪಡೆದು ಮೃತ್ಯುರಹಿತನಾದ. ಹೀಗೆ ಯಾರು ಅಧಿಕಾತ್ಮನಾದ ಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಪೂರ್ವೋಕ್ತಪ್ರಕಾರ ತಿಳಿಯುತ್ತಾರೋ ಅವರು ಕೂಡಾ ಕರ್ಮಗಳ ಕಲ್ಮಶದಿಂದ ರಹಿತರಾಗಿ ಮುಕ್ತರಾಗುತ್ತಾರೆ.

ಪರಮಾತ್ಮ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯೇನ ಅಗ್ನಿಷ್ಟೋಮದಿಂದ ಪೂಜ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಮುಕ್ತಾಮುಕ್ತ-ನಿಯಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಜಗತ್ತಿನ ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಕಾರಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಶೋಕಾದಿಸಕಲ-ದೋಷರಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿಷ್ಣುವೇ ಸರ್ವೋತ್ತಮ ಎಂಬುದು ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಭಗವದುತ್ಕರ್ಷದಲ್ಲಿಯೇ ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿಗೆ ಮಹಾತಾತ್ಪರ್ಯವಿದೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಸಹ ನಾವವತು ಸಹ ನೌ ಭುನಕ್ತು ಸಹ ವೀರ್ಯಂ ಕರವಾವಹೈ ।
ತೇಜಸ್ವಿನಾವಧೀತಮಸ್ತು ಮಾ ವಿದ್ವಿಷಾವಹೈ ।
ಓಂ ಶಾಂತಿಃ ಶಾಂತಿಃ ಶಾಂತಿಃ ॥

ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಪರಮಾತ್ಮ ಪ್ರಸ್ತುತನಾಗಿರುವನೋ ಆ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ಗುರುಶಿಷ್ಯರಾದ ನಮ್ಮನ್ನು ಜ್ಞಾನದಾನಾದಿಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲಿ. ನಾವಿಬ್ಬರು ಕೂಡಿಯೇ ಸುಖವನ್ನು ಭೋಗಮಾಡುವಂತೆ ಮಾಡಲಿ. ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಪ್ರಾಪ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುವಂತಹ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ನಮ್ಮಿಂದ ಮಾಡಿಸಲಿ. ನಾವು ಮಾಡಿದ ಅಧ್ಯಯನ ತೇಜೋಮಯಬ್ರಹ್ಮವಿಷಯಕ-ವಾಗಿರಲಿ. ಬ್ರಹ್ಮಪ್ರಸಾದಕ್ಕೆ ಅದ್ವೇಷ್ಯರ ಜೊತೆ ದ್ವೇಷಮಾಡದಿರುವದು ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಂಥವರ ಜೊತೆ ಸರ್ವಥಾ ದ್ವೇಷಮಾಡುವಂತೆ ನಾವಿಬ್ಬರೂ ಆಗಬಾರದು. ಸುಖಜ್ಞಾನಾದಿಗುಣಗಣಪೂರ್ಣನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನು ನಮಗೆ ದೊರಕಲಿ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವೇದಗಳಿಗೆ ಮಹಾತಾತ್ಪರ್ಯವಿದೆ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮೂರುಬಾರಿ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅಥವಾ ಈ ವಿಷಯ ತ್ರಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಹೇಳುವದಕ್ಕಾಗಿ ಮೂರುಬಾರಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ನಮೋ ಭಗವತೇ ತಸ್ಮೈ ವಿಷ್ಣವೇ ಪ್ರಭವಿಷ್ಣವೇ ।
ಯಸ್ಯಾಹಮಾಪ್ತ ಆಪ್ತೇಭ್ಯೋ ಯೋ ಮ ಆಪ್ತತಮಸ್ಸದಾ ॥

ವಿಷ್ಣುವು ಷಡ್ಗುಣೈಶ್ವರ್ಯಪರಿಪೂರ್ಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದು ಆತನ ಸ್ವಭಾವವಾಗಿದೆ. ಅದನ್ನು ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಅವನಿಗೆ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯಾದ ಪ್ರಯೋಜನವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಜೀವರ ಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಆ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ನಾನು ಅತಿಶಯ ಆಪ್ತನಾಗಿದ್ದೇನೆ. ನನಗೂ ಅತಿಯಾದ ಆಪ್ತನು ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಆಗಿದ್ದಾನೆ. ಅಂತಹ ನನಗೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷನಾಗಿರುವ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು. ಅವನ ಪ್ರೀತಿಗಾಗಿಯೇ ಅವನ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದಲೇ ನಾನು ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿರುವೆನು. ಈ ಕರ್ಮದಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮನು ಪ್ರೀತನಾಗಲಿ.

॥ ಇತಿ ಶ್ರೀಕಾಠಕೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯಂ ಸಂಪೂರ್ಣಮ್ ॥

॥ ಇತ್ಯಶೇಷಮತಿಮಂಗಲಮ್ ॥

उपनिषन्मन्त्राणां पादानुक्रमणिका

र

भाष्योदाहृतप्रमाणानां श्लोकार्धानुक्रमणिका

'अ

आ

इ

उ

ऋ

ए

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

